

આ ગ્રંથકર્તાનાં પુસ્તકો.

(*સંજ્ઞાવાળાં પુસ્તકો આ ગ્રંથકર્તાએ જાતે લખેલાં નથી.)

	૩. આ.
સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ (આઠમી આવૃત્તિ.)	૨-૮
* " " (મરાઠી ભાષાંતર.)	૧-૧૨
" ભાગ ૨ (પાંચમી આવૃત્તિ.)	૨-૪
" " (મરાઠી ભાષાંતર.)	૧-૪
" ભાગ ૩ (પાંચમી આવૃત્તિ.)	૨-૮
" ભાગ ૪ (ચોથી આવૃત્તિ.)	૫-૮
સ્નેહમુદ્રા (કાવ્ય) (ચોથી આવૃત્તિ.)	છપાય છે.
*સ્નેહમુદ્રાની ટીકા.—સ્વ. જયંતિલાલ મગનલાલ દેશાઈ બી. એ. કૃત. (જુદી છપાઈ છે.) —મળતી નથી.	
*શ્રી ઈશાવાસ્ય તથા કેન ઉપનિષદ્ સટીક (ભાષાંતર કરનાર સ્વ. શાસ્ત્રી જીવરામ લલુભાઈ.)	૦-૪
યુરોપ, એશિયા વગેરે ખંડોમાંની મહા પ્રજાઓમાં જનસ્વભાવનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત.	—મળતી નથી.
લીલાવતી જીવનકથા. (ત્રીજી આવૃત્તિ.)	છપાય છે.
દયારામનો અક્ષરદેહ (કપડાનું પુઠું.)	૧-૪
" (કાચું પુઠું.)	૧-૦
સાક્ષરજીવન	૨-૦
The Classical Poets of Gujarat.	૦-૬
Conflict of Laws between Converts and Non-converts in India.	૧-૦
Marriage forms under Ancient Hindu Law	૦-૧૨
*શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ—એમના જીવનની ટુંટી જીવનકથા અને તુલના. (લિખક—પ્રો. કાન્તિલાલ જગનલાલ પંડ્યા, એમ.એ.)	
(કાચું પુઠું) ૦-૧૨ (કપડાનું પુઠું)	૧-૦
મુંબાઈ—એન. એમ. ત્રિપાઠી ઍન્ડ કંપની.	
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કાલ્યાદેવી રોડ પોસ્ટ નં. ૨.	
જહાંગીરગામ—અમદાવાદ, સુરત, રાજકોટ, ભાવનગર વગેરે શહેરોના પ્રસિદ્ધ શુકસેલરો.	

સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી. બી. એ., એલએલ. બી.
જન્મ : સંવત ૧૯૧૧ વિજ્યાદશમી. અવસાન : સંવત ૧૯૬૪ પૌષ વદ ૫.
તા. ૨૦ મી ઑક્ટોબર ૧૯૫૫. તા. ૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૭.

સરસ્વતીચંદ્ર.

નવલકથા.

ભાગ ૩.

રત્નનગરીનું રાજ્યતંત્ર.

કર્તા,

સદ્ગત સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી,

બી. એ., એલ્.એલ. બી., વકીલ, મુંબાઈ હાઇકોર્ટ.

“ We too often forget that not only is there a soul of
“ goodness in things evil, but very generally also, a soul of
“ truth in things erroneous.”

Herbert Spencer's First Principles.

પાંચમી આવૃત્તિ.

પ્રકાશક,

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.

મુંબાઈ.

મુખ્ય એજન્ટ્સ-એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

સંવત્ ૧૯૭૯.]

[ઈ. સ. ૧૯૨૩.

મૂલ્ય રૂપીયા અઠી.

પ્રથમ આવૃત્તિ,	સં. ૧૯૫૪;	ઈ. સ. ૧૮૯૮.	પ્રત. ૩૦૦૦.
બીજી ,,	સં. ૧૯૬૦;	ઈ. સ. ૧૯૦૪.	પ્રત. ૩૦૦૦.
ત્રીજી ,,	સં. ૧૯૬૮;	ઈ. સ. ૧૯૧૨.	પ્રત. ૩૦૦૦.
ચોથી ,,	સં. ૧૯૭૪;	ઈ. સ. ૧૯૧૮.	પ્રત. ૩૦૦૦.
પાંચમી ,,	સં. ૧૯૭૯;	ઈ. સ. ૧૯૨૩.	પ્રત. ૩૦૦૦.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-Sagar
Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

and

Published by Ramaniyaram Govardhanram Tripathi, at
Morarji Gokuldas Chawls, Girgam, Bombay No 4.

[પ્રેસુઆરી ૧૯૨૩.]

PREFACE.

अनमेर

WITH the third volume this narrative enters upon a different phase of its career. It still continues to be a mosaic even blending of the actual and the ideal aspect of our life in these days, but the latter, henceforth, begin to acquire a distinct predominance over the former. It is eleven years since the first volume was published, and the progress of the reading classes during the interval has been equal to the writer's aspiration to interest them in the principal problems of the day.

This and the succeeding volume will bring this tale to close. The labours of the writer will be sufficiently rewarded, if his book will have stimulated, among the various classes of our society, an abiding interest in some of the great questions that make the young and the old in the country thrill with interchanging hopes and fears in all the varied matters which make up our life, and if it can enable them to follow with patience the solution which society is solving upwards along a slow but sure gradient in relation to each of these pressing questions.

Each one of these problems is complicate and difficult, and the writer of a novel cannot be expected to do it the justice which a scientific or philosophical essayist can struggle for. An artist—and a novelist is no more—can only hope to give that simplicity to problems which the passive reader craves for, to bring out for his gaze the fascinations of their lights and shades so as to recreate and not tax his eyes, and yet to hope that, humble as this province of the writer is, he may enable the reader to rise a stage higher than where he was. At the same time it is no object of the writer to do so with that partisan spirit which may

PREFACE.

fairly find room in polemical essays where he who has formed his convictions must strive to force them upon the erring world. To the artist the world is not so much a mass of errors as a prospect of beauty, even where it errs; and he can simply propose to draw upon the resources of his own soul to enlarge the vistas which he is picturing, only with a view to add to the beauty, and not to the logic, of his work. As the Athenian believed, his beauty carries a silent logic more potent than reason and her quarrelsome ways.

What these problems are, is a matter best left to the text itself. In the preface one can only attempt to introduce. Well, we are at present undergoing strange transitions in matters domestic, social, religious, political, and what not? What with the laden atmosphere of our domestic difficulties, what with the currents of our social ideals and forces, what with the many-tongued voices of the religions which a multiform and party-coloured nation is singing into our ears, what with the constant upheavals of new and jarring worlds of political entities and non-entities rising within one's view whether he locates himself in one of the native states or in any place in British India, one, standing in the midst of all this, is simply tempted to wish, like Cowper, "for a lodge in some vast wilderness," or for a transmigration back into the body of some quiet and retired Rishi of antiquity.

This universal jar and noise casts a gloomy shadow over many a wistful eye and disconcerts many a well-built hope. We shall leave it to other fields of learning to settle with conviction whether the world in India will survive this deluge of conflict or not, and we may be sure that, even in discussing that, men will differ and fall to quarrelling. The only place, where we may safely look for a peaceful picture in spite of all transient facts, is art and poetry. In the several volumes of this tale, the landing-place of our

relief are sought to be pictured. We, no doubt, start even here with the jar and noise that surrounds us, and we hope to travel a good deal in the midst of these regions. But Progress and Harmony at home, in society, in religion, and with Government, both in and outside British India, peer overhead in the long run in spite of all this bewildering confusion; at least that is the postulate fundamental to our perspective. To look at these two cherubs of beauty and hope as they look at us, is at least a vision of glory and happiness; and what is vision to-day may be reality to-morrow.

True it is that the realization of this vision of the future taxes our patience, and we may never live to see it. Well may one grumble with the poet,

When will the hundred summers die,
And thought and time be born again,
And, newer knowledge drawing nigh,
Bring truth that sways the soul of men?
Here all things in their place remain,
As all were ordered, ages since,
Come, care and pleasure, hope and pain,
And bring the fate fairy prince. *

But after all we may also have the privilege of *seeing* with him

Faint shadows, vapours lightly curl'd,
Faint murmurs from the meadows come,
Like hints and echoes of the world,
To spirits folded in the womb. *

The vision is not altogether a dream. Transient hours will come and go. But the student of permanent elements and constant factors will be able to trace the birth and growth of an inward homogeneity in what is heterogeneous in the inception, and to hail the slow but sure triumph of Progress on lines which may not satisfy either theoretical, revolutionary and precipitate visionaries and reformers, or those who on the other hand wish to give an eternal rigidity

* Tennyson's *Sleeping Palace*.

to the to-day whether of belief or of power, and to dam out the influx of a sure and different to-morrow; for the lines of that Progress will certainly be such *gradual and harmonized-resultants* of numerous currents of life and facts as are still not dreamed of in our Horatio's philosophy. Such will be the *modus operandi* of the elements that do and shall vivify individuals, societies and governments with new forms of life, and our visions may be realized according to the extent that they harmonize with this progress. Indian society and religions, orthodoxy and reform, visionaries and practical people, Indians and Englishmen, and even Government and states and subjects—all on Indian soil—must yield to this irresistible process of reciprocal assimilation, at least as an inevitable duty in the working of the much talked of unity of all. And our vision in that none of them, whether of Eastern or Western *boast*, will be able to resist yielding to this process in this way and to this end, more or less, sooner or latter. Dear reader, more were better left to the text.

G. M.

Bombay,

1898.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૫ હેલો તથા ભાગ બીજો નામદાર
મુંબાઈ ઇલાકાની સરકારે ઈન્ડિયન સીવિલ સર્વિસની હાઇર
પરીક્ષા માટે ટેકસ્ટ બુક તરીકે પસંદ કર્યાનું—તા. ૧૮ મી
જુલાઈ ૧૯૧૨ ના સરકારી ગેઝીટમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

તથા

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે
સરસ્વતીચંદ્ર (ભાગ ૧ થી ૪) ટેકસ્ટ બુક તરીકે પસંદ
કરવામાં આવી છે.

પ્રસ્તાવના.

મનુષ્યના ભાગ્યમાં સંપત્તિવિપત્તિના પ્રવાહો આવળાંસવળાં વહન કરે છે. તેમ જ મનુષ્યસમૂહથી ભરેલા દેશોના ભાગ્યમાં પણ થાય છે. આ દેશને શિર પાછલાં એ ત્રણ વર્ષથી પડવા માંડેલી બહુરંગી વિપત્તિઓ સર્વદૃષ્ટ છે તો તેના વર્ણનની પુનરુક્તિ આવશ્યક નથી. પણ એ જ વિપત્તિઓએ મુંબાઈનાં મુદ્રાયંત્રોને અનેકધાં ઘેરેલાં હતાં, અને એ જ કારણને લીધે ઘણા કાળથી મુદ્રાયંત્રમાં મોકલેલો આ લેખ માત્ર આજ જ વાંચનારના હાથમાં મુકી શકાય છે. અનેક વિદ્વાને અંતે આ કથાના આ ભાગે વાચકવૃન્દ પાસે રખાવેલું ધૈર્ય આ પરિણામને પામ્યું છે તો તે ધૈર્ય ગ્રન્થસંબંધમાં અન્ય ઈષ્ટ વિષયમાં પણ સફળ થાય એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે.

સરસ્વતીચંદ્રના આ ત્રીજા ભાગ પછી માત્ર ચોથો જ ભાગ રચવાની યોજના છે. ઈશ્વરની ઇચ્છામાં આ લેખકના આયુષ્યની કલ્પના હશે તો ઉક્ત યોજના પાર પાડવાની માનુષી કલ્પના તો છે જ. એ કલ્પના સિદ્ધ થાવ અને સર્વ વાચકવૃન્દનાં આયુષ્ય એને સફલ કરો એવી ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે. આ કથાની મૂળ પ્રોત્સાહિની અને લેખકની પ્રિય ભગિની અં સૌં સમર્થલક્ષ્મી ગ્રન્થની સમાપ્તિ સુધી આયુષ્મતી રહી શકી નહીં અને તત્સંબંધમાં તેની વાસના તૃપ્ત ન કરાતાં બન્ધુભાવે અર્પેલી જોડેની નિવાપાંજલિ લખવાનો આ લેખકને ભાગ્યદૈન્યથી અત્ર પ્રસંગ આવેલો છે. પ્રિય વાંચનાર ! આવા પ્રસંગને અનુભવકાળે તહારે માટે ઉપર કરેલી પ્રાર્થનામાં જે આશીર્વાદનો ઉદ્ગાર અંતર્ગત છે તે તને ઈષ્ટ હો.

આ કથાના ચોથા ભાગમાં આ ગ્રન્થની પૂર્ણાહુતિ કરવા ધારી છે. પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં ગ્રન્થનો સાધારણ ઉદ્દેશ જણાવ્યો હતો. આ પ્રસ્તાવનામાં કંઈક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ જણાવવા અવકાશ છે.

સંસ્કૃત અને ઈંગ્રેજી ભાષાઓના મહાન્ અને સમર્થ ગ્રન્થકારોની જવાલાઓ આ દેશની પ્રજાને અનેકધા લાભકારક છે. પણ એ જવાલાઓમાં આધુનિક પ્રજાનું સર્વ પ્રકારે તાદાત્મ્ય થવું સુલભ નથી. કારણ ઈંગ્રેજો અને દેશીઓ વચ્ચે વિચાર-આચારમાં જેમ અનેકધા ભેદ છે તેમ સંસ્કૃત વિદ્યાના અને આજના આપણા કાળ વચ્ચે પણ વિચાર-આચારમાં અનેકધા ભેદ છે, અને એવા ભેદમાંથી ગળી ફહાડી એ ભાષાઓના સત્વનો કેવળ અનુકૂળ રસ આપવો એ સર્વથી બનતું

નથી. આપણી પ્રજા, આપણો દેશ, આપણો કાળ, આપણા વિચારઆચાર, અને આપણા આધિ-ઉપાધિ: એ સર્વનાં વર્તમાન ચિત્ર વચ્ચે ઉભાં રહીને, આપણી ભાવી પ્રજાનું એ જ વિષયોના રંગોથી ભરેલું કલ્પિત ચિત્ર આલેખવું એ આ કથાનો એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ છે. કલ્પિત ચિત્ર પ્રમાણે જ ભવિષ્ય બંધાશે એવો સિદ્ધાંત મનુષ્યથી બંધાય એમ નથી. એ ચિત્ર તો માત્ર, વ્યાપારી ભવિષ્ય લાભહાનિની વ્યર્થાવ્યર્થ કલ્પના કરે તેવી જ કલ્પના છે. ચિત્રની એક છાયામાંથી બીજી છાયામાં થતી સંક્રાન્તિ ક્રમે ક્રમે પરખી ફેલાડવી અને તેની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિની કલ્પના કરવી એ વિદ્વાન વાચકોનું કર્તવ્ય છે. આ ચિત્રલેખનો ઉપક્રમ તો એ છે કે સર્વ છાયાઓના સંક્રમ નશ્વર ગણી તેમની મેળવણી કરી નાંખવી, સર્વ છાયાઓનું સહચરિત પ્રતિબિમ્બ એક આદર્શમાં પાડવું, અને સંક્રમને અંતે ત્રિવિક્રમપેઠે અવતરનાર અને વિક્રમ પામનાર ભાવી યુગની જન્મકુંડળી જેવી છાયા આલેખવી.

આ કાર્યમાં, ચિત્રને અંગે ગૌણ પણ અન્યથા પ્રધાન ઉદ્દેશ એક એવો છે કે અનેકરંગી સંપત્તિવિપત્તિઓમાં ડુબતાં અને તરતાં આર્ય-આર્યા-ગણનાં હૃદયોને કોઈક જાતનું દેશકાળને અનુકૂળ ઉચ્ચગ્રાહી અવલંબન દર્શાવવું. એ ઉચ્ચગ્રાહ કોઈ ભૂમિકાઓમાં થાય એમ છે? કુટુંબજાતોની ગાંઠોમાં ગુંથવાયલા ગંઠાઈ ગયેલા ઘેરઘેર અનુભવાતા પણ પરસ્પરથી ગુપ્ત ગૃહસંસારોમાં, મનસ્તાપથી એકાંતમાં પીડાતાં નહાની મ્હોટી વ્યક્તિયોના મિત્રશત્રુ હૃદયોમાં, આત્મસત્વના અને લોકહિતના ઉચ્ચાલિલાપી પણ સાધનહીન જનોના—સમુદ્રતરંગના જેવા—ઉછાળાઓમાં, અંતઃપ્રાણોથી પીડાતાં દેશીરાજ્યોમાં, વિકસતા અંતર્ગર્ભને સંકેત્યાવતાં—પણ નવીન પ્રાણનું આધાન કરાવવા સમર્થ—ઈંગ્રેજ સત્તારૂપ પક્ષિણીના ભાર નીચે સેવાતા સુવર્ણ-અંડમાં હિરણ્યગર્ભપેઠે બંધાતા (દેશી રાજાઓ, પ્રધાનો, વ્યાપારીઓ, કૃષી-આદિ કલાના પ્રવીણ વર્ગો, દેશવત્સલ વિદ્વાનો આદિ અવયવવાળા) ગર્ભદેહને-સૂક્ષ્મ આત્મસ્વરૂપના બળથી થતા વિકાસકાળે-થતા ઉદ્ધાસોમાં અને અંડલિપ્તિના બળથી એ જ ગર્ભને થતા સંકોચની વેળાએ થતા અવસાદોમાં, તેમ જ એ વિકાસ અને સંકોચની પરસ્પરસંઘર્ષક મન્યનક્રિયાઓને કાળે થતી પ્રસવવેદનામાં, આર્યાવર્તની પ્રાચીન અને સાત્ત્વિક વિદ્યાઓ તથા યુરોપની નવીન અને રાજસી વિદ્યાઓના વિસંવાદી સંગ્રહ-પ્રદર્શનમાં, અને આ દેશના અનુભવને અનુકૂળ થતાં કાળક્રમે રૂઠ થયેલા-રૂઠિરૂપ

થયલા વ્યવસ્થારક્ષક લોકાચાર અને પરદેશી સંસ્કારોથી ઉદય પામતા અને નવા યુગના ચમકારાથી ચમકાવનાર સ્વતંત્રતાવિકાસક પાશ્ચાત્ય આચાર: એ ઉભય આચારના વેગના-ગંગાચમુનાના જળના જેવા- નવીન ગુણોના ઉદ્ભાવક સંગત પ્રવાહોમાં:—એ સર્વ ભૂમિકાઓમાં વર્તમાન સંક્રાન્તિકાળની તીવ્ર અને ઉચ્ચ સંક્રાન્તિથી થતી કષ્ટમયી દુઃસ્થિતિ સુદૃશ્ય છે. તેવી જ રીતે એ સર્વ ભૂમિકાઓમાં, આ આવા કાળનાં કષ્ટોના ભ્રામર વચ્ચે, વર્તમાનથી વ્યાકુળ અને ભવિષ્યથી ક્ષણમાં ઉદ્વિગ્ન અને ક્ષણમાં મોહિત ચિન્તાઓની લીંડાલીંડના ડબાણ વચ્ચે, સર્વસંગ્રહી ઉદારતાનાં અને સારસંગ્રહી બુદ્ધિનાં તેમ જ ઉચ્ચગ્રાહી ઉદાત્તતાનાં ઉદય પામતાં થોડાં પરંતુ ચિરંજીવ કિરણ પણ દૃષ્ટિગોચર થતાં જણાય છે. એ સંક્રાન્તિનું વર્તમાન ચિત્ર અને એ કિરણોનું ભાવિ ચિત્ર એ ઉભય આ કથાના ચારે ભાગનો એક પ્રધાન ઉદ્દેશ છે.

સંક્રાન્તિકાળના આ ખત્રાસે મોહમાં અને શોકમાં પાડેલાં જુનાં અને નવાં, તરુણ અને વૃદ્ધ, અશિક્ષિત અને શિક્ષિત, અરૂ અને પ્રરૂ, દીન અને સમર્થ, ભ્રષ્ટ અને શિષ્ટ, સર્વ ચિત્તોમાં મોક્ષકાળનાં આ ઉદયમાન કિરણ પ્રવેશ પામે અને અવિચારને સ્થાને વિચાર અને અવસાદને સ્થાને ઉત્સાહ પ્રવર્તે—એ આ કથાના સર્વ ભાગોના સર્વ ઉદ્દેશોનો કેંદ્રસ્થ ઉદ્દેશ છે. ચોથા ભાગમાં આલેખવા યોજેલા સરસ્વતીના મનોરાજ્યની પૂર્ણાહુતિ સાથે એ ઉદ્દેશોનો ઉદ્દેશ અંશતઃ પણ સિદ્ધ થાવ એવી આ લેખકની એપણા છે. કિં વહુના? મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં વન્ધમોક્ષયોઃ એ શાસ્ત્રવચનનો અનુભવ જ સુખસાધક છે અને પ્રિય વાચકવર્ગની સર્વ શક્તિઓનાં અને વાસનાઓનાં પાત્ર તેમનાં મન જ છે, તો એ પાત્રોમાં એ સુખ સિદ્ધ થાવ, અને હૃદય ધર્મેણ યોજયેત્ત એ આજ્ઞાને અનુસરી અને સર્વ વાચકોને ઉદ્દેશી લખેલી આ કથા છે તે કથારૂપ નિમિત્તથી, ઈષ્ટ વાચકજન સુખધર્મથી યુક્ત થાવ, અને એ ઈષ્ટ, એ પાત્ર, અને એ ધર્મ, એ ત્રણનો શુભ યોગ પરિણામ પામતાં,

સર્વસ્તરતુ દુર્ગાણિ સર્વો ભદ્રાણિ પश्यतુ ।

સર્વઃ કામાનવાપ્નોતુ સર્વઃ સર્વત્ર નન્દતુ ॥

સુખાપુરી, વિક્રમાર્ક ૧૯૫૪.

ગા. મા. ત્રિ.

અનુક્રમણિકા.

નિવાપાંજલિ.

પ્રકરણ.

પૃષ્ઠ.

૧. સુન્દરગિરિના શિખર ઉપર.	૩
૨. મનહરપુરીમાં મણિરાજ અને વિદ્યાચતુરનું હુકુંબ.	૨૬
૩. મુંબાઈના સમાચાર: ધૂર્તલાલની શેઠ થવાની કળાઓ....	૫૦
૪. સુવર્ણપુરના સમાચાર: કારભારીનો શિક્ષાપાત્ર પુત્ર.	૭૨
૫. વિષ્ણુદાસ ખાવાની વિભૂતિ વચ્ચે.	૮૬
૬. સંસ્કૃત પ્રકરણ: લક્ષ્યાલક્ષ્યરહસ્યવિવરણ: સ્વપ્ન, જાગૃત, અને પાછું સ્વપ્ન.	૧૦૯
૭. રતનગરીના રાજાઓ અને પ્રધાનો.	૧૨૭
૮. મહારાજ અને તેનાં રત્ન.	૧૪૫
૯. મહારાજની ચિંતાઓ.	૧૭૨
૧૦. મહારાજનો મણિ અને તેના રાજસંસ્કારનાં ખીજ.	૧૯૬
૧૧. પરરાજ્યનો પ્રથમ વમળ.	૨૨૫
૧૨. નવાં પ્રકરણ અને નવા ઇતિહાસ	૨૪૮
૧૩. મહારાજની નિવૃત્તિ અને મણિરાજનું ચૌવરાજ્ય.	૨૯૪
૧૪. મણિરાજનો શોક અને પિતૃદર્શન.	૩૨૪
૧૫. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી પાછળ નંખાતા દૃષ્ટિપાત.	૩૩૩

નિવાપાંજલિ.

અત્રીશ વર્ષનું સ્વપ્ન થયું ત્યાં પુરું કર્યું ચમદૂતે;	
હતી ન હતી કરો દોષ કુલવાડી મૂર્ખ પવનની કુંકે.	૧
ભગિની ! હતી તું પ્રિય માતપિતાને. કંઈક અર્પી વિદ્યા મહે;	
સોંપી તને ગુણો માળીને, ત્યાં કેળવી ગુણવધરો તહે.	૨
કુલો ફળો તું કરમાઈ અકાળે; રુવે આમળન સર્વે;	
તુજ ગુણદુમસંપત્તિતણાં શ્રી-ગન્ધ વહે સ્મૃત ગર્વે.	૩
વસે ગર્વ મુજ ઉરમાં તહારો ! ભાગ્યવતી થઈ ગઈ તું !	
વિશ્વવાહિની મરણનદીમાં, કલ્યાણી ! તરો ગઈ તું !	૪
મનુષ્યમેધ* યજ્ઞ માંડે આજે, યુગ ભયંકર બેસે !	
શર્મી પહેલો† તું જગ પ્રસન્ન બેતી મુભાગ્યવતીને વેશે.	૫
શૈશવથી તરતી ઉત્સાહિની પ્રસન્નતા તુજ બેઈ;	
એ જ નિકષ‡ પર ગ્રન્થ-રતિ મુજ પ્રથમ ઘસી મહે બેઈ.	૬
આરંભ્યો આ ગ્રન્થ, લેખ મુજ નહી હતો સુકાયો;	
કનકરેખ નિકષે પ્રકટી, તે, બહેની, ત્યાં જ તહે સહાયો.	૭
મુજ પુસ્તકની કીર્તિ રંક, તે તુજને ભાસતી આજી,	
અનુમોદતી મોદતી પ્રિય બાળા ઘણું ઘણું મલકાતી.	૮
ત્રીજા ભાગનું દર્શન કરવા અતિશય ધરી અભિલાષ,	
ભ્રાતપાસ દહેણું રાખી, ગઈ પ્રભુપદ કરવા વાસ.	૯
જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઉઘડી; બાળા ! નથી અનુશોચન સિચાતું,	
પણ આ ગ્રન્થ વધે ત્યમ ત્યમ તુજ સ્મરણ-સલિલ ઉભરાતું.	૧૦
નિકષશિલા મુજ ! સ્મરો સ્મરો તુજપર પડેલો કંઈ કંઈ રેખા,	
તત્પર કરું અક્ષરમય અંજલિ, નિવાપ તુજને દેવા.	૧૧
વસો મુજ હૃદયે, એ અંજલિનો સ્વીકાર કરજે, બહેની !	
ભુલી શોકરસ‡ લેવો, ભ્રાતા દે અંજલિ, તે લેની.	૧૨
હર્ષશોકના દર્ભરાશિમાં લગાડી છે મહે દહાય,	
એક ક્રમે‡ તેમાં પડી ભગિની—મૃત્યુશોક હોમાય.	૧૩
એ હોમે આહુતિ દેતો, નયન ન અશ્રુ ધરતો,	
કઠિન હૃદયનો ભ્રાત કાષ્ઠભર ભગિની-ચિતાપર ભરતો.	૧૪

* મનુષ્યનો હોમ. દુષ્કાળ અગ્નિરોહિણી (મરકી) આદિ સાધનોથી.

† મનુષ્યમેધના કાળ પહેલાં સન ૧૮૯૪ માં.

‡ સોનું કસવાની કસોટીની શિલા.

§ એકક્રમવર્દિતગુરુતરશોકરસ:—વિક્રમેર્વશી.

¶ સહસા એક જ કાળ ભરીને.

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૫ હેલો તથા ભાગ બીજો નામદાર
મુંબાઈ ઇલાકાની સરકારે ઈન્ડિયન સીવિલ સર્વિસની હાયર
પરીક્ષા માટે ટેકસ્ટ બુક તરીકે પસંદ કર્યાનું—તા. ૧૮ મી
જુલાઈ ૧૯૧૨ ના સરકારી ગેઝીટમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

તથા

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે
સરસ્વતીચંદ્ર (ભાગ ૧ થી ૪) ટેકસ્ટ બુક તરીકે પસંદ
કરવામાં આવી છે.

સરસ્વતીચંદ્ર.

ભાગ ૩.

રત્નનગરીનું રાજ્યતંત્ર.

“But the age of chivalry is gone. That of sophisters, economists, and calculators has succeeded; and the glory of the country is extinguished for ever. Never, never more shall we behold that generous loyalty to rank and sex, that proud submission, that dignified obedience, that subordination of the heart which keep alive, even in servitude itself, the spirit of an exalted freedom. The unbought grace of life, the cheap defence of nations, the nurse of manly sentiment and heroic enterprize, is gone ! It is gone, that sensibility of principle, that chastity of honour, which felt a stain like a wound, which inspired courage whilst it mitigated ferocity, which ennobled whatever it touched, and under which vice itself lost half its evil, by losing all its grossness.”

—*Burke.*

સરસ્વતીચંદ્ર.

ભાગ ૩.

રત્નગરીનું રાજ્યતંત્ર.

પ્રકરણ ૧.

સુન્દરગિરિના શિખર ઉપર.

નપૂર્ણાના પ્રતાપના અનુભવાર્થીને તેના પ્રસાદનો અનુભવ થયો. અન્ધકાર અને અરણ્યમાં અશરણુ શબ્દ-અવસ્થાના અનુભવને અંતે, ભયંકર વનચરોની ગર્જનાઓ વચ્ચે મરણમૂર્છાએ આપેલી બધિરતાને અંતે, મહાસર્પે આપેલા મરણભાનને અંતે,

સરસ્વતીચંદ્રને બાહ્ય ભયમાંથી તારનાર જોગીલોક લેઈ ગયા. ભૂમિ-શય્યા છોડાવી મોહનપુરીએ પોતાના ખભા ઉપર શય્યા આપી. ભયંકર અંધકારમાંથી બહાર ફાટી ભયંકર દાવાગિના પ્રચંડ ભડકાઓ વચ્ચે થઈને એને લીધો. સુન્દરગિરિના ઠેક ચદ્રશૃંગ નામના શિખર ઉપર જોગીયોનો મઠ હતો. પૃથ્વીથી એ મઠ સુધી ચઢવાનો ઉભો સાંકડો આડોઅવળો માર્ગ અનેક પથરાઓ અને ખડકો વચ્ચે થઈ ઉંચો ચઢતો હતો. સાધારણ મનુષ્યને એટલે ઉંચે ચઢતાં શ્રમ પડતો અને શ્વાસ ચઢતો અને તે છતાં એ કલાક એ માર્ગ કાપવામાં જતા. ગુરુજની ગાડી તળેટી ઉપર એક મઠ આગળ તેમાં રૂઢિનારાઓને સોંપી ગુરુજસહિત સર્વ જોગીયો આ સુન્દરગિરિપર કલાકમાં જોરજોરે ચઢી ગયા. એક બીજા વચ્ચે ખંભાફેર કરી તેમણે સરસ્વતીચંદ્રને પણ ઉપર લીધો. મધ્યરાત્રિ વીત્યા પછી એક વાગે સર્વ મંડળ મઠ આગળ પહોંચ્યું. જેમ જેમ સહ ઉપર ચઢ્યા તેમ તેમ તહાડ વધવા લાગી, અને ઉપર ચઢી રહ્યા તેની સાથે સરસ્વતીચંદ્રને ચૈત્ર-માસ છતાં ઘણી તહાડ વાવા લાગી; પર્વત ઉપરની એ તહાડે એનાં

શરીરને સચેત કર્યું અને એના પ્રાણમાં નવા પ્રાણ સુક્યા. અન્નપૂણાના પ્રસાદની વૃદ્ધિ થતાં જોવાં તેનો મેઘોદય થતો હોય તેમ સરસ્વતીચંદ્રનો શ્રમ ઉતરી ગયો, ઉચ્ચનારને ખભેથી પોતે ઉતરી પડ્યો, વિસ્મય તેમ આનંદથી ચારે પાસ દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો, અને આ વિચિત્ર પ્રવિત્ર સ્વપ્નના તાત્પર્યનો મર્મ અંતર્માં શોધવા લાગ્યો.

એને જંગલ થયલો જોઈ જોગીયો ખુશ થયા, એની ચારે પાસ વીંટાઈ વળ્યા. ગુરુજી મઠમાં પધાર્યા હતા અને મઠના દ્વારમાંથી દીવાનો મંદ પ્રકાશ બહાર આવી સરસ્વતીચંદ્રના મ્હોં ઉપર પડતો હતો. મોહનપુરી એને વાંસે હાથ ફેરવી આતુરતાથી પુછવા લાગ્યો: “ કેમ લાઈ, તમે બરાબર જંગલ થયા? તમારે શરીરે સુખ છે?”

આ સ્વપ્ન કે જંગલ છે તે વીશે સંશયમાં પડેલા સરસ્વતીચંદ્રે ઉત્તરમાં પ્રશ્ન પુછ્યા: “ તમે સહિ કોણ છો? આ કીયું સ્થાન છે? “ અંહી કોનું રાજ્ય છે? હું અંહી શી રીતે આવ્યો? આ સ્વપ્ન છે કે “ જંગલ છે?”

મોહનપુરી બોલ્યો: “ લાઈ! આ આત્માનું સ્વપ્ન છે, પણ “ માયાનું જંગલ છે; તું તો આવ્યો પણ નથી અને ગયો પણ નથી, “ પરંતુ તારા શરીરને અમે જંગલમાંથી આણ્યું છે: કૃષ્ણ પરમાત્માના “ રાજ્યમાં સર્વ સમાન છે, પણ આ ચર્મચક્ષુના પ્રદેશનો ધરતીપતિ “ મહારાજ મણિરાજ છે. અમે ને તમે એક જ છીએ અને એ સર્વનું “ સ્થાન એક છે, પણ જે પ્રદેશપર આ સર્વ ચરણ ઉભા છે તેને “ મનુષ્યો સુન્દરગિરિ કહેછે. આ સુન્દરગિરિ પર્વત ઉપર વિષ્ણુદાસ “ બાવાનો મઠ છે અને આ સર્વ ગોસાંઈઓ એ મઠના આશ્રિત છીએ. “ પણ તમે કોણ છો?” ગુરુજીએ વર્તેલું ભવિષ્ય ખરું છે કે ખોટું તેની પરીક્ષા કરવા મોહનપુરી આમ બોલ્યો, તેનું પ્રયોજન સર્વ ગોસાંઈઓ સમજી ગયા અને આતુરતાથી ઉત્તરને વાસ્તે ઉત્કંઠિત થયા.

જંગલો પણ શ્રમ અને ક્ષુધાથી ઉઘતા જેવો સરસ્વતીચંદ્ર આ પ્રશ્નોથી ચકિત થઈ ખરેખરો જાગ્યો. ચારે પાસ બાવાઓનું ટોળું જોઈ, તે વચ્ચે પોતાને ઉભેલો જોઈ, એ પણ સમયસંવાદી થઈ બોલ્યો: “ સત્ય છે. આ અન્વેષકમાં તો ફહો છો એમ જ છે, અને હું કોણ “ છું તે જાણો છો તો ઉત્તર શું કરવા જોઈએ? લાંબી વ્રાતનો સંક્ષેપ “ એટલામાં છે, પણ જે તમે મઠના અધિકારી હો તો ખેલવી વાત “ એટલી કરો કે આ શરીરને કંઈ અન્ન આપો અને નિદ્રા સારુ તમુ “ ધરતી આપો—તો પછી સ્વપ્ન અને જંગલ એક જ છે.”

ગોસાંધરો આ ઉત્તરથી તૃપ્ત થયા, ગુરુજીની પરીક્ષા સફળ થઈ સમજી આશ્ચર્ય અને આનંદમાં મગ્ન થયા, અને અંધકારમાં ગાંજી ઉઠ્યા: “શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માકો જય! શ્રીરાધાકૃષ્ણકો જય!” સર્વ ગોસાંધરો માંહિમાંહ ગુરુજીના ત્રિકાળજ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા દૃઢ કરવા લાગ્યા અને ગુરુજીના અલિમત અતિથિનો સત્કાર કરવા તત્પર થઈ ગયા. વીજળી જેટલી ત્વરાથી મંદિરમાંથી તુલસીપત્ર સહિત પ્રસાદ લેઈ એક બાવો આવ્યો, બીજો બાવો નિર્મળ જળ ભરેલો લોટો લાવ્યો, ત્રીજાએ એક લીપેલી ઓટલી ઉપર લીમડાના વૃક્ષ નીચે ગોદડી પાથરી તે ઉપર નવી ધોયેલી ચાદર પાથરી અને કરચલીનું નામ પણ રાખ્યું નહીં, ચોથાએ ન્હાની સરખી તાપણી કરી ત્હાડ અને અંધકારનો ઉપાય કયો, અને અંતે બોલ્યા ચાલ્યા વિના અતિથિને અન્નતુષ્ટ કરી, નિદ્રાવશ કરી, સર્વ પોતપોતાને સ્થાનકે વેરાઈ ગયા. કોઈએ થોડીવાર ગાંજે કુંક્યો, કોઈએ શ્રમ ઉતારવા વાર્તાવિનોદ કયો, કોઈ નિઃશબ્દ નિશ્ચેષ્ટ થઈ જગતા આકાશના તારાસામું જોતા સુતા, કોઈએ જરીવાર ભજન કર્યું અને સર્વ પણ અંતે સાથેલાગા નિદ્રાસમાધિમાં પડ્યા. માત્ર પવન કંઈક વૃક્ષોનાં પત્રોમાં ઝીણો શબ્દ કરતો હતો; એકલા તારાઓ ઝીણી દૃષ્ટિ કરી જોતા હતા; એકલી સૃષ્ટિ વિના સર્વ જડ-ચેતન નિદ્રાવશ થઈ ગયાં—કંઈક જતાં રહેલાં લાગ્યાં. આખી સૃષ્ટિમાં કેવળ રાત્રિ પણ અપાટાબંધ ચાલવા લાગી, અને પાછલી રાતના ચારેક વાગ્યા ન વાગ્યા હશે એટલામાં તો જહેલા ઉઠનારા જોગીયો ઉઠવા લાગ્યા. વ્યાઘ્રાદિની પેઠે તેજમાં તેમ જ અંધારામાં જોઈ શકતી આંખોવાળા જોગીયોની અંધકારમાં આવજા થવા લાગી. એ ખડખડાટ ભડભડાટથી સરસ્વતીચંદ્રની નિદ્રા જતી રહી અને સુતો સુતો કાનમાં આવતા શબ્દને આવવા દેવા લાગ્યો. એનાથી એ ચારેક હાથને છેટે સુતેલા એ જોગીયો પથારીમાં પડ્યા પડ્યા વાતો કરતા હતા તેમાં સરસ્વતીચંદ્ર લીન થયો.

“લૈયા, આ અતિથિ કોણ છે અને તમે ક્યાંથી આવ્યો છે?”
 “ગુરુજીનો એનાપર શાથી પક્ષપાત થયો છે?”

“કાલ રાત્રે જંગલમાં મૂર્છાવશ પડેલો જડ્યો તે ઉચ્છ્રી આવ્યો.
 “ગુરુજીએ સમાધિથી ભવિષ્ય વર્ત્યું છે કે એ મહાત્મા થશે અને આ
 “મઠનો એ પુરુષ ઉત્કર્ષ કરશે. એની સાથે થયેલા પ્રશ્નોત્તર તો
 “સાંભળ્યા કની?”

પોતે આ વાતનો વિષય છે અને પોતાને વીશે આ વર્તારો થયો છે જાણી સરસ્વતીચંદ્રના મુખ ઉપર અંધારામાં પણ સ્મિત ફરક્યું.

તેના મનમાં શબ્દ સ્ફુરવા લાગ્યા. “આ પણ વિચિત્ર ભૂમિ દેખાય છે. જ્યાં આમ વર્તારો વર્તાય છે અને તે ઉપર શ્રદ્ધા રખાય છે “એમાં પણ કંઈ જોવાનું હશે.” જોગીયોની વાતે વિચાર બંધ પાડ્યા.

“હા, લૈયા, એની બુદ્ધિમાં કંઈ ચમત્કાર તો છે. ગુરુજી એને “શું કરવાનું ધારે છે?”

“એ તો હરિ જાણે. પ્રાતઃકાળે એમનો સમાધિ પૂર્ણ થાય તે પછી એને એમની પાસે લેઈ જવાની આજ્ઞા કરી છે. ત્યાંસુધી “એની સેવા કરવાની આજ્ઞા છે.”

“મને તો લાગે છે કે આપણા મઠનું રહસ્ય એને મોડું નહોતું “આપશે.”

“એ તો જેવો અધિકાર. અલખ જગાવવો એ કંઈ ન્હાનીસુની “વાત નથી.”

“જ્યારે આવો વર્તારો વર્ત્યો છે ત્યારે આટલો અધિકાર તો “હશે જ.”

“રાધેદાસ ! એ તો જે થવાનું હશે તે થશે, આપણી નિત્યકથા “ચલાવો. સૂર્યોદય થતાં વાર નહીં લાગે.”

“આજ શી ચર્ચા ચલાવશું?”

“તને કાલનો કંઈ વિચાર થયાં કરે છે.”

“હા.”

“શો?”

“ગુરુજી સાથે કાલ લિક્ષા લેઈ પાંછા આવતા હતા એવે સંધ્યા “થઈ, ત્યારે એક વડ નીચે પડાવ નાંખી વિશ્રામ લેતા હતા અને હું “ગુરુજીની સેવા કરતો હતો; ત્યારે પોતે બે ચારેક મંત્ર બોલ્યા. તેનો “અર્થ મેં પુછ્યો ત્યારે બોલ્યા કે બચ્ચા આજ નહીં, વિચાર કરી “અધિકારી થા-રહસ્યશ્રવણનો તું આજ આટલો અધિકારી થયો— “રહસ્ય-અર્થનો અધિકારી તું થશે ત્યારે તેનું શ્રવણ કરાવીશ.”

“સાચી વાત છે. સર્વ અધિકારને અંગે છે.”

“હા, પણ તમને અર્થ અજાણ્યો નહીં હોય. ગુરુ અધિકારી “વગર બીજાને દાન ન કરે, પણ હું તો તમારો સમ્રાટ્યારી છું.”

“સાચું બોલ્યો. આપણે તો પરસ્પર-વિબોધનનો ધર્મ છે. બોલ “જોઈએ—એ મંત્ર શા છે?”

રાધેદાસ જરીક વિચારમાં પડી, સ્મરણ આણી, ધીમે ધીમે બોલ્યો.

“ગોકુલમાં ગોકુલ ચરે, ગોપાલક ગોપાલ;

“નંદસદન નંદન થઈ મધુરિયુ ભાસત આવે.”

વિહારપુરી એકદમ પથારીમાં બેઠો થયો અને બોલી ઉઠ્યો; “ અહો
 “ હો ! એ મંત્રનો અર્થ તો મને મળ્યો છે. મહાગંભીર અર્થ છે. એના
 “ રહસ્યમાં અત્યંત ચમત્કાર છે. રાધેદાસ ! ધન્ય ભાગ્ય તારાં કે
 “ ગુરુએ મહાકૃપા કરી આ મંત્રનો તને અધિકારી ગણ્યો; આની સાથે
 “ બીજા મંત્ર પણ કહ્યા હશે.”

“ બીજા ત્રણ મંત્ર કહ્યા.”

“ કીયા ?”

રાધેદાસ પણ બેઠો થયો અને બોલ્યો.

“ અવનિ અવનિ મધુપુરી, કૃષ્ણચંદ્ર અવતાર,

“ શેષભાર ઉતારીને કરત ધરતી ઉદ્ધાર.”

સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક કૌતુકથી સાંભળવા લાગ્યો. રાધેદાસ બીજા
 શ્લોક બોલ્યો.

“ પારસસ્પર્શથી લોહનો થાય સ્વરૂપવિનાશ;

“ દૈત્યરૂપ હરી, અમરતા દે જ મુદર્શન-પાશ.

“ પામરમાં પામર દીસે ગોપાલક ગોપાલ;

“ કૃષ્ણ ભક્તિવશ ભાસતો બાલક અર્થે બાલ.”

“ ખસ, વધારે શ્લોક મને હાલ આપવા ના કહી.”

વિહારપુરી: “ યોગ્ય કર્ત્યું, ગુરુનો આદેશ છે કે એમના મુખથી
 “ જેને મંત્ર-પ્રાપ્તિ થઈ હોય તેને સબ્રહ્મચારીએ અર્થપ્રાપ્તિ કરાવવામાં
 “ બાધ નથી; માટે સાંભળ. આ ચમત્કારિક મંત્રોનું રહસ્ય કહું છું
 “ તે અધિકારી વિના બીજાને આપવું નહી. શાસ્ત્રના ઉપદેશ બે જાતના
 “ હોય છે. કેટલાક સર્વથી સમજાય, અને કેટલાક સંપ્રદાયનું રહસ્ય
 “ જાણ્યા વિના ન સમજાય. તરવારથી રક્ષણ પણ થાય અને કુપાત્રને
 “ હાથે ખુન પણ થાય. માટે રહસ્યનો અનર્થ અટકાવવાના હેતુથી કહું
 “ છે કે અધિકાર વિના રહસ્ય પ્રકટ કરવું નહી. બાળક આદિ પાસે
 “ તરવારના સ્થાનને બાંધી રાખવું. હવે જે અર્થ બહારથી દેખાડવાનો
 “ છે તેનું નામ વાચ્યઅર્થ અને રહસ્યનું નામ લક્ષ્યઅર્થ. કૃષ્ણ-
 “ પરમાત્મા ગોકુળમાં ગાયો ચારતા એ તો માત્ર વાચ્ય અર્થ છે.”

“ ત્યારે શું વાચ્યઅર્થ ખરો નહી ?” રાધેદાસ બોલી ઉઠ્યો.

“ ના, ના, ખરો એ નહી અને ખોટો એ નહી.”

“ એ તો તમે હુધમાં ને દહીમાં બેમાં પણ રાખો છો.”

“ એમ નથી. જો, કાંઈ સંકેતની વાત હોય તે સંકેત જાણનારાઓ
 “ દૂતમુખે પરસ્પર ફેલાવે તો તેમાં કાંઈ બાધ નથી, કારણ દૂત સંકેત
 “ જાણતો નથી પણ મનમાં એટલું તો સમજે છે કે આમાં કાંઈ મર્મ
 “ છે તે સ્વામીએ કારણસર જ ગુપ્ત રાખ્યો હશે.”

“ ઠીક.”

“ હવે જો, જો એ શબ્દના ઘણા અર્થ છે. જો એટલે ગાય,
 “ જો એટલે ઇન્દ્રિય, અને જો એટલે પૃથ્વી. માટે ગોકુળ એટલે ગો-
 “ કુળ ગામમાં ગોકુળ એટલે ગાયો ચરે એ વાચ્ય અર્થ; અને ગોકુળ
 “ એટલે પૃથ્વી ઉપરનાં કુળ એટલે મનુષ્ય આદિ જાતો છે તેમાં જો
 “ એટલે ઇન્દ્રિયોના કુળ ચરે છે; આ એક પદનું રહસ્ય થયું.”

રાધેદાસ વિસ્મિત થયો. “ પછી ? ”

“ ગોપાળક એટલે એ ગાયોને શ્રીગોપાળ પાળે. રહસ્ય એ કે
 “ ઇન્દ્રિયોને બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરી તેને પાલનાર એટલે જગતની સ્થિ-
 “ તિને અર્થે પાલનાર એ તો ગોપાલ એટલે પૃથ્વીના પાલનાર શ્રી-
 “ કૃષ્ણ જ કે નહીં? આ રહસ્ય.”

“ ઠીક, ભૈયા! આ તો ચમત્કાર છે.”

“ તો ! ” વિહારપુરી આગળ વાધ્યો; “ નંદજીને ઘેર પુત્રરૂપે અવ-
 “ તરી મધુ-કૈટભમાંના મધુ-અસુરને મારનાર બાળક દેખાય છે. દેખાય
 “ છે ફેલાવાનું કારણ એ કે વસ્તુતઃ બાળક નથી.”

“ ત્યારે વાચ્ય અર્થમાં પણ આવો ભેદ રહેલો છે—દેખાય છે
 “ એટલે છે, નહીં ! ”

“ બરોબર. હવે નંદ ફેલાતાં પરમાનંદ-સચ્ચિદાનંદ, તેનું સદન
 “ આ બ્રહ્માંડ, તેમાં પુત્રરૂપે એટલે કાર્યરૂપે એટલે જીવરૂપે અવતરીને
 “ મધુરિપુ ખોતે બાલ એટલે અજ્ઞાની ભાસે છે—સામાને અજ્ઞાની
 “ દેખાય છે—વસ્તુતઃ ગોપાલ જ્ઞાનરૂપ જ છે, આ રહસ્ય !! સમજ્યો ? ”

“ વાહ વાહ, વિહારપુરી ! શું ગુરૂજીએ રહસ્ય મુખ્યું છે ? આના
 “ ઉપર તો બહુ બહુ મનન કરવું પડશે. વારુ ચાલો.”

“ મધુપુરી તે શ્રી મથુરાંજી તે અવનિરૂપ છે; ત્યાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર વૈકુંઠથી
 “ અવતર્યાં. હવે રહસ્ય સમજવાં એમ લેવું કે અવનિ એટલે પૃથ્વી તે કેવી
 “ છે કે દુષ્ટોના ભારથી અવનિ થાય છે એટલે ડબાય છે. ને નીચી જાય છે,
 “ તે મધુપુરી-જેવી છે કે જ્યાં દુષ્ટ દૈત્યોથી પુણ્ય ઉતરવા લાગ્યાં. પૃથ્વીમાં

“ કૃષ્ણચંદ્ર કારણબ્રહ્મમાંથી આવી પ્રકટ થયા. હવે પ્રકટ થવાનું પ્રયોજન
“ શું? પૃથ્વી શેષને માથે રહેલી છે. શેષ શબ્દનું રહસ્ય કલ્પાય છે? ”

વિચારમાં પડી અંતે ઉંડાણમાંથી બોલતો હોય એમ રાધેદાસ
બોલ્યો: “ના.”

વહારપુરી ઉદ્ધાસમાં આવી અર્થપ્રકાશ કરવા લાગ્યો, “ ત્યારે
“ જો. શરીરનાં મહાભૂતનું પંચીકરણ કરી, આત્મા સ્થૂળ નહીં, સૂક્ષ્મ
“ નહીં, કારણ નહીં, એમ કરતાં કરતાં જે બાકી રહ્યું તે શેષ ભાગ
“ આત્મા એ ઉપદેશ તો ત્હે સાંભળ્યો છેકની? ”

“ હા.”

“ હવે જેમ શેષ નાગના ઉપર પૃથ્વીનો ભાર છે તેમ આ નેતિ
“ નેતિ વાક્યથી જોતાં બાકી રહેલા શેષ આત્માને ઉપાધિનો ભાર છે.
“ વેદાંતવાદી એમ કહે છે કે આ ઉપાધિરૂપ ભાર ફહાડી નાંખવો અથવા
“ ભસ્મ કરવો; આપણે અલખ-વાદીઓ એમ કહીએ છીએ કે આખી ધરતી
“ ઉપાધિરૂપ છે પણ જ્યારે ગોપાલ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા એની સંભાળ કરી
“ પાળે છે તો આપણે પણ પાળવી. જે કાર્ય શ્રીકૃષ્ણને ગમ્યું તે ન ગમા-
“ ડવાનો આપણને શો અધિકાર છે? જો એવા અધિકાર મનુષ્યરૂપ ઉપા-
“ ધિને હોય તો તો ધરતીમાત્રનો નાશ થાય.”

“ ત્યારે શું કરવું? ”

“ એમાં જ અલખવાદીનું મત જોવાનું છે તો ! જેમ માટી ઉચ્ચ
“ પરિણામ પામી અન્નરૂપ થાયછે અને અન્ન પ્રાણરૂપ થાયછે તેમ સર્વ
“ ધરનારી આ ધરતી પણ શ્રીકૃષ્ણને હાથે ઉદ્ધાર પામેછે એટલે ઉચ્ચ
“ ઉચ્ચ થાયછે, ઉચ્ચ પરિણામ પામે છે. જો દુષ્ટતા આદિને ભારે
“ નીચી નીચી જાય તો શેષનાગને માથે ભાર વધે, તેમ પુણ્યઆદિથી
“ ઉચ્ચ ઉચ્ચ લેઈએ તો શેષના શિરનો ભાર હલકો થાય—”

“ એટલે ? ”

“ એટલે એમ કે માટી અને અન્નના ઉદ્ધારનાં દૃષ્ટાંત આપ્યાં તેમ
“ ત્રણ જાતનાં શરીરરૂપ ઉપાધિને પણ શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધાર આપેછે એટલે એ ઉ-
“ પાધિના ભાર નીચે ચગદાતો જે શેષ આત્મા તેનો ભાર પણ ઉતરે છે !! ”

આખો ઉપર હાથ મુકતો રાધેદાસ બોલ્યો: “ લેયા, આ અર્થ
“ કાંઈ એકદમ સમજાય એમ નથી. મહારો શેષ તો આ રહસ્યનો
“ ભાર નીચે ચગદાય છે !! ”

હસતો હસતો વિહારપુરી જોડ્યો: “ તો ઉસ શેષકા બી ભાર ગુરુ-
 “ પ્રસાદસે ઉતરેગા.” હસવું છોડી જોડ્યો: “ ને ગભરાઈશ નહી.
 “ અધિકાર વિના રહસ્ય ન આપવું તે આટલા જ માટે. હવે જે બીજા જે
 “ શ્લોક તું કહ્યા તેનો અર્થ સમજશ ત્યારે આનું રહસ્ય વધારે સ્પષ્ટ થશે.”

“ ના, બાપજી: ” જે હાથ ઉઠા કરી લડક્યો હોય તેમ રાધે-
 દાસ જોડ્યો. “ આજ તો મહારે વધારે રહસ્ય જાણવાનો અધિકાર
 “ નથી જોઈતો. વળી કાલ આ વખતે હું પુંછું ત્યારે સમજાવજે—
 “ તમારી મેળે વાત ન ફાડાડશે, આટલું જાણેલું પચશે ત્યારે બીજું
 “ માગીશ. નીકર અજીણ થાય.”

“ બહુત અચ્છા. ચાલ-ચાલ-ત્યારે આ પ્રકાશ થાયછે તે દંતધાવન,
 “ સ્નાન વગેરે કરવા તરત ઉઠવું જોઈએ.”

“ આ અતિથિને પણ ઉઠાડશું ? ”

“ હાસ્તો ! ”

“ લાઈ અતિથિ, પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો છે માટે ઉઠો.”—રાધેદાસે
 અર્ધ વાગ્ય ઉઠ્યાર્ધે તે પહેલાં જાગતો સુતેલો સરસ્વતીચંદ્ર જોડો થયો.

અત્યારે હજી પ્રાતઃકાળના પાંચ પણ વાગ્યા ન હતા, પરંતુ ચૈત્રમાસનો
 ઉતાવળો ઉગનારો દિવસ અને પર્વતનું શિખર, એટલે સ્થલ સમયના પ્રસં-
 ગથી આછો આછો પ્રકાશનો પટ અંધકારને અંગે જેતા જેતામાં ચડતો
 હતો. રૂપેરી તેજનો ચણીયો પૂર્વદિશા પગની પહાની આગળથી પહેરવા
 માંડતી હોય અને ધીમે ધીમે ચણીયો ઉઠ્યો ચડાવતી હોય તેમ પ્રાતઃકાળનું
 પૂર્વગામી તેજ પૂર્વ ક્ષિતિજમાં જ ચડવા લાગ્યું. રાત્રિયે તારાટપટ્ટીવાળું
 એક વસ્ત્ર પહેરી મુઈરહેલી આકાશનારીએ પણ એ વસ્ત્ર બદલવા માંડ્યું.
 રાત્રિના શૃંગારરસના રસિક ચમટી રહેલા તારાઓ ધીરે ધીરે એક પછી એક
 કંઈક સંતાઈ જવા લાગ્યા. તહાડના ચમકારા પણ સ્થલસમય ચુક્યા નહી.
 ચારે પાસ અંધકારનો પડદો તુટી જઈ કંઈક પડી ગયો હોય અને પાછળનો
 ગુપ્ત પ્રદેશ ઉઘાડો થઈ ગયો હોય તેમ દશે દિશાઓ અવનવી સામગ્રીથી
 ભરાઈ જવા લાગી. જ્યાં જુવે ત્યાં એકદમ અગણિત અનેકરંગી અનેક
 ભાતનાં ચિત્રોનો ભરાવો કરી દીધા જેવી પૃથ્વી થઈ ગઈ. કાલ જંગલમાં
 હતો તે આજ કાંઈક જાદુથી-ચમત્કારથી-પર્વત ઉપર આવી પડેલો હોય
 એવો સરસ્વતીચંદ્ર ચાર પાસ વિસ્મય અને હર્ષથી જોવા લાગ્યો, પરમ-
 દિવસે જ રાણા ભૂપસિંહના દરબારમાં મગજને ગુંચવારામાં નાંખી ગભ-
 રાવે એવો ઠાઠ જોયો હતો તેથી વધારે ગુંચવે અને ગભરાવે એવો ઠાઠ

અત્યારે સુન્દરગિરિના આ અતિથિના નેત્ર આગળ—મન આગળ—ખડો થયો. સમુદ્રનાં અનેક ઊંચાં નીચાં મોજાં અચીન્ત્યાં ખસતાં ખંધ થઈ, જડ થઈ, ખંધાઈ ગયાં હોય એવાં અને એથી તો અનેક ગણાં મ્હોટાં પણ મોજાં જેવાં જ કાળાં અને આકાર વગરનાં પર્વતનાં શિખરો ચારે પાસ ડોઢીયાં કરતાં લાગ્યાં. આ વળી નવો વિચિત્ર પુરુષ કોણ આવ્યો છે તે જોવાને આતુર આ સહિ ઊંચા શિખર, મ્હોટા ખડકો, અને ખડકોની હારો ને હારો, પોતાને જોઈ રહેતાં હોય અને તેથી ગભરાતો હોય તેમ સ્વતીચંદ્ર સહિના સામું જોવા લાગ્યો, અને એ જોવામાં પાસે કોણ છે અને શું છે તેનું તો ભાન જ ભુલી ગયો અને પાસે ઉભેલા કાળા પ્રચંડ આવાઓ પણ આ પર્વતના ખડકો જ હોય તેમ સર્વ ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખી આંખો ચોપાસ ફેરવવા લાગ્યો. એવામાં પાસેના મઠમાંથી ગાન સંભળાયું અને કાને આંખોને બીજી પાસ દોરી.

એ બેઠો હતો ત્યાંથી પંદરેક હાથ છેટે મઠ હતો ત્યાંથી સ્વર આવવા લાગ્યો.

“ આ...આ...આ.....”

“ જો રાધેદાસ, ગુરુજીએ પ્રાતઃપૂજા એકાંતમાં આરંભી—સાંભળ્યો “ એમનો સ્વર ? ” વિહારપુરી બોલ્યો, અને સર્વ સાંભળવા લાગ્યા. વિષ્ણુદાસ બાવા ગાયનમાં પણ પ્રવીણ હતા અને પોતાના મઠમાં યદુનંદનની પ્રતિમા હતી તેની પાસે ઉત્કૃષ્ટ નિર્ભર નિરંકુશ ચિત્તનું પ્રભાત પદ ગાતા હતા તે આવે સુધી સંભળાતું હતું અને સર્વ શિષ્યો જ્યાં જે કામ કરતા હતા હતા ત્યાં તે કામ પડતું સુક્રી હતા રહી સ્તબ્ધ ચિત્તથી ગુરુજીનું ગાન કાનમાં ને હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યા. વિષ્ણુદાસજી ગાતા હતા અને ગાન તંબુરામાં ઉતારતા હતા.

“ આઆ...આ...આ.....”

“ યદુનં—દનને...ભવખં—ડનને...”

“ નમું પ્રા—તસમે...જગમં—ડનને !

“ યદુનં—દનને...યદુનં—દનને...”

“ નમું પ્રા—તસમે...યદુનં—દનને !...નમું ०

“ એ.....એ.....”

સ્વર ઉતારી દીધો. વળી ચહડાવી, મૂર્છના વધારી.

“ હરિ હા.....હરિ હા—પ્રા.....ત થયો.....—

“ હરિ હા.....”

કંઠ અને આંગળીયો માર્ગે પડ્યા. કંઠ અને તુંબુરના સ્વર પરસ્પર સ્ત્રીન થયા.

“ પ્રાત...થ.યો !.....યદુનં.....દન જા.....ગો.....
 “ અ-લ-ખ-હવે.....લખ...થા...વો !...રી.....પ્રાતં
 “ ર-જ-નિ-ગઈ.....દિન આ.....વી ઉભો...છે...
 “ વા.....ટ જુઓ.....પ્રભુ ! જાગો.....રી !...પ્રાતં
 “ હળવે...હળવે.....તા-રા...થા—તા...
 “ અ-સ્ત ! ઉગે...છે.....ભા...નું...રી.....
 પ્રાતં

“ હરિ...હા...હરિ...હા.....
 “ પ્ર-ક-ટ-ની લ...ક્ષિ.....પ્રકટે !.....જ્યા...રે...
 “ પ્રકટે...સુ.....ન્દરના-સા...નુ^૩...રી !...
 “ સા...નુ ઉઠે...રી !.....
 “ સા-આ સા...નુ...રી !.....પ્રાતં
 “ યા...દવવંશ...તણા...રવિ...કે...રાં...
 “ દ-શ-ન-આ.....રવિ કરતો.....રી !...પ્રાતં
 “ દ-દ-ય-કમળ કે.....કમળ જ...વિકસે ?.....
 “ વિષ્ણુદા.....સ નહી કળતો.....રી !.....પ્રાતં”

ગાન એકદમ અંધ થયું. તુંબુર રણકારો કરતો કરતો અંધ થયો. વિહારપુરી રાધેદાસને ખભે હાથ મુટી અચીન્ત્યો બોલ્યો, “ ગુરુજીને “ સમાધિ ચહ્યો !”

રાધેદાસ: “ શું ગુરુજીની શક્તિ ! જ્ઞાન જીવો તો એમનું ! વૈરાગ્ય “ એમનો ! ઉપદેશ એમનો ! શુદ્ધિ, ગાયન, વાદિત્ર, ભક્તિ, યોગ, સમાધિ- “ જે સદ્રસ્તુ દ્વંદ્વો તેનો સમુદાય ગુરુજીમાં—અને તે પણ અપૂર્વ. ”

“ વાહ વાહ ! રાધેદાસ ! ધન્ય ભાગ્ય આપણાં કે ગુરુની સેવા “ કરતાં જ અલખ જગાવીયે છીયે.” વિહારપુરી બોલ્યો: વળી સરસ્વતીચંદ્રના મ્હોં સામું જોઈ તેને કહેવા લાગ્યો.

“ ભાગ્યશાળી જીવાન ! તમે સુન્દરગિરિના વિષ્ણુદાસ આવના “ મઠના અતિથિ છો—તેમના અત્યંત પ્રસાદનું પાત્ર છો. અમે તેમના ચેલા

“ છીયે અને તમારો સત્કાર કરવા ઉપર અમારો અધિકાર થયો છે. માટે
 “ કોઈ રીતની શંકા ન રાખશો. તમે મહાપવિત્ર સ્થાનમાં અત્યારે ઉભા
 “ છો. તમે કોઈ દુઃખી પુરુષ જણાવ છો પણ અલખના પ્રતાપથી—શ્રી
 “ યદુનંદનની કૃપાથી—શ્રી વિષ્ણુદાસના આશીર્વાદથી તમારા ત્રિવિધ
 “ તાપ અંહી ભાગશે. માટે સર્વ શંકા છોડી અમારી સાથે ચાલો અને
 “ અમારો યત્કિંચિત્સત્કાર સ્વીકારો. તે પછી પરસ્પર પૃચ્છા અને
 “ પરિચય નીરાંતે કરીશું.”

રાધેદાસે એક નિર્મળ પાત્રમાં નિર્મળ પાણી અને દાતણ આણી
 એક પથર ઉપર મુક્યું. ત્યાં આગળ સરસ્વતીચંદ્ર અને વિહારપુરી જઈ
 બેઠા. પથર ઉપરથી પર્વતની પશ્ચિમનો સર્વ દેખાવ દૃષ્ટિ આગળ આવે સુધી
 પથરાતો હતો અને તેની પેલી પાસ સમુદ્ર ઉછાળા મારી રહ્યો હતો. સમુદ્ર
 દેખાતાં જ સરસ્વતીચંદ્રને મુંબાઈ સાંભર્યું, પિતા સાંભર્યા, અને દાતણ
 કરતાં કરતાં, પિતાની શી અવસ્થા હશે તે વિચારતાં વિચારતાં, આંખમાં
 પાણી ભરાઈ આવ્યું તે પાણીની છાલકો મારતાં પણ અંધ થયું નહીં.
 વિહારપુરી તે બેઠા બોલ્યો: “ અતિથિ મહારાજ ! તમે સર્વ ખેદ ફાડી
 “ નાંખો. સુન્દરગિરિ ઉપર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું પરમાનંદ પ્રગટ કરન-
 “ હાર સ્મિત વ્યાપી રહ્યું છે, માટે તમારો તાપ ગયો સમજવો. જીવો !

“ તૌપત્રયૌષધિવરસ્ય હિ તત્સ્મિતસ્ય

“ નિઃશ્વાસમન્દમરુતા નિવુસીકૃતસ્ય ।

“ एते कडंकरचया इव विप्रकीर्णाः

“ जैवातृकस्य किरणा जगति भ्रमन्ति ॥”^૧

મુંબાઈમાં દાક્ષિણાત્ય મિત્રો દાક્ષિણાત્ય મુસ્વરથી સંસ્કૃત શ્લોક ગાતા
 તે સાંભળવાના રસિક પુરૂષને મુંબાઈ છોડ્યા પછી ઘણે દિવસે આ મુપરિચિત
 શ્લોક સાંભળવાનો પ્રસંગ આવ્યો. આથી એના ઘણાક સંસ્કાર જાગ્યા અને

૧. તેનું સ્મિત કેવું છે ? ત્રિવિધ તાપના રામબાણ ઔષધિરૂપ છે. આ
 જૈવાતૃક (ચંદ્ર) એ જ તે સ્મિત છે. જે મુખમાંથી એ સ્મિત નીકળે છે તે
 જ મુખમાંથી શ્વાસ પણ નીકળે છે, અને આ મન્દ પવન એ જ તે શ્વાસ છે.
 એ સ્મિતરૂપ ઔષધિ ભુસાંભુસાં જેવી થાય છે અને તેનો છાલાં-છાતરાં જેવો
 ભુકો એ પવનથી ચોપાસ ફેલાઈ વેરાઈ જતો હોય તેમ એ ચંદ્રના
 કિરણ જગતમાં ભ્રમણ કરે છે. અર્થાત્ આ ચોપાસ હરિતું સ્મિત કિરણરૂપે
 જગતના ત્રિવિધ તાપનો નાશ કરતું વ્યાપી રહ્યું છે.

૨. પ્રાચીન શ્લોક.

પિતાનાં વિચારમાંથી બીજી આનંદમય દશામાં સંક્રાંત થયો. પાંછલી રાત્રે સાંભળેલા સ્વભાષાના કાવ્યતરંગ અને અત્યારે સાંભળેલા આ શ્લોકથી એનું હૃદય મુગ્ધ થયું. આવે સ્થળે પણ આ કાવ્ય અને પર્યે-પણાના રમ્ય મિશ્રણનો વિનોદ મળશે—આ આશા તેના મનને મનોર થઈ પડી અને ઉદ્ધાસમાં આવી આ વસ્ત્રહીન જેવા, જડભરત જેવા, પ્રતિમા જેવા કાળા, અને પાંચ હાથ ઉંચા બાવાને રૂપે કોઈ રમ્ય વિનોદ-સ્થાન પ્રત્યક્ષ ઉભું હોય તેમ તેની સાથે પ્રીતિથી બોલવા લાગ્યો.

“ યોગિરાજ ! શ્લોક તો ઉત્તમ કહ્યો પણ આ દિવસને સમયે સૂર્યને “ દેકાણે જૈવાતૃકના^૧ કિરણ શી રીતે ભમે છે તે સમજાયું નહીં. આપના “ પવિત્ર આશ્રમમાં જે સત્કાર પામું છું તે જ મહારા મનના ખેદને “ દૂર કરે છે. આપના ગુરુજનો મહારા ઉપર પક્ષપાત છે તો મહારા “ જોષના ઉપાધિભાર પણ ઉતરશે.”

“ ડ્યા બોલા ! જુવાન ! ”—વિહારપુરી અને રાધેદાસ આંખો વિદ્રસાવી એકબીજાના સામું જોઈ રહ્યા. પોતાના સંપ્રદાયના રહસ્યમાં આ પુરુષની ગતિ થઈ, ગુરુનો પક્ષપાત એણે જાણ્યો, અને સંસ્કૃત શ્લોકનો અર્થ વગર સંમતવ્યે એ સમજી ગયો, અને ‘શેપભાર’નું રહસ્ય એને પ્રાપ્ત થયું; આ સર્વ વાત બાવાઓને ચમત્કાર જેવી લાગી અને ગુરુજનું વચન સફળ જ થશે એ શ્રદ્ધા એમના ચિત્તમાં સજડ થઈ ગઈ. આખરે વિહારપુરી સરસ્વતીચંદ્રને બે હાથે ઉમળકો આણી બાઝી પડ્યો અને છુટો પડી, પોતાના શરીર ઉપરની વિભૂતિ એને શરીરે વળગેલી જોઈ, ઓર આનંદમાં આવી ગયો. અંતે હર્ષથી ઉભરાઈ જઈ બોલ્યો.

“ જુવાન, તમારું નામ કહો ! પછી હું ઉત્તર દેઈશ.”

“ મહારું નામ નવીનચંદ્ર ! ”

“ નવીનચંદ્ર ! વાહ વાહ ! ડ્યા અચ્છા નામ હું ! નવીનચંદ્રજી “ અમારા નવીન જૈવાતૃક ! શ્રીકૃષ્ણના સ્મિતરૂપ અમારા જુના જૈવા- “ તૃક શ્રી વિષ્ણુદાસજી શ્રી પરમાત્માના સ્મિતરૂપ છે; અને શ્રી વિષ્ણુ- “ દાસજીના કિરણ આ મુન્દરગિરિ ઉપર ચારેપાસ આ માયારાત્રિમાં “ ભ્રમણ કરેછે; અને એ કિરણનો જેના ઉપર અભિષેક થાયછે તે “ આનંદરૂપ સ્મિતપ્રકાશરૂપ હો જાયછે—એ આનંદનો ઉદય તમારા “ ત્રિવિધ તાપ નહસાડશે. ડ્યા નવીનચંદ્રજી ! સખ સમજ ગયા ? ”

“ વિહારપુરી ! આપનાં વચનામૃતથી જ શેષનો ભાર ઉતરે એમ
 “ છે તો પછી આપના ગુરુજનો ચંદ્રના જેવો શાંત પ્રકાશ આત્માને શાંત
 “ કરે તો તેમાં શી નવાઈ છે ? ” સરસ્વતીચંદ્રને વિનોદ કરવાનું મન થયું
 અને પોતાને જીવિતદાન આપનાર જેવાઓને ઉપકારવશ થઈ તેમને એ
 મધુર વચન ફેલાવ્યાં એ પોતાનો ધર્મ સમજ્યો. પ્રીતિનો અદલો પ્રીતિ.

વિહારપુરી પુરેપુરો પ્રસન્ન થયો અને રાધેદાસને ફેલાવ્યાં લાગ્યો:
 “ જો ! પળેપળ જાય છે તેમ તેમ ગુરુજના વચનના પડેપડ ઉઘડે છે. આ
 “ વધામણી અક્ષરેઅક્ષર ગુરુજની પાસે ખાઈશ અને તે પછી આવા શુદ્ધિ-
 “ શાળી અધિકારી અતિથિનો સત્કાર સારી રીતે થાય એવી તત્પરતા
 “ રાખીશ. ગુરુજને પરવારતાં હજી એ ચાર ઘડીની વાર છે ત્યાં સુધી—
 “ રાધેદાસ !—નવીનચંદ્રજીને સુન્દરગિરિના તટ પાસે લેઈ જા, તળેટીનાં
 “ અને શિખર ઉપરનાં સર્વ સુંદર ધામ અને વસ્તુઓનું તેમને દિગ્દર્શન
 “ કરાવી દે, તેમને આપણા મઠની અને ગુરુજની સર્વ વાર્તા વિદિત કરી
 “ દે, સર્વ સાધુમંડળમાં એમને પ્રસિદ્ધ અને પરિચિત કર, અને
 “ એમનું ચિત્ત જે રીતે પ્રસન્ન થાય એમ કર. મહારે પાછાં આવવાનો
 “ સમય થાય ત્યાંસુધી આટલું કર્તવ્ય તને સોંપું છું.”

લાંબા પગલાં ભરતો વિહારપુરી ચાલ્યો ગયો અને રાધેદાસ અને
 સરસ્વતીચંદ્ર એ જણ એકલા રહ્યા. રાધેદાસ અતિથિને પર્વત ઉપર
 જુદે જુદે ઠેકાણે લેઈ ગયો. પર્વતને અનેક શિખર હતાં. જે શિખર ઉપર
 વિષ્ણુદાસનો મઠ હતો તેનું નામ ચદ્રશ્રંગ હતું. એની પાછળ વધારે ઉંચું
 શિખર તીર્થશ્રંગ નામનું હતું. તેના ઉપર જૈન વર્ગની ભવ્ય ગુફાઓ અને
 ભાતભાતનાં દેવાલય હતાં. તેનાથી પણ ઉંચે મત્સ્યેન્દ્રશ્રંગ હતું. ત્યાં
 મત્સ્યેન્દ્ર અને ગોરખની મહડીઓ હતી અને આજ ત્યાં માત્ર એ ચારેક
 યોગીઓ રહેતા હતા તે યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે યોગ સાધતા હતા. આ શ્રંગ
 ઉપર જવાનો માર્ગ ઘણો ઉંચો, સાંકડો, ગલીકુંચીવાળો અને આડો અવળો
 હતો. એ માર્ગ ઉપર જતાં માંકડાં, રીંછ, સર્પ અને વાઘનો ઉપદ્રવ નડતો.
 માર્ગ ખાંધેલો ન હતો એટલું જ નહીં પણ કેટલેક ઠેકાણે તો સાંકડા અણી-
 વાળા પથર ઉપરથી પથર ઉપર કુદી જવાનું હતું. કેટલેક ઠેકાણે માર્ગ ઉપર
 ઘાસમાં અને કાંટામાં ચાલવાનું હતું. કેટલેક ઠેકાણે પર્વતની ઝીલા જેવી ખા-
 જીઓ ઉપર નહાના વેલાઓ પેઠે માર્ગ વીંટળાતો હતો અને તે ઉપર ચાલનાર
 ખગલું ચુકે તો ખીજ પાસે ઉંડાં કોતરો અને નીચી ખોમાં પડી જઈ હાડકું પણ
 ન જડે એમ હતું. કોઈ કોઈ વખત તો આવા અકસ્માત્ અનેલા પણ ફેલાતા.
 કેટલીક વખત તો ત્યાં જનારાને આંખે તિમિર ચહોતું અને તે પાછા આવતા.

કવચિત્. તો વચ્ચેથી પાછાં આવતું હોય તો પાછાં વળતાં પણ કઠણ પડે એવી સંકડાશ હતી. એમ છતાં યોગીરાજના દર્શન કરવા અનેક જાત્રાળુઓ જવા ડરતા નહીં. સ્થલે સ્થલે ફરી આ સર્વ વર્ણન રાધેદાસે કરી બતાવ્યું.

આ શીવાય ખીલું પણ અનેક શિખર હતાં. એક શિખર ઉપર બે ચાર વેદાંતજ્ઞાનમાં પારંગત થયેલા શાંત દાંત સંન્યાસીઓ ઝુંપડીઓમાં રહેતા હતા. એક શિખર ઉપર કેટલાક મઠ અને ઝુંપડાં યાત્રાળુઓએ બાંધેલાં હતાં. ત્યાં એક સ્થાને ન ઠરનાર અનેક સંન્યાસીઓનાં ટોળેટોળાં આવતાં જતાં વિશ્રામ કરતાં. એક શિખર ઉપર બેચારેક શિવાલય હતાં અને તેમાંનાં બે શિવાલયની પૂજા પુજારી બ્રાહ્મણો કરતા અને બેની સાધુઓ કરતા. એક આધેના શિખર ઉપર ચંડિકાનું દેવાલય હતું તે બેચારેક વડાદરે બ્રાહ્મણોને સ્વાધીન હતું. યાત્રાળુઓ પગે ચાલી સર્વ દેવદેવીઓને નમસ્કાર કરતા, સર્વ ઠેકાણે યથાશક્તિ પુણ્યદાન કરતા પણ પોતાના હુલદેવતા કે ઇષ્ટદેવતાને અધિક દાન કરતા. સંન્યાસી, જોગી, બ્રાહ્મણ, અને જાતિ: સર્વ જ્યાં રહે ત્યાં તેનો નિર્વાહ થતો. જે સઉથી આધે, સઉથી એકાંતમાં, સઉથી ગુપ્ત રહે તેનું મહત્ત્વ વધારે લેખાતું અને ત્યાં જનાર થોડા હોય એ સ્વાભાવિક હતું પણ જે થોડા જતા તે વધારે પુણ્ય કરતા. આ સર્વ પંથના સ્થાનિક પંથીઓ પર્વત ઉપરથી નીચે ઉતરતા પહેલાં અને ઉતર્યા પછી એકઠા થતા ત્યારે પોતાના દેવની સ્તુતિ અને પારકા દેવની નિંદા ચાલતી, એકબીજાનો તિરસ્કાર થતો, વિરોધ અને વિતંડાવાદ મચી રહેતો અને પ્રસંગે મારા-મારી થવાનો પ્રસંગ આવતો પણ લાંબો પહોંચતો નહીં. હોંકારા હોંકાર કરવામાં સર્વ શક્તિ વપરાઈ જાય એટલે વધારે વિરોધની શક્તિવૃત્તિ સ્વતઃ શાંત થઈ જતી. આ સર્વ વાતોની કથા કરતાં અંતે રાધેદાસ બોલ્યો: “ નવીનચંદ્રજી, જેમ સાગરમાં સર્વ પ્રાણીઓ રહે છે તેમ જ મુન્દરગિરિ “ ઉપર પણ છે; ફેર એટલો કે સાગરનાં પ્રાણીઓ પરસ્પરનો શીકાર કરેછે “ ત્યારે આ ગિરિ ઉપર મહારાજ મણિરાજની આણ એવી વર્તે છે કે “ દ્રોજદારનાસીપાઈ ને અંહી ફરકતું સરખું પણ પડતું નથી. સર્વના મનમાં “ એમ જ રહે છે કે મહારાજ મણિરાજને કાન આપણે હુડુચુદ્ધ* કર્યાની “ વાત જશે તો એમની પાસે આપણા ધર્મની પ્રતિષ્ઠા ઘટશે અને મહા- “ રાજને ખેદ થશે તે જુદો. અમારા મહારાજ જેવો સર્વધર્મપ્રતિપાળ “ ધર્માત્મા દોષ થયો નથી અને થનાર નથી. એનું મન દુભાય તે આ “ ગિરિ ઉપર બાળક તો શું પણ દોષ દુષ્ટ પણ ઈચ્છતો નથી. મહારાજ

“ આળક છે પણ શી એમની બુદ્ધિ, શી એમનો અનુભવ, અને શી
“ એમની રાજનીતિ ! ”

“ મહારાજને અંહી કોઈ પ્રસંગે આવવું થાય છે ? ”

“ તો ! આ સ્થાન એવું રમણીય છે કે મહારાજ વર્ષે એ વર્ષે
“ ચૈત્ર વૈશાખમાં અત્રે આવ્યા વિના રહેતા નથી. આ એકેએક શૃંગ
“ ઉપરના પંથવાળા ઉપર એમની દૃષ્ટિ છે. અમારા તેમ સર્વ પંથના
“ ગુરુ પુરુષો વર્ષમાં એક સમય પણ મહારાજને રત્નગરી જઈ મળ્યા
“ શીવાય રહેવાના નહી. જ્યારે અમારા ગુરુજી ત્યાં જાય છે ત્યારે
“ મહારાજ જાતે દર્શનનો લાભ આપે છે અને ગુરુજીની પાસે કાંઈક પણ
“ નવું રહસ્ય યાચી લે છે. ગુરુજીનો આશીર્વાદ મહારાજને પ્રિય છે. જે ધર્મ
“ શાંતિ અને નીતિના પંથ શીખવે અને પળાવે તે ધર્મ ઉપર મહારાજનો
“ પક્ષપાત. જેમ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ ગોપીયોના હૃદયમાં ખીરાળે તેમ સર્વ
“ પંથના આચાર્યોના હૃદયમાં મણિરાજની આણુ ખરી.”

“ તમારા પંથને મહારાજ માને છે ? ”

“ એ તો એમના કુલધર્મને અનુસરે છે એમાં અમે દોષ કેમ
“ ફાડીએ ? સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ એવું ભગવદ્વાક્ય છે. જેનો જે ધર્મ.
“ રાજનો એક ધર્મ એ કે સર્વ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવું.”

રાધેદાસની વાતોમાં સરસ્વતીચંદ્રને મન ગંભીર અર્થ હતો. રાજ-
નીતિનાં અનેક અંગ હોય છે. તેમાં એક કાર્ય-અંગ અને એક યશ-અંગ. કાર્યને
અંગે લોકની પ્રીતિ-અપ્રીતિ વેઠવી પડે છે અને રાજ તો સર્વનું પ્રીતિભા-
જન હોવું જોઈએ. માટે કાર્ય-અંગ કારભારીને આપવું અને યશ-અંગ રાજાએ
રાખવું. પ્રધાનવિવર્તના કરતાં રાજવિવર્તમાં અનેકધા હાનિ અને કષ્ટ છે,
અને કાર્ય-અંગના વૃદ્ધિનારને લોકની અપ્રીતિના પ્રસંગ આવશ્યક સ્વીકારવા
પડે છે અને એ સ્વીકારથી પદવીવિવર્તના પ્રસંગ સારુ તૈયાર રહેવું પડે છે.
માટે મુલકત પ્રધાને કાર્ય-અંગ પોતાના જ શિર ઉપર રાખવું અને યશ-અંગ
રાજાને જ આપવું. જેમ યોદ્ધાઓએ યુદ્ધમાં મરણ સ્વીકારવા તૈયાર
રહેવાનું છે તેમ પ્રધાને કાર્ય-અંગના પરિણામ સારુ તૈયાર રહેવાનું છે. પોતાનું
માથું આપી રાજાના યશ-અંગનું રક્ષણ કરવું એ પ્રધાનનો ‘પ્રધાનધર્મ’ છે.
પ્રધાને કાર્ય સાધવું અને રાજાને યશ પ્રાપ્ત કરાવવો. આ યશ એટલે રાજાની
સ્તુતિ પ્રવર્તે એટલું જ નહી, પણ રાજા ઉપર સર્વની પ્રીતિ થાય એ આ
યશ-અંગનું સાધ્ય છે. જેમ કેટલાંક સામાન્ય વ્યાપારકાર્યમાં અને ગૃહકાર્યમાં

સ્વામી ઉદાર દેખાય અને સેવક કૃપણતાનો આરોપ વેઠી સ્વામીનું દ્રવ્ય બચાવે, તેમ જ રાજકાર્યમાં પણ યશ-અંગ રાજનું છે. આનો અર્થ એમ નહીં કે પ્રધાને યશ ન શોધવો અને રાજ્યે કાર્ય ન કરવું. કાર્ય એ રાજનો આત્મા છે અને યશ એ રાજનું અંગ છે અને અંગથી આત્મા ઠંકાયલો રહે છે. પ્રધાનને યશ પણ સાધ્ય છે પણ એનો યશ રાજનું કાર્ય સાધવામાં છે, રાજના હૃદયમાં છે, અને રાજની ફલસિદ્ધિમાં છે, અને રાજના યશ-અંગમાં રાજને નામે ઠંકાયલો છે. રાજ્યકાર્યને અંગે જે અપયશ પ્રધાને ઘોરવો પડે છે તેનું અનિષ્ટ પરિણામ તેની જાતને વેઠવું પડે તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરવું એ રાજનું કામ છે, એમાં રાજને પોતાની જાતના સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્તવ્ય છે, અને જે રાજ આ અવસ્થા સ્વીકારે તો જ તેના કાર્ય-આત્માનું કુશળ છે. આવાં આવાં અનેક કારણોથી રાજ પ્રધાન વચ્ચે કર્મવિભાગ કરવામાં રાજને યશ-અંગનાં કર્મ સોંપવાં અને પ્રધાનને કાર્ય-અંગનાં કર્મ સોંપવાં અને અંતર્માં ઉભયનો આત્મા એક રાખવો એ રાજનીતિનો પ્રથમ અને આવશ્યક પાયો છે, એ પાયા વગર બાંધેલું સર્વ બાંધ-કામ પોલું અને રાજ અને પ્રજા ઉભયને અકુશળ છે: આવો વિદ્યાચતુરનો સિદ્ધાંત હતો તે વાર્તાવિનોદપ્રસંગે તેણે સરસ્વતીચંદ્રને કહ્યો હતો. આ પ્રસંગ આજ એને સાંભરી આવ્યો અને મણિરાજના પ્રધાનનો સિદ્ધાંત વ્યવહારમાં કેમ સિદ્ધ થાય છે તેનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત રાધેદાસની વાર્તામાંથી નીકળ્યું. આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી વિચાર થતાં એને સાંભર્યું કે

સંદાનુકૂલેષુ હિ કુર્વતે રતિમ્ ।

નૃપેષ્વમાત્યેષુ ચ સર્વસંપદઃ ॥

અને આ શ્લોકમાં કેવલ વાક્યપટુતા જ નથી પણ કંઈક અનુભવનું અર્થ-ગૌરવ છે તે સમજાયું. “આવા દુરવાસી બાવાઓની પણ મણિરાજ ઉપર “આટલી પ્રીતિ, અને પ્રીતિને અંગે તેમને આટલું ભય કે પોલીસ “સરખીનું પણ કામ પડતું નથી—વિદ્યાચતુર ! મણિરાજના યશશરીરનો “સાધક તમારો અને મણિરાજનો સંબંધ દેવો પ્રીતિકર છે !—નહી “તમારામાં આવા કાર્યની સાધક કલા ગુણસુંદરીએ જ સમર્પા છે—ગુણ- “સુંદરી !—કુમુદસુંદરી —”કુમુદ સાંભરી ત્યાં અંતર્માં ઉઠે ઘા પડ્યો અને હૃદય આગળ મર્મવેધક સૃષ્ટિ આવી અને ચમકારા કરવા લાગી. પણ રાધેદાસે કથવિચારમાં સુવિક્ષેપ પાડ્યો. પત્થરો, વેલાઓ, છોડવા, અને

૧. ભારતિ. અર્થ:—પરસ્પરને સદા અનુકૂલ હોય એવા રાજ્યો અને અમાત્યો ઉપર સર્વ સંપત્તિઓ પ્રીતિ રાખે છે.

માટીવાળા માર્ગમાં થઈને સરસ્વતીચંદ્રને પર્વતની કોર આગળ લેઈ ગયો. કોર આગળ ખુણો પણ હતો. ત્યાં એક મહાન્ શિલા ચોરસ અને ઉપરથી લીસી હતી તે ઉપર એ જણ એઠા. સરસ્વતીચંદ્ર એના ઉપર પણ ઉભો થયો અને ચારે પાસ દૃષ્ટિ ફેરવી વળ્યો. દક્ષિણમાં તાડનાં વન હતાં. ઉંચા ઉંચા તાડ ન્હાના છોડવા હોય તેમ દૃષ્ટિ એક ફેરો ખાઈ બધા તાડ ઉપર ફરી વળી. પૂર્વમાં મનહરપુરીની સીમા, અને આંખાનાં વન હતાં. સૂર્ય સામો આવતો હતો અને નેત્રને ઝાંઝવાં વાળતો હતો. નેત્ર એણી પાસથી ફર્યું અને ઉત્તરમાં વળ્યું. સુન્દરગિરિનાં સર્વ શૃંગો-શિખરો-જનનાં માણસો પેઠે એક ખીજના ખભા ઉપર માથાં કરી જોઈ રહેતાં હતાં અને નવા તેજના રંગથી રંગાતાં છેટે આકાશમાં ભળી જતાં હતાં. દક્ષિણમાં આવતાં નેત્ર ઉંચા શિખરો છોડી, છેક નીચાણમાં આવે સમુદ્ર હતો તે ઉપર પડ્યું. પશ્ચિમમાં સમુદ્ર, પૂર્વમાંથી-દક્ષિણમાંથી-બહેતી આવતી સમુદ્રને મળતી સુભદ્રા, અને જોનાર ઉભા હતા તેમના પગ આગળથી નીચે પથરાતો પર્વત અને તે નીચે એની તળેટી: આ સર્વ કોરપાલવ વચ્ચે વિચિત્ર ભવ્ય-ચિત્રપટ-ચિત્રોથી ભરેલું વસ્ત્ર-પડી રહ્યું હતું તે ઉપર સરસ્વતીચંદ્રની દૃષ્ટિ ફરવા-ઠરવા-લાગી. રાધેદાસે આ વસ્ત્રમાંનાં ચિત્રોની કથા વિસ્તારથી કહેવા માંડી.

“ નવીનચંદ્રજી ! આ જોઈ દૂહરાની ઠઠ ? અંહીથી તો ચાતુર્મા-
 “ સમાં જોવાની ગમત છે. ઉપર વાદળાં, અંહીથી તે નીચે તળેટી સુધી
 “ સરતા પાણીના ધોધ, સામે સમુદ્ર, વચ્ચે આ ધોળાં દૂહરા અને આ
 “ પાસ સુભદ્રામાં ચોપાસથી ભરાતું ઉભરાતું અનહદ પૂર !! અને
 “ આ સર્વની વચ્ચે વણકરના તાણાવાણા જેવી વરસાદની વૃષ્ટિ !! ધોળા
 “ રેશમના ઢગલા જેવાં વાદળાં તો આપણા પડખામાં આવી આવે,
 “ વૃષ્ટિ તો આપણી આસપાસથી દોરડા પેઠે ટીંગળાવા માંડે, અને પાણીના
 “ ધોધ-નારાયણના નખમાંથી ગંગાજી નીકળ્યાં એમ-આપણા પગમાંથી
 “ નીકળતા દેખાય !! વાહ ! વાહ ! વાહ ! શી સુન્દરગિરિની ચાતુર્માસમાં
 “ શોભા ! તમે નક્કી સુન્દરગિરિના જ વાસી થાવ અને આ આનંદ અનુભવો !
 “ એ શોભા કાંઈ ઓર જ થાય છે. એ જુવે નહીં તેનું જીવ્યું કોઈ ! ”

રાધેદાસે વર્તમાન ચિત્ર સાથે આમ ભવિષ્ય ચિત્રનું મિશ્રણ કર્યું; દૃષ્ટિ આગળ અદ્ભુત દેખાવ તરતો હતો તેમાં કલ્પનાશક્તિ આગળ ખીજે દેખાવ ખડો થયો. ન્હાનું બાળક રોતાં રોતાં રમકડું જોઈ રહી જાય છે; મ્હોટું માણસ અત્યંત વિપત્તિને અવસર પણ સૃષ્ટિની ભવ્યતા જોઈ સ્તબ્ધ થાય છે, ચિત્ત સ્તબ્ધ થતાં આંસુમાં અંતરાય પડે છે, અને નવા આનંદ

આગળ પળવાર જુનું થયેલું દુઃખ વીસારે પડે છે. રાધેદાસનું વર્ણન અને નેત્ર આગળનું ચિત્ર એ ઉભયની વસ્તીથી સરસ્વતીચંદ્રનું મન ભરાઈ ગયું.

“વાહ, વાહ, રાધેદાસ ! શી સુન્દરગિરિની શોભા છે ? આ “આટલાં બધાં દેવાલય કોનાં છે ? તળેટીમાં વસ્તી કોની છે ?”

સર્વ દેવાલયો ઉપર રાધેદાસની દૃષ્ટિ પક્ષિની પેઠે ફરી વળી :
 “નવીનચંદ્રજી, આ પેલી પાસ કાળા ડાઘા દેખાય છે તે સુરગ્રામનાં
 “ઘર છે. ગામ તો નહાનું છે, પણ તીર્થનું સ્થાન છે. અસલ સુરગ્રામ આ
 “દેવાલયોને સ્થાને હતું. આ દેવાલયોમાં પંચાયતન દેવતાની જુદી જુદી
 “પ્રતિમાઓ વિરાજે છે. આ સુન્દરગિરિપર જેટલા શૃંગો છે તેટલા પંથ
 “છે અને તે સર્વ પંથવાળાનાં દેવાલય આપણી દૃષ્ટિ આગળ છે.”

“તમે તો વિષ્ણુભક્ત છો—વિષ્ણુ શીવાય બીજા દેવનાં દેવાલયનાં
 “ગર્ભમંદિર ભાગ્યે જોયાં હશે !”

રાધેદાસ હસ્યો : “અમારા દેવ અને બીજાના દેવ જુદા એ તો ભ્રમ
 “છે. ઇસિ જગતમે અંધ—હસ્તિ—ન્યાય ચલ રહા હૈ ! કેમ—લેયા—સમજ્યા ?
 “અમે તો વૈષ્ણવ છીએ પણ શિવમાર્ગી આરતીમાં ગાય છે—

“શિવ વિષ્ણુ એક સ્વરૂપ,

“અંતર નવ ગણશો !

“અંતર નવ ગણશો !

“એ અભિપ્રાય અમારે પણ કબુલ છે. શ્રી અલખ જગતમાં
 “લખ થાય છે ત્યારે જેના હૃદયમાં જેણી પાસનાં કિરણ પડે છે તેની
 “તેને પ્રીતિ થાય છે. શિવ, વિષ્ણુ, અને ઇતર દેવો તેમ અનાય
 “યવનોના દેવમાત્ર પણ અલખનાં લખ સ્વરૂપ છે. જેની જેવી દૃષ્ટિ.
 “અમારા હૃદયમાં હૃદયના દેવતા વિષ્ણુ છે—વિષ્ણુનું પણ કૃષ્ણસ્વરૂપ
 “અમને પ્રિય છે—બાકી અલખ તો એક જ છે અને તેને વેદાંતી બ્રહ્મ કહે
 “છે.—” કંઈક કહેતો કહેતો રાધેદાસ અટક્યો.

સરસ્વતીચંદ્ર તે ચેતી ગયો : “કેમ અટક્યા ? કંઈક કહેવા જતા હતા !”

“કાહું ? તમે સંસારી છો તો સંસારી ભાષા સમજશો—પણ અમે
 “વેરાગી, માટે હું અટક્યો.”

“બોલો, બોલો !”

“એક લલના; કોઈ ઈસીકા મુખદર્શનસે તૃપ્ત હોતા હૈ; ક્રીસીકું
 “ઈસીકા ગાન યૈયે; ક્રીસીકું સ્પર્શમુખ બીન આનંદ નહી હો શકતા હૈ !
 “ક્રીસીકું સ્પર્શમેં બી મસ્તી યૈયે; ઓર ક્રીસીકા મનમેં જનની-સ્વરૂપસેં
 “ક્રીકા મુખાદિકી બી ઉપેક્ષા હો જાવે. ઇસ તરેહસે સ્વતઃનિરંજન નિરાકાર

“ શ્રીઅલખકા અનેક લખ સ્વરૂપમેં અનેક માનવોડે અનેક મન અનેક
“ પ્રકારસે દર્શન ઔર કીડા કર રહે હય.”

ઉદ્ધાસમાં આવી આમ પર્યેષણા^૧ કરતો યોગી સરસ્વતીચંદ્રને કંઈકે
નવા જ લક્ષણવાળો લાગ્યો. આર્યોના અનેક દેવમંડળનો આવો આત્મા
જોઈ પક્ષ-મંત્રીની^૨ પરીક્ષામાં સુપરીક્ષિત નીવડેલાંને આર્ય ધર્મનો આ
પક્ષમંત્ર અતિપ્રિય લાગ્યો અને એનું દેશાભિમાન જાગ્યું. તેમ થતાં
પોતે સામો પક્ષ લેઈ આ ઈંગ્રેજી ભાષાના અપરિચિત સાધુના પક્ષની
સીમા જોઈલેવા સરસ્વતીચંદ્ર લલચાયો: “ શું રાધેદાસ, પ્રતિમા પૂજનમાં
“ લખ ક્યાં આવી ગયો?”

આ નાસ્તિક પ્રશ્નથી રાધેદાસને કાંઈકે ક્રોધ ચહુડતો ચહુડતો
ગુરુજનો વર્તારો સાંભર્યો અને તેમ થતાં શાંત પડી, ગંભીર મુખે, બોલ્યો:
“ ભાઈ, આ પ્રશ્ન અમારા મઠમાં કોઈને પુછશો તો તમને નાસ્તિક
“ ગણી દુઃખ દેશે. માટે ફરી ન પુછશો. વેદવચનપર શ્રદ્ધા અને
“ ગુરુજની આજ્ઞા એ અમારી દૃષ્ટિમર્યાદા છે. તેનું ઉલ્લંઘન કરાવનાર
“ પ્રશ્ન કે તર્ક અમને અસહ્ય છે.”

સરસ્વતીચંદ્રને આ પ્રદેશ અને મુંબાઈની સ્વતંત્રભૂમિના ભેદનું
ભાન આવ્યું. ઉપકાર કરનારના ચિત્તને પોતે કલેશનું સાધન થયો જાણી
પસ્તાયો. પર્યેષણાની સાથે ધર્મકલ્પના^૩ના આવેશનો ગુણાકાર જોઈ કંઈકે
ગુંચવાયો. પણ સર્વથા ઈંગ્રેજી રીતે પણ પરધર્મની નિન્દા કરવી અસહ્ય છે તે
સ્મરી બોલ્યો: “ ક્ષમા કરો, રાધેદાસ, આ પ્રશ્નથી તમને અપમાન થશે એમ
“ જાણ્યું ન હતું, માત્ર રહસ્યજિજ્ઞાસાથી શિષ્યભાવે જ પ્રશ્ન પુછ્યો હતો!”

“ શું, ભાઈ, આ તે પ્રશ્ન? એમાં રહસ્યજિજ્ઞાસા માની?”

“ જુઓ, મને લાગે છે કે આપના ગુરુજનું વચનામૃત છે કે,

“ પામરમાં પામર દીસે ગોપાલક ગોપાલ.”

“ એમાં પ્રતિમાપૂજનનું કંઈકે રહસ્ય હોવું જોઈએ.”

રાધેદાસ ગભરાયો. “ ગુરુનું રહસ્ય આણે સાંભળ્યું ને સમજાયું !

“ નહીં, એ મહારા કરતાં વધારે અધિકારી છે-તો-તો ” મહોટે સ્વરે

નમ્ર થઈ બોલ્યો: “ નવીનચંદ્રજી, ક્ષમા કરજો! આપની જિજ્ઞાસાને તો

“ વિહારપુરી કે ગુરુજ તૃપ્ત કરશે-મહારો અધિકાર આપનોથી કનિષ્ઠ

“ છે-એ રહસ્ય મહારાથી સમજાતું નથી. ધન્ય ભાગ્ય તમારું-નહીં,

“ અલખ તમારા હૃદયમાં જાગે છે.”

૧. ફીલોસોફી. ૨. પક્ષમંત્રી=કાઉન્સલ ?=ખારીસ્ટર. ૩. Religious
Superstition.

આ વાર્તા પડતી મુકવાના હેતુથી સરસ્વતીચંદ્રે આસપાસના દેખાવની વાર્તા ફેલાડી.

“ રાધેદાસ, આ છેટે નદી અને સમુદ્રનો સંગમ થાય છે એ “ નદીનું નામ શું? અને એ નદી ક્યાંથી આવે છે? ”

“ એ નદીનું નામ સુભદ્રા છે. સુભદ્રા એ ભદ્રાનદીની શાખા છે. ભદ્રા સુવર્ણપુર આગળ શ્રીરત્નાકર સાથે સંગમ પામે છે. “ સુભદ્રા આ પાણે આગળ સુરથામ પાસે સંગમ પામે છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર શિલા ઉપરની શિલા ઉપર ઉભો થયો અને સુભદ્રા ઉપર પૂર્વથી પશ્ચિમ મુઘી દૃષ્ટિ નાંખવા લાગ્યો. સુભદ્રા દૃષ્ટિમર્યાદામાં લાંબી રેખા જેવી દેખાતી હતી, અને તીર ઉપરનાં ઝાડોની બે રેખાઓ વચ્ચે પાણીના શ્વેત પ્રવાહની રેખા—બે ઓઠ વચ્ચે ઉઘાડા પડેલા દાંતની હાર જેવી—દેખાતી હતી તે જોઈ રહ્યો. જ્યાં પોતે હુંટાયો હતો તે સ્થળ એક બિન્દુ આગળ કદપવા લાગ્યો. દૃષ્ટિમર્યાદાની પેલી પાસ સંતાઈ રહેલા સુવર્ણપુરને કદપવા લાગ્યો. એ બે સ્થાન વચ્ચે તરવરતાં ઝહારવટીયાનાં ઝુંડ ને ઝુંડ કદપવા લાગ્યો. અંતે સુવર્ણપુરથી કુમુદસુંદરી નીકળતી હોય અને પોતે હુંટાયો હતો એ સ્થાને આવી ઝહારવટીયાઓના હાથમાં આવી પડતી હોય એવું ગભરાવી નાંખતું દિવસ—સ્વપ્ન એના મસ્તિષ્કમાં ચમકારા કરવા લાગ્યું. આકાશમાં એક નહાની નાજુક વાદળી સમુદ્ર ભણી લીલાભરી ખેંચાતી હતી. કુમુદસુંદરી એ વાદળીમાંથી લટકતી દેવાંગના પેઠે આકાશમાર્ગે અદ્ધર ચાલતી લાગી. ગઈ કાલ ગાડામાંની ડોશી ગાતી હતી તે સંસ્કાર મનમાં સ્ફુર્યો. વાદળી છેક સમુદ્ર પાસે આવી બે હાથ ખોળા કરતી સ્ત્રી જેવી દેખાઈ. સૂર્યના તેજથી રંગેલી સાડી ખેરી કુમુદસુંદરી ઉભી ઉભી ભૂરા આકાશમાં ફર-ફરતી વાદળીની ડોર ઝાલી, લટકા કરતી ઉતાવળું ગાતી લાગી:—

“ વાગે મોરલી મધુરો મધુવનમાં રે લોલ

“ બહાલો દેખાય દેખાય જતાં નહાસતાં રે લોલ

“ બહાલો કાલો થઈને કાપે કાળજાં રે લોલ

“ કાળો લખાય તમાલ તાડ ઝાડમાં રે લોલ

“ ભોગી ભોગી બનીને ભોગ અંખતો રે લોલ

“ દેખાય દેખાય સંતાય ને છતો થતો રે લોલ.”

સરસ્વતીચંદ્ર ગભરાતો ગભરાતો ધાન અને આંખ ઉંચા કરવા લાગ્યો. અંતે વાદળી સમુદ્રમાં પડતું મુકતી લાગી તેની સાથે એ જ સ્થાને કુમુદસુંદરી અંપલાવતી લાગી અને અંપલાવતાં અંપલાવતાં તેના મુખમાંથી નીકળતી

કારમી ચીસ સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયે સાંભળી:—“ હા! સરસ્વતીચંદ્ર !
 “ સરસ્વતીચંદ્ર ! સુંબાઈથી મને છોડી નાઠા, સુવર્ણપુરથી પણ મને છોડી
 “ નાઠા, તો આ સ્ત્રીહત્યા તમારે શિર ! ! ! ” આમ બોલતી બોલતી કુમુદ
 સમુદ્રનાં પાણીની કાળી પ્હોળી લેખામાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. સ્ત્રીના
 હૃદયનો ઉંડો નિઃશ્વાસ, નિઃશ્વાસમાંથી નીકળતો ગુપ્ત શાપ, શાપની
 જવાળા—સર્વ સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયને કંપાવવા, નષ્ટ કરવા, બાળવા,
 લાગ્યાં. અનેક તર્ક અને શોક એને વલોવવા લાગ્યાં. એની હૃદયચિતામાં
 કુમુદસુંદરીનાં અનેક સ્વરૂપ સતીઓ પેઠે ચારે પાસથી બળવા અને
 બાળવા પ્રત્યક્ષ બેઠાં હોય એવું એને પ્રત્યક્ષ સ્વપ્ન થયું—એના નેત્રમાંથી
 ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને સૂર્યનો તાપ એકવારના અશ્રુપ્રવાહને
 સુકવે ત્યાર પહેલાં બીજો પ્રવાહ નીકળતો હતો.

આઘે વિષ્ણુદાસના મઠમાં મહાન્ શંખનાદ થવા લાગ્યો અને
 રાધેદાસે સરસ્વતીચંદ્રને વિચારનિદ્રામાંથી જગાડ્યો. “ નવીનચંદ્રજી,
 “ ચાલો, ગુરુજીને મળવાનો સમય થયો.” રાધેદાસની દૃષ્ટિ સરસ્વતી-
 ચંદ્રના ગૌર શરીર ઉપર હતી—નેત્ર ઉપર ન હતી. એ જણ શિલા
 “ ઉપરથી ઉતર્યા એટલામાં રાધેદાસે વિચાર કર્યો. “ કોઈગર્ભશ્રીમંતનું
 “ દુઃખી સંતાન છે—એની આકૃતિ અને એનો વર્ણ એનો પ્રભવ કહી
 “ આપે છે—આ સ્થળે આવી પડ્યો છે તે ઇતિહાસ એનું દુઃખ જણાવે
 “ છે. એને મહાદુઃખ છે—શ્રીવિષ્ણુદાસ એનો ઉદ્ધાર કરશે. હરિજન
 “ વિના કોણ એ કરી શકે ? ” મ્હોટે સ્વરે એણે ગાયું.

* “ હરદમ એસા હરિજન કોઈ

“ તનકી અગન ખુઝાવેગા ?

“ પુરન ખ્યાલા પીઓ હરિયકા—

“ ફેર જન્મ નહી પાવેગા ! ”

સરસ્વતીચંદ્ર ઉતર્યો. પણ ઉતરતાં ઉતરતાં યે એની કતરાતી દૃષ્ટિ
 સુંલદ્રા અને સમુદ્રના સંગમ આગળનાં ખુણા આગળ હતી. નદીના પાણી
 ઉપર કુમુદસુંદરી ન્હાની અને સુંદર વિહાર—નૌકા (‘જલ્લી-બોટ’) પેઠે
 પવનની દહેરમાં વગરહલેસે તણાતી લાગતી હતી. એણી પાસ જોતો
 જોતો એ રાધેદાસની પાછળ ખેંચાયો અને ખેંચાતો ખેંચાતો ગઝલો
 ગણગણવા લાગ્યો:—

“ મુલદ્રા ! નામ તુજ સારું;
 “ કહું તે ભદ્ર કર મહારું.
 “ પ્રિયા તુજ પાસ જો આવે,
 “ કૃશાંગીને તું સમજાવે.
 “ તીરે તુજ શીત વા વાય,
 “ શીકર તે તુજ લઈ જાય.
 “ પ્રિયાને ઉર છે તાપ,
 “ કર તું શાંત સંતાપ.
 “ શમાવી તાપ એ લેવા,
 “ તને ઉરની કથા કહેવા,
 “ પ્રિયા મુજ અંપલાવે જો,
 “ ઉડા જળમાં જ આવે જો,
 “ ઉરે શકરી^૧ રહે તહારે
 “ લયમ તું એને ઉરે ધારે,
 “ તરાવે તું, હોવાડે તું,
 “ અમૃત^૨ ઉરમધ્ય રાખે તું.
 “ હુમુદ જળનું જ છે પુષ્પ,
 “ હુમુદ રસનું જ છે પુષ્પ;
 “ હુમુદ તુજ ઉર તરશે જો,
 “ સખી એની તું થાશે જો,.....”

આગળ કંઈ કડીયો કવવા લવવા જતો હતો એટલામાં વિહાર-
 પુરી, મોહનપુરી, વગેરે બાવાઓનું ટોળું સામું મળ્યું, તેમાં એ લણી
 ગયો, અને લણતાં લણતાં મનમાં માત્ર એટલું લવ્યો: “હું ચે
 “ ગાંડો થયો છું. હુમુદસુંદરી તો એ સુવર્ણપુરમાં મુખથી વિરાજે.
 “ ઈશ્વર એનું કલ્યાણ કરો. મહારે એની વાસના સરખી પણ હવે
 “ જોડી દેવી, મૃત્યુથી જુદાં પડવું અને હવતાં જુદાં પડવું એ એક
 “ જ છે. માણસની ચિંતા માણસ શી કરનાર હતો? એ ચિંતા કરનાર
 “ ઈશ્વર સમર્થ છે.” બાવાઓ એની ચારે પાસ વીંટાઈ વળ્યા, એની
 સાથે પ્રશ્નોત્તર અને વાતો કરવા લાગ્યા, અને સર્વ જોતાજોતામાં આ
 સ્થાનથી અદૃશ્ય થવા લાગ્યા. અદૃશ્ય થતાં થતાં સરસ્વતીચંદ્રે મુલદ્રા
 અને સમુદ્ર લાડી દૃષ્ટિ નાંખી અને નાંખતો નાંખતો વળી ગણગણ્યો:

૧. માહતી. ૨. અમૃત=પાણી. દેવતાઓનું અમૃત.

“ સ્ફુરે પોતે ન દેખાય,

“ કુમુદની ગન્ધ ગ્રહી વાય,

“ અરણ્યે એકલો વાયુ !

“ જીવન એ ભાવિ છે મહારું.—હં !—હાં !”

સર્વ દેખાતા અંધ થઈ ગયા. શિલાઓ, સૂર્ય, સૂર્યનું તેજ, અને સમુદ્ર તથા સુભદ્રાનો સંગમ—એ સર્વ જડસૃષ્ટિ ઉભી રહી. દૃષ્ટિ વિના સૃષ્ટિ રહી ? દૃષ્ટિ હો કે સૃષ્ટિ હો કે ગમે તે હો પણ દ્રષ્ટા અદૃશ્ય થયા છતાં દક્ષિણ આકાશમાંથી તે સરસ્વતીચંદ્રના જરીક દેખાતા મસ્તક સુધી એની પુઠે કુમુદસુંદરીઓની હારની હાર અક્ષર ચાલતી હતી, નાચતી હતી, અને વનલીલાના જેવો રાગ ફહાડી દહોકા કરી ગાતી હતી અને હાથ લાંબા કરી મહેણાં મારવા જેવું કરતી હતી.

“ ભોગી ભોગી થતો ને ભોગ અંખતો રે લોલ
“ રસિક જ્ઞાનિ થતો ને રસીયો થતો રે લોલ. ભોગીં
“ સુંદર—શિખરે ઉભો ને ઉરે સુંદરી રે લોલ
“ શુણે જીવે ને અંખે બધે સુંદરી રે લોલ. ભોગીં
“ ખેલ્લી શાને કરી’તી પ્રીતિ સુંદરી રે ? લોલ
“ પ્રીતિ કીધી તો શાને તજ સુંદરી રે ? લોલ. ભોગીં
“ તજ શાને આવ્યો તું જોવા સુંદરી રે ? લોલ
“ આવી પાછી તજ તે શાને સુંદરી રે ? લોલ. ભોગીં
“ વાગે વાંસળી મધુરો તહારા ઉરમાં રે ! લોલ
“ નાચે ચંદ્ર ને કુમુદ રસપૂરમાં રે ! લોલ. ભોગીં”

વળી કુમુદનો પોતાનો જ રાગ એનાં અનેક મુખમાંથી નીકળવા લાગ્યો. છેક પાસેની એ ત્રણ કુમુદ તો સરસ્વતીચંદ્રના માથાપર એ હાથે ભાર દઈ ઉઠ્યાં કરતી હતી ને ગાતી હતી.

“ વાંસલડી વાજે ! ભોગીડા ! તું વાંસલડી વાજે !

“ આવી ઉભો રૂહેને નદીઘાટે ! ભોગીડાં

“ નહાતો પેલા સાગરમાં ગાજે ! ભોગીડાં

“ ઉભો તે પેલા દહેરાને દ્વારે, ભોગીડાં

“ પ્રેમીનો પ્રેમ આંધળો પણ શુણે; ભોગીડાં

“ પ્રેમીનો પ્રેમ સો સો કોશથી શુણે. ભોગીડાં

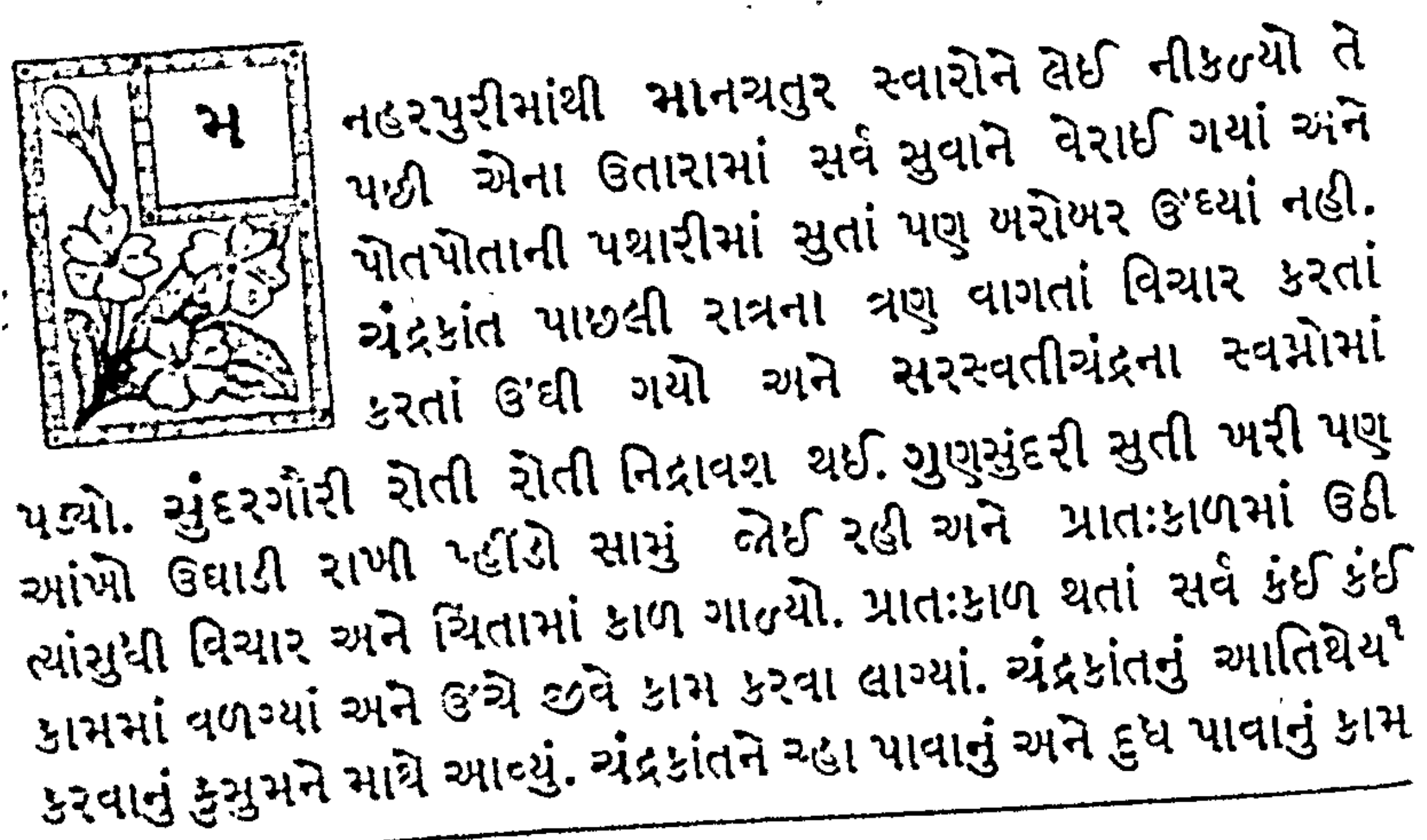
“ લખ્યા લખ મિથ્યા નહી થાયે, ભોગીડાં

“ સંસારિણી ભોગણ થઈ જાયે. ભોગીડાં

“ ભોગીડા ! તું સંસારને છોડે, ભોગીડાં

[illegible]

મનહરપુરીમાં મણિરાજ અને વિદ્યાચતુરતું કુંડુંબ.

કુસુમે ક્યું એટલું જ નહીં, પણ એ નવરો પડે અને મિત્રશોકના વિચારમાં પડી ઉદ્વેગમાં ન રહે તેને માટે વિનોદ કરવાનું કામ પણ કુસુમે સાધ્યું.

ઉતારાની ઓસરીમાં ચંદ્રકાંત બેઠો હતો ત્યાં એને સારું કુસુમ એક બે પુસ્તક લેઈ આવી અને બોલી: “ચંદ્રકાંતભાઈ, ગુણીયલે આ પુસ્તક “કુસુદબ્દેનને શીખવેલાં છે અને મને શીખવવાનાં છે. પણ મહારા “પિતાજી પણ એ પુસ્તકોના રસીયા છે માટે તમને પણ રસ પડશે ખરો.”

પુસ્તક જોતો જોતો ચંદ્રકાંત સુખી અને દુઃખી થયો. આ સુકુદુંબનો સદહ્યાસ અને સદાગ્રહ જોઈ સુખી થયો. પોતાના મિત્રના અને એ કુદુંબનો સંબંધ કથાશેષ^૧ થયો સ્મરી દુઃખી થયો. કુસુમ તેના નિઃશ્વાસ ચેતી ગઈ અને બોલી,

“ચંદ્રકાંતભાઈ, સરસ્વતીચંદ્રનો દોષ તો મને દેખાતો નથી, પણ “મને એમ લાગે છે કે ઘર છોડી રૉબિન્સન કૂઝો જેવું કરવાનું એમને “પ્રથમથી જ કંઈ મન હશે.”

દુઃખમાં પણ આ પ્રશ્ને ચંદ્રકાંતને હસાવ્યો. “બહેન, તમને “રૉબિન્સન કૂઝો ક્યાંથી સાંભર્યો?”

“એને પણ ઘર છોડી આથડવાનું મન થયું હતું તેમ આમને પણ “થયું હશે.”

“પણ એ કાંઈ સારું ફેલાય?”

“મને તો એમ આથડવું બહુ ગમે. હું તો રોજ ગુણીયલને “કહું છું કે ઘરમાં ને ઘરમાં શું ભરાઈ રહેવું? ખરું પુછો તો ભદ્રેશ્વર “જવાનું મહે જ ઠરાવ્યું હતું. મને તો લાગે છે કે એમને બધે ફર- “વાનું મન થયું હશે અને ઘરમાં આવું થયું એટલે બધાંને માથે ઢોળી “પાડવાનો લાગ બોળી ભાઈસાહેબે મનમાનતું ક્યું!”

“તે તો પરણીને પણ થાત.”

“પણ એ બધી આણસરજી પીડા. આ જીવોને કુસુદબ્દેનને “પરણ્યાનું જ ફળ છે કની? મહારે કાંઈ છે? પરણ્યાં એટલે પડ્યાં!!”

“બહેન! એવું બોલાય નહીં હોં!”

કુસુમ કંઈક શરંભાઈ ગઈ ને મનમાં બડબડી, “બહુ! કોઈની “સાથે લળ લાગે એટલે લુલીબાઈ હાથમાં ન રહે:” મહોટેથી, “વાત ફેરવી, બોલી.

૧. જે વસ્તુ હાથમાંથી જતી રહી અને તેની કથા કરવા જેટલા શેષ ભાગ શીવાય કંઈ હાથમાં રહ્યું ન હોય તેવો.

“હું તો સહેજ કહું છું. તે એટલા સારું કે મને તો સરસ્વતી-
 “ચંદ્રનો રજ વાંક વસતો નથી. અને જ્યારે બધું જાણીનેઈને નીકળ્યા
 “છે ત્યારે તે એવા ચતુર પુરુષ કાંઈ વિચાર કરીને જ નીકળ્યા હશે.
 “ખહારવટીયાઓમાં હશે ત્યોયે એમની પાસેથી શું લુટવાનું હતું?
 “મને તો લાગે છે કે એ પણ એમને મન જ થયું હશે.”

“એમાં તે મન શું થવાનું હતું?”

“એ જ્યારે અમારે ઘેર આવ્યા હતા ત્યારે શેફસપિયર વાંચતા હતા
 “તેમાંની એક વાત એમણે મને કહી હતી. તેમાં વેરોનાનગરીનો ગૃહસ્થ
 “વેલેટાઈન ચોરલોકમાં ગયો ત્યારે ચોરનો સરદાર થઈ રહ્યો હતો.
 “સરસ્વતીચંદ્રે પણ એમ કરવાનું કેમ ન ધાર્યું હોય? એમાં પણ
 “એક ગમત છે.”

“ચોરમાં ભળવું એ કાંઈ સારું?”

“ખહારવટીયા કાંઈ ચોર ફેલાય?”

“ત્યારે ખીજું શું?”

“એ તો રાતના સગા તે ન બને ત્યારે ખહારવટું લે. રાતઓ
 “હહડે ત્યારે મારે તે કંઈ ખુન થાય?” આ મુગ્ધ પણ બુદ્ધિશાળી
 વાર્તાથી ચંદ્રકાંતનું હૃદય અધું ઓછું થયું. વધારે બોલે છે એટલામાં
 બારણે હોંકારા થયા.

કુમુમે બારણે જોયું, મુખી ઘોડે દોડાવતો આવતો હતો અને
 જે મળે તેને વિજયસમાચાર ફેંકતો હતો, એટલે એના દોડતા ઘોડા
 પાછળ લોક દોડતા હતા અને આનંદના હોંકારા થતા હતા. થોડીવારમાં
 તો ગુણસુંદરી, ચંદ્રકાંત, અને સર્વ મંડળે આ સમાચાર વીગતવાર
 મુખીના મુખથી સાંભળી લીધા. પા કલાકમાં આનંદ પ્રવર્તી ગયો
 અને સર્વ સમાચાર જુના થઈ જતાં મુખી ચાલ્યો ગયો. હવે તો માત્ર
 માનચતુર અને કુમુદસુંદરીની વાટ જોવાના ઉમંગમાં અને આનંદભરી
 આતુરતામાં એક પણ એક જુગ જેવી લાગવા માંડી. એમ લાંબો થતો કાળ
 કેવી રીતે ગાળવો તે ન મુજતાં ચંદ્રકાંત ઓસરીના એટલા ઉપર માર્ગમાં
 દૃષ્ટિ નાંખતો હતો અને સ્ત્રીમંડળ ઉતારામાં પોતાના શયનખંડમાં જઈ
 લેતું. થોડીવારમાં ગુણસુંદરી બોલી: “કુમુમ, ચાલ, એકલાં છીએ
 “એટલામાં ભમરો ગાઈએ એટલે વખત જશે.”

સુંદર બોલી: “કુમુમ સારંગી વગાડે તો ગાવ.”

કુસુમ એક પેટી ભણી દોડી અને ઉઘાડી તેમાંથી સારંગી ફાડી વગાડવા લાગી, અને તેમાં સ્વર ઝરોઝર ઉતરવા માંડ્યો એટલે બોલી.

“ ગુણીયલ, હું કમલિનીવાળું પદ બોલીશ અને તું ભરો બોલજે.”

સારંગીના સ્વરથી ચંદ્રકાંત ચમક્યો. આ ખંડ અને ઓસરી વચ્ચે ચહેતની જાળી હતી તેમાંથી આ રમણીય દેખાવ એ જોવા લાગ્યો. ખાટલાની પાંગથ ઉપર સુંદર બેઠી હતી તેને ખભે હાથ મુકી ગુણસુંદરી પણ બેઠી હતી અને બેની ગૌર સુંદર કાંતિ એકબીજામાં એવી તો ભળી ગઈ દેખાતી હતી કે એ નહીં પણ એક જ સ્ત્રી બેઠેલી લાગતી હતી. સામે એક પગ પેટી ઉપર વાંકો અને એક પગ જમીન ઉપર સ્વસ્થ રાખી કુસુમ કેળના છોડ જેવી ઉભી હતી અને નાજુક સારંગી કેળના પાંદડા જેવી લાગતી હતી. ધીમે ધીમે કુસુમનો સ્વર અને સારંગીનો સ્વર એકઠો મળી નીકળવા લાગ્યો.

“ દૂર દૂર દૂર દૂર જ, ભરરા, તું દૂર દૂર!—(ધ્રુવ)

“ કમલિની હું કોમળ દળવાળી,

“ કાંટાવાળો તું કૂર કૂર!

“ જ ભરરાં

“ ભોગી પરાગનો, અલ્યા, તું એકલા

“ સ્વાર્થવીશે છે શૂર શૂર!

“ જ ભરરાં”

કુસુમે છેલું પદ વારંવાર ગાયું, સુંદર પણ ઝીણેથી ગાવામાં ભળી, અને સારંગીની ધુન મચી રહી. થોડીવારમાં ગુણસુંદરીનું ગાન કિન્નરકંઠમાંથી નીકળવા લાગ્યું; અને ખંડ ઝહાર ચાકરો પણ કામ કરતા અટકી પળવાર કાન માંડી ઉભા.

“ કમલિની! બોલું સમજવે તું શૂરી!

“ માનિની! આમ ન ભૂલ ભૂલ! માનિનીં (ધ્રુવ)

“ રાત રાખીને કેદ કરે, બની

“ વજ્રસમું હુંજું ફુલ ફુલ! માનિનીં

“ તજ કુસુમવન, કામી કમળનો

“ શિર ઘાલે પરાગની ધુળ ધુળ!! માનિનીં!”

છેલી કડી ગાવામાં ત્રણે જણે લજ્યાં અને પાંઘડી તેમના સ્વરની અને સારંગીની રમઝટ ચાલી, એટલું જ નહીં પણ

“ શિર ઘાલે પરાગની ધુળ ધુળ
ધુળ ધુળ.”

એટલું ગાતાં ગાતાં તો કુસુમસુંદરીના પગ, હાથ, અને લલાટ વેગભર્યું નૃત્ય કરી રહેવા લાગ્યાં અને એ નૃત્યપ્રસંગે તે વર માગવા ગયેલી દેવકન્યા પાર્વતી-સન્મુખ મહાદેવીને પ્રસન્ન કરવાં દિવ્ય નૃત્ય કરતી હોય, અથવા કાષ્ઠી અને માની આરસ જેવી પ્રતિમાઓ પાસે કુવારા પેઠે ઉછળી રહી હોય, એવી દેખાવા લાગી. આખરે આ તાનમાં સુંદરે હસી પડી લંગ પાડ્યો:

“કુસુમ! હવે તો જરોખર નાચી? વાહ! વાહ! હવે તો ચંદ્ર-
“કાંતને બોલાવ તહારી ફનેતી જોવા!” સુંદરગૌરી ઉઠી અને સામેથી કુસુમને વળગી પડી અને વ્હાલથી એને ગાલે ચુંબન કરી, નીચી વળી, એના મ્હોં સામું જોઈ પુછવા લાગી.

“તને વળી આ કોણે શીખવ્યું અને ક્યાંથી આવજ્યું? બોલ,
“બોલ!”

કુસુમ સુંદરની છાતીમાં મ્હોં ઘાલી શરમાઈ થોડી વાર ઉભી રહી; પછી હળવે રહી આઘી ખસી ગુણસુંદરીની પાસે જઈ બેઠી અને નીચું જોઈ રહી. એના ગોરા ગાલે શરમના શેરડા પડી ગયા અને ગાલના મધ્ય ભાગમાં નારંગીનો રંગ ચળકવા લાગ્યો. ગુણસુંદરી એને વાંસે ધીમેથી હાથ ફેરવવા લાગી અને મલકતે મ્હોંયે બોલી.

“કુસુમ, વારુ ફહે જોઈએ, આ ક્યાં શીખી?”

કંઈકે હીમત આણી હજી નીચું જોતી કુસુમ બોલી:

“આટલું બધું પુછોછો તે શું કંઈ આમાં નીચું છે?”

“ના ના, ઉંચું હશે!” સુંદર હસતી હસતી બોલી.

“જો નીચું હોય તો માલવિકા અને ઈરાવતી કેમ નૃત્યકળા
“શિખતાં હતાં? પુછો ગુણીયલને!” વળી કંઈકે વિચાર કરી સંભારી ફહારી બોલી: “વારુ જુવો, આ આપણી ગુજરાતીમાંએ સામળ-
“ભટની ત્રિઘાવિલાસિની નૃત્યકળા શીખી હતીસ્તો!”

“એ તો ઠીક. પણ તું ક્યાં શીખી?” ગુણસુંદરીએ પુછ્યું.

“મહારાજને આપણે ઘેર તેડ્યા હતા ત્યારે નૃત્ય કરાવ્યું હતું
“તે સહજે ચક્રમાં રહી જોયું હતું તે ભુલી ગયાં હશે!” હવે કુસુમને ઉંચું જોવાની હીમત આવી.

“ઓ મહારા બાપરે! તે, કુસુમ, તું એટલું એક વાર જોયાથી
“આટલું શીખી ગઈ! મહારી કુસુમને તો આવો છંદ કંઈ વળગતો
“ન હતો!” સુંદર બોલી. કુસુમ ખીજવાયા જેવી દેખાઈ.

સુંદરને આંખવડે ગુપ્ત અણસારો કરી ગુણસુંદરી બોલી: “ એ તો
 “ જેમાં જેવી આવડ. પણ હું પુછુંછું એટલા માટે કે તને આ કળા ગમતી
 “ હોય તો તારા પિતાને કહી આમાં પણ કેળવણી આપનાર રાખીએ.”

પિતાનું નામ સાંભળી કુસુમ ગભરાઈ. કેળવણી આપનારનું નામ
 સાંભળી ચમકી: “ તે કોણ રાંડ નાયકા મને કેળવણી આપનાર હતી?
 “ તમે પણ, ગુણીયલ, ઠીક છે ! ” રીસાઈને કુસુમ માનાથી પણ
 જરીક છેટે જઈ બેઠી.

“ ત્યારે તું ફેરે તે કરીયે.”

“ અમારે શીખવું હશે તો આટલું કોણ શીખવવા આવ્યું હતું?
 “ ને વળી પિતાજીને જણવવું છે ! ”

“ ત્યારે સાસરીયાંને જણવીશ ? ”

“ હા, તે એવી વાતો નહીં હોય જે પીયરીયાંએ ન જાણે ને
 “ સાસરીયાંએ ન જાણે ? ”

“ ત્યારે બીજું કોણ જાણે ? તારો વર ? ” સુંદરે વીજળીની
 ત્વરાથી પુછ્યું.

કુસુમ ઉઠી, કાઢીને એ ખસે હાથેલીઓ વડે જરીક ચાંપ્યાં,
 અને ખંડ ખહાર દોડી ગઈ. એ દોડી બારણાખહાર નીકળતી હતી એટલામાં
 એની પાછળ હસતી હસતી સુંદર જરીક મ્હોટેથી બોલી: “ એ તો એ જ !
 “ હા ! અમે સમજ્યાં તારા મનનો ઉત્તર.” ગુણસુંદરી વિચારમાં પડી.

“ કેમ, ભાભીજી, વિચારમાં પડ્યાં ! ” સુંદરે પુછ્યું.

“ આ કુસુમ જુવે એટલું શીખે, સાંભળે એટલું સરત રાખે,
 “ ગમે એટલું બોલે અને ઝાલી ઝલાય નહીં. આપણા ઘરમાં તો ઠીક
 “ છે, પણ કોણ જાણે કોણ વર મળશે અને સાસરીયામાં એના આ ગુણ
 “ દોષરૂપ થશે અને એ દુઃખી થશે. સાસરે તે આ પુતળું કેમ સમાશે ? ”

“ વારુ, એવા એવા વિચાર તે આજથી શા કરવા ? સહ સહનું
 “ પ્રારબ્ધ સાથે બાંધી ફેરે છે.”

“ હવે કાંઈ વિચાર કરવાની વાર છે ? હવે તે ક્યાંસુધી આમ
 “ કુમારી રખાઈ ? એનું કાલું તો જુવો. રાત્રે નહીં એટલી દૂહાડે અને દૂહાડે
 “ નહીં એટલી રાત્રે વધે છે ! મળસ્કું કેવું જોતા જોતામાં વધે ? ”

“ હાસ્તો. મહારી કુસુદનાથી આટલી નહાની છે પણ એને તો
 “ ક્યાંયે ઢાંકી નાંખે એવી આ થઈ છે.” સુંદરને પણ કાંઈ વિચાર
 સુઝ્યા અને દેરાણીના પ્રવાહમાં ભળી ગઈ.

“ અને મોઢ-હજી તો એને મીરાંબાઈ જેવાં રૂહેવાનું મન થાય છે.”

“ હા! બાઈ, આ તમારી દીકરી જેવી તો કોઈયે દીકી નહી.”

“ એને મીરાંબાઈ થવું છે, એને ઘરમાં બંધાઈ રૂહેવું નથી. એને વીલાયત મોકલીયે તો ત્યાં યે જવું છે, તળાવમાં તરતાં શીખી, અને અધુ-
“ રામાં પુરું નાચતાં યે શીખી! સાપનો ભારો સાચવવા જેવું વિકટ કામ છે.”

“ પણ એનામાં હજી કળિ આવ્યો નથી.”

“ હા, એટલું વળી ઠીક છે. પણ કુસુદના જેવી ગરીબડી નથી.
“ કે જ્યાં જાય ત્યાં સમાય. સિંહણ જેવી છે તેને તો સિંહ જોઈએ
“ તે કાંઈ ભરી રાખ્યા છે જગતમાં?”

“ એ તો ખરું.”

“ જે સરસ્વતીચંદ્ર જડે અને કહ્યું માને તો એમને હાથ તો
“ રૂહે ખરી. પણ જે ધણીને દશ લાખ રૂપીયાની ગાદી છોડતાં વાર
“ ન લાગી તેને આપણે તે શું સમજવનાર હતાં?”

“ આ ચંદ્રકાંતના હાથમાં કંઈ વાત હશે.”

“ હા, એટલા જ સારુ હું કુસુમને એમની નજરે જરા પડવા
“ દેઉં કની?”

“ એ તો ઠીક કરો છો.”

ચંદ્રકાંતે બારણે નિઃશ્વાસ મુક્યો, અને આ વાતો સાંભળવી મુઠ્ઠી
દેઈ, કપાળે હાથ મુકી, અસ્ત થઈ જઈ ગાદી ઉપર પડ્યો.

થોડીક વારમાં કુસુમ એની પાસે દોડતી આવી; “ ચંદ્રકાંતભાઈ,
“ ચંદ્રકાંતભાઈ, ઉઠો જરી. મહારાજશ્રી આ રસ્તે થઈને પધારે છે તે
“ અંહીયાં ચક્ર નાંખી દેવડાવીયે છીયે કે ગુણીયલ અને અમે સહ એમનાં
“ દર્શનનો લાભ પામીયે! તમે આણી પાસ બેઠા બેઠા સ્વારી જોજો.”

ઓસરીમાં ચાકરોએ ચક્ર નાંખી દીધા, સ્ત્રીમંડળ પણ ગુપચુપ આવી
મણિરાજની વાટ જોતું બેઠું, માર્ગ ઉપર ધામધુમ થવા લાગી, લોક તર-
વરવા લાગ્યા અને આવે ખુમ પડી; “ પધાર્યા, પધાર્યા, મહારાજ પધાર્યા!”

કુસુમસુંદરી સ્ત્રીમંડળની એક પાસ ચક્રને એક છેડે લપાઈ જઈ
બેઠી અને ચંદ્રકાંત દેખે નહી એમ જમીન ઉપર ચક્ર બે આંગળ ઉંચો
કરી, જરીક મુઈ ગયા જેવી થઈ, ચક્ર અને લાંચના વચ્ચાળામાંથી
પોતાનું મહોં દેખાય નહી એમ જોવા લાગી.

સુંદરે કુસુમના વાંસામાં પાછળથી ધીમી લાપટ મારી. કાઢીનો હાથ
ફહાડી નાંખી હસતી હસતી ભ્રમી જોવા લાગી અને ધીમે રહી બોલી;

“કાઠી, એ તો આપણને કોઈ દેખે નહીં એટલી સંભાળ રાખવાની છે.
“આપણે નં જોવું એમ કાંઈ નથી.”

સુંદર છાનું છાનું બોલી: “હા, પણ ચક્ર ઉંચો કરેછે તે?”

“સારું! સારું! એટલી ચોરી કરતાં આવડતી નહીં હોય? બોલો

“જોઈએ મ્હું તમારી પાસેથી શું ચોર્યું? ખબર છે કાંઈ?”

“મોઈ રાંડ, ચોરી કરતાં એ આવડી:” સુંદર જરી ઉંચી થઈ શરીર સંભાળવા લાગી.

“બેસો, બેસો, એ તો જરા મહારે માગ કરાવવો હતો તે ઉઠાડ્યાં.”

“આ ચંદ્રકાંત અંહી ન હત કેની તો તહારા માથાપર બેસત.

“મને પણ ઠગે છે!”

“હું એ મહારો વખત જોઈ ઠગું છું કે તમારાથી બોલાય નહી.

“ચંદ્રકાંતભાઈ ન હત તો બેસત નહીં તમારા બોળામાં?”

“બેશ, બેશ હવે કાંઈ ઝાલતાં ઝલાય છે?”

કુસુમ મોકળાશથી બેઠી. આ વાતો એટલી ચુપકીથી કરી હતી કે પાસે બેઠેલા ચંદ્રકાંતને કાને સ્વર સરખો ગયો ન હતો.

બારણે મહારાજની સ્વારી પાસે આવી.

રત્નનગરીના જુવાન મહારાજ મણિરાજનું વય આજ વીશ એકવીશ વર્ષનું હશે. એના પિતા મહારાજ ગુજરી ગયે એ ત્રણ વર્ષ થયાં હતાં અને મણિરાજ ગાદી ઉપર બેઠા પહેલાં થોડા કાળ ઉપર વિદ્યાચતુરને પ્રધાનપદ મળેલું હતું. મણિરાજને ન્હાનપણમાંથી મૃગયાનો સ્વાદ પડેલો હતો અને તે દિવસે દિવસે વધેલો હતો. સુંદરગિરિ અને મનહરપુરીની આશ-પાસનાં જંગલો આ વૃત્તિને ઘણાં અનુકૂલ હતાં, કારણ તેમાં મનુષ્યની વસ્તી આછી અને પશુની વસ્તી ઘાટી હતી. એ જંગલનું લાકડ પોતાની જાતની આજ્ઞા વિના કપાય નહીં અને જંગલનો નાશ થાય નહીં એ વાતની મણિરાજ જાતે વ્યવસ્થા રાખતો. જ્યાં જંગલ ઘાડું ત્યાં દુષ્કાળની ભીતિ ઓછી એ નવીન શાસ્ત્ર મણિરાજને ગમી ગયું હતું, કારણ જંગલના રક્ષણથી મૃગયાના સ્વાદભોગને અનુકૂલતા હતી એટલું જ નહીં પણ જુની વાતોનાં નાશના આ યુગમાં કાંઈ પણ પ્રાચીન પદાર્થનું રક્ષણ નવા શાસ્ત્રને બળે થતું હોય તો તે શાસ્ત્રનું ગ્રહણ કરવામાં મણિરાજને ઓર આનંદ મળતો. એ શુદ્ધ રાજપુત^૧ ઉચ્ચાભિલાષનો ગર્ભશ્રીમંત હતો, અને એ અભિલાષ-લક્ષ્મીને

વિદ્યાચતુરની ખુદ્ધિએ ચોપાસ વિકસાવી વિસ્તારી હતી. વિદ્યાચતુર બ્રાહ્મણ હતો પણ એવું માનતો કે ક્ષાત્રઉદ્રેકનું^૧ રક્ષણ કરે એવું જીવન આ સમયમાં મૃગયાથી રહે એમ છે અને તેથી નહાનપણમાંથી એની સૂચનાને આધારે મહારાજે મણિરાજની આશપાસ શરૂ રાજપુતોનો કીલ્લો બાંધી મુખ્યો હતો અને તેમના સંગમાં મણિરાજનું ક્ષાત્રતેજ દિવસે દિવસે પ્રદીપ્ત થવા પામ્યું હતું. વિદ્યાચતુરની આ સૂચના એને વીશે મહારાજના મનમાં ઉચ્ચ અભિપ્રાય બંધાવનારી થઈ પડી હતી. કારણ “ મહારા પુત્રને બ્રાહ્મણ- “ વાણીયો ન કરશો.” એ આજ્ઞાનું આ સૂચનાથી પાલન થયું હતું. છતાં વિદ્યાચતુરે પોતાનું બ્રાહ્મણત્વ ઠાંક્યું પણ ન હતું. રાજપુતોના ગુણની સાથે તેમના દોષ પણ મણિરાજમાં આવી જાય નહીં તેને વાસ્તે પોતે અત્યંત ખંત રાખતો. એટલું જ નહીં, પણ એની બ્રાહ્મણતા બાળક રાજપુતને હાસ્યાસ્પદ લાગે નહીં અને તેથી એની ખુદ્ધિ ઉપર બીજા વિષયમાં પણ અનાસ્થ થઈ જાય નહીં એટલા માટે, આટલા ક્ષાત્ર વ્યસનનું મૂલ્ય એની ખુદ્ધિ સમજે છે એવી આસ્થા કોમળ વયના રાજપુતના મનમાં વધારવામાં પણ આ સૂચના સહાય- ભૂત થઈ પડી હતી. આથી બીજા રાજપુતોને પણ આ બ્રાહ્મણમાં કંઈ છિદ્ર ફેલાડવાની બારી રહેતી ન હતી, અને તેમનો અને રાજકુમારનો સંગ રાખનાર ઉપર પ્રીતિ રહેતી. મૃગયાથી રાજકુમાર પાછો ફરે ત્યારે તે તરત વિદ્યા- ચતુરને મળે, મૃગયાનું વર્ણન કરે, અને પોતાના સહચારી રાજપુત બાળકોની વાર્તાઓ તથા ચર્ચાઓ પણ વિશ્રમ્ભથી કહી જાય એવો વ્યવહાર રાખ્યો હતો. તે પ્રસંગનો લાભ લેઈ એ બાળકોથી તેમ એ બાળકોમાં કંઈ પણ અસહિયાર અથવા સદાચારનું બીજા ઉત્પન્ન થતું હોય તે શોધી ફેલાડવાની, અને જડે તો તે બીજનો બીજ દશમાં જ નાશ કરવાની, વિદ્યાચતુર ખંત રાખતો, અને એક રાજકુમારને ઠેકાણે અનેક રાજપુતોનાં બાળકોનો યોતે પ્રિય ગુરુ થઈ પડ્યો હતો. આ બાળકો ઘેર જઈ માબાપની પાસે રમથી વાતો કરે તેથી વર્તમાન રાજપુત મંડળનો વિદ્યાચતુર માનીતો થયો હતો. બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયનો હૃદય-લેદ એની વાતમાં આથી દૂર થયો હતો. આ સર્વ સ્થિતિનો લાભ લેઈ મૃગયાના વ્યસનમાં રહેલું અમૃતરાખી વિદ્યાચતુરે તેમાંનું વિષ ઉતાર્યું. રાત્રનો ધર્મ અને રાત્રનું પરાક્રમ એ છે કે નિર્દોષ અને નિર્બળનું રક્ષણ કરવું અને દુષ્ટને શાસન કરવું. આ જ ન્યાય મનુષ્યપ્રજામાં તેમ પશુવર્ગમાં પ્રવર્તાવવાનો અભિલાષ મણિરાજમાં વધાર્યો. મૃગયા કરવી પણ મૃગ અને સસલાં જેવાં નિર્દોષ પ્રાણીનો ઘાત કરવાનો તિરસ્કાર અને સિંહ

૧. ક્ષાત્ર ઉદ્રેક=martial spirit; ક્ષત્રિયના શૌર્યનું ઉલ્લસનું પર.

૨. કંઈ વાત સામાની પાસે ફેલેતાં મન આવકો બાય નહીં એવો વિશ્વાસ.

વાઘ આદિ કુર પ્રાણીઓનો નાશ કરવામાં આવે એ બેને માળી વિદ્યા-
ચતુરે ચતુરાર્ધથી મણિરાજના ઉચ્ચ મૃગયાલિલાપરૂપ વેલાને ચહુડવાના
આધારવૃક્ષ કરી રાખ્યા હતા. આ અલિલાષ અમાંસાહારી વસ્તીનો પણ
રક્ષક હતો અને રાજ્યનાં જંગલોનો પણ રક્ષક થઈ પડ્યો હતો. ગ્રીષ્મ
ઋતુના અનુકૂળ સમયમાં આ અલિલાષનો ધારક મહારાજ મણિરાજ
રાતના પાંચ વાગતાં આજ મૃગયા રમવા નીકળી પડેલો હતો, એક
સિંહનો શીકાર જડી આવવાથી તેનું મન પ્રકુલ થયું હતું, અને એટલામાં જ
વસ્તીની ભાળ રાખવામાં જગૃત રાજને ષહારવટીયાના સમાચાર મળવાથી
તે અચીન્ત્યો અત્યારે મનહરપુરીમાં આવી ચહુડ્યો હતો. વૃક્ષ, પશુ અને
મનુષ્યોનો મહારાજ પોતાના ન્હાનકડા ગામમાં પ્રાતઃકાળમાં પધારતો
જોઈ ગરીબ વસ્તી તેને સત્કાર દેવા અત્યારે તરવરવા લાગી.

ગુણસુંદરીએ તપાસ કરવા મોકલેલો એક સીપાઈ એટલામાં એની
પાસે આવ્યો અને નીચો વળી બોલ્યો, “મહારાજ અને રાજપુત્રોની
“ મંડળી મૃગયા કરવા ગયેલી તે આવે છે; ઘોડાઓ પાછળ ચાલે છે
“ અને આગળ મહારાજ મંડળસહિત પાળા ચાલે છે.”

ગુણસુંદરીએ કુસુમ સામું બેઠું: “કુસુમ, આપણે અંહીયાં છીએ તે
“ એમને ખબર પણ હોય.” હરિણીનું બચ્ચું દોડે એમ કુસુમ ઘરમાં દોડી
ગઈ. ગુણસુંદરીએ ચંદ્રકાંત ભણી દૃષ્ટિ કરી. ચંદ્રકાંત યોગ્ય વસ્ત્રાદિ પહેરી
એઠો જોઈ એ દૃષ્ટિ પાછી ફરી. પ્રધાનપત્ની બોલી: “ચંદ્રકાંતભાઈ, મહારાજ
“ આપનો સાથ ઈચ્છે તો તેમને અનુકૂલ થવા તત્પર રહેજો.” સુંદરે ગુણ-
સુંદરી સામું બેઠું તેને ઉત્તર મળ્યો: “મહારાજ આ ગામડામાં આવે છે
“ પણ મૃગયામાંથી થાકેલા તે બુદ્ધિવિનોદ શોધ્યા વિના રહેનાર નથી અને
“ તમારા દીયરના વિદ્વાન અતિથિ જેવું વિનોદસ્થાન એમને અંહી ક્યાં
“ મળવાનું હતું? ચંદ્રકાંતભાઈ અત્રે છે તે કાંઈ એ જાણ્યા વિના રહેવાના
“ હતા?” ઉત્તર દેવાતાં પહેલાં પોતાનાં ઉત્તમ કન્યાવસ્ત્ર પહેરી, હાથમાં
સોનારુપાના ગંગાયમુનાની ભાતવાળા મહોટા થાળમાં શોભા અને સુગંધવાળ
કુસુમનો કોણાકાર રાશિ લેઈ, કુસુમ આવી. ઘોળી ભાંચ ઉપર રાતાં અને
લીલાં ફુલની કોરવાળું સોનારુપાના તારાથી ભરેલું ભુરું રેશમી હોરણું
પ્રાતઃકાળની ફુલવાડી પેઠે એના ગૌર શરીર ઉપર પવનની સૂક્ષ્મ હાલેમાં
ફરકી રહ્યું. કસુંબલ અણીયાની દેખાતી એક પાસ વળેલી કરચલીયો, પ્રભા-
તના પૂર્વાકાશમાં દેખાતી સૂર્યપ્રભાની રેખાઓ પેઠે, જોનારને નિર્દોષ આનંદ
અને ઉત્સાહ આપવા લાગી. એને પગે ન્હાનાં નૂપુર સૂક્ષ્મ રણતકાર કરી
એની ગતિ સૂચવતાં હતાં. એની કેડે વાંકી રહેલી માંતી અને રંગીન મણિની

ભરેલી મેખલા^૧ ઇન્દ્રધનુષ્ય જેવી લાગતી હતી, અને એ નવી જાતનો અલંકાર સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં સ્ત્રીયોનું વર્ણન વાંચી એણે કાઢીદ્વારા મા પાસે માગી કરાવ્યો હતો. બાકી હાથે, કંઠે, કાને, અને ત્રિશુકે દેવળ સ્વચ્છ શ્વેત હીરાના અલંકાર પહેરી પ્રધાનકન્યા માતા પાસે આવી ઉભી ત્યાં બારણે ઢોલાહલ થવા લાગ્યો. સર્વ ઉભાં થયાં. ગુણસુંદરી ચંદ્રકાંતને કહેવા લાગી.

“ચંદ્રકાંતભાઈ, તયાર થાવ. મહારાજ પળવારમાં પધારશે. ગમે તો “બારણે પગથીયાં ઉપર ઉભા રૂઢો.” ચંદ્રકાંતને તેમ કરવું સકારણ લાગ્યું અને પ્રધાનપત્નીની સૂચનાને અનુસર્યો.

ગુણસુંદરીની ઓસરી બહાર લોકની ઠઠ વધી. વધતી ગઈ. ઢોલાહલ વધ્યો અને અચીન્ત્યો શાંત થઈ ગયો. “પધારો ! પધારો !” “અમર તપો !” ઇત્યાદિ બુમો આવે સંભળાતી બંધ થઈ પાસે સંભળાવા લાગી. લોકની ઠઠના એ ભાગ થઈ ગયા. રસ્તાની એ પાસ લોક ઉભા રહ્યા અને પૂર્વતો વચ્ચે ખીણ હોય તેમ લોકની વચ્ચે માર્ગ થઈ ગયો. થોડી વારમાં મણિરાજને દેવાતા સ્વાગત-ધ્વનિ ઓસરી આગળ ઉઠી રહ્યા અને મહારાજ મણિરાજ પોતાના મંડળ સમેત આવતા દેખાયા.

સર્વ મંડળ પગે ચાલતું હતું, અને ઘોડાવાળા ઘોડાઓને પાછળ દોરતા હતા, તેમની પાછળ એ ગાડાં હાંડેલાં ધીમે ધીમે ચાલતાં હતાં અને તેની આશપાસ કાળા પણ બળવાન ઉઘાડાં અંગવાળા ભીલો તીરકામઠાં લેઈ ગુપચુપ ચાલતા હતા.

સઉથી આગળ મણિરાજની બંધુક લેઈ એક સીપાઈ ચાલતો હતો, અને મણિરાજની એ પાસ તથા પાછળ જુદા જુદા વયના રાજપુત્રો પોતપોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર લેઈ ધીમે ધીમે પરસ્પર વાતો કરતા ચાલતા હતા. સર્વને માથે નહાના પણ રંગીન ફેટા કસીને બાંધી દીધેલા હતા. પગે પાંચજાતના પહેર્યા હતા તેને છેક નીચે એકેક બોરીયાથી વ્યવસ્થિત રાખ્યા હતા. શરીરે ત્ર્યંબ માસને યોગ્ય મલમલનાં પહેરણ હતાં. કેડે લાંબા ઉપરણા વીંટી બાંધી દીધા હતા, અને તેના ઉપર કમરબંધમાં શસ્ત્રોના શિખરભાગ, વૃક્ષની શાખાઓ ઉપર પક્ષિઓની આંચો અને કંઠ દેખાય તેમ, દેખાતા હતા. સર્વનાં શરીર પ્રચંડ બાંધાનાં, કોઈનાં શ્યામ અને કોઈનાં વહિવણી હતાં. કપાળ મહોટાં કે નહાનાં પણ ચરત્વની મુદ્રાથી મુદ્રાંકિત હતાં. કોઈની આંખ લાલ તો કોઈની વાવના જેવી તીવ્ર હતી. નાસિકાઓ જોઈ ચંદ્રકાંતને રોમન લોકનાં ચિત્ર સાંભર્યાં. કોઈનો નીચલો ઓઠ જડો હતો, તો કોઈને પોતાનો એ ઓઠ દાંત

વચ્ચે રાખવાની ટેવ હતી. વાઘના આગલા પગ પેઠે સર્વના પ્રબલ હાથ કાંઈક ગૂઠ ઉત્ક્રમના આતુર લાગતા હતા. હિમાલયની પેલી પારના—ચીન અને કાસ્પિયન સમુદ્ર વચ્ચેના—ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી પ્રાચીન કાળમાં આ દેશ ઉપર ઉતરી પડેલા શકલોકોનું આર્ય ક્ષત્રિયોમાં મિશ્રણ થવાથી રાજપુત્રોની કેટલીક શાખાઓ બંધાઈ છે એ ઐતિહાસિક કલ્પના આ વીરમંડળના દેખાવથી ચંદ્રકાંતના મનમાં ખડી થઈ. આજ આપણે જતાયલા દેશીયો છીએ અને ઇંગ્રેજો જતનાર પરદેશી છે, તો થોડાક વર્ષશતક ઉપર મુસલમાનો જતનાર પરદેશી હતા; તેમાં પણ મોઘલના ખેલાં બીજા જતો હતો. મુસલમાન નામ ચૌદસો પંદરસો વર્ષથી પડ્યું છે, પણ તેમના ખેલાં પણ ગ્રીક અને શકલોક આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા હતા ત્યારે તેઓ જતનાર પરદેશી હતા. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં આર્ય ઋષિઓ અને રાજાઓ પણ અત્યંત ઉત્તરમાંથી સિન્ધુ ઓળંગી આ દેશમાં આવ્યા હતા ત્યારે આ દેશના દશ્યુ આદિ કાળા લોકને જતનાર એ ગોરાઓ હતા. આજ કાળા ગોરાનો, દેશી પરદેશીનો, જતાયલા અને જતનારનો, ભેદ છે તે પરાપૂર્વથી ચાલતો આવ્યો છે; પણ એ ભેદ માનનાર વર્ગ, ચોપટનાં સોકઠાં પેઠે, ઘડી ઘડી ઘર બદલે છે અને એક વર્ગનાં સોકઠાં બીજામાં જાય છે. પરદેશી ગોરા ઋષિઓ અને રાજાઓ, જુના શકાદિ યવનો, મુસલમાનો, અને પારસીઓ જુના ભીલોના આ દેશના દેશીયો થઈ ગયા છે અને હાલ પરદેશી ગણાતા ઇંગ્રેજો પણ દેશી થઈ જશે. કાળ દેશીપરદેશીના ભેદ આમ ભુલાવે છે; અને એ ભેદ ભસ્મસાત્ થતાં સર્વ ભસ્મમાં જ વિભૂતિ હોય એમ એકદેશીય રંગનું જ ભાન ધરી, આગળ નવો દેશી મુસલમાન સીપાઈ, પાછળ જુના દેશી રજપુતો, અને તેની પાછળ અત્યંત પ્રાચીન દેશી ભીલો—એમનું મંડળ, સઉથી જુદા પડતા પણ સઉની રાજભક્તિના અને પ્રિયતાના સુપાત્ર મણિ-રાજની આશપાસ અને એના ચિત્તમાં એક થઈ જતું, ચાલતું હતું.

મણિરાજના શરીરને તેની માતાએ રંગ અને કાન્તિ આપ્યાં હતાં, અને પિતાએ બાંધો અને બળ આપ્યાં હતાં. એનો વર્ણ શુદ્ધ કનકગૌર હતો, પણ ક્ષત્રિયશૌર્યની લોહીની તપાયલા કનકના જેવી રતાશ એ ગૌરતામાં સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. એના મુખની કાન્તિ કોમળ અને સુંદર હતી; છતાં, રાજપ્રતાપનો તાપ તે ઉપર એટલો બધો હતો કે એનું પદ ન જાણનાર માણસ પણ એની સાથે વાત કરતાં ડબાઈ જતું અને એને માન આપતું. આજ રજવાડામાં કેટલેક સ્થાને પિતાપુત્રભાવનો સંદેહ ગુપ્તપણે કે પ્રકટપણે હોય છે, પણ જે વૃદ્ધોએ યુવાન મહારાજના ગુણ અને આકાર

લેયા હતા તેઓ તો ઘરમાં અને મિત્રમંડળમાં એમ જ ફરેતા કે મણિરાજ જેમ જેમ વયમાં વધે છે તેમ તેમ મધ્વરાજનું અપ્રતિહત ભાન ડરાવે છે. સિંહગતિથી પગલાં ભરે, ગંભીર મેઘનાદનું ખોલતાં ભાન ડરાવે, અને પરિચય પડે તેમ તેમ સ્વભાવવૃક્ષનું ઉગવું થાય, તે સર્વમાં મધ્વરાજની યુવાવસ્થાનું પ્રતિબિમ્બ પડતું. સુંદરગિરિનો એક યોગિરાજ મધ્વરાજના મૃત્યુના સમાચાર જાણતો ન હતો તેના દર્શનને વાસ્તે મણિરાજ પ્રથમ ગયા હતા ત્યારે પ્રથમ પ્રસંગે યોગિરાજે તો એને “મધ્વરાજ !” કહીને સ્વાગત આપ્યું હતું. રાજગુરુ પ્રસન્નનાથ તો પ્રાતઃકાળે શય્યા ઉપરથી ઉઠતાં નિત્ય મધ્વરાજ ને મણિરાજનાં પવિત્ર નામ સંભારી કાલિદાસનો શ્લોક ભણતા કે

રૂપં તદ્વોજસ્વિ તદેવ વીર્યં
તદેવ નૈસર્ગિક્કમુન્નતત્ત્વમ્ ।
ન કારણાત્સ્વાદ્ધિમિદે કુમારઃ
પ્રવર્તિતો દીપ્ત્વ દ્વ પ્રદીપાત્ ॥*

મણિરાજ તેના પિતા પેઠે સાધારણ ઉંચા પુરુષો કરતાં પણ અર્ધાં વહેંત ઉંચો હતો, અને તેની સાથે શરીર પણ સાધારણ પુષ્ટ હતું એટલે આજના કેટલાક રશિયન લોક આવે છે તેના જેવી ઉંચાઈ ખોળાઈ હતી. રામ, કૃષ્ણ, અને પાંડવ, આદિ પ્રાચીન કાળના પુરુષો પણ ઓછામાં ઓછા આટલા ઉંચા હશે એમ વિદ્યાચતુર કહેતો. સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રી નીચી અને પુરુષો ઉંચા હોય ત્યારે કેટલીક મડમોનાં શરીરઆગળ આપણા પુરુષોને લજ્જાસ્પદ થવું પડે એમ હોય છે, તો સાધારણ રીતે સાહેબ લોકો આપણા કરતાં શરીરે પણ ઉંચા ખોળા અને જળવાળા હોય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ મણિરાજનું શરીર તો યુરોપિયનોનું પણ માન મુકાવતું, અને એના બીજા ગુણ તો તેઓ જાણે ત્યારે જાણે પણ પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે જ એનું જ્ઞાન શરીર જોઈએ લોક પ્રસન્ન થતા અને એને માન આપવા પ્રેરાતા. વપુર્ચ્વહોરસ્કં નનુ ભુવનરક્ષાક્ષમમિદં એ કવિવાક્ય સત્ય પડતું હોય તેમ મણિરાજની વિશાળ છાતી દેખી તેની પ્રજાને પોતાના

* “ એ રૂપનું જોજ જ ! વીર્ય એ જ !

“ એ જોઈ લ્યો ઉન્નતતા સ્વભાવે !

“ એ બીજા-પિતાર્યો ન મિત્ર પુત્ર

“ દીવાર્યો દીવો પ્રકટ્યો જ જાણે ! ”

રાજનું અભિમાન આવતું. ગુણસુંદરીના ઉતારા પાસે એ આવે છે ત્યાર પહેલાં તો એને જોઈ, એનું અભિમાન આણી, કંઈ કંઈ લોક એનો રસ્તો રોકનાર મળ્યા. ચારણ અથવા એવી જ કોઈ વર્ણની, કાળી પણ બળવાળી, કદુપી પણ ઉંચી અને આંખમાં રાજભક્તિથી ભરેલી, ચારેક મનહરપુરીની સ્ત્રીયો, લીંડમાંથી આગળ નીકળી આવી, મણિ-રાજના સામી ઉભી રહી, હાથ ઉંચા કરી, ઓવારણાં લેતી, મહોટે પણ વીરસ્વરે ગાવા લાગી અને તેમાં સ્ત્રીકંઠનો લલકાર ભરવા લાગી.

“ પધારો ! પધારો રે ! મહારાજ મણિરાજ રે !

“ મહારાજ મણિરાજ ! (ધ્રુવ)

“ મહોંડે મુંછ ઉગે હજી રે, પણ સાવજનું બાળ !

“ મૃગયા રમવા ચડતો ત્યારે જાણે જ એ જમરાજ રે !

મહાં ૧

“ ધરતી બધી ધ્રુજતી રે એવો ચરણનો ધબકાર,

“ સાવજ પેઠે પગલું ભરે ત્યાં સાવજ લાગી જાય રે !

મહાં ૨

“ જળવે મહારાજની ગાદી મધ્ય મણિરાજ,

“ જીવજો ! જીવજો !—એમ કરે વસ્તી બધી પુકાર રે !

મહાં ૩

“ જીવજો ! જીવજો ! જીવજો ! જીવજો ! કરે પવન પુકાર રે ! !

મહાં ૪

સ્ત્રીયો ગાતી જાય, ઓવારણાં લેતી જાય, અને આંગળીના ટચાકા ફોડતી જાય. ગાઈ રહી કે આશીર્વાદ દેઈ સ્ત્રીયો રસ્તાની એક પાસ પાછી હઠી ખસી ગઈ અને મહારાજને માર્ગ આપ્યો.

“ ભૈરવી ! તહારી આશિષ મને પહોંચી ગઈ. ફરે તહારા છોકરા

“ ખુશીમાં છે ? ” મહારાજના મુખમાંથી સ્વર નીકળતામાં સ્ત્રીના પુત્રાનું ટોળું પાછળથી આગળ આવ્યું, અને ભૈરવીનો પુત્ર પૃથ્વી ઉપર નીચો પડી સલામો કરતો બોલ્યો :

“ મહારાજ, જેના રાજ્યમાં સસલાં અને હરણસરખાં ખુશીમાં

“ ફરે છે તેને ત્યાં ભૈરવીના દીકરા ખુશીમાં હોય એમાં તો પુછવું

“ શું ?—આ મહારા ભાઈઓ.” સર્વ પ્રણામ કરવા લાગ્યા.

“કેમ બાપુ, તમારો હાથનો તલાટી કેવો છે?” મણિરાજે પુછ્યું.

“વાહ, મહારાજ, આપે અમારે સારું ચિંતા કરી ત્યાં થું ફેલેલું ?
“એ તલાટીને નિત્ય અહીયાં જ રાખજો.”

ભૈરવી આગળ આવી બોલી: “દીકરા, હજી તને ખરોખર બોલતાં
“ન આવડ્યું; એમ ફેલે કે આવ્યા તલાટી અમને નિત્ય આપજો એટલે
“તલાટીના ગુણ પણ ગવાય અને એનું આગળ ઉપર કદયાણ કરવાની
“ભલામણ પણ થાય. એ તલાટી આવો ભલો ને ચતુર છે તેને અહીયાં
“જન્મારો રાખે તો એ નોકરીમાં વધે ક્યારે?” પુત્રને આવી રીતે
કપકો દેતી ભૈરવીને સાંભળી મણિરાજને કાંઈક સ્મિત થયું તે જોઈ
ભૈરવી અચ્છી: “મહારાજ, કૃપા કરો. અમો ગામડીયાનાં બાળક
“આવું ગાંડુંબેલું જ બોલે, પણ આપના રાજ્યમાં અમારે બહુ સંભાળ
“રાખવી પડે છે. કોઈ અમલદારનું જરાક ઘસાતું અમારે મહોંચેથી
“બોલાય છે એટલે તરત આપ રોગ પરખવા પાછી તપાસ કરો છો અને
“અમારાં વચનમાં સત્ય જણાય તો આપના ગમે તેવા બહાલા અમ-
“લદારને પણ શિક્ષા કરતાં રજ વાર લગાડતા નથી. ત્યારે એવા
“રાજ્યમાં કોઈનું જરીક વાંકું બોલતાં વિચાર કરી, સો ગળણે ગળી
“પાણી પીયે નહી તો બોલતાં બોલતાં પાપ લાગે.”

“ત્યારે, ભૈરવી, કેવું રાજ્ય હોય તો તને ગમે?” મણિરાજે હસીને પુછ્યું.

ભૈરવી અકળાઈને બોલી: “મહારાજ, જુવો, વળી આ મહારાથી
“બોલતાં ભુલ થઈ. મહારાજ, રાજ્ય તો છે એવું ને એવું જ રાખજો,
“પણ અમારે લીધે કોઈને શિક્ષા કરો તો અમને તેનો નીસાસો
“લાગે, અને તમારી પાસે બોલાઈ જતાં વધારે ઓછું બોલાતાં તમે
“ખરી વાત જણી જવ છો!”

“ત્યારે તહારે મહારી પાસે ખરું બોલવાનું નહી?”

“ના બાપજી, જે જે પાછો એવો અર્થ લેતા. આપનાં તો અમે
“છોરુ, તે આપની પાસે સાચું બોલીએ તે તો શી નવાઈ?—પણ આપ-
“નાથી તો કાંઈ સંતાડવું પણ ન જોઈએ. પણ અમલદારોની તલાસ
“કરી તેને શિક્ષા કરતાં દયા રાખજો, આપના શીકાર કરતાં આપના
“અમલદાર ગયા?”

“લૈરવી, એ શું કહ્યું?”

“હા, સિંહને મારીને આપ રડો છો કે આને માર્યો તો
“આપના અમલદારોને શિક્ષા કરતાં તો દયા આણવી જ નોંધાશે.”
છોકરાના સામું નોંધ લૈરવી બોલી: “બોલ, છોરા બોલ. પેલું નેડું
“છે તે બોલી લે.”

લૈરવીનો પુત્ર પ્રીતિથી ને ઉદાસથી બોલવા લાગ્યો:

“તરવાર કડે,* બન્યુંક કરે, ધરતો ધરતીપતિ તાર્કો જ ન્યાં,
“વનરાજ ઉભો પળ નોંધરહે, વનમાં અંહી આ શૂર માનવ ક્યાં?
“માનવ ક્યાં? અંહી માનવ ક્યાં? કંઈએમ વિચાર કર્યો ન કર્યો,
“દોઈ-દોઈ ન-ગોળી ગઈ શિરમાં, વનરાજ, તોહાં જ ઠર્યો જ ઠર્યો.
“જીવતો મરતો ન કળાય પશુ, હલકારક દૂર ઉભા ડરતા,
“મણિરાજ ભરે ડગ, ના જ ધરે ડર, સિંહશિરે જ ધર્યાં કર આ!
“વનરાજ તણો જમરાજ મણિ વનરાજની પાસ ઉભો રડતાં,
“વનરાજ ગયો! શૂર, હાય, ગયો! વન શૂન્ય હવે વનરાજ જતાં.”

પુત્ર બોલી રહ્યો કે લૈરવી બોલી: “મહારાજ, વધારે બોલીયે તો
“કાંઈ ગાંડું થેલું બોલાઈ જવાય. માટે હવે તો આ અમારા આ સુખ-
“શંકર મહારાજ શાસ્ત્રની જે વાત બોલે તે સાંભળો.”

સુખશંકર આગળ આવી બોલવા લાગ્યો: “મહારાજ સિંહણ
“પાસે તેનાં બચ્ચાં ગેલ કંરી રહ્યાં હોય તેમને સ્પર્શ કરનારની જે
“દશા થાય છે તે આપની નિર્દોષ પ્રજાને કનડનારની થાય છે એ
“યોગ્ય છે. રાજપ્રજાની પરસ્પર પ્રીતિ એવી જ નોંધાશે. પણ એ
“બીચારા તલાટીની હવે સઉને દયા આવે છે.”

“અદલી થયા પછી તલાટી તમારી પાસે આવી ગયો હશે?”

“ના, બાપજી. એમ કાંઈ એની છાતી ચાલે એવું આપનું રાજ્ય
“છે? પણ આ બાઈનું જ કાળજું બળે છે.”

“કેમ, લૈરવી, ત્યારે તું એવી ઇચ્છા રાખે છે કે એ તલાટી ઉપર
“પાછી દયા કરવી નોંધાશે?”

“હા, બાપજી,” લૈરવી મલકાઈને બોલી.

“બહુ સારું. એમ થશે.”

ભૈરવી મણિરાજને પગે પડી અને ઉઠી ખસી ગઈ. મણિરાજ ચાલવાનું કરે છે ત્યાં આ સહિ લેઈ રહ્યો હતો એવો એક લંગોટીયો ગોસાંઈ હાથ ઉંચો કરી વચ્ચે આવ્યો ને બોલ્યો:

“દેખો, મહારાજ, રાજકી પાસ રિક્તપાણિ નહીં જતા એસા
“શાસ્ત્રકા બચન હય, ઔર આપને તો હુકમ કીયા હય કે અમારી
“પાસ કીસીને નજરાણા કરના નહીં તો કીર ક્યા કરે? એક પાસસે
“શાસ્ત્રકા ઉલ્લંઘન હોવે ઔર દુસરી પાસસે રાજકા આજ્ઞાલંગ હો જાવે
“તો ખીછે આપકી પાસ આનેમે બડા સંકટ પ્રાપ્ત હો જતા હય.”—

મણિરાજને હસતું આવ્યું અને બોલ્યો: “સાધુદાસજી, આપકુ
“તો હમ ભેટ કરે ઔર ગોસાંઈકી પાસસે તો માત્ર આશીર્વાદ લેનેકા
“મેરેકું અધિકાર હય.”

“અચ્છા, મહારાજ. લેકીન ઈતના ગોપીચંદનકા તો સ્વીકાર કરના
“અઈએ. શ્રી ઠાકોરજીકી પ્રસાદી હય ઔર રિક્તપાણિ આના નહીં ઉસ લીયે
“હમને આશીર્વચન અળ ગુજરાતી કળીતમે તયાર કીયા હૈ સો લે લો.”
“બોલો, સાધુદાસ.”

ઉંચો, લંગોટી વગર કાંઈપણ વસ્ત્ર વગરનો, આખે શરીરે ગોપીચંદન ચોળી ઉભેલો, ગોસાંઈ તરતી નસોવાળા ઉંચા હાથ કરી બોલવા લાગ્યો:

“શૂર ખરો ને ખરો દયા, મહારાજ મણિરાજ !

“શરણુ સંતના ! લેઈ તને થરથર દુષ્ટ-સમાજ !

“પ્રીતિ ખરી ને લય ખરું ! મહારાજ મણિરાજ !

“સજ્જનવત્સલ નામ શુર્ણી, થરથર દુષ્ટસમાજ !

“થરથર દુષ્ટસમાજ નામ શુશ્રુતામાં થાતા !

“ધરો આશા દેઈ આશિષ સંત અંતર મલકાતા.

“તે આશિષને આશરે મણિરાજરાજ્ય જુગ જુગ તપો !

“અતુર અતુર તુજ સારથિ રથ તુજ લેઈ રણમાં ધવો.”

રામચંદ્ર આગળ સામળ કવિએ વાનર અંગદ પાસે કવિત બોલાવ્યાં છે એમ મણિરાજ પાસે ગોસાંઈ આ કવિત ગાઈ રહ્યો ત્યાં એની દૃષ્ટિમાં એમ લાગ્યું કે મહારી પાછળ કોઈ ઉભું રહ્યું છે તેના ઉપર મહારાજ દૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે. ગોસાંઈ પાછળ જુવે છે તો કુલનો થાળ હાથમાં લેઈ બાળક હસુમ-સુંદરી સીપાઈઓ સાથે ઉભી રહેલી અને જોડે ચંદ્રકાંત ઉભેલો. પ્રધાન-કન્યા ક્યારની આમ ઉભી હતી તેનું જ્ઞાન થતાં ગોસાંઈ શરમાયો અને આવો ખસી જઈ બોલ્યો; “હસુમબહેન, આગળ આવો, મહારાજને પુજ્યે વધાવો.”

ઉંચા પવત પાસે આવેથી કોમળ અને સ્મિતમય સુંદર ઉપા^૧ આવવા લાગે તેમ કુસુમ થાળ લેઈ મહારાજ મણિરાજ પાસે ધીમે ધીમે આગળ આવી.

નહાની સરખી નદી આગળ નીચો નમી આકાશનો ઉંચો મેઘ ધારાડપી હાથ નદી સુધી લાંબા કરે તેમ મણિરાજે કુસુમના હાથ-માંનો થાળ નીચાં નમી પોતાના હાથમાં લીધો, એક હાથમાં તે થાળ રાખી બીજે હાથે એક અંજલિ ભરી પુષ્પ ચંદ્રકાંતને આપ્યાં, બીજી અંજલિ ભરી કુસુમની અંજલિમાં આપ્યાં, ત્રીજી અંજલિ ભરી પોતે સ્વીકાર્યો, અને બાકીનાં પુષ્પસમેત થાળ જોડે ઉભેલા રાજપુત્રને આપી સહયાયીઓમાં અને વસ્તીમાં વહેંચવા આજ્ઞા આપી. આ સર્વ ક્રિયા તેના હાથ કરતા હતા તે જ સમયે જેમ હાથમાંથી પુષ્પ અપાતાં હતાં તેમ મુખમાંથી સ્મિત અને અક્ષર ચાલતા હતા. “ચંદ્રકાંત, તમે ક્યાંથી ?” “ક્ષમા કરજે, તમે પાછળ ઉભેલા એટલે મહેં દીઠા નહી. કુસુમબહેન, “તમારાં માતુઃશ્રીએ બહારવટીયા પકડાયાના શુભ સમાચાર જાણ્યા “હશે — કુસુમબહેન થોડી વારમાં આવશે.”

નીચું જોઈ લજ્જાભરી બાળા બોલી; “સર્વ મહાપુરુષો તો દર્શન “આપી પછી કૃપા કરે છે પણ આપનાં પગલાંનો ચમત્કાર તો પગલાં “થયાં પહેલાંથી જ જણાય છે. મહારાજ ! ગુણીયલે ફહાવ્યું છે કે

“ઉદેતિ પૂર્વે કુલ્લુમં તત્તઃ ફલં

“ઘનોદયઃ પ્રાક્તદનંતરં પયઃ

“નિમિત્તનૈમિત્તિકચોરયં ક્રમ-

“સ્તવ પ્રસાદસ્ય પુરસ્તુ સંપદઃ ॥”*

“મહારાજ, આ સંદેશો ફહાવતાં ફહાવતાં ગુણીયલે આનંદ કે “ઉપકારનાં આંસુ પાડ્યાં છે તે હું મહારાજ ભણીથી આપને વિદિત કરું છું.”

મણિરાજ અને ચંદ્રકાંત ઉભયને આ સાંભળી પોતપોતાના નેત્રમાં કાંઈકે જળ જણાયું. “કુસુમબહેન, ગુણીયલ્યાને ફહેજે કે એ તો “તમારા ગુણનું પુણ્યફળ છે. ઈશ્વર સદ્ગુણને કસેછે પણ અંતે ફળ “આપતાં ઉદાર થાયછે.”—“ચંદ્રકાંત, માતાનો સ્નેહ અપૂર્વ છે.”

૧. મળસ્કું

* ઉગે કુસુમ પહેલું, ફળ પછી જ થાય,

ઉગે મેઘ પ્રથમ, વૃષ્ટિ પછી જ જાય,

નિમિત્ત પુકે નૈમિત્તિકો ક્રમથી આવે:

સુકી કૃપાની આગળ સંપત્તિ; તે તો આપે !!

(અત્રે આપે-એટલે તમે)

—કલિદાસનું શાકુંતલ.

“ કુસુમસુંદરીનું અમંગળ ગયું જાણી ગુણસુંદરીજાને અતુલ આનંદ
 “ થયો હશે અને મહારા ઉપર પણ હું નહાનો હતો ત્યારથી મહારાં
 “ માતુ:શ્રી જેટલી પ્રીતિ રાખેછે. કુસુમજીને, ગુણસુંદરીજાને ફહેજે
 “ કે પ્રધાનજી પણ થોડીવારમાં આવશે. ફહો, પણ આટલી વાર મુઘી
 “ છેક પાછળ કેમ ઉભાં રહ્યાં હતાં?”

કુસુમ મહોં મલકાવી બોલી: “ મહારાજ, પિતાજીએ એક પ્રસંગે
 “ વાત કહી હતી કે આપને મહાભારતના શાંતિપર્વમાં ભીષ્મપિતામહે
 “ કુરેલા ઉપદેશ અતિ પ્રિય છે, અને તેમાંનું એક વાક્ય તો આપને
 “ પ્રિયતમ છે તે વાક્ય મને સાંભરી આવ્યું, અને તે વાક્યનો ઉપદેશ
 “ પાળતા આપને જોવાનું મને મન થયું, અને તેની સાથે એમ પણ
 “ વિચાર થયો કે એ આજ્ઞા મહારાજ પાળતા હોય તેવે પ્રસંગે વચ્ચે
 “ આવવાથી આપની આજ્ઞાના ભંગ જેવું થાય.”

“ એમ? એ કીયું વાક્ય? બોલો જોઈએ!” મણિરાજે આતુ-
 રતાથી પુછ્યું.

આ રમ્ય વિનોદ-નાટકમાં પાત્રોપર સર્વ મંડળ આતુરતાથી દૃષ્ટિ
 કરી રહ્યું. સર્વ લોક સ્તબ્ધ થઈ એક ટશે જોઈ રહ્યા. ઓસરીના ઓટલા
 ઉપરના ચક્રમાંથી ગુણસુંદરી અને સુંદરગૌરી, અમૃતપાન કરવાનો પ્રસંગ
 હોય તેમ, પુત્રીના મુખ સામી પ્રિયદૃષ્ટિ ભરવા લાગ્યાં. ચંદ્રકાંત મનમાં
 અકળાયો: “ ઓ સરસ્વતીચંદ્ર, તારું ભાગ્ય ક્યાં ફુલ્યું છે? કોણ જાણે
 “ ક્યાં અત્યારે જાતે આથડે છે અને મને અથડાવે છે!—આ રત્ન જે તો
 “ ખરો!—અરેરે! પણ તારે શ્રદ્ધાચારી રૂઢેવું છે ને આને મીરાંબાઈ
 “ થવું છે! એ જોગ ક્યાં ખાશે! મહારી વડીલાત તમે એ જાણે મળી
 “ વાંધામાં પાડી છે.”

મહારાજ પાસે વધારે બોલવા પ્રયત્ન કરતાં મુગ્ધ કન્યાના ગાલ
 ઉપર ગુલાબી રંગના શેરડા પડી ગયા, નયનકળી પળવાર મીંચાયા જેવી
 લાગી, અને અંતે પાંદડાંના આચ્છાદનમાંથી અચીન્તી કુલની કળીયો
 ફુટવા માંડે તેમ દંતકલિકાઓ દેખાઈ અને કુસુમ શ્લોક બોલી:

“ પુત્રા इव पितुर्गोहे विषये यस्य मानवाः ।

“ निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥*

“ મહારાજ! આપ જેવા પિતાની પાસે આપની પ્રજા આવી
 “ ઉભી રૂઢે અને આપ તેને લાડ લડાવો એ સુંદર દેખાવ જોવાનું તે
 “ મને મન કેમ ન થાય?”

* પિતાના ઘરમાં પુત્રો ફરતા હોય તેમ જે રાજાના રાજ્યમાં મનુષ્યો
 નિર્ભય રૂઢે તે રાજા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

મણિરાજનો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થયો. કુસુમને રાજ આપી ચંદ્રકાંતને સાથે લેઈ, તેની સાથે વાર્તાવિનોદ કરતો કરતો મહારાજ મણિરાજ આદ્યો અને માર્ગમાં ચંદ્રકાંતની સાથે શાંતિપર્વની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો: “ચંદ્રકાંત, સત્ય પુછો તો આવા ગંભીર શબ્દમાં રાજ-
“ઓને ઉપદેશ કરેલો મહેં બીજે સ્થળે વાંચ્યો નથી. તમે તો ઘણાં
“પુસ્તક વાંચ્યાં હશે. તો કહો, રાજધર્મ અને રાજકાર્યનું તત્ત્વ આ
“શ્લોક કહું છું તેના જેવું બીજે ક્યાં છે?”

“ભવિતવ્યં સદા રાજા ગર્ભિણીસહધર્મિણા

“કારણં ચ મહારાજ શૃણુ યેનેદમિષ્યતે ॥

“યથા હિ ગર્ભિણી હિત્વા સ્વં પ્રિયં મનસોઽનુગમ્

“ગર્ભસ્ય હિતમાધત્તે તથા રાજાપ્યસંશયમ્ ॥

“વર્તિતવ્યં કુરુશ્રેષ્ઠ સદા ધર્માનુવર્તિના

“સ્વં પ્રિયં તુ પરિત્યજ્ય યદ્વલ્લોકહિતં ભવેત્ ॥

“મહારા શયનખંડમાં અને વ્યવહારખંડમાં સોનેરી અક્ષરે આ
“શ્લોક મહેં કોતરાવી રાખ્યા છે.”

આ વાર્તાવિનોદ કરતા કરતા મણિરાજ અને ચંદ્રકાંત અદૃશ્ય થયા. તેમની પાછળ અનુયાયી વર્ગ પણ અદૃશ્ય થયો. ગામને બીજે છેડે તંબુ તાણ્યા હતા ત્યાં સઉ ગયા. આણી પાસ કુસુમસુંદરી લીલાલરી પાછી ગઈ અને મા અને કાષ્ઠીની પાસે ઉભી. કાષ્ઠીને શૃંગાર-અલંકાર-ભરી ભત્રીજી વ્હાલી લાગી, અને મણિરાજ પાસે મધુર અને ચતુર વાર્તા કરી આવી તે ચિત્રની મુદ્રાના આવેશમાં સુંદરગૌરી કુસુમને બળથી છાતી સરસી આંપવા લાગી અને નીચી વળી એને એક ચુંબન પણ કરી દીધું. ગુણસુંદરી આ બેના યોગ ઉપર આનંદથી જોઈ રહી અને તેમને એકટશે જોતાં જોતાં મનમાં બોલી: “ઘડી ઉપર અતિશય દુઃખ હતું, ઘડીમાં આનંદ થઈ ગયો;
“શો આ બે જણને આનંદ થઈ ગયો છે? ઇશ્વરની ગતિ ન્યારી છે.”

* “રાજાએ સદા ગર્ભિણીના જેવો ધર્મ પાળવો. જે કારણથી આવું
“છે તે, હે મહારાજ, સાંભળો. જેમ પોતાના મનને અનુકૂળ નિજ
“પ્રિયનો ત્યાગ કરી ગર્ભિણી ગર્ભનું હિત ધારે છે તેમ, હે કુરુશ્રેષ્ઠ, ધર્મનું
“અનુવર્તન કરનાર રાજાએ પણ પોતાનું પ્રિય હોય તેનો તો ત્યાગ જ કરીને
“લોકનું જે જે હિત હોય તે નિઃસંશય કરવું.”—મહાભારતમાં શાંતિપર્વમાં
ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને કહેલું વચન.

ખરેખર ઈશ્વરની ગતિ ન્યારી જ નીવડી. દુઃખ પછી સુખની ને સુખ પછી દુઃખની ઘડી ઉભી હોય, કુમુદરૂપ-આનંદમૂર્તિને વિધવા કાષ્ટીરૂપ શોકમૂર્તિએ જ અલક્ષ્યસૂચક ચુંબન કર્યું હોય, તેમ માનવતુરની સાથેના એ સ્વારે સુભદ્રા આગળથી ઘોડાને મારી મુક્યા હતા તે વીજળીની ત્વરાથી ગુણસુંદરીના ઓસરી ભણી ઘોડા દોડાવતા આવ્યા અને એકદમ ઉતરી, અંદર આવી, શ્વાસ અને દુઃખભર્યે મહોંચે કુમુદસુંદરી નદીમાં તણાયાના સમાચાર ફેલાવા લાગ્યા. સમાચાર ફેલાઈ રહેતા સુધી સર્વ પ્રતિમાઓ પેઠે રહ્યાં અને તે પછી શોકની આગ આખા ઘરમાં ભલુકવા લાગી. ગુણસુંદરી બેઠી હતી ત્યાંની ત્યાં લમણે હાથ દેઈ જડ થઈ ગઈ અને જોડ્યા આડ્યા વિના નેત્રમાંથી આંસુ ઉપર આંસુ સારવા લાગી. ગરીબ સુંદરગૌરી સામી બેસી મહોં વાળવા લાગી: “ઓ મહારી કુમુદસુંદરી “ રે ! બેટા, આ શો કેર કર્યો ? ઓ બહેન-મહારી ઉછેરેલી-મહારી લડા- “ વેલી-હું દુઃખીયારીની દીકરી ! આ દોહલું તે કેમ વેઠાશે ! ” બાળક પણ સમજણમાં આવેલી કુમુમે હજી તો શૃંગાર ઉતાર્યા ન હતા તે પણ આ અર્થીત્યા દુઃખના ભાર નીચે શૃંગારસમેત ડબાઈ. માની પાસે-માની સામે-બેસી પડી-માની હડપચી ઝાલી કુમુમ રોતી રોતી ફેલાવા લાગી; “ ગુણીયલ, તું કેમ આમ ઢીલી થઈ ગઈ ? આપણે તો છત્રની છાયામાં “ છીએ તે કેમ ભુલી ગઈ ? મહારાજને ફેલાવ તો ખરી. વડીલ બહેનને “ લીધા વગર નહી આવે ! પિતાજી હમણાં આવશે.—અરેરે ! તહારું “ ઘેર્યું ગયું ! ” ઘરમાં પરિવારમાં પુછાપુછ અને રડારોળ થઈ રહી. અંતે કુમુમ ઉઠી, ઓસરીબહાર જોવા લાગી, અને જુવે છે તો કુમુદસુંદરીના ગાડીવાને મોકલેલો સ્વાર હાથમાં પોટકું રાખી ઘોડે દોડાવતો આવતો દૂર દેખાયો, અને દેખાતામાં કુમુમ ધ્રુમ પાડી ઘરમાં ગઈ: “ ગુણી- “ યલ, ઉઠ, ઊઠ. બીજો એક સ્વાર વેગભર્યો આવે છે ! ” સ્વારની વાત સાંભળતાં સર્વ પોતપોતાના શોકપ્રકાર તજી વેગથી ઓસરીમાં ગયાં અને બારણે જોવા લાગ્યાં. સ્વાર આવ્યો, ઉતર્યો, અને અંદર આવ્યો.

“ કુમુદબહેન ઉગરી ? ” કુમુમે આગળ દોડી પ્રથમ પુછ્યું.

સ્વાર દીન મુખે જોડ્યો: “ ઈશ્વર કરે તે ખરું. ગુણસુંદરીબા, “ બહારવટીયાઓમાંથી બહેન ઉગર્યા ત્યારે નદીમાં તણાયાં. એમની “ ગાડીમાં આ એમની પોટલી હતી તે ગાડીવાને મોકલી છે. વડીલ અને “ બીજું મંડળ બહેનની પાછળ દોડ્યું છે તેની વાટ જોતો ઉભો છે. ”

ગુણસુંદરીને આંખમાં આંસુ માતાં ન હતાં. એણે પોટલી તો લીધી પણ રંક સુખ કરી સ્વારને પુછવા લાગી: “ ભાઈ, કાંઈ પત્તો લાગે એમ

“ છે ? એનો કાગળ કાલ જ આવ્યો હતો ને એના પેટમાં મહારી સાથે
 “ કાંઈ કાંઈ વાતો કરવાની હશે તે સહિ એમની એમ રહી !”

“ ગુણસુંદરીબા, હવે ગલરાવું નકામું છે. નદી કોઈના હાથમાં
 “ નથી, પણ તમારે પુણ્યે સારાં વાનાં થશે એમ આશા રાખજો. નીકર
 “ બહારવટીયાઓમાંથી ઉગરવું સહેલું ન હતું. પણ જેને રામ રાખે
 “ તેને ગામ શું કરે ? ઈશ્વરની દયા છે ને તમારું પુણ્ય છે. ગાડીવાન
 “ બીચારો રડતો હતો અને ફૂટેતો હતો કે સાસરામાં બહેન લક્ષ્મીજી
 “ પેઠે પૂજતાં હતાં. પુણ્યશાળીનાં છોરુ પુણ્યશાળી જ હોય ! ઈશ્વર
 “ આવાં બે ઘરમાં તાળાં નહીં વાસે !”

ગુણસુંદરીનું હૃદય આથી તૃપ્ત થયું નહી. પોતાની ખરેખરી
 યુવાવસ્થાનું પ્રથમ ફળ, કુટુંબના અસહ્ય ભારને સમયે લોકાચારને વશ
 રહી જેને લાડ સરખું લડાવ્યું ન હતું અને તેની ખરી અનાથ બાલ્યા-
 વસ્થામાં મા વગરની હોય એવી રીતે તેને સુંદરની પાસે નાંખી મુકી
 જેની પોતે કાંઈ પણ સંભાળ લીધેલી ન હતી એવી, મુશીલ રંક
 સ્વભાવની બાળકી, જેણે કોઈ દિવસ કોઈના સામો ઉચ્ચાર સરખો
 ફહાડ્યો ન હતો, જેને હીનભાગ્યે સરસ્વતીચંદ્ર સરખા વરે ત્યાગ કર્યો
 અને પ્રારબ્ધે કરાવેલી ઉતાવળને બળે પ્રમાદધનની સત્તામાં ફેંટી દીધીઃ
 આવી પુત્રીના ગુણ અને દુર્ભાગ્ય સંભારી સંભારી ગુણસુંદરી પળવારમાં
 દુઃખીયારી થઈ ગઈ અને જગતમાં કશાથી પણ હવે સુખ થવાનો
 સંભવ ન લાગ્યો. નદીમાંથી પાછી આવે એ આશા નિષ્ફળ લાગી. લંમણે
 હાથ દેઈ બારણાં વચ્ચે તે બેઠી, અને એને શી રીતે શાંત કરવી તે કોઈને
 સુઝ્યું નહી. બેઠી બેઠી તે માત્ર અત્યંત ધીમે સ્વરે રોવા લાગી અને
 મહોં વાળી ભરાઈ આવેલું હૃદય ખાલી કરવા લાગી.

“ ન મહેં લડાવ્યાં લાડ, પુત્રી,

“ દુઃખમાં દીધો ભાગ રે;

“ સુખ દેવા મને મળ્યું ન, પુત્રી,

“ માગ, માગ, કંઈ માગ રે !

“ હાય ! હાય રે ! કુમુદ મહારો મીંચાઈ ! ૧

“ નહાનપણેથી કરી નમાઈ,

“ નિર્દય મહારી જાત રે !

“ દયા ન આણી મહેં તો કાંઈ,

“ મુક્યો મુસળભાર રે !

“ હાય ! હાય રે ! કુમુદ મહારો કચરાઈ ! ૨

“ દોંકરી મહારી ! તું બહુ ડાહી !

“ મનમાં મનના સમાવી રે !

“ વરાળ સરખી તહે નથો ફહાડી,

“ માને પણ તહે વાહી રે !

“ હાય ! હાય રે ! કુમુદકળો કરમાઈ ! ૩

“ માથી વહાલી કરી નદીને,

“ દોંકરી ક્યાં ગઈ મહારી રે ?

“ કાળજડે મુજ કટાર દઈને

“ નદી કરી તહે વહાલી રે !

“ હાય ! હાય રે ! કુમુદ મહારો ક્યાં તું ગઈ ? ” ૪

ઘડીવાર દુઃખી માતાએ માથું નાંખી દીધું. અંતે હૃદય ખાલી થતાં ધૈર્ય આવવા લાગ્યું, અને આંસુ લોહી નાંખી, બોલી : “ કુમુદ, ગાંસડી “ છોડ, જોઈએ.” કુમુદે ગાંસડી છોડી તો ઉપર જ વનલીલાનો કાગળ. તેમાં પ્રમાદધન, કૃષ્ણકલિકા, અને બીજા કુદ્ર માણસોની ખટપટના સર્વ વર્તમાન વનલીલાએ સાંભળેલા તે એણે લખ્યા હતા. એ પત્ર વાંચતાં જ ગુણસુંદરીનાં નેત્ર ફરી ગયાં અને મનમાં પત્ર વાંચતાં વાંચતાં વચ્ચે મ્હોટે સ્વરે બોલી : “ સુંદરભાભી, જો કુમુદ નદીમાં ડુબી હોય તો કસાઈને “ ઘેરથી ગાય છુટી સમજજો ! અરેરે ! આ દુઃખ મને તે શી રીતે “ જણવે ? ” વળી વનલીલાએ પત્રના છેલા ભાગમાં કવિતા જોડી ફહાડી લખી હતી તે મનમાં એકવાર વાંચી-એ વાર વાંચી.

“ મહારાં કુમુદ સલક્ષણાં જહેન, હરભડશો માં અધઘડી રે,

“ તમને જાળવશે પરમેશ, ફરતી એની છાંયડી રે. ૧

“ દુર્જન મુકે ન જાત-સ્વભાવ જાણે સહિ આંધળાં !

“ એની આંખે આવે અંધારાં, પગે થાય પાંગળાં. ૨

“ કાળકાની કુટી આંખ, દીઠી ન એણે મને,

“ પુઠ એની હવે મુકું નહીં જ, વાણું વહાલાં છો તમે. ૩

“ વાંકો વાળ તમારો ન થાય, હિંચે ધૈર્ય ધારજો;

“ એને કરીશ ફજેત ફજેત, શા છે એના ભાર જો ? ૪

“ જશે વાત પ્રધાનને કાન, દેવી બધું જાણશે,

“ જોર જોર જેવાં આંસુ રાંડ વંદેલી એ પાડશે. ૫

“ જહેન અલક ખલકની પેઠ એનો પગ ટાળશે,

“ ભોળા ભાઈનું છોડવી ભૂત તમોને બોલાવશે. ૬

“ મહારા સમ જે રજ ગભરાવ; ચતુર વિદ્વાન છે;

“ પ્રભુ ઉપર છે તમ જેર, પ્રભુનાં દાસ છે. ૭

“ સત્ય આખર છે તરનાર, જુઠાં જખ મારશે;

“ વહાલી વનલીલાને સંભારી કુમુદ સમ પાળશે. ” ૮

વાંચી, વિચાર કરી, ગુણસુંદરી બોલી ઉઠી: “ સુંદરભાભી, ગજબ
“ થયો છે. ચંડિકાભાભીના જેવું દુઃખ કુમુદને લેઈ લ્યો. ” દીકરીના
દુઃખથી માતાની આંખમાં ફરી આંસુ ઉભરાયાં.

“ હૈં ! એ કુલથી તે એ કેમ વેઠાયું હશે ? ભાભી, એ દુઃખનું માર્યું
“ માણસ જીવ ફહાડી નાંખે હોં ! આ નદીમાં અમસ્તી પડી નથી, લ્યો !
“ નક્કી, જાણી લેઈને એ દુઃખમાંથી છુટવા પડેલી ! ઓ મહારી જહેન !
“ અમારે મહોંયે વાત કરવા જેટલી વાટ તો લેવી’તી ? ” સુંદર ખીંડો
લેતી લેતી દુઃખભરી બોલી અને બોલતાં બોલતાં એની આંખમાં વધારે
આંસુ ભરાયાં, અને આંસુભરી આંખે વળી બોલી: “ દુઃખ ખમવાને તો
“ મહારી પેઠે દુઃખમાં ઘડાયલાંનું જ ગળું હોય - પણ, ઓ મહારા કુલ, ત્હે
“ તે આ વજનો માર કેમ સહ્યો હશે ? જહેન, મ્હેં તો તને કદી રોતી
“ લેવાઈ નથી તે તને આ શું થયું હશે ? ” કુસુમે પણ આંસુમાં આંસુ
લેળવ્યાં, અને અંતે આંસુમાં બનેલી ઉપરનો ક્રોધ લેળવી ભમર ચહડાવી.

કાગળમાં બીજી વાતો લખી હતી તેના ઉપર તર્ક કરવામાં ગુણ-
સુંદરી ગુંથાઈ. કુમુદ ઉપર આરોપ મુકવા પ્રમાદધને સંકેત કરેલો જાણી
મનમાં ડહામ દેવાયો. નવીનચંદ્રનું નામ વાંચી તે કોણ હશે એવો સહજ
પ્રશ્ન ઉઠી શાંત થઈ ગયો. કુમુદ આવે તો એનાં સુખદુઃખ જાણવાની અને
એનું સાંત્વન કરવાની પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત થાય એ વિચારથી માતા પુત્રીને
મળવા આતુર બની ગઈ. હૃદયમાં એક પાસથી આ આતુરતા ઉભરાઈ
જવા લાગી ત્યારે બીજી પાસથી નિરાશા મરણની પેઠે શૈલ્ય આણવા લાગી.
આ દ્વૈધીભાવ આજ સુધી વેઠેલાં સર્વ દુઃખ કરતાં વધારે અસહ્ય લાગ્યો.

કુમુદનું અમંગળ નિશ્ચિત થાય તો વનલીલાને રતનગરી બોલાવી,
એની પાસેથી સર્વ જાણી, મરનારના મરણનો શોક સોગણો વધે અને હૃદયમાં
કાંટા વાગે તો જ ગાય જેવી રંક અને નિર્મલ પુત્રીને કસાઈવાડે
આંધ્યાના મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત શોધવું જ એવો
નિશ્ચય કર્યો. વર વિના સર્વ સાસરીયાં કુમુદ ઉપર પ્રીતિ રાખતાં હતાં તેનો

પણ વિચાર થયો અને તે વિચાર થતાં તેમના હૃદયને કસાઈવાડાની ઉપમા આપ્યાથી મહાદોષ થયો એમ લાગ્યું. સૌભાગ્યદેવી, અલકકિશોરી, અને ધુધિધન એ ત્રણ નામ સ્મરણવશ થતાં પવિત્ર નામોએ પવિત્રહૃદયમાં પવિત્ર પ્રીતિસંસ્કાર જગાડ્યા અને તેની સાથે મનનું દુઃખ ઓછું થઈ ગયું. તોપણ પુત્રીનું દુઃખ પાછું કાળા વાદળા પેઠે દૃષ્ટિ આગળ એકલું એક ખડું થયેલું હતું તે સ્પષ્ટ દેખાયું. એ દુઃખમાંથી છોડવવા વિદ્વતા અશક્ત નીવડી. હવે તો સર્વ દુઃખનો સાથી, હૃદયનો મંત્રી, મહારી ક્રિયામાત્રનો તંત્રી, આ દુઃખમાં સમાન અનુભવનો લોગી, મહારો ચતુર આવે તો જ આ વિષમ દશામાંથી છોડવે એવો વિચાર ગુણસુંદરીને થયો, અને આ સંસાર, ટોટિને પ્રસંગે એ પતિને દુઃખી સ્ત્રીનું હૃદય શોધવા લાગ્યું તેની સાથે દ્વાર આગળથી એક દાસી આવી ધીમે રહી કહી ગઈ કે પ્રધાનજી આવેછે. આ સાંભળ્યું કે સર્વ ઉઠ્યાં અને ગુણસુંદરીની દુઃખદશાની રાત્રિમાં ઉગતા ચંદ્રનાં કિરણ દેખાયાં. પતિનો સ્વરપણ ખહાર સંભળાયો, અને અમૃત-પવનની અચીન્તી લહેર દુઃખી શરીરિણી ઉપર આવી.

ન खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते
क्षणमसाविति बंधुतयोदितैः ॥
प्रणयिनो निशमय्य बधूर्बहिः
स्वरमृतैरमृतैरिव निर्वचौ ॥*

પ્રકરણ ૩.

મુંબાઈના સમાચાર, વૃત્તલાલની શેઠ થવાની કળાઓ.

રસ્વતીચંદ્રના શોધ સારુ ચંદ્રકાંત મુંબાઈથી નીકળ્યો તે પછી ત્યાં શું થયું તે સમાચાર જાણવાનો હવે અવસર છે.

પ્રિય પુત્રના વિયોગથી અને ખોતે જ તેનું કારણ હતો તે જાણી વૃદ્ધ લક્ષ્મીનંદનના હૃદયમાં ઉંડો ઘા પડ્યો હતો. યુવાવસ્થામાં સ્ત્રીપુત્રાદિવિષયે નવો ઉત્સાહ હોય છે ખરો, પણ તે કાળનું

* માથ ઉપરથી:

“દૂર ગયો પણ એ કાણ ના ચુકે”
અમૃતલહેર સમા સર્ખો-શબ્દ એ
પતિવ્રતા ગુણતાં ઠરી, ત્યાં ગુણે
ગૃહનો ખહાર પ્રિયસ્વર તત્કાણ.

લોહી મનને સ્થિતિ-સ્થાપક બળ આપે છે અને તે બળથી સ્ત્રીપુત્રને વિયોગે પણ દુઃખનો ઘા રુઝવાની આશા રહે છે. પણ જેમ જેમ વૃદ્ધાવસ્થાની ઋતુનો વા વાય છે તેમ તેમ મન પોચું થાય છે, અને જેમ જેમ સંસારના ત્યાગનો પ્રસંગ આવે છે તેમ તેમ યમરાજનાં પગલાંના ધબકારા દૂરથી સંભળાતા હોય અને વિયોગની કલ્પના ખડી થતી હોય તેમ વૃદ્ધોનાં હૃદય વૃદ્ધાવસ્થાના દંડરૂપ બાળકોના ઉપર લટકે છે અને તેમનાં સુખ-દુઃખનાં અનુમોદન તેમ અનુશોચન બળવાન થાય છે. વિદ્વાન બુદ્ધિમાન સરસ્વતીચંદ્ર જેવા પ્રિય પુત્રને સંભારી સંભારી વૃદ્ધ પિતા દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતો ગયો અને પોતાનું અશેષ દ્રવ્ય તેને શોધવામાં ખરચવા તંત્ર પર થયો. સુંબાઈ નગરીની પોલીસમાં, પરદેશમાં, પોતાના ઓળખીતા અમલદારો અને વ્યાપારીઓમાં પોતાના અનેક સેવકોમાં, અને અન્યત્ર જ્યાં સુઝયું ત્યાં લક્ષ્મીનંદન અત્યંત દ્રવ્ય વેરવા લાગ્યો, અનેક ઉપાયો યોજવા લાગ્યો, અનેક પુરૂષોની બુદ્ધિની સહાયતા લેવા લાગ્યો, અને પોતાના વ્યાપારનાં સર્વ ચંત્ર ધૂર્તલાલને સોંપી જતે રાત્રિદિવસ પુત્રના શોધની જ ચિંતામાં રહેવા લાગ્યો. અન્ન ઉપરથી તેની રુચિ ઉઠી ગઈ, નિદ્રા કરવાને ઠેકાણે રાત્રિના બંને ત્રણ ત્રણ વાગતા સુધી સુતો સુતો છત સામું જોઈ જગ્યાં કરે, અને સર્વ કાળે પુત્રનું શું થયું અને તેને ક્યાં શોધું તે જ વિચાર કર્યો કરે. તે કોઈની સાથે હોય ત્યારે તેનું સુખ ગરીબનું થઈ જતું અને આંખમાં પાણી ભરાઈ આવતું. એકાંત એકલો હોય ત્યારે બેઠો બેઠો અથવા સુતો સુતો આંખમાંથી જળની ધારા આલ્યાં કરે તે દહુવે પણ નહીં. જ્યાં જાય ત્યાં પુત્ર વિના વાત નહીં અને પુત્ર વિના વિચાર નહીં. જ્યારે ત્યારે આંખ આગળ પુત્રનું સુખ તરે અને કાનમાં તેનાં સ્વરના ભણકારા વાગે. બે માસમાં તેના શરીરમાંથી માંસ રુધિર સુકાઈ ગયાં અને હાડકાં રહ્યાં. આંખમાંથી તેજ ગયું અને ડોળા ડગમગવા લાગ્યા. સર્વ કોઈ એમ જ ફૂલેવા લાગ્યાં કે હવે ગમે તો શેઠ ઘેલા થઈ જશે કે ગમે તો એનો દેહ છુટશે.

જ્યારે સર્વને શેઠની દયા આવવા લાગી ત્યારે એમના સાળા ધૂર્તલાલને નવો નવો ઉમંગ આવવા લાગ્યો. શેઠે ગુમાનને તો હવે બોલાવવી પણ બંધ કરી હતી અને ધૂર્તલાલની પાસેથી સરસ્વતીચંદ્રને શોધવાનું દ્રવ્ય માગવા શીવાય કંઈ પણ હીસાબ પુછવાનું છોડી દીધું હતું. વહુની રીસ તો સાસુનો સંતોષ એ માર્ગ પકડી ધૂર્તલાલ લક્ષ્મીનંદને પકડેલી આ રીતને અનુકૂળ થઈ ગયો.

“દગલબાજ દૂહોરા નમે, ચિત્તા, ચોર, કમાન.”

પુત્રશોકમાં પડેલા ધનપતિનું ધન હરી લેવાના માર્ગે શોધવામાં ધૂર્ત-

લાલે અતિશય બુદ્ધિ ચલાવી. ગુમાનઉપરથી શેઠની પ્રીતિ ઉતરી બેઈ શેઠની પાસે ગુમાનની વાત કરવી છોડી દીધી અને એ માર્ગે તથા બીજી રીતે શેઠનો વિશ્વાસ મેળવવા અને પુત્રશોકથી ઉત્પન્ન થયેલો તેનો વ્યવહાર-પ્રમાદ વધારવા ધૂર્તલાલ શેઠની પાસે દિવસે દિવસે વધારે વધારે નમી પડવા લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્રનો શોધ કરવામાં શેઠને સહાયભૂત થઈ વ્યાપ્ત રાખવા લાગ્યો, અને તેના વિશ્વાસનું પાત્ર બની એનાં સર્વ કાર્ય પોતાને હસ્તગત કરી લેવા માંડ્યાં. દુકાનના મહેતાઓની મરજી સંપાદન કરી તેમનો શેઠ થઈ બેઠો. તીબેરી, રોકડ, અને દસ્તાવેજ માત્રની હુંચી હાથમાં લીધી. સૂર્યચંદ્રનો ધાણીરણી થઈ પડ્યો. શેઠ પાસે પોતાની ફરીયાદ ન લય એ વાતની સંભાળ રાખવા લાગ્યો. પ્રમાણિકતાની ટીર્તિ ઉભી કરી.

પુત્રચિંતામાં દિવસે દિવસે વધારે વધારે હુબતો વૃદ્ધ અને દુઃખી લક્ષ્મીનંદન આ સર્વથી છેતરાયો અને એના સર્વ વ્યાપારમાં એને સ્થાને ધૂર્તલાલનાં પ્રતિષ્ઠા-આવાહન થયાં.

આ સર્વ નાટકના પડદાની માંદ આ બક-ભક્ત ધૂર્તલાલ પોતાના સ્વાર્થની અનેક પ્રપંચ-રચના રચવા લાગ્યો. લક્ષ્મીનંદનને ત્યાંથી દેખીતો પગાર તો એણે ઘણો જ થોડો લેવા માંડ્યો. પણ તેને સટે ગુપ્ત આવક અનેકધા લેવા માંડી. લક્ષ્મીનંદનને મળતા હકસાઈ, દલાલી, વગેરે સર્વ લાભ દેખીતા હતા તેટલા રહ્યા. પણ ગુપ્તપણે તેનો સર્વ શેષભાગ ધૂર્તલાલને પચવા લાગ્યો. સૂત્રચંદ્રમાં, દુકાનમાં, અને ઘરમાં જેટલો માલ લેવાય તેના મૂલ્યમાંથી રૂપીયે બે આના માલ વેચનાર ધૂર્તલાલને આપે, એ માલ-માંથી થોડી ઘણી ચોરી થયાં કરે, અને જે માલ ઘરમાંથી વેચાય તેમાંથી એ જ રીતે ધૂર્તલાલને આફતિ મળે. લક્ષ્મીનંદનના ગુમાસ્તાઓને પણ શેઠીને પોતાની નાતમાં લેવા એમને રળાવવા લાગ્યો, અને એ નાતમાં આવવા જે ના પાડે તેને ભય દેખાડવા લાગ્યો.

આ નાતમાં તે માત્ર બે જણને લેળવી શક્યો નહી. જ્યાંમુઘી સર-સ્વતીચંદ્રની સાથે તકરાર હતી ત્યાંમુઘી ગુમાન લાઈની શીખામણુ પ્રમાણે વર્તી. પણ ત્યારપછી એના સ્વાર્થના સર્વ કિરણનું કેન્દ્ર એનો પુત્ર ધનનંદન એકલો રહ્યો, અને લક્ષ્મીનંદનની સર્વ મીલકત ગુમાન ધનનંદનની ગણવા લાગી. આ ફેરફાર થશે એવું અંધ ધૂર્તને મુઝયું નહી અને પ્રથમ જેવી રીતે બહેનની સાથે ચિત્ત ઉઘાડી બનેલીના પધસા ખાવાની વાતો કરતો તેવી જ રીતે કરવાનું હવે પાણુ જારી રાખવા લાગ્યો, અને પોતાની ચોરીમાં બહેનને ફળભાગી કરવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. આ સર્વ ચોરી અને હાનિ પોતાના

જ પુત્રના દ્રવ્યમાંથી થાયછે એવું ભાન ગુમાનમાં અચીંત્યુ સ્ફુરવા લાગ્યું, અને તે ભાન થતાં પોતાના ભાઈને પોતાનો શત્રુ ગણવા લાગી. આ નવા નેત્રથી જોનારી બહેન ભાઈની પ્રપંચ-યોજનાઓ સાંભળી સાંભળી હૃદય-માંથી તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગી, અને સરસ્વતીચંદ્રના સંબંધમાં અનુભવેલી તેની કપટશક્તિ સંભારી એ કપટનો ભોગ થનાર પોતાના બાલક પુત્રના ભવિષ્યના સંબંધમાં ભાઈના ભયથી ગુમાન કંપવા લાગી અને ધીમે ધીમે સ્પષ્ટપણે ભાઈને દૂર કરવા ઇચ્છવા લાગી. આ ઇચ્છા સમજીને જ ધૂર્તલાલ લક્ષ્મીનંદન પાસે બહેનની અવગણના દેખાડી સરસ્વતીચંદ્રનો પક્ષ લેતો દેખાતો હતો અને તેમ કરી એક પાસથી શેઠનો વિશ્વાસ મેળવતો હતો અને બીજી પાસથી પોતાના પક્ષમાંથી દૂર થવા છાતી ચલવનારી બહેનને ડરાવતો હતો. આનું એક એ પણ પરિણામ થયું કે ભાઈની કપટ-બુદ્ધિમાં આ અભિમાનનો ઉમેરો જોઈ ગુમાનની વૈરવૃત્તિએ એનું સ્ત્રી-મસ્તિક ફેરવ્યું, અને એ શૂર-દશાએ એની સ્વાભાવિક બુદ્ધિને અગ્નિ પેઠે સચેત કરી સળગાવી. ગુમાનના હૃદયમાં પ્રતિજ્ઞા થઈ કે, ‘ભાઈ, હું પણ ત્હારી બહેન છું તે જોઈ લેજે.’

ભાઈની નાતમાંથી આવી રીતે એની બહેન દૂર રહી, અને બીજે દૂર રહેનાર હરિદાસ નામનો ગુમાસ્તો મળ્યો. હરિદાસ જાતે કુલીન, અનુભવી, અને પ્રામાણિક વાણીયો હતો. એ ઘણો જુનો નોકર હતો, અને સરસ્વતી-ચંદ્ર ઉપર પ્રીતિ રાખતો હતો. એનામાં એની જાતને સ્વાભાવિક રક્ષકબુદ્ધિ, ચતુરતા, મિષ્ટતા, અને ધીરાશ હતાં. ધૂર્તલાલ સાથે એણે દેખીતું વૈર ન કર્યું, પણ ધૂર્તલાલના વિશ્વાસુ મંડલમાંથી દૂર ન પડતાં એના પેચથી ભોમીયો રહી પોતાના સ્વામિનું પોતાના પેટમાં ગણેલું અનોદક સફળ કરી સ્વામિનો સ્વાર્થ જળવવા અભિલાષ રાખતો હતો.

ધૂર્તલાલ આવી રીતે દેખીતો નિષ્કંટક ઉદય ભોગવતો હતો. પણ તેની સાથે આ સર્વ ચાર દિવસનું ચાંદરણું છે એવું એ પાકું સમજતો હતો, કારણ સરસ્વતીચંદ્ર પાછો આવે અથવા લક્ષ્મીનંદન જાતે કામ કરવાનું આરંભે કે તરત પોતાનો તારો અસ્ત થવાનો એમ ધૂર્તલાલના મનમાં રાત્રિ દિવસ ભય રહેતું હતું. આથી ચાંદરણાના દિવસ પુરા થાય અને અંધારી રાત પાછી આવે, તે પહેલાં અને એટલી ત્વરાથી દ્રવ્યવાન થઈ જવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એટલું જ નહીં પણ આ ઉદય-દશા જેટલી લંબાય તેટલી લંબાવવાનો પણ એનો નિશ્ચય હતો. આ ઉભય નિશ્ચયની પ્રેરણાથી એણે સત્કૃતદુષ્કૃતના સર્વ વિચારને એક પાસ ધક્કેલી

નાંખી પોતાનાથી જેમ આગળ વધાયું તેમ વધ્યો. લક્ષ્મીનંદનના દ્રવ્ય-
રૂપને ખમ્ખા મુઠ્ઠી ખાલી કરવા લાગ્યો અને વિશ્વાસઘાતથી આરંભી ચોરી
અને લુટના પ્રયત્ન રચી પોતાને ઘેર અને પારકી પહેડીઓમાં પોતાને ખાતે
અઢળક ધન સંચિત કરી રાખવા માંડ્યું. કેટલાક મિત્રોને પક્ષમાં લેઈ
તેમના ભાગમાં વ્યાપાર આરંભ્યો અને તેમને નામે લક્ષ્મીનંદનની પહેડીસાથે
પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે મૂલ્ય આપી લેઈ વેચવા ખરીદવાનો અને વ્યાજે
દ્રવ્યનો ઉપાડ કરવાનો વ્યવહાર રાખ્યો. આવી રીતે એક પાસથી પોતાનું
ખાતું જમાવી, લક્ષ્મીનંદનના ગ્રાહકોને પોતાની જલમાં ખેંચવા લાગ્યો.
વળી વિધવાઓ, ધર્મખાતાં, અને અનેક જાતનાં અનાથ માણસોની થાપણો
ઓળવવાના જ અભિલાષથી તે સંગ્રહવાના માર્ગ પકડ્યા. “ટૂંટી વસાવે નવી
મૃદિ” એ મંત્રને પકડી અનેક ઠેકાણે લક્ષ્મીનંદનની પ્રતિષ્ઠાનો લાલ લેઈ
“ટૂંટી” થવા પ્રયત્ન આરંભ્યા. ટુંકામાં દ્રવ્ય જડે ત્યાંથી “લેઉ લેઉ”
એવો એને હડકવા હાલ્યો. ભરતીની વેળા પુરી થાય તે પહેલાં અને
એટલો સંગ્રહ કરવાની આ ફૂર માછીએ છાતી ચલાવી, અને છાછર
તેમ ઉંડા પાણીમાં અનેક જળો તરાવતો તરાવતો જોતા જોતામાં સાગરમાં
ઘણે દૂર મુઠ્ઠી ઘણા આશ્રિતોને લેઈ તરવા લાગ્યો.

આટલાથી સંતોષ ન પામતાં પોતાની લાણી ઉઘડેલાં લક્ષ્મીનાં દ્વાર
વસાય નહી, અને પોતાને અંદે આવેલી લક્ષ્મી સ્થિરભોગ્યા થઈ ત્યાંની
ત્યાં જ બેસી રહે એવી વાસનાને બળે, સરસ્વતીચંદ્ર જડે નહી અને લક્ષ્મી-
નંદનની શક્તિ સદાકાળનો પક્ષાઘાત પામે એવી યોજનાઓ આ કૃતદ્વ રાક્ષ-
સના અંતઃકરણમાં ઉભરાઈ. સરસ્વતીચંદ્રની શોધમાં લક્ષ્મીનંદનને દેખીતી
રીતે અનુદ્વેષ બની જઈ એ શોધમાં પડનાર માણસોને દ્રવ્ય આપી, આશા
આપી આ શોધ કદી સફળ થાય નહી એવી ગુપ્ત આજ્ઞાઓ આપતો અને
પળાવતો. એટલું જ નહી, પણ એ પુરુષની ભોગજેગે ભાળ લાગે તો એનું
ગમે તેમ કરી યમદેવને બલિદાન કરવું એવી સૂચના પણ બની ત્યાં આપ-
વાને વૃત્તલાલ ચુમ્યો નહી. લક્ષ્મીનંદનને આ નિષ્ફળ શોધના વમળમાં
નાંખી તેમાં તેને આગળ આગળ ધપાવતો હતો અને એ વમળને
બળે એને ચિત્તભ્રમ થાય એવું અંતર્માં ઇચ્છતો હતો. શેઠને આખો
દિવસ ગયેલો પુત્ર સાંભરે એવું કરે અને એના ઉંઘેલા મર્મ જાગે એવું બોલે.
એમ કરતાં કરતાં આખરે બોલવાનું મુઠ્ઠી ડાંઈ નિશ્ચિત કામ કરવાનું ધાર્યું.

એક દિવસ પુત્રને સંભારતા સંભારતા લક્ષ્મીનંદનશેઠ સરસ્વતી-
ચંદ્રના વાલકેશ્વરવાળા અંગલામાં ગયા. અંગલો ઉઘડાવી અંદર જઈ કુમુદ-

સુંદરીની મ્હોટી છવિ આગળ ઉભા. પાસે ગુમાસ્તો હુરિદાસ અને ધૂર્તલાલ હતા. શેઠ ઘડીવાર છવિ જોઈ રહ્યા અને સામી પડેલી એક ખુરશીપર બેઠા. એની આંખમાં આંસુ ઉભરાવા માંડ્યાં: “હુરિદાસ, આ મહારા
“ભાઈની વહુ ! ભાઈ જતા રહ્યા ને વહુ ખીજે ઘેર પરણી ગઈ. એ
“રત્ન હાથમાંથી જતાં રહ્યાં. અરેરે ! મહેં મૂખાઈ કરી ન હત તો આજ
“તો મહારે ઘેર નવે નિધિ અને અષ્ટ સિદ્ધિ હત. પણ મહારું ભાગ્ય જ
“ફરી વળ્યું.” શેઠ હુરિદાસને ખભે હાથ અને માથું નાંખી પોક મુકી.

હુરિદાસ શેઠનાં આંસુ દહોતો બોલ્યો: “શેઠજી, આપે હવે આ
“પરિતાપ કરવો છોડી દેવો જોઈએ છીએ. થવા કાળ આગળ તમે
“શું કરો ? ભાઈને શોધવામાં આપ કાંઈ ખાટી રાખતા નથી. સોદો
“આપણે હાથ ને લાલ હરિને હાથ.”

ધૂર્તલાલ ધીમે રહીને બોલ્યો: “શેઠજી, મને ખડીક લાગે છે કે
“આ ચિંતામાં આપનું ચિત્ત ખરી જશે. ખરી વાત છે. આવા પુત્રની
“પાછળ આપને જે ન થાય તે ઓછું. આપનાથી કામમાં જીવ રખાતો
“નથી અને એ જ પ્રમાણે આગળ રૂહેશે તો નુકસાન થશે. માટે મહારા
“મનમાં લાગે છે કે જ્યાંસુધી આપનો જીવ આટલો સ્વસ્થ છે એટલામાં
“કંઈકે અંદોખસ્ત કરવો જોઈએ.”

શેઠ કાંઈકે ચમક્યા. “શું હુરિદાસ, મહારું ચિત્ત ખસે એમ
“તને લાગે છે ?”

હુરિદાસ ધૂર્તલાલના મુખવિકાર જોઈરહ્યો હતો તે ધીમેથી બોલ્યો:
“શેઠજી, મને તો લાગે છે કે આપ જાતે કામમાં જીવ રાખશો તો
“આપનું ચિત્ત કદી ખસવાનું નથી. ખાટી તો ધૂર્તલાલ શેઠ શો અંદોખસ્ત
“કરવા ધારેછે તે જાણ્યા પછી સુઝે.”

ધૂર્તલાલને આ ઉત્તર બહુ ઠીક લાગ્યો નહી. હુરિદાસ ગમે તો મૂર્ખ
છે કે ગમે તો મહારાથી વિરુદ્ધ છે એવી શંકા થઈ. તેના સામું જોઈ રહી
અંતે ઉત્તર દીધો; “શેઠજી, જેમ મહારા ભાણેજનો મહારે સ્વાર્થ છે તેમ
“સરસ્વતીચંદ્રભાઈના સ્વાર્થનો વિચાર ન કરવો એવી બૈરકબુદ્ધિ પણ
“મહારાથી થઈ શકતી નથી તે આપને ખબર છે. એ બેનો સ્વાર્થ જળ-
“વાય એવી વ્યવસ્થા આપે વેળાસર કરવી યોગ્ય છે. પુત્રશોકથી આપનું
“ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયા જેવું છે એ વાત આપને ન કહું તો આપનું ચિત્ત
“પ્રસન્ન રહે, પણ આપના કુટુંબનો સ્વાર્થ સરે નહી. આપના સ્વાર્થવિરુદ્ધ
“વાત કરી આપના ચિત્તને ગમતી વાત કરવી એ ખુશામતનો ધંધો કરું

“ અને આપનો લુણ્હરામી થાઉં એ યોગ્ય ન દહેવાય. મહારી ખાતરી છે
 “ કે આપનો હવ કામમાં પરોવાઈ શકાય તેમ નથી અને હાલમાં કુતરું
 “ તાણે ગામ ભણી ને શીયાળ તાણે શીમ ભણી એવી આપનાં સર્વ
 “ કામની દશા છે તે જોઈ મહારું ચિત્ત ખળે છે.”

“ શો ઠગ !” હુરિદાસ મનમાં બડબડ્યો.

“ ધૂર્તલાલ ! તમે જ રસ્તો બતાવો તો મને મુજે એમ છે, મહારી
 “ પોતાની બુદ્ધિ તો ભાઈની ઝંખનાવિના કાંઈ દેખે એમ નથી.” શેઠ બોલ્યા.

ધૂર્તલાલ હાથ આવેલો પ્રસંગ મુકે એમ ન હતો. તે તરત બોલી
 ઉઠ્યો: “ હું પણ એથી જ કહું છું. મહેં તો વિચાર ક્યારનો કરી મુક્યો છે.
 “ આપની બુદ્ધિ ઠેકાણે છે ત્યાંમુધીમાં એક એવો દસ્તાવેજ તૈયાર કરી
 “ રાખો કે ન કરે નારાયણ અને આપનું ચિત્ત ઠેકાણે ન રહે તો આપનું
 “ કામ આપના બે વિશ્વામુ માણસો કુલમુખ્યારીથી કરે. તેમાંનો એક
 “ માણસ મહારા ભાણેજનો સ્વાર્થ જળવે ને બીજો સરસ્વતીચંદ્રભાઈનો
 “ સ્વાર્થ ભાઈ આવતા મુઘી જળવે. જે આપ આવો કાંઈ બંદોબસ્ત નહી
 “ કરો તો સહિ દોરટે મહડશે ને આપની મીલકત રહેદરે થશે.”

“ એ બે માણસ કીયાં નીમવાં ?” હુરિદાસે ધીમે રહીને પુછ્યું.

“ જે શેઠજીની મરજી હોય તો મહારા ભાણા ભણીથી હું કામ કરવા
 “ તૈયાર છું અને સરસ્વતીચંદ્રભાઈ તરફથી ”—ધૂર્તલાલ જરીક અટકી
 બોલ્યો—“ હુરિદાસ જેવા જ કોઈને સોંપો.”

“ ના જી, હુરિદાસનું એ ગળું નહી—એ બે માણસનું કામ
 “ એકલા ધૂર્તલાલ શેઠ કરે તો ક્યાં બને એમ નથી ?” હુરિદાસે
 આંખ મીચકારી ઓઠ કરડી કહ્યું.

શેઠ વિચારમાં પડી, “ જોઈશું” કહી, ઉઠી, બીજા ખંડમાં ચાલ્યા
 ગયા. ધૂર્તલાલ ને હુરિદાસ બે એકલા પડ્યા. હુરિદાસનાં વચનથી શેઠ
 ડગમગે છે એમ માની ધૂર્ત એને હાથમાં લેવાની યોજના કરી.

“ હુરિદાસ, તમે સમજતા નથી.”

“ ના, શેઠ, હું બે ટકાનો વાણીયો, મહારી અક્કલ આપના જેવી
 “ ન ખોચે.”

“ જો, બચ્ચા, શેઠ મહારું કહ્યું માને તો મહારે ને તહારે બેને
 “ રાજધાની છે.”

“ શેઠ, એ કાંઈ મહારું ગળું ?”

“ હે, બધાએ લુગડાં ઘરેણાં પહેરીને જન્મતા હશે ? ”

“ ભાઈસાહેબ, મને તો તમે આપો એટલી અશ્વલ આવે. ”

“ જો ત્યારે, આ મહારું ઘર બે મહીનામાં ભરાયું તેવું તહારે ભરવું

“ છે કે નહીં ? આ મહીના વરસના પગારથી દોઢનું પેટ ભરાયું છે ? ”

“ નાસ્તો ! પણ એ કાંઈ ભાગ્ય બદલાય ? ”

“ ભાગ્ય ભાગ્ય શું કરી રહ્યો છે ? સમો વર્તે સાવધાન. આ શેઠનું

“ કાળજી ખસ્યું છે, ને નહીં ખસ્યું હોય તો દસ્તાવેજ પર સહી કરી આપે

“ કે બીજે દિવસે ખસેડીશું. ”

“ શી રીતે ? ”

“ એ તો વધદો ડાકતરો ઘણાએ પડ્યા છે. જર આહે સો કર ને દામ

“ કરે ગુલામ. ”

“ પણ શેઠ મહારી પાસે તો જરને ઠેકાણે ઝેર પણ નથી. ”

“ અંહ, આવો જડ ક્યાંથી દેખાય છે ? પારકો પધસો, પારકી શાહી,

“ ને મતુ કરે મહારા મેઘજીભાઈ. શેઠનો પધસો ને શેઠની હજમત—

“ સમજ્યો કની;—આવો જડસા જેવો ક્યાંથી ? ”—ધૂર્તલાલે હરિદાસને ખસે ને વાંસે હાથ નાંખી એને હલાવ્યો.

“ હા, સમજ્યો તો ખરો, પણ શેઠજીનું લુણ તમારા ને મહારા

“ બેના પેટમાં છે. ”

“ હવે લુણ ને બુણ. ઘરમાં પધસાનાં ગલગલીયાં થાય તો લુણ

“ વગર પણ આલે ને લુણને બદલે સાકર મળે. ”

“ ભાઈ, પણ એ મહારું ગળું નહીં. ”

“ અંહ, આવો ખાયલો ક્યાંથી ? હે, આજ સાંજે મહારી સાથે

“ આવજો એટલે ગળું કરી આપીશ. ”

“ શી રીતે ? ”

“ જો અત્યારે હું જઈ ત્યારે શેઠને ઓગળાવી તૈયાર કરવાં. રાત્રે હું

“ તને ગાડીમાં લેઈ જઈશ ને શેઠની બે ત્રણ નોટો મહારે નામે છે તે

“ તહારે નામે કરી આપીશ એટલે તહારું ગળું થયું. કેમ બચ્યા ? ”

“ હા..... ”

“ હા ને આ. જોજો ચુકતો, હળવે હળવે મઝા દેખાડીશ. ” ધૂર્તલાલ

“ ગાડીમાં બેસવા ગયો. જતો જતો મનમાં બોલ્યો. “ વાણીયાને ગલગલીયાં

“ કરાવી દેઈશું. રાત્રે વળી રાધાસાની ગોવાગરણને ત્યાં એને લેઈ જઈશું

“ એટલે વાણીયો સદાનો નોકર થવાનો. હજી તો એને ખબર નથી કે
 “ સરસ્વતીચંદ્ર મરશે ને એનો ભાગ ભાણાને ગયો, એટલે ભાણો ને
 “ બાણો-બધાના હુલ માલક બંદા!-ને કોડીનો વાણીયો-તેને ધક્કો
 “ મારતાં વાર નથી. સરસ્વતીચંદ્ર મુવો એટલે એના તરફથી કામ કરનાર
 “ વાણીયો પણ મરે એવો લેખ કરાવવો. આ વચ્ચે અમારાં ગુમાનખડેન
 “ ટકટક કરે છે તે- મહારી સાળી બૈરાંની જાત- એની કાશ પણ કેમ ન
 “ ફહડાય?” ખડેનની હત્યાના વિચારથી ધૂર્ત કાંઈક મનમાં કંપ્યો. પણ
 સજ્જ થઈ ગાડીમાં ચઢતાં ચઢતાં ઓઠ કરડી ગણગણ્યો. “ ખડેન ને
 “ લેન! પેટથી સહિ હેટ! નવાણું ત્યારે સો ભર્યા! આટલા મચ્છર
 “ ચોળાશે ત્યારે એક વધારે!” ગાડી ચાલી તેની સાથે બંગલા ભણી
 પાછળ નજર કરી બોલ્યો: “ જો શેઠ સહી નહી જ કરે તો મહારા ટોળી-
 “ વાળા ક્યાં નથી? વશે સહી નહી કરે તો કવશે કરશે, - અથવા પદ-
 “ મજી પારસી શેઠની પચીશ સહી કરે એવો છે! જોઈએ શું કરવું તે-
 “ જગત જખ મારે છે!” મુઠ ઉપર હાથ નાંખી, છાતી ફહાડી, શેઠના
 સાળાએ ગાડીવાનને પાછળ મુજ્જો માર્યો: “ સાળા, અપ લેઈને
 “ હાંકતો કેમ નથી?” ગાડીવાને પાછું જોયું, આશુક વાગતાં ઘોડો
 દોડ્યો, ને ગાડી અદૃશ્ય થઈ.

બંગલાના દ્વારમાં એકલો પડેલો હરિદાસ ગાડી પાછળ જોતો જોતો
 નિઃશ્વાસ મુકતો ઉભો. ગાડી ચાલી એટલે પાછો ફરી એક ખુરસીપર બેઠો:
 “ ઓ હરિ! ઓ ધરતી માતા! આ ભારતું શી રીતે ઝીલે છે? આમાં મને
 “ કાંઈ સુજે એમ નથી. શેઠીયાના ઘરમાં ને રાજના ઘરમાં સાળો પેસે
 “ એટલે લક્ષ્મી ખડેન પરવારે ને હુસંપ ઘર કરે. સરસ્વતીચંદ્ર જેવું રલ
 “ ઘરમાંથી ગયું તે આને પાપે. શેઠાણીની શુદ્ધિ અગડી તે આને પાપે. શેઠની
 “ શુદ્ધિ ગઈ તે આને પાપે. સારા સારા ગુમાસ્તાઓ અગળ્યા તે આને પાપે.
 “ હવે શેઠની જાતનું અને એમની લક્ષ્મીનું જે થવા બેઠું હોય તે ખરું, ને થશે
 “ તે એને પાપે. હવે વેળા વંઠી ત્યારે સહિ સમજવા બેઠાં છે. શેઠ હવે પોક
 “ મુઠીને રડે છે ને શેઠાણી ધુળે છે તે - હવે - શા કામનું? ગમે એટલું
 “ પણ બ્રાહ્મણભાઈ ને કર્મે તે પશ્ચિમ શુદ્ધિ વિના બીજું શું હોય? અને બધરાં
 “ વેળાસર તો શું પણ બ્રહ્માનાં સમજાવ્યાંએ સમજે તો લક્ષ્મણજી
 “ રામજી પાછળ જાત નહી ને સીતાજી હરાત નહી. બધરાંની શુદ્ધિ
 “ પ્હાનીએ કહી છે તે કંઈ અમસ્તી? હશે, એ તો સહિ વિધાતાનો વાંક પણ
 “ હરિદાસ તો બ્રાહ્મણ નથી ને બાઈડીએ નથી. વાણીયા! મહારી અક્કલ

“ કાંઈ કામ આવે એમ છે ? જેવા હોય તેવા આ શેઠ, આ શેઠાણી, ને જે
 “ હોય તે આ ધુતારો ! એ એવાં છતાં કામ સુધારવું. જન્મારો જેનું અન્ન
 “ ખાઈ આ શરીર વધાર્યું તેને ભરદરીયેથી ઉગારવાની વાત છે ને આ
 “ ભવસાગરનો ફેરો સફળ કરવાનું કામ છે. વાણીયાભાઈ, પ્રભુએ તો
 “ વાણીયો ઘડ્યો પણ હવે ખતાવી આપો કે એ વાણીયો ઘડાયો છે.”

વિચારશૂન્ય થઈ થોડી વાર આંખો મીંચી હુરિદાસ એસી રહ્યો. બુદ્ધિને
 આરામ મળ્યાથી સતેજ થઈ. અને આંગળાવડે હીસાબ ગણતો હોય એવા
 આળા કરતો, હુરિદાસ એકલો એકલો બોલવા જતો હતો એટલામાં
 અચીંતો અંધ પડી મનમાં જ વિચારવા લાગ્યો. “ વા વાત લઈ જાય ત્યાં
 “ મહોં ઉઘાડી બોલવું પણ ભયભરેલું છે. મનમાં બોલવાની પણ આવડ છે.
 “ તેમ શેઠની સાથે મસલત કરવામાં પણ વાંધો છે—કાળજી ઠેકાણે નહી
 “ ને ધુતારાની પાસે નામ દઈએ. શેઠાણીનું કાળજી ઠેકાણે છે પણ બધરિંની
 “ જીભ ! દુકાનમાં કે ઘરમાં કોઈ ચોખું માણસ રહ્યું નથી. હવે જીવસદ્દાનું
 “ કામ. માટે એકલે હાથે કામ લેવું—ખીજે હાથ હરિનો—ખેલો હરિનો—
 “ ખીજે હરિના દાસનો—ને ત્રીજે પાછો હરિનો. પછી જગત જખ મારે છે.”

“ જો હુરિદાસ ! આ હુરિ એક માણસનું નામ સુઝાડે છે—ચંદ્રકાંતનું !
 “ વાહ !! શકુન સારા થયા ! પણ એ તો ભાઈને બોળવા ગયા છે. એમને
 “ કાગળ લખીશ—ત્યાં સુધી નલશે ? ભાઈના દોસ્ત બુદ્ધવરસાહેબપર
 “ ચંદ્રકાંતભાઈની ચીઠી મંગાવીશ. ત્યાં સુધી ? ધુતારાનો ધુતારો થઈશ.
 “ એણે લાંચ આપવા કબુલ કરી છે — તે લુટાય એટલું લુટીશ ને— ભાઈના
 “ જોડા ને ભાઈનો વાંસો. મહારા ગરીબના ઘરમાં પૈસા નથી, પણ એ
 “ પૈસા વડે પોલીસ ને વકીલો હાથ કરીશ. પણ વાણીયાને નામે બહાણ
 “ કેમ ચાલશે ? વાણીયાને નામે બહાણ નહી ચાલે પણ રામને નામે પત્થર
 “ તરશે — ગયેલા પણ ભાઈ — તેમનું નામ — ક્યાં ઓછું છે ? ” અતુર
 સ્વારના ભાર નીચે ઉંચી જાતના ઘોડાને પણ અભિમાન આવતું હોય તેમ
 ખીલે છે, મહાકાર્ય—મહાસેવા—ના વિચારથી વાણીયાને અભિમાન આવ્યું ને
 તેની બુદ્ધિ ખીલી. એનો ઉત્સાહ ફાટ્યો. સાંજે ધૂર્તલાલને મળવાનું તેથી
 શેઠને મળવા ખીજા ખંડમાં ચાલ્યો.

શેઠ એક ખારી આગળ ઉભા ઉભા સમુદ્રઉપર દૃષ્ટિ નાંખતા હતા
 અને દૃષ્ટિમર્યાદામાં પુત્રને શોધતા હતા. હુરિદાસ પાસે આવેલો દીઠો નહી.
 “ શેઠજી ! ” હુરિદાસ પાછળ ઉભેલો બોલ્યો. શેઠ ચમક્યા, પાછળ
 જોયું, હુરિદાસ ભણી ફરી ઉભા, ને બોલ્યા : “ હુરિદાસ, ધૂર્તલાલ ક્યાં છે ? ”

“ શહેરમાં ગયા.”

“ બંગલામાં કોણ છે ? ”

“ તમે ને હું.”

“ નક્કી ? ”

“ નક્કી.”

“ હરિદાસ ! ”

“ હા ! ”

“ હરિદાસ ! ” શેઠ તાકીને એની આંખસામું જોવા લાગ્યા.

“ હા ! ” હરિદાસને શેઠની આંખમાં ઘેલછા લાગી.

“ તું કોનો નોકર છે ? ”

“ આપનો ! ”

“ ફરી બોલ.”

“ આપનો !—મહારો હવે જાય પણ આપનો, શેઠજી ગભરાશો નહીં;

“ આપનું કોઈ નહીં હોય ત્યાં હું છું.”

“ મહારા ભાઈનું કોણ ? ”

“ આપ.”

“ જુહું બોલ્યો. જા, ત્યારે મહારે તહારું કામ નથી.”

હરિદાસ ચમક્યો. ઘેલા લાગતા શેઠના વચનમાં ઉંડો મર્મ લાગ્યો.

સમયસૂચકતા તીવ્ર કરી.

“ શેઠજી, આપ ભાઈના હતા નહીં, પણ હવે થયા છો.”

“ એવું ક્યાં મુઘી ટકશે ? ”

“ આપનું કાળજી ઠેકાણે હોય ત્યાં મુઘી.”

“ ધૂર્તલાલે કહેલું કરું તો કાળજી ઠેકાણે ખરું ? ”

“ એ તો આપ સમજો. પણ એ ક્યાં ભાઈના સારામાં રાજી નથી ? ”

“ એક વાર ભુલે ત્યાં મુઘી માણસ. બીજી વાર ભુલે એટલે ઢોર.”

“ એમાં તો કાંઈ વાંધો નહીં.”

“ હું તો રાંક તે ઢોર જ.”

“ ના, હવે સાંભળ, આ બોલાબોલી જવા દે. ધૂર્તલાલે મહારું ઘર

“ કોણું. તને પણ કોણો હોય તો કહી દે ને અંહીથી જા. એનું ચાલે તે

“ એ કરશે ને તહારું ચાલ્યું તું કરજે. અગ્યાજી, લક્ષ્મીનંદનમાં હજી

“ કાંઈક પણ ખુદ્દિ બાકી રહી હશે. ભાગ્યું ભાગ્યું પણ ભરુચ.”

આ વચન સાંભળી, શેઠની જુની તીવ્રતા તાજ થતી દેખી, હુરિદાસને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું લાગ્યું અને આનંદ થયો, ઘણે દિવસે શેઠની બુદ્ધિ સજ્જ થતી દેખી સેવકની આંખમાં આનંદનાં આંસુ આવ્યાં. એ મનના વિકારોનો મુખઉપર વિકાસ જોઈ શેઠને એનાઉપર વિશ્વાસ બેઠો ને બોલ્યા.

“અસ, અસ, હુરિદાસ, વધારે ઓછું બોલવું જવા દે. મહારી
“આખી દુકાનમાં મહારો એક તું રહ્યો છે. બાકી સઠિ દગાખોર છે.
“હું તને ઓળખું છું. તું મહારો મટે એમ નથી. તું કુટેલ નથી.
“મહારે પગ હાથ મુક ને ખા સોગન કે તું મહારા વિશ્વાસયોગ્ય છે.”

શેઠના મહોંમાંથી અક્ષર ખરતાંમાં હુરિદાસ શેઠના પગ આંગળ બેસી ગયો ને પગે હાથ મુકી રોઈ પડ્યો ને પગ ઝાલી રાખી બોલ્યો: “શેઠજી,
“તમને દગો દે તેને ગોહલ્યાનું પાપ – બ્રહ્મહલ્યાનું પાપ – સ્ત્રીહલ્યાનું
“પાપ – મને શ્રીવિદ્યેશ પુછે. તમારા મનમાં જે હોય તે કહી દો.”

શેઠ ગળગળા થયા. હુરિદાસને ઉભો કરી પાસે બેસાડી બોલ્યા:—
“હુરિદાસ, મહારા મનની વાત સાંભળતા પહેલાં તહારા મનની વાત કહે.”
“શેઠ, હું આપને વાત કહું—પણ આપનું ચિત્ત ઠંકાણે ન રહે ને કોઈ
“ચોંઘડીયામાં હતા તેવા ભ્રમિત થાવ તો વાણીયાનું હાડકું નહીં જડે ને
“તમારું કામ કરવા એક જણ પણ હું બાકી છું તે ચે પુરો થઈશ. મહારી
“વાત મહારી પાસે રહેવા દો, મહારાપર વિશ્વાસ રાખો ને વાત કરો ને
“મહારી કસોટી કરી જોજો. માટે લપઠી કળવાળા તાળા જેવું તમારું
“કાળજી ઉઘાડો, ને મહારું તાળું છે એમનું એમ રહેવા દો. આપને
“ખાવાનું જોઈશે તેટલું અનાજ મહારા કોઠારમાંથી હું જાતે જઈ લઈ
“આવીશ. પણ એ કોઠારની હુંચી આપની પાસે હશે તો બધોયે લુટાશે.”

શેઠ ગંભીર થઈ ગયા, વિચારમાં પડ્યા, અને આખર બોલ્યા:
“હુરિદાસ, તું હતો તેટલો જ હજી ખરાવાદી રહ્યો છે તેથી મહારી ખાતરી
“થઈ છે કે તું ક્યોં કુલ્યો નથી. તહારી શીખામણ ખરી છે તે હું
“આજ નહાના બાળક પેઠે માનીશ. બોલ ત્યારે, પુછું તે કહે.”

“એ વાતમાં તૈયાર છું.”

“ભાઈના વિચારમાં ઘેલા થઈ એવું કરવું કે ભાઈને ખાવાનું પણ
“રહે નહીં—એ મને ગમ્યું નહીં; અને હું વધારે ઘેલો થઈશ તો એ
“અણુગમતી વાત થશે એવા વિચારથી હું આજ અમક્યો છું—તે કહે
“ખરોખર થયું કે નહીં?”

“ વાહ, શેઠજી, વિવાહથી રળીયામણું શું ? ”

“ જો, ત્યારે હવે આ મહારા સાળાએ આજ સુધીમાં મને લમાવ્યો
“ તે પણ મને આજ જ મુજે છે. મહારી વેલાઈમાં એનાં કામનો હું
“ વિચાર કરતો ન હતો; પણ એનાં સહ કામ ઉપર મહારી આંખ
“ રહેતી તે જે જે જોયું અને થવા દીધું એ સહનો ફરી વિચાર કરતાં
“ મહારો સાળો મને બહો ઠગ અને ધુતારો લાગે છે.”

“ હ—”

“ હ બી નહી. ફહે કે મહારું ધારવું ખરું છે કે નહી ? ”

હરિદાસ હસ્યો: “ શેઠજી, આપે કાલે ધારેલું આજ ફેરવ્યું તેમ
“ આજનું ધારેલું કાલ ફેરવશો નહી એની શી ખાતરી ? માટે થયેલી
“ વાત કેમ થઈ તે પુછવા કરતાં આપને હવે શું કરવાનો વિચાર છે
“ તે ફહો, તેનો જવાબ દેઈશ. આપણી સરત પ્રમાણે ચાલો.”

“ ઠીક. એમ ત્યારે. જો હું કંઈ મહારાં કાંડાં કાપી ધુતારાને
“ કાગળ ઉપર સહી કરી આપવાનો નથી—ફહે—ખરોખર કે નહી ?
“ આમાં તો જવાબ દીધા વગર તહારે છુટકો નથી.”

“ ખરોખર, શેઠજી, આપની વાત સત્તર ચાના છે અને તેમાં
“ હું છાતી ઠોચી હા લણું છું.”

“ ખસ. હવે બીજી વાત. કાલ સવારે જમી કરી હું દુકાને
“ આવીશ. પછી બીજી ત્રીજી વાત પડતી મુઠી પહેલું કામ કરવાનું
“ એ ધારું છું કે મહારા સાળાના હાથમાંથી હુંચી, પેટી, ચોપડા,
“ વગેરે સહ લેઈ લેવું; એને એકદમ ફહાડી મુકવો અને મહારા ઘરમાં
“ કે દુકાનમાં કદી પંગ મુકે નહી એવી તાઝીદ આપવી—”

“ એ વાત પણ ખરોખર છે. પણ કાલને કાલ કરવું એ વિચાર
“ કરવા જેવું છે.”

“ વાત ખરોખર છે તો વિચાર કરીશું. હવે ત્રીજી વાત. આ
“ કાગળ ઉપર નામ લખેલાં છે એ બધા ગુમાસ્તાઓને ને મીલના
“ માણસોને પણ દૂર કરવાની યાદી; વાંચી જો.”

“ યાદી વાંચીશ, પણ એ કામ હાલ કરવાનું નથી. એ સહ
“ પેટના ભુખ્યા પેટની ભુખે આપણું પણ કામ કરશે.”

“ ઠીક ત્યારે હવે બીજી વાત. આને ફહાડી મુકવો એટલે મહારું
“ મહેરું કામ તહારે માથે—”

“ શું ? ”

“ ભાઈને શોધી ફહાડવા, તેમ કરતાં લાખ રૂપીયા થાય તો પણ
 “ ખરચવા, જીવ જાય તો ફહાડવો, તહારે જાતે સહી શોધ કરવો ને કરા-
 “ વવો; પણ ભાઈને લાવવા—ભાઈને લાવવા—ભાઈને લાવવા—” આ
 વાક્ય બોલતાં બોલતાં શેઠના ચિત્તભ્રમનો આભાસ લાગ્યો. હરિદાસ એત્યો.

“ શેઠજી, એ કામ મહારું. ચંદ્રકાંત ભાઈને શોધવા જ ગયા
 “ છે. બુદ્ધવર સાહેબને એમનો પત્તો જાણ્યો છે—”

“ હું ! હું ! સ્વપ્ન કે સાચું ?—”

“ શેઠજી, સાચું. બે ચાર દિવસમાં ભાઈ વીશે ચંદ્રકાંતનો પત્ર
 “ આવશે.”

“ હરિદાસ, આ લુચ્યો ધુતારો પચીશ હજાર ખાઈ ગયો ને
 “ હજી ભાઈને શોધ્યા નહી. ચંદ્રકાંતે એ શોધ વગરપઈસે કરી. ખરી
 “ વાત ચંદ્રકાંતનું કાળજી બળે ને મહારો ધુતારો તો ભાઈના પગ
 “ ફહાડવામાં જ હતો તો શોધે શાનો ? કાળજી તો મહારું જ ઠેકાણા
 “ વગરનું કે એને આ કામ સોંપ્યું.”

“ શેઠ, થવા કાળ. બોલો, બીજું શું કરવાનું ?”

“ બીજું એ કે મહારું કાળજી હજી ઠેકાણે નથી ને ક્યારે ખસે
 “ તેનું ઠેકાણું નથી. માટે ટ્રસ્ટી કરવો—”

“ લેખ કરવાની ના ફહેતા હતા ને ?”

“ સાંભળ તો ખરો. ના તો ધુતારાને લખી આપવાની. આ તો
 “ એવો લેખ કે મહારા ભાઈ મહારા ટ્રસ્ટી — એકલા ભાઈ ટ્રસ્ટી — બીજું
 “ કોઈ નહી — તું ચે નહી ને હું ચે નહી.”

“ વાહ, શેઠ, સારું ધાર્યું. પણ શેઠાણી કબુલ કરશે ?”

“ નહી કરે તો ધરી રહી. હવે મને ભાઈ વગર કોઈનો
 વિશ્વાસ નથી. મહારું ધન એને સોંપીશ. ધનભાઈનું ધન પણ ભાઈને
 “ સોંપીશ. ધનની માને પણ ભાઈને સોંપીશ. ને ધનભાઈને પણ એના
 “ એ ભાઈને સોંપીશ. ને મહારી જાત પણ એને સોંપીશ.”

“ શેઠ, પણ શેઠાણીને તો પુછવું બેઈએ. ઉતાવળ ન કરો.”

શેઠ ઉઠીને હરિદાસને ધોલ મારી.

“ હરામખોર ! કુટેલો દેખાય છે ! શેઠાણીની શરમ પડે છે.
 “ જા, મહારે તહારું કામ નથી.”

ગાલ ચંચવાળતો ગુમાસ્તો બોલ્યો : “ શેઠ, ભાઈને ફહાડી
 “ મુકતા સુધી જેની શરમ તમને પડી તેની શરમ મને ભાઈની
 “ ગેરહાજરીમાં ન પડે ?”

શેઠ નરમ પડ્યા. “હા, ભાઈ, હા. પડે. હવે તને મહેણું નહીં દેઉં.
 “જે. સાંભળ. શેઠાણીએ કહ્યું કે મહારો ધુતારો ભાઈ આવો છે એવી
 “ખબર હત તો આમ ન થવા દેત ને આ ભાઈ તો મહારો દીકરો તે
 “મને ભુખી મુઠી મુશો નહીં. સમજ્યો? હરિદાસ, સમજ્યો? કે એ
 “બાયડી સમજી પણ તું ભાયડો ન સમજ્યો?”

“શેઠ ગમે એટલું પણ શેઠાણી જેટલી બુદ્ધિ ત્રણ ટકાના ગુમા-
 “સ્તામાં ન હોય. પણ આ તો તમને નાણી જેવા કહ્યું ન હોય?”

“ઓ મુખાં! હજી સમજ્યો નહીં. ભાઈએ તો બહેનને એવું
 “પડીકું આપ્યું છે કે બનેલી ગાંઝે થાય કે મરે! જે આ પડીકું!”
 શેઠે ખીસામાંથી ફહાડી બતાવ્યું.

હરિદાસ ચમક્યો ને બોલ્યો: “હાય હાય, ધૂર્તલાલ તું તો
 “માનવી કાયાવાળો રાક્ષસ જ!”—“શેઠ, હવે તમારી વાત ગળે
 “ઉતરી. આ પડીકું શેઠાણીએ આપ્યું?”

“ત્યારે બીજું કોણ આપે? એને તે પોતાનો ચાંદલો વહાલો
 “હોય કે એની ચુડી ભાગે એવો ભાઈ વહાલો હોય?”

“હરિ! હરિ! શેઠ ખરું ફહો છો. પણ—”

“હજી પણ રહ્યું?”

“ના, ના. પણ ભાઈનો પત્નો લાગતા મુઘી શું કરવું?”

“હું જાતે વાઘ જેવો એકો છું—સહિને ખાઈ જઉં એવો!”

“એ તો ખરોખર. પણ જીવો ને અત્યારે જ જરા જરા તમને
 “ઠીક નથી એવું—”

“એવું આગળ વધે તો?”

“હા.”

“વધે એમ તને લાગે છે?”

“ધૈર્યના ખેલ કોઈને ખબર છે?”

“ના, એ તો ન કળાય. પણ—પણ—મહારું કાળજી ખસે ને
 “ભાઈ જડ્યા ન હોય તો તેને ઠેકાણે તેટલો વખત ચંદ્રકાંત અને
 “બુદ્ધવર સાહેબ કામ કરે.”

“હવે ચોટકું સજડ એકું. મહારે સહિ કબુલ છે.”

“ત્યારે, જા, કાલ આર વાગે દુકાને આવીશ ને ઘૂન મચાવીશ
 “ને ધુતારાને ફહાડીશ.”

હરિદાસે વિચાર્યું કે શેઠ અટકે એમ નથી. હરિ કરે તે સારા
 સારું એમ ધાર્યું ને ભાવિ વિચારી બોલ્યો.

“ ઠીક છે, શેઠ. હું કાલ અપોરે મળીશ. પણ મને પોલીસ કમીશનર ઉપર તમારા નામની ચીઠી આપો.”

“ શું કરવા ? ”

“ કાલે આપ દુકાને આવો ને ધુતારો તોફાન કરે તો અટકાવવા સીપાઈઓ રાખું.”

“ ઠીક છે. એ ઠીક કહ્યું. લે, આ ચીઠી લખી આપું.”

શેઠ ચીઠી લખવા બેઠા. એ ચીઠી લખી ને તેની સાથે બીજી બુલ્લર સાહેબપર પણ લખી આપી. એ ચીઠીઓ હરિદાસને આપી: “ જો, આ પોલીસના સાહેબની. ને આ ચીઠી બુલ્લર સાહેબ ઉપર છે. કાલે સવારે આ બંગલે એમને બોલાવી લેખનો બંદોબસ્ત કરાવીશું. ક્ષણં ચિત્તં ક્ષણં વિત્તં ક્ષણં જીવતિ માનવઃ ॥ તેમાં મહારે તો બધુંએ “ક્ષણં ક્ષણં” છે. સાહેબ આવશે તો ભાઈના પણ સમાચાર મળશે.”

હરિદાસે ચીઠીઓ લીધી, ખીસામાં મુકી, અને ઉભો રહ્યો. શેઠ બોલ્યા: “ હવે જ, એકદમ જ, ભાઈને શોધી ફહાડ.”

અર્ધું ચિત્ત ઠેકાણે અને અર્ધો ભ્રમ, એ અવસ્થા દેખી હરિદાસની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. દહોતો દહોતો જે થાય છે તે ઠીક થાય છે જાણી વધારે ગોઠવાણ સારુ બોલ્યો.

“ હા, શેઠજી, જાઉં છું.”

“ ત્યારે જ.”

“ પણ સવારે જ ધૂર્તલાલ પુછશે કે પુછાવશે કે લેખનું શું કર્યું ને હરિદાસની સાથે શી વાત થઈ તો શું કહેશે ? ”

શેઠ વિચારમાં પડી ગરીબડા બની ગયા. “ એ તો તું કહી દે તે કહું.”

“ કંઈ પાર જ ન આપશો. એમ જ કહેજો કે જે ફહેવાનું તે તો હરિદાસને કહેલું છે તેને પુછો, ને બીજું બધું કાલ અપોરે.”

શેઠ ઉઠી હરિદાસને ભેટી પડ્યા: “ વાહ, વાણીયા, વાહ. આ તહારી અક્કલ ક્યાંથી ચાલે છે ? અરોબર યુક્તિ મુઝાડી. જુહું એ નહીં ને સાચું “ એ નહીં. એમાં બધું આવી ગયું ને મહારે વિચાર નહીં, ફહેવાનું નહીં, લપ નહીં—જ ત્યારે. “ કાલ અપોરે ”—જ. પહેલું પછી ને બીજું “ બધું કાલ અપોરે—જ.”

હરિદાસ, દીન મુખ કરી, દુઃખી થઈ, સુખી થઈ, નિઃશ્વાસ મુકતો, ઉમંગ આણતો, લયથી ધડકતે હૃદયે, આનંદથી ઉછળતે હૃદયે, પ્રરસપર વિરુદ્ધ દશામાં ખેંચાતો, અનુરક્ત સેવક, શેઠની સંભાળ માળીને અને

હરિને સોંપી, છેક સંધ્યાકાળનું અંધારું પડતાં, શેઠના અંગલામાંથી, વાડી-માંથી, દરવાજામાંથી નીકળ્યો. ધુલ્લર સાહેબ અને પોલીસ કમીશનર અને ધૂર્તલાલ એ ત્રણેના વિચાર કરતો ત્રણેને ત્યાં જવાનો સિદ્ધાંત કરી, વિદ્યોરિયા ગાડી લાડે કરી, ચાલ્યો ને જગતની ખટપટને શાંત કરી દેતા અંધકારમાં માર્ગ વચ્ચોવચ લીન થઈ અદૃશ્ય થઈ ગયો. માત્ર એના મુખમાંથી નીકળેલું એનું છેલું વાક્ય પળવાર તેની પાછળ અંધકારમાં પવનમાં લટક્યું: “ હરિ ! ત્હારી ઇચ્છા મ્હોટી છે ! હું રંકથી મહાપ્રયત્નથી ન થાત “ તે-વેલા ગાંડા પણ શેઠના વચનમાત્રથી—સિદ્ધ થશે, અને હરિ ત્હારી તો “ એકલી ઇચ્છાથી જ સિદ્ધ થશે ! હરિ ! હરિ ! ધર્મે જય અને પાપે ક્ષય ! ” “ જય ” અને “ ક્ષય ” શબ્દ અંધકારમાં વિદ્યોરિયા રથના ચક્ર પાછળ ચક્રના સ્વરમાં—પડવામાં—વીંઝાયા અને સરસ્વતીચંદ્રના અંગલાની ભીંતોમાં લીન થઈ ગયા. સહિ હવું તેવું થયું.

હરિદાસ પ્રથમ પોલીસ કમીશનરને ત્યાં ગયો. લક્ષ્મીનંદન અને સરસ્વતીચંદ્ર ઉભય ઉપર એ અધિકારીની પ્રીતિ હતી. ધૂર્તલાલ એ જાણતો હતો અને તેથી એણે એ અધિકારીના હાથ નીચેનાં કેટલાંક માણસની સાથે તેમના ઉપરીને નામે, કેટલાંકની સાથે લક્ષ્મીનંદનને નામે, અને કેટલાંક સાથે લક્ષ્મીનંદનના દ્રવ્યવડે, પ્રીતિ કરી હતી. આ સહિ જાણનાર હરિદાસને ખાતાના મુખ્ય ઉપરી સાથે પોતાના કાર્યની વ્યવસ્થા કરવી યોગ્ય લાગી. એણે બીજાં ત્રણેનાં માણસો પાસે ન જતાં સહિના ઉપરીને પકડ્યો, શેઠના મર્મનો ભેદ ખોલ્યો, અને શેઠ દુકાને આવે તે પ્રસંગે થોડાંક પોલીસનાં માણસો પ્રત્યક્ષ થઈ શકે અને કામ લાગે એવી ગોઠવણ કરી શેઠની ચીઠીનો સત્કાર થયો.

ધુલ્લર સાહેબે શેઠની ચીઠી વાંચી શેઠની ઇચ્છાઓ સાંભળી પ્રસન્ન થયો, અને પ્રાતઃકાળે શેઠને મળી સહિ વાત કરવાનું વચન આપ્યું.

ત્યાંથી નીકળી, પોતાને ઘેર જઈ, જમી, હરિદાસ ધૂર્તલાલને ઘેર ગયો. ધૂર્તલાલ એની વર્ષાદની પેઠે વાટ જોતો હતો. હરિદાસે કહ્યું કે શેઠ એકદમ કહ્યું માને એમ નથી પણ કાલ જપોરે દુકાને આવશે તે પ્રસંગે વાત થશે તો વિચારશે. ધૂર્તલાલ શેઠ ઉપર ચ્હીડાયો.

“ હરિદાસ, ત્હારી મદદની ખરેખરી જરૂર પડશે. શેઠ જે સહી “ નહીં કરી આપે તો કરનાર નીકળશે ને વધારે વાટ ન જોતાં કાલે “ જપોરે જ ગાંડા ઠરાવી મુકવા, ને ગાંડાની પેઠે બાંધી કોલાએ પોલીસ “ મારફત મોકલવા. કોલાએ ડાક્ટરને કહી મુખ્ય છે પણ વખત નથી “ આપ્યો તે ત્હારે મ્હારી ચીઠી સવારે લેઈ જવું ને તેમને ચેતાવના.”

ધૂર્તતાની હીંમત જોઈ આશ્ચર્ય પામતો હુરિદાસ બોલ્યો: “વાહ,
“અહુ એશ ઉપાય શોધ્યો. કાલ અપોરે જ શેઠને ચતુર્ભુજ બનાવી
“મોકલી દેવા. પણ પછી? પોલીસ ક્યાંથી લાવશો?”

“આ ચીઠી લેઈ લતીફખાન જમાદાર અને ધુરંદરાવ હવાલદારને
“જઈને આપવી કે વખતસર પોલીસને હાજર રાખવી.”

“એ પણ ઠીક. કોણ ચીઠી આપશે?”

“હુરિદાસ વગર બીજું કોણ? હું સિદ્ધ ને તું સાધક.”

“ઠીક છે, શેઠ, અપોરે બાર વાગે એ મહારે કરવું.”

આ ગોઠવણ પાર ઉતારવા સારુ હુરિદાસે ત્રણ હજારની નોટો
રોકડ ધૂર્તલાલ પાસેથી લીધી. રાધાસાનીને ત્યાં પણ એને ધૂર્ત લેઈ
ગયો, નાયિકાના હાથની બીડી અપાવી, અને નાયિકાપાસે હુમરીઓ
ગવડાવી. હુરિદાસે બીડી ખીસામાં મુકી, હુમરીઓ સાંભળવાના રસમાં
પડેલા શેઠના સાળાપાસે પ્રસંગે પ્રસંગે દુકાન સંબંધી એનાં કપટનાં
મર્મની કુંચીઓ ચોરી લીધી, અને આખરે જાતે બહીષ્કણમાં બંધી આ
હીંમતવાળી પરસ્પર-ધૂર્ત ધૂર્ત-ધૂર્તાની જોડને એકલી મુકી પોતાને
ઘેર ગયો. ધૂર્તલાલની આપેલી ચીઠીઓ સાચવી રાખી. ઘણાક વિચાર
કરી આખરે સુઈ ગયો. બીજે દિવસ છેક અપોરે દુકાને ગયો. ત્યાં
પ્રથમ ધૂર્તલાલ અને પછી લક્ષ્મીનંદન એકાદ બે મીનીટને અંતરે આવ્યા.
હુરિદાસ બેમાંથી કોઈની સાથે વાત ન કરતાં પોતાની પેટી ઉઘાડી છાનોમાનો
એક મહોટો ચોપડો ઉઘાડી લખવા બેઠો. નીચે પોલીસનાં માણસ ફરતાં
હતાં તેને શેઠ પોતાના સાધનરૂપ ધાર્યો અને ધૂર્તલાલે પોતાનાં ધાર્યો.
હુરિદાસને પણ ઉભયે પોતાનો ધાર્યો. ઉભય પોતાનો વિજય સિદ્ધ થવાનો
નિશ્ચય કરી પોતપોતાના અભિમાનમાં-દર્પમાં-ઉન્મત્ત હતા. છાતી ફહાડી
સઉની સલામો ઝીલતા શેઠ પોતાની ગાદીએ બેઠા, મુછો આમળતો
ધૂર્તલાલ પોતાને ઠેકાણે બેઠો. બેની ગાદીયો વચ્ચે એકાદ હાથનું છેદું
હતું. હુરિદાસની અને તેમની વચ્ચે ત્રણ ચાર બીજા ગુમાસ્તા બેઠા
હતા. ઘણે દિવસે શેઠ દુકાને આવ્યા દેખી સઉ પોતપોતાનું કામ
ઉતાવળથી થતું બતાવવામાં ખંતી દેખાયા.

સાળો બનેલી થોડીક વાર કાંઈ બોલ્યા નહી. અંતે ધૂર્તલાલ બોલ્યો:
“વાહ શેઠ, આજ આપ પધાર્યે શી દુકાન શોભે છે? અંબાડીવગરનો હાથી
“અને પાઘડીવગરનું માથું તેવી શેઠ વગરની દુકાન આજમુધી હતી.”

“તમે ક્યાં નહોતા? મહારા તમારામાં ક્યાં ભેદ છે?” શેઠ
અધીરાઈ સંતાડી બોલ્યા.

ધૂર્તલાલ નમી જઈને બોલવા લાગ્યો: “ શેઠજી, કાલે વાત થઈ
“ હતી તેનો વિચાર કર્યો!”

“ હરિદાસે વાત કરી નથી?”

“ ખરોખર નહીં.”

“ વાત એ કે મને કંઈ સુઝતું નથી ને મુજે નહીં ત્યાંમુધી કંઈ
“ કરવું નથી.”

“ શેઠ, આપને ચિત્તભ્રમનો આરંભ થયો છે માટે ધર્મના કામમાં
“ ઠીલ ન કરવી.”

શેઠ તટ્ટીયે પડી, પેટીપર પગ લાંબા કરી, બોલ્યા: “ ખરી વાત:
“ અને તેથી જ હવે હું હુકમ કરુ છું કે તમને અત્યારથી મહારી દુકાનમાંથી
“ રજા છે.” જુમ પાડી શેઠ બોલ્યા: “ ગુમાસ્તાઓ, ધૂર્તલાલને કંઈ
“ પુછવાનું છે? આ ઘડીથી એને હું રજા આપું છું.”

સહિ ગુમાસ્તાઓ દિડ્-મૂઠ બની બેઠી રહ્યા. ધૂર્તલાલ રાતોચોળ
બની ગયો પણ વચનમાં શાંતિ રેડી બોલ્યો: “ શેઠજી, આપને ચિત્તભ્રમ
“ હવે જરૂર થયો છે: આપનું ચિત્ત ઠેકાણે હોય તો તો રજા આપનાર
“ ધણી છો પણ આપની આ સ્થિતિમાં મહારી બહેન ને મહારા ભાણેજનો
“ હું વાલી છું અને આપના શરીરની સંભાળ પણ મહારે માથે છે,
“ માટે આપ શાંત થાવ.”

“ ધુતારા! હું તને એકદમ ખરતરફ કરું છું. અને આ ઘડી આ
“ મકાન છોડી જવા હુકમ કરું છું. ચાલ, ઉઠ, ચાંહીથી!”

ધૂર્તલાલ ઉઠ્યો અને પાછો વળી બીજા ગુમાસ્તાઓને ફેરવા લાગ્યો;
“ ભાઈઓ, શેઠ હાથમાંથી ગયા. અહુ દીલગીરીની વાત છે. એમને
“ વશ નહીં રાખીયે તો કંઈ નવું જીવું કરી બેસશે.” કોઈએ ઉત્તર ન
આપ્યો. એની આંખ આમ બીજી પાસ હતી એટલામાં શેઠ ઉઠ્યા અને
ધક્કો મારી એને ફેરવા લાગ્યા અને જુમ પાડવા લાગ્યા: “ મહેતાઓ,
“ બોલાવો મહારા ભંયાઓને અને ભંયા ન હોય તો પોલીસને. આ
“ ચાંડાલ હવે મહારા મકાનમાં નહીં.” શેઠની આંખ હરિદાસ ભણી ગઈ.

ધૂર્તલાલની નરમાશ ખશી. “ હરિદાસ, બોલાવ પોલીસને. શેઠ
“ ગાંડા થયા — મહેતાઓ, એમને ઝાલો — ઉઠો — જુઓ છો શું?”

ઠાકોરદાસ નામનો મહેતો પ્રથમ ઉઠ્યો, પછી બીજા મહેતા ઉઠ્યા,
શેઠને ઝાલવા માંડ્યા, શેઠ સહિને ધક્કા મારી છુટા થવા અને જુમાજુમ

કરવા લાગ્યા. સઉ એક જોસવડે શેઠને બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને “શેઠ, ગાંડા થયા, ગાંડા થયા” એમ બુમ પાડવા લાગ્યા.

આ સર્વના આરંભમાં જ હુરિદાસ ધીમે રહી ઉઠ્યો અને બારી-માંથી પોલીસને હાક મારી. ઉભય પક્ષે પોલીસને પોતાની ગણી. જરા-વારમાં પોલીસનાં માણસો ચઢી આવ્યાં, તો શેઠને સર્વે ગુમાસ્તાઓ બાંધે અને અંતે ધૂર્તલાલે કહ્યું, “હવાલદાર, શેઠ ગાંડા થયા છે અને “તેથી મહેં એમને બાંધ્યા છે તેમને પકડી કેલાબે કે જ્યાં લેઈ જવું.”

પોલીસવાળાઓમાંથી એક જણ બોલ્યો: “તુમ્હી તર શેઠજીલાં “ધરતા ના?”

“હોય, આમ્હીય ધરલા!” ધૂર્તલાલ કુલી બોલ્યો.

“તુકોજી, પહીલા તર હા ધૂર્તલાલ હેડકફ કરુન ધ્યા. મગ હા “સર્વ મંડળીલા ધ્યા, આણી શેઠજીના સોડુન ઘા.”

ધૂર્તલાલ અને મહેતાઓ ગભરાયા, ઘડીના છઠા ભાગમાં ધૂર્તલાલ અને એના સર્વ મંત્રીઓને ચતુર્ભુજ કરી ચાર પાંચ સીપાઈઓને હવાલે કરી હવાલદારે કહ્યું. “તુકોજી, હા લોકાને શેઠજીલા ગૈરકાયદેસીર કેદ “કેલા તે આપણુ પ્રજાક્ષ કેલા. આતાં કમીશનર સાહેબ કડે સર્વ મંડળીલા “ઘેઉન તુહી ન. મી પુઠેં ચેતો.”

સીપાઈઓ સર્વને ઘસડી ગયા. શેઠ, હવાલદાર, હુરિદાસ અને બે સીપાઈ રહ્યા. શેઠને છોડ્યા. તેમને બાંધ્યા હતા તે દુપટો મુદામાલ ગણી લીધો.

“કાય, શેઠજી, આતાં કાય હુકમ આહે?”

“હવાલદાર, હું પાછળ આવું છું અને સાહેબ પાસે આવી ફરીયાદી “કરુંછું, હાલ તમે નવ.”

સલામ કરી હવાલદાર ગયો. પાછળ શેઠ અને હુરિદાસ રહ્યા.

“કેમ, શેઠજી, બેઈ લુચ્યાઓની હીંમત?”

“હુરિદાસ, મને ખેલો ઉગાર્યો ઈશ્વરે અને બીજે તહે. આ ધુતારો “તો મને ગાંડાની હોસ્પિટલમાં મોકલી દેવાનું કરતો હતો.”

“હા જી, મને ખબર છે. આ ચીઠીઓ વાંચો.”

નગરમાં વાત વાચે ચઢી. હો હો થઈ રહી. શેઠ ચીઠી વાંચે છે એટલામાં બુદ્ધવર સાહેબ આવ્યા. તેમની સાથે હાથ મેળવી ખુરસીપર બેસાડ્યા. બેસાડતાં બેસાડતાં શેઠ બોલ્યા: “હુરિદાસ, આ ચીઠીઓ “સાહેબને પણ દેખાડીશું.”

સાહેબ શેઠ પાસે બેઠા. શેઠની સર્વ વાર્તા એણે આતઃકાળે સાંભળી હતી અને ફરી મળવાનું બપોરે ઠરાવ્યું હતું. ધૂર્તલાલે પોલીસનાં માણસ ઉપર લખેલી તથા કોલાબા ઉન્માદારોગ્યલવનના^૧ ડાક્ટરપર લખેલી ચીઠીઓ હરિદાસપાસેથી વાંચી. શેઠને ગાંડા ઠરાવવાનો તથા પકડવાનો અપંચ તેમાં સ્પષ્ટ હતો. પ્રથમ રાત્રે ધૂર્તલાલ પાસેથી લીધેલી ત્રણ હલ્તરની નોટો પણ હરિદાસે શેઠ અને સાહેબના હાથમાં મુકી દીધી અને રાત્રિનું સર્વ વૃત્તાન્ત કહી દીધું. પ્રામાણિક અને સેવાનિષ્ઠ સેવક ઉપર ઉભય ગૃહસ્થો પ્રસન્ન થયા. અંતે વિચાર કરી સાહેબે અભિપ્રાય આપ્યો કે ચીઠીઓ તેમજ નોટો પોલીસ કમિશનર સાહેબને તરત સોંપી દેવી, તેને અથઘતિ વાર્તા વિદિત કરવી, અને આખર કામ ચાલે ત્યાં સુધી પુરાવા રૂપે સ્પષ્ટ થાય એવી યોજના પોલીસને જ સોંપવી. શેઠ કરવાનો લેખ સાહેબે પસંદ કર્યો પણ તે લેખ તરત કરવો કે આ સહ કામ ચાલી રહ્યા પછી તે વીશે કોઈ વધીલ બારિસ્ટરનો અભિપ્રાય લેવા ઉપર રાખ્યું. હરિદાસને આ સર્વ કામમાં ઉપયોગી કરવા મુંબાઈ રાખવાનું ઠરાવ્યું. ચંદ્રકાંતના સર્વ સમાચાર કહી શેઠને સાહેબે ધૈર્ય આપ્યું અને પુત્રનો શોધ એના હાથમાં સોંપી દ્રવ્યનું સાહાય્ય આપવા કહ્યું અને તે પ્રમાણે બે ત્રણ હલ્તરની હુડીઓ ચત્રનગરી મોકલી. આ સર્વ ગોઠવણ કરી સાહેબ ઘેર ગયા. શેઠ અને હરિદાસ પોલીસમાં ગયા.

પોલીસ કમિશનર બહુ મુશ્કેલી અને અલિખત અધિકારી હતો. શેઠની ફરીયાદી અને હરિદાસની જીબાની તેમ બીજાં પોતાનાં માણસોની જીબાનીઓ એ સાહેબે તરત લેવડાવી. પોતાના એક વિશ્વાસુ ચીફ કન્સ્ટેબલને વધારે તપાસ કરવાનું સોંપી શું શું પરિણામ થાય છે તેનું ઘડી ઘડી પોતાને નિવેદન કરવાની આજ્ઞા કરી. લતીફખાન અને દુરદેરાવ પોતાના ઉપર લખેલી ચીઠી લેઈ તુરંગમાં ધૂર્તલાલને મળ્યા અને ચીઠી મોડી મળી તેથી કંઈ બની શક્યું નહીં અને ચીઠી પુરી સમજાઈ નહીં એમ ખતાવી ખેદ દેખાવ્યો. ચીઠી સમજાવવાને ધૂર્તલાલને વિજ્ઞાપિ કરવાથી એણે વાંચી સમજાવી અને એ નિમિત્તે એ ચીઠી એણે પોતે લખી છે એવું નક્કી કર્યું. ધૂર્તલાલે હરિદાસને આપેલી નોટોના નંબર વગેરે વીગતની નોંધ શેઠના તેમ ધૂર્તલાલના ચોપડામાં હતી. કારણ એ નોટો પ્રથમ શેઠને ત્યાં અને પછી ધૂર્તલાલને ત્યાં એમ બેને ત્યાં ગઈ હતી અને તેથી બેને ત્યાં તેના દાખલા હતા. આ પ્રમાણે પોલીસનું શોધન તડામાર ચાલવા માંડ્યું. સર્વ વાર્તા

અને ગપો વર્તમાનપત્રોમાં ઉપરાઉપરી આવવા માંડી અને ધૂર્તલાલ તથા શેઠ સહિની જાહેર ચહાયા. આની સાથે સરસ્વતીચંદ્ર નહાસી ગયાની વાર્તા તેમ લક્ષ્મીનંદનનાં મનની અને કુટુંબની દુઃખ લરેલી સ્થિતિનું વર્ણન પણ બહુ ચિત્તવેધક રીતે છપાવા લાગ્યું. યુદ્ધવર સાહેબ આ સર્વ વીગત પ્રસિદ્ધ કરવામાં સવિશેષ આતુરતા અને આગ્રહ રાખતા હતા, કારણ તેમના મનમાં એમ હતું કે સરસ્વતીચંદ્ર ગમે તેટલે દૂરના કોઈ ખુણામાં પડ્યો હશે પણ તેના વાંચવામાં ગમે તેમ કરીને પણ આ વર્તમાન જવા પામશે તો એનાં પિતૃવત્સલ મર્મસ્થાન ચીરાશે અને સર્વ આગ્રહ તથા મમત મુકાવી પિતા પાસે બોલાવશે.

લક્ષ્મીનંદનનું દુઃખ વાંચી પુત્રનું અંતઃકરણ દ્રવે એવી નહાની નહાની વાતો અને લક્ષ્મીનંદનનાં દુઃખની હૃદયવેધક કવિતાઓ ગુજરાતી અને ઈંગ્રેજીમાં લક્ષ્મીનંદનનું દ્રવ્ય ખરચી યુદ્ધવર સાહેબે પુસ્તક-આકારે તેમ વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં ઘડી ઘડી પ્રસિદ્ધ કરી. સરસ્વતીચંદ્રે પિતાને લખેલા પત્રની કાંઈકે કડીયો શેઠને યાદ હતી તે પરથી નવી કવિતા રચી પ્રસિદ્ધ કવિ તરંગશંકરે “ગૂર્જરવાર્તિક”માં છપાવી કે,

“ દુખી તું તે પિતાને શું ! !

“ ઝુરે ઘેલો, ઓળું તે શું ?

“ ઝુરે ઘેલો પિતા તહારો,

“ ગણે છે દેહ ગોઝારો.

“ હશે ભુલો સુતે કીધી,

“ પિતાએ ચિત્ત ના લીધી;

“ પિતાની ભુલ થઈ એક

“ ખમે ના પુત્રનો ટેક !

“ જગતમાં કંઈ પડ્યા જવ,

“ પિતાનો પુત્રમાં જવ;

“ અહો લાઈ ! અહો લાઈ !—”

“ કંઠી જલ જય મુકાઈ

“ પિતાજી દે લક્ષ્મીને ગાળો—

“ અરે મુજ પુત્ર તહે ફહાજ્યો.”

“ નહી જોવું ! સદા રોવું !

“ પિતાએ આંસુ નહોં દહોવું !

“ પિતાથી પુત્ર જો ન્યારો,

“ પિતાને મૃત્યુનો વારો.”

લક્ષ્મીનંદનને આ કવિતાથી કંઈ સંતોષ ન વળ્યો, એણે તો પોતાને નામે થોડુંક છપાવ્યું: “ઓ ભાઈ! આમ તે હાડ શું જાય છે? આ મહારાં
 “ પળીયાંની જરા તો દયા આણુ! અરેરે, મહારું કોઈ નથી જો! તું જ્યાં
 “ હોય ત્યાંથી હવે આવ! મને હવે કંઈ સુઝતું નથી. હવે તો આજથી
 “ એક મહીનો તહારી વાટ જોઈશ ને ત્યાં સુધીમાં જો તું નહી આવે તો
 “ દશરથજીની પેઠે પ્રાણુ ફહાડીશ. ઓ ભાઈ, છેક આવો નિર્દય તે કેમ થયો?
 “ જ્યારે તું મહારો નહી થાય ત્યારે આ ઘડપણમાં હું તે હવે કોનું મહો
 “ જોઈશ?”

આ વાક્યો જે પત્રમાં છપાવવાનાં હતાં તે પત્રના તંત્રીએ એ વાક્યોનું
 છુદ્ધવર સાહેબને ભાષાંતર કરી બતાવ્યું, અને ઉત્તરમાં સાહેબે કહ્યું કે:
 “ છાપી ઘો, શેઠની સહી સાથે છાપી ઘો: જો સરસ્વતીચંદ્ર એ વાંચશે તો
 “ જ્યાં હશે ત્યાંથી આવશે. શીકારીના હલકારા જેમ સિંહ જેવાં પ્રાણીનો
 “ મહાપ્રમાદ લ્યજાવે છે તેમ આ પુરુષનો અતર્ક્ય ઉન્માદ એના પિતાનાં
 “ આ વચન વાંચતાં જ છુટી જશે. શેઠનાં આ વાક્ય મહોટે મહોટે અક્ષરે
 “ છાપજો.”

પ્રકરણ ૪.

સુવર્ણપુરના સમાચાર: કારભારીનો શિક્ષાપાત્ર પુત્ર.

Every good political institution must have a preventive operation as well as a remedial. It ought to have a natural tendency to exclude bad men from Government and not to trust for the safety of the State to subsequent punishment alone; punishment, which has ever been tardy and uncertain; and which when power is suffered in bad hands, may chance to fall rather on the injured than the criminal.—*Burke*.

પોતાના પક્ષના માણસોના દોષ થતાં પ્રભુ પોતાની પાસે ફરીયાદી
 કરવા નહી આવી શકે—બીચારી કચડાશે—પોતે પામ્યો હતો તેવી જ અવસ્થા
 કોઈને પામવા વખત આવશે તો એ પાપ કોને માથે? અધિકારનો નીશો
 પોતાનાં માણસોને મહુડશે અને કદી જાણ્યો અજાણ્યો જુલમ કરશે તો

પ્રમાદધનનો—અથવા ખીલનો જ—દોષ. “બુદ્ધિધન ! તહારી પાસે કોણ
 “ફહાડશે ?” એ પ્રશ્ને એનું મસ્તિક લમાવ્યું, આ પ્રશ્ને કારભારે
 મહડતા બુદ્ધિધનનું મસ્તિક વિચારમાં જ લમાવ્યું હતું; તે સમયે એને
 એવી ભ્રાન્તિ પણ થઈ ન હતી કે આ પ્રશ્ન મહારા ઘરમાં ઉઠશે, મહારા
 રાજ્યતંત્રમાં ઉઠશે, મહારા પુત્રને માથે આરોપ આવશે, અને કૃષ્ણકલિ-
 કાનો વર તો શું પણ મહારી ગરીબ કુમુદસુંદરી પણ મહારા પુત્ર સામે
 મહારી પાસે આરોપ નહીં મુકી શકે અને ઉલટી આરોપનું પાત્ર થશે !
 પુત્ર, ભાઈ, મિત્ર, અને એવા ખીલ નિકટના સ્નેહી-સંબંધીયોરૂપ પીછાં-
 વાળા પક્ષથી ઉડનાર કારભારીયો અને અધિકારીયોને અંતઃકરણ હોય તો
 તે અંતઃકરણને જગાડવા આ પ્રશ્નનો પ્રસંગ સમર્થ છે; એટલું જ નહીં પણ
 એ જગૃત થયેલો અધિકારી જુના સ્નેહના સંબંધના પાત્ર થયેલા
 મનુષ્યને પ્રસંગ આવ્યે શિક્ષા કરવાની શક્તિનું અભિમાન ધરાવતો હોય
 તો એ જ પ્રસંગ એ અભિમાન ઉતારી દેવાની શક્તિનો પણ અનુભવ
 કરાવે છે. પ્રમાદધનની વધારે વધારે કથા જાણતાં બુદ્ધિધનને આ પ્રશ્નના
 પ્રસંગે વધારે વધારે કંપાવ્યો અને આ અનુભવે વધારે વધારે નરમ કરી
 નાંખ્યો. દુષ્ટરાય આદિ મંડળદ્વારા જુલમ કરનાર શઠરાયમાં અને પ્રમાદ-
 દ્વારા જુલમ કરનાર પોતાનામાં કાંઈકે સરખાપણું લાગ્યું, એ સરખાપણું
 લાગતાં તેના હૃદયને અત્યંત દુઃખ થવા લાગ્યું, અને એ દુઃખરૂપ કાર્યનું
 કારણ નષ્ટ કરવા બળ અજમાવવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યો. “મહારામાં
 ને શઠરાયમાં શો ફેર ?”—“શું મને પડેલાં દુઃખ ખીલ ઉપર પડવાનું
 “હું સાધન થઈશ ?” આ અને એવા પ્રશ્નો કારભારને ખીજે ત્રીજે દિવસે
 બુદ્ધિધનના મસ્તિકને ખાઈ જવા લાગ્યા.

અનાવો એવા અન્યા હતા કે આ દુઃખી મગજમાં દુઃખની ભરતીનો
 પાર રહ્યો ન હતો. નવીનચંદ્ર જતા પહેલાં વનલીલાદ્વારા પ્રમાદધનની
 કેટલીક વાતો સૌભાગ્યદેવી ને અલકકિશોરી પાસે ગઈ હતી, તેમની પાસેથી
 બુદ્ધિધન પાસે ગઈ હતી, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખમાં બુદ્ધિધન નવીન-
 ચંદ્ર જતી વેળા જ પડેલો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ, પણ એ વાતો
 કરતાં પણ વધારે દુઃખની વાત હવે આવી. જે દિવસે કુમુદસુંદરી ગઈ તે
 જ દિવસે કૃષ્ણકલિકા અને પ્રમાદધનના સર્વ સંકેતની કથા વનલીલા અલક-
 કિશોરી અને સૌભાગ્યદેવી પાસે કહી આવી. એ એ જાણે પ્રમાદધનને
 ખોલાવી, કોઈનું નામ દીધા વિના, વીગત કહ્યા વિના, આંધ્રે ભારે, એને

પિતાનાં નામને કલંક પડે એવી વર્તાણુક વીશે, મોઘમ ઠપકો દીધો. ઠપકો મળતાં અપરાધી ચિત્તે પોતાના અપરાધ વીશે જ આ ઠપકો છે એ કલ્પના સ્વીકારી, અને તેમાંથી ખસી જવા કૃષ્ણકલિકાએ આપી મુકેલું શસ્ત્ર ઉઘાડી વાપરવાં માંડ્યું. “મર્મદારક ભસ્મ” વાળા કાગળના ખીસામાં રાખી મુકેલા કડકા ખતાવ્યા, કોપાયમાન મુખે ગરીબ કુમુદ ઉપર આરોપ મુક્યો, અને તે સર્વ સાંભળતાં જ માદીકરીના મનમાં વનંદીલાએ કહેલી વાતની પૂર્ણ ખાતરી થઈ.

સૌભાગ્યદેવીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં: “અલક, મહારાં પૂર્વે
“ ભવનાં પાપ ઉગી નીકળ્યાં, બ્રાહ્મણીને પેટે રાક્ષસ અવતર્યો! શિવ!
“ શિવ! શિવ! ગરીબ ગાય જેવી મહારી વહુને કપાળે આ દુઃખ!
“ હું જાઉં છું, આં દીકરાનું મહોં હું નહીં જોઉં, તું જાણે ને તારો ભાઈ
“ જાણે! અરેરે! રાંકની હું દીકરી મહાપુરુષ જેવા તારા બાપના ઘરમાં
“ આવી, પણ મહારું રાંક ભાગ્ય ક્યાં જાય કે આ એમને કારભાર
“ મળ્યો ને આ આજ મહારું સર્વસ્વ ગયું!!” પાણીથી ઉભરાતી આંખે દેવી ઉડી ચાલતી થઈ અને અનેક દુઃખ સહેનારીથી આ દુઃખ ન સહેવાતાં પરસાળમાં જઈ જમીન ઉપર લુગડું પગથી માથાસુધી ઢોડી રોતી રોતી મુઈ ગઈ.

દેવી ગઈ અને અલક ભાઈ ઉપર ફુટી ઉછળી, અને ભાઈની હડપચી ઝાલી રાતી આંખે ગાજી: “ઓ ચંડાળ! આ બુદ્ધિ તને રાંક
“ કાળકાએ આપી છે તે હું જાણું છું—ભાભી ગયા પહેલાંની આપી
“ છે કે ભાભી જાય એટલે આ તારું કાળું કરજે! ધિક્કાર છે તને
“ લાજ! લાજ!” ભાઈને ધક્કો મારી બહેન આઘી ખસી ઉભી અને એના સામી આંખો ફાડી ઓઠ પીસી જોઈ રહી.

પોતાની વાત ઉઘાડી પડી જાણી પ્રમાદ ગભરાયો, પરંતુ રંક સ્વભાવવાળા ચોરને પણ ચોરી પકડાતાં છટકી જવાનો માર્ગ શોધવાની બુદ્ધિ મુજે છે અને તે મુઝતાં બળ આવે છે.

“બહેન, તું અને દેવી તો ભોળાં છો. હું જુઠો, મહું તો ગમે
“ તેમ ક્યું, પણ આ અક્ષર તો તું જોળખે છે. જરા જો કે મહારો
“ પુરાવો ખરો છે કે ખોટો.”

ચીઠીના કડકા અલકે વાંચ્યા:

“હા, ભાઈ, હા! તને દિવસ થયા છે એટલામાં મને વરસ થયાં
“ છે. ભાભીને કવિતા જોડતાં આવડી પણ તને અર્થ કરતાં ન આવડ્યો.

“આવી કવિતા તો ભાભી રોજ લખતાં એમાં ત્હારો પુરાવો ક્યાં આવ્યો?”

“અરે ઉતાવળાં બહેન, જુવો તો ખરાં કે આ ત્હારી ભાભીએ નથી લખ્યું પણ પેલા નવીનચંદ્રે લખ્યું છે!”

“ઓ ત્હારું ભલું થાય! એક ગોળો ન ફાવ્યો ત્યારે બીજો મુક્યો. નવીનચંદ્રે આ કાગળ ભાભીને આપ્યો હશે તે ભાભી એવાં મૂર્ખાં કે તને આપ્યો હશે ખરો કની?”

“ના, ત્હારી ભાભીના ટેબલ તળેથી હાથમાં આવ્યા!”

“તે ભાભી ગયા પછી આવ્યા કે એમની પુઠ પાછળ ત્હારા એકલાનું કલું સાંભળીયે અને તું ફેલે તે સાચું માનીયે ને એમને પુછવાનો વારો પણ ન આવે! એ તો, ભાઈ, પેલી કાળકાની આપેલી અક્કલ! પણ એ રાંડ જેવી તો સોને ત્હારી બહેન પ્હોચે એવી છે. આ અક્કલ મ્હારા ભાઈની ન્હોય!”

“શાની હોય જે? ભાઈની કાંઈ શરમ પડે? એ તો ભાભીની શરમ કે પછી નવીનચંદ્રની પડે! હું પણ કંઈકે જાણું છું.”

અલકદિશોરીને પોતાના ઉપર આરોપ આવ્યો લાગ્યો અને ક્રોધમાં ઉમેરો થયો. “બહુ સારું, ભાઈ, આ બોલ ભાઈ નહીં સંભળાવે તો બીજું કોણ સંભળાવશે? ખરી વાત છે. સોબત તેવી અસર. કાળકામાં હડહડતો કળિ હોય તો ત્હારામાં તેના છાંટા પણ ન આવે? અરેરે! ભાભી તો ગયાં, પણ આજ તો મને દેવીની દયા આવે છે!—જા, જા—”

“લાવો પાછા અમારા કાગળના કડકા—”

“હું અં, નહાની કીકી છું ખરીકની?”

“ત્યારે શું કરશો એને?”

“એ તો દેવીને અને પિતાજીને એને દેખાડીશ તે ત્હારો, મ્હારો, ને ભાભીનો બધાનો અને ભેગો ત્હારી કાળકાનો પણ ન્યાય ચુકવશે. મને ફેલે છે તે બધું પિતાજીને ફેલે ને કાળકાને પણ ફેલે કે, રાંડ, ત્હારું ચાલે તે કરી લેજે—ભાઈ તો આખરે ભાઈ—પણ કાળકાને તો ગામમાંથી ફેલાડ્યા વગર રહું નહીં!”

“મ્હારી પાસે તો આ પુરાવો છે પણ તમારે શો પુરાવો છે?”

“ પુરાવો ને પુરાવો—જેઈ લેજો ને કે અધુરે નીકળશે ! રાંડ
 “ તહારી મેડીમાં આવી હતી ને આપે દેવડો ને સાંકળી એનાપર રસ્તામાં
 “ ફેંક્યાં હતાં તે શાનું સાંભરે ? ”

કુમુદસુંદરીએ કુટતી સ્ત્રીયો વચ્ચે કૃષ્ણકલિકાપર ફેંકેલાં દેવડો
 અને સાંકળી^૧ સાંભર્યાં અને તે સાંભરતાં પ્રમાદધન નરમ થઈ ગયો.
 એની ખુદ્ધિ ગુમ થઈ ગઈ ને આજી હાથમાંથી ગઈ સમજી નીચું જોઈ
 ચાલતો થયો.

આ સર્વ હકીકત ખુદ્ધિધનને પહોંચી. તેણે શાંતિ રાખી સર્વ વાત
 સાંભળી નરભેરામદ્વારા પુત્રની પાસે ઉત્તર લીધો. સર્વ હકીકત ઉપ-
 રાંત એણે કૃષ્ણકલિકાનો સુઝાડેલો વધારે ઉત્તર એ આપ્યો કે નવીન-
 ચંદ્ર અને કુમુદ સંપ કરી પોતાની વાત ઉઘાડી પડતાં ભદ્રેશ્વર ગયાં છે
 એ મહારો વધારે પુરાવો. પોતે જે રાત્રે લીલાપુર સાહેબને મળવા
 ગયો હતો તે રાત્રે પોતાની મેડીમાં કુમુદ એકલી હતી અને જોડની
 મેડીમાં નવીનચંદ્ર એકલો હતો ને એ જણુ ભણેલાં એટલે આ સર્વ
 યોગ અનુકૂળ થઈ ગયો એવું પણ કહાવ્યું.

શાંત વિચાર કરતાં પુત્રની કરેલી વાત પણ પિતાને છેક અસંભ-
 વિત ન લાગી. અધાંને એકઠાં કર્યાં શીવાય ખુલાસો શી રીતનો થાય
 અને એકઠાં કરવાનો પ્રસંગ આવે તો હુકુંબની પ્રતિષ્ઠા જાય એ વિચારમાં
 આખો દિવસ કહાડી નાંખ્યો. છેક સાયંકાળે સુરસિંહને પકડી
 પોતાનાં માણસો આવ્યાં અને રાત્રિના નવ વાગતાં કુમુદસુંદરીવાળો રથ
 કાલો લઈ ગાડીવાન પાછો આવ્યો તેણે કુમુદસુંદરી નદીમાં તણાઈ
 ગયાના અને શોધ કરતાં પણ ન જડ્યાના સમાચાર કહ્યાથી હુકુંબમાં
 અત્યંત શોક વ્યાપી ગયો. કુમુદસુંદરી ઉપર મૂળથી હતી તે દયા અને
 પ્રીતિ દશગણાં થયાં, અને તેની સાથે કૃષ્ણકલિકા અને પ્રમાદધન ઉપર
 સર્વ હુકુંબનો ક્રોધ સોગણો વધ્યો.

રાત્રિયે ખુદ્ધિધને નરભેરામને બોલાવી તેનો અભિપ્રાય માગ્યો.

નરભેરામે ઉત્તર આપ્યો: “ ખુદ્ધિધનભાઈ, મને પુછો તો થયું તે ન થયું
 “ થનાર નથી. આ વાત ચોળીને ચીકણી કરવાથી ગઈ કાલ મળેલો કાર-
 “ ભાર આવતી કાલ જવા બેસશે, અપકીર્તિ થશે, પોતાનાં છિદ્ર ઉઘાડવા જેવી
 “ મૂર્ખતા બીજી નથી તે મૂર્ખતા તમે કરશો, પ્રમાદધનભાઈનાથી તમારી પાસે

“ ન બોલાતાં લજ્જ અને લયને માર્યે કાંઈ અકાર્ય થઈ જશે અને સઉ
 “ પાછળથી પસ્તાશે. નહાની વાત કોઈ જાણતું નથી તેને મ્હોટી કરી
 “ અધાંને જણાવશે. આ હું તો એમ ગાણું છું કે આપનાં હૃદયમાં સર્વ
 “ વાતે સંપૂર્ણતા થવા આવી હતી તે થાત અને છાજત નહીં અને
 “ લોકની નજર પડત તો કાંઈ ભારે વિપત્તિ માથે પડત તેને ઠેકાણે
 “ આ સુળીનો ઘા સોચે ગયો સમજી સઉ વાત પડતી મુકો અને ઈશ્વ-
 “ રનો પાડ માનો. ઘેર ઘેર હોય છે તેમ તમારે ઘેર નહોતું તે આ થયું.
 “ જીવાનીનો કાળ છે તે પોતાનો સ્વભાવ અતાવ્યા વગર કાંઈ રૂઢેતો
 “ નથી. ને ખરું પુછો તો દ્યો કહી દઉં છું કે હાડ જશે તો છોકરો
 “ કાંઈ ન કરવાનું કરી બેસશે ને પછી હાથ ઘસીને રૂઢેશે. વહુ ગઈ ને
 “ છોકરો પણ ગયો તો પગ, હાથ, ને નાક ત્રણે વાનાં અગાડ્યાનું થશે.
 “ માટે જે કરો તે વિચાર કરીને કરજો કે સાહસ ન થાય.”

“ જોઈશું. પ્રાતઃકાળે અવશ્ય આવજો. આવે ત્યારે સાથે વન-
 “ લીલા અને કૃષ્ણકલિકાના વરોને લેતો આવજો.”

“ તેમનું શું કામ છે ? ”

“ સવારે કહીશ. ”

“ એ તો હું કાંઈ ન સમજું એવું પ્રયોજન નથી. આપની આજ્ઞા
 “ પાળીશ. પણ સહસા વિદધીત ન ક્રિયામ્* એ વાક્ય ભુલશો નહીં.”

“ એ તો જે થશે તે તને પુછ્યા વગર કાંઈ થવાનું નથી. વારું,
 “ હુમુદનું શું કરીશું ? ”

“ એ કામ કરવાનું પુછો તે તો ઉતાવળે કરવાનું ખરું. નદીમાં
 “ તણાયાં ને સાંજ સુધી જડ્યાં નહીં એટલે ગાડીવાન આવ્યો. આ
 “ શીવાય એને વધારે ખબર નથી.”

“ એમણે નદીમાં દુઃખને માર્યે પડતું મુક્યું એ વાત એણે તને
 “ કહી ? ”

“ એ તો અમસ્તો.”

બુદ્ધિધને નિઃશ્વાસ મુક્યો. “ ઠીક છે, પણ પ્રાતઃકાળ પહેલાં એમની
 “ તપાસ કરવા પચીશેક હોંશીયાર માણસો મોકલવાં. વિદ્યાતુરને
 “ પણ જઈને મળે.”

“ આ વાત ખરાખર.”

* કોઈ ક્રિયા સહસા કરવી નહીં.

“વિદ્યાચતુરનો મહારા ઉપર પત્ર આવ્યો છે તે યાદ આવ્યું.
“લે વાંચ.”

નરસેરામે પત્ર વાંચ્યો:

“પરમ સ્નેહી બુદ્ધિધનભાઈ.

“આપના મહારાણાશ્રીની આપના ઉપર સંપૂર્ણ કૃપા થઈ, દુષ્ટ
“વર્ગ અસ્ત થયો, અને આપને મંત્રીપદ મળ્યું જાણી મને આનંદ થાય
“એ કહેવા જેવી નવીન કથા નથી. રાજ, પ્રજા, અને આપ, ત્રણેનાં
“સુભાગ્ય આમાં રહેલાં છે એ સર્વને આનંદનું કારણ છે. અમારા
“મહારાજશ્રી મણિરાજજીના હસ્તાક્ષરનું અભિનંદનપત્ર મહારાણાશ્રી
“ભૂપસિંહજીને પહોંચશે.”

“આપના જેવા રાજકાર્યના ધુરંધરને મહારા જેવો અલ્પાનુભવી
“કાંઈ મંત્રીધર્મ કથવા એસે તો તેમાં પ્રગલ્ભતાદોષ આવે છે. પરંતુ
“ચિ. પ્રમાદધન વીશે કાંઈ સૂચના કરું તો સંબંધસ્વભાવને પ્રતિકૂળ
“નહી ગણો એની વિચિત્રિ છે.”

“ચિ. પ્રમાદધનને વિદ્યાર્થિઅવસ્થામાં રહેવા વધારે અવકાશ મળે
“તો ઉત્તમ છે, કારણ એ અવસ્થાના પરિપાકવાળાને અનુભવનો રંગ ઓર
“જ રહે છે, વળી અમે ઈંગ્રેજ ભણેલા એવું માનીએ છીએ કે જેમ પ્રધા-
“નને રાજા પ્રતિ ધર્મ હોય છે, તેમ રાજ્ય પ્રતિ ધર્મ પણ હોય છે. પ્રથમ
“રાજધર્મ ને બીજો રાજ્યધર્મ. પોતાની સાથે પુત્ર, ભાઈ, ભત્રીજા,
“જામાતૃ વગેરે સંબંધવાળા પુરુષોને પ્રધાને પોતાના હાથ નીચે નીમ-
“વાથી રાજ્યધર્મનો ભંગ થાય છે એવું હું માનું છું, અને એ ધર્મ-
“ભંગથી, રાજ્યનું હિત જાળવવાના પ્રયત્નમાં વ્યૂત્પન્નતા રહે છે, પ્રજાને
“અન્યાયભય રહે છે અને ન્યાયકાલ જડવામાં કેહિનતા રહે છે તેમ
“નીમણકથી જે પુરૂષના ઉપર આપણે કૃપા કરવા ધારીએ છીએ તેની
“પરાક્રમ-શક્તિ કૃપાના આધારથી ક્ષીણ થાય છે. આથી રતનગરી તેમ
“સુવર્ણપુર ઉભય સ્થાન છોડી કોઈ ત્રીજે જ જળાશયે ચિ. પ્રમાદ-
“ધનને તરવા મોકલવા જોઈએ, એવો મહારો અભિપ્રાય છે. પછી
“આ વાતમાં આપની ઇચ્છા પ્રમાણ છે.”

પત્રના બાકીના ભાગમાં હુદુંબકથા હતી તે નરસેરામ મનમાં
ઉતાવળે વાંચી ગયો. પત્ર પાછો આપી બોલ્યો:

“ભાઈસાહેબ, વિદ્યાચતુરભાઈ તો મોટા વિદ્વાન છે. આપણે
“હુદું શાસ્ત્ર ભણ્યા છીએ—”

“પણ એમની વિદ્યા ખરી છે તેનો કંઈક અનુભવ પ્રમાદભાઈ
“આપે છે.” યુદ્ધિધન વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો.

“હા જી, એ તો હોય. આપને આપના પુત્રથી અનુભવ મળે
“છે, તો બીજાને બીજાથી અનુભવ મળે છે. ભાઈસાહેબ, પ્રાકૃત
“ભાષા બોલવા ઘો તો તુરત સમજાવું. આ આપણા બહેવાઈ તો
“વેદીયું ઠોર છે. પણ જીવો, આપણાથી પચાસ ગાઉ જે રાજ
“છે તેના કારભારીયે ડાહ્યા થઈ જમશેદજી માણેકજી શેઠને પેંગડે
“પગ મુકવા દીધો ત્યારે એ કારભારી પગે ચાલે છે ને જમશે-
“દજી શેઠ ને બીજા નસરવાનજી શેઠ ને અધા ફલાણાજી ને ઢીકણાજી
“ને જીયે જી ઉભરાયા છે તે ઘોડે ચઢી મુછે તોલ દે છે. બીજા
“દાખલા બોળીયું તો દક્ષણી જાય ત્યાં દક્ષણીયોનો વરસાદ, ગ્રાહણ
“પાછળ ગ્રાહણનો અને વાણીયા પાછળ વાણીયાનો વરસાદ, વરસવાનો
“જી ! હું કંઈ તેમનો વાંક નથી ફહાડતો. એ તો જગતનો કાયદો છે
“તે જગત પાળે છે ને આપણે બીજા પાળવો નથી. પણ આ તો
“સઉને પારકે ભાણે લાડુ સારો લાગે છે. હું તો ત્યારે ઘેર લાડુ ખાઉં,
“ઘેબર ખાઉં, ને મહારે ઘેર તું આવે ત્યારે ત્યારે એકાદશી કરવી.
“ઠીક છે, એ ફહે તે પણ સાંભળવું. જીઠો કબુલ કરે કે જીહું બોલું છું
“ત્યારે જીઠો શાનો ? એ તો તેનો લાગ ફાવે તે તે કરે ને આપણો ફાવે
“ત્યારે આપણે કરીયે. એ અધા ફહે તે ફહેવા દઈએ, આપણે પણ
“એમ જ કહીયે, ને આપણું ચાલે ત્યારે આપણાં માણસને વર્તાવીયે
“ને જગત જખ મારે ! અધા બોલે તે સાચું માનીયે તો તે ડાહ્યા ને
“આપણે મૂર્ખ.”

યુદ્ધિધન દુઃખ ભુલી હસ્યો. “વારુ, નરસેરામ, એ ભાષણ
“પણ ખરું. ત્યારે કારભાર કરવાનો આવે ત્યારે એમ કરજે.”

“તે એમાં કંઈ વાંધો ? ભાઈસાહેબ, હું તો આપને પણ કહું
“છું કે આ વેદીયાં ઠોરશાઈ વિચાર કરી પ્રમાદભાઈનો વાળ વાંકો
“કરશો તો હું જાતે રાણાજીપાસે જઈને કહીશ કે યુદ્ધિધનભાઈનું રાજ-
“નામું લ્યો, એમનું કામ મને સોંપો, અને મહારું પ્રમાદભાઈને સોંપો !
“આ બેઈ લેજો કે એ કારભાર પણ ચાલશે ને પ્રમાદભાઈ મહારી પુઠ
“કારભારી થાય ને એમના જસનો ઉંકો વાગે એટલે આપણે એ
“સંન્યાસી થઈશું ને જગતને બોટું ગણીશું અને સઉને અહંબ્રહ્મ કહીશું.
“બાકી હાલ તો હું, તમે, ને પ્રમાદભાઈ એટલામાં દુનિયા પણ

“ આવી અને બ્રહ્મ પણ આવ્યું; અને બાણીનાં પારકાં તે માયા, તેનો
“ ત્યાગ કરવો. બસ ! ”

બુદ્ધિધનનું હસવું રહ્યું નહીં. નરભેરામને ધક્કો મારી તકીયે પાડ્યો:
“ હવે કાંઈ બાકી છે ? ”

“ હા. હવે શાસ્ત્રનું વચન સાંભળો.—

* સુહૃદામુપકારકારણાત્ દ્વિપતામપ્યપકારકારણાત્ ।

નૃપસંશ્રય इष्यते बुधैर्जठरं को न विभर्ति केवलम् ॥

“ આ હ્યો શાસ્ત્ર. વિદ્યાચતુરભાઈને ઉત્તર મહારીપાસે લખાવજો તે
“ ફાંકડો ઉત્તર લખી આપીશ. અને હું કહું છું તે કરજો. હ્યો
“ જાઉં છું.”

નરભેરામ પાઘડી માથે મુકી ગયો. નીચે સ્ત્રીમંડળનાં મન વાળવા
ગયો. બુદ્ધિધન એની પુઠ લણી દૃષ્ટિ કરી રહ્યો. “ આ પણ શી મૂર્તિ
“ છે ? ક્રીયા બ્રહ્માએ મહારો ને એનો જોગ વડ્યો હશે ? એ કહે છે તે
“ પણ છેક ફહાડી નાંખવા જેવું નથી. બુદ્ધિમાને જડમાંથી પણ ઉપદેશ
“ લેવાનો છે તો નરભેરામનું કહું કેમ ન સાંભળવું જોઈએ ? એ પણ
“ અનુભવી છે.”

આ વિચાર કરે છે એટલામાં અલકદિશોરી આવી અને તેની
પાછળ સોડીયામાં સંતાતી સંતાતી વનલીલા આવી. અલકદિશોરી ડોપેલી
વાઘેરના જેવી દેખાતી હતી. એની આંખોમાં ડોપ માતો ન હતો, ઓઠ
ફડફડતા હતા, અને હાથ ઉઠાળા મારવા તત્પર થઈ રહ્યા હતા. પિતાની
પાસે ઉભી રહી ત્યાં એનો અહંકાર ઉઠાળા મારી છાતીમાંથી નીકળવાનું
કરતો હોય તેમ છાતી ફહાડી પિતાની સામી આવી ઉભી રહી અને
ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં વીજળી અર્ચીતી ભડાદો કરે તેમ ગાજ.

“ પિતાજી હવે તો હદ વળી ગઈ.”

“ કેમ, જાહેન, શું કાંઈનવું થયું છે ? ” શાંત સ્વરે બુદ્ધિધન જોડ્યો.

“ આ જુવો, ભાભીના સમાચારથી દેવી તો શીંગડું વળી મુતી

* “ હાહા માણસો રાત્રીએનો આશ્રય ધણે છે તે મિત્રો ઉપર ઉપકાર
કરવા અને શત્રુઓ સામે અપકાર કરવા. બાકી પોતાનું એકલું જઠર ભરવાનું જ
કામ તે તો કાણુ નથી કરવું ? ”

“છે, અને લાઈ તો દેવીને પેટ રાક્ષસ અવતર્યો હોય એવો થઈ ગયો
“છે. ને તમે પણ કાંઈ લાલીની તપાસ નથી કરતા !”

“અલક, ત્હારી લાલીની તપાસ નહીં કરીયે ત્યારે કોની કરીશું ?
“જા, પુછ નરભેરામને કે પ્રાતઃકાળે અંધારામાં માણસોએ શોધ કરવા
“જવું એવું બંદોબસ્ત કર્યો છે કે નથી કર્યો ?”

“તે ક્રીયાં માણસોને મોકલો છો ? લાઈના મળતીયાને ન
“મોકલશો. એ લોક તો એમને મારી નાંખશે.”

“એમ તે કોઈ કરતાં હશે ?”

“ના, લાઈને તો તમે જસો રૂપીયાનો પગાર કર્યો એટલે સારો !
“એના પગારનું શું થાય છે તેનો હીસાબ કોઈ દિવસ જુવો છો ?”

“કેમ એ શું પગારનું કરે છે ?”

“આ જુઓ, મ્હારામાં ને લાલીનામાં ફેર છે. મ્હારે નાકે તો
“માખી એસવા આવેકની તો હું મસળી નાંખું. ને લાલીની પાસે
“તો ભમરો આવે તોયે હળવે રહીને લુગડું આડે ધરે કે રચેને
“ભમરાને ઝાપટ વાગે ! આ બે રાંડો એક કાળકાને બીજી કોક ગુણકા
“પદમડી છે તેણે લાઈને ફોલી ખાધો ને એ બે ને ત્રીજો લાઈ
“ત્રણેનાથી લાલીયે છુટવા સારુ આ કર્યું છે—દયો—એ તો નંકડી
“એમણે નદીમાં પડતું મુક્યું અને આપણું રત્ન ગયું.”—અલકકિશોરી રોઈ
પડી ને રોતી રોતી બોલી. “હવે તે કેમ જીવ્યાં રહેવાશે ? મ્હારા
“બાપ !” માથું પછાડી અલક પિતા પાસે ગાદીપર પડી, ઝીણું
ઝીણું રોતી વનલીલા તેને ઝાલી રાખવા જતાં એની પાછળ પડી ને
અલકના મ્હોટા શરીર નીચે એનો હાથ ડબાયો. બુદ્ધિધને એને
ઉઠાડ્યાં અને છુટાં કર્યાં.

અલક બેઠી. “પિતાજી, હવે તો એક તમે આમાંથી ઉગારો
“ત્યારે. લાલી જવા બેઠાં તે રહેવાતું નથી; તેમાં આ લાઈ એમની
“પાછળ ગમે તે બકે છે ને ઉલટો ચોર કોટવાળને દંડે તેમ થયું છે હોં !
“તમે એને બહેકાવશો નહીં હોં ! આ લાલી મરતાંને મેર ફહે નહીં
“તેને મુવા પછી આ મુકવાનો નથી ને સઉ ઉભાં ને ઉભાં બળી
“મરીશું. દેવીનો તો અત્યારથી જીવ ખસ્યો છે.”

“બહેન, સઉનો રસ્તો થશે.”

“પણ તમે શું માનો છે ?”

“લોઈશું હવે.”

“ના લેવાનું નહી, લાઈ તમારી પાસે આડી અવળી વાતો
“ભરવશે ને લાભીના લણીની વાત કોઈ ફહેનાર નથી. માટે જુવો,
“જણો નહી તો મને પુછજે.”

વનલીલા અલકકિશોરીને કાનમાં ફહેતી ગઈ, અને અલકકિશોરી
સહિ વાત યુદ્ધિધનને, રખાય એટલો શરમનો પડેો રાખી, ફહેતી ગઈ
અને આખરે એ જણુ ગયાં. યુદ્ધિધન એકલો પડ્યો.

“હે ઈશ્વર, આ જગતનાથી ઉલટો માર્ગ કે લાઈનું સગપણ
“મુકી લાભીની વધીલાત કરવા બહેન આવી. કુમુદસુંદરી ! મહારા ઘરની
“લક્ષ્મી ! આ સહિ તમારી પવિત્રતાનો પ્રતાપ !”

“નવીનચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી સંકેત કરી ગયાં એવો આરોપ
“પ્રમાદે મુક્યો—તે ખરો ?—પણુ અલકે કહ્યું તે સાચું. નવીનચંદ્ર
“ગયો તે પછી કુમુદસુંદરીને તેડવા માણસ આવ્યાં, ને કુમુદસુંદરી
“જવાનાં છે તેની તો નવીનચંદ્રને ખબર પણુ ન હતી.”

“અરેરે ! એ એ જણુ નીચેથી ઉંચું જોતાં ન હતાં—તેમાં
“આ ભરેલા ઘરમાં જ્યાં એકાંત મળવાનો પ્રસંગ જ નહી ત્યાં—સર્વ
“આરોપ અસંભવિત જ !”

“કુમુદસુંદરી ગયા પહેલાં પ્રમાદ અને કાળકાના જે જે સંકેત
“કરેલા વનલીલાએ કહ્યા હતા તે સર્વ ખરા પડ્યા !”—“સાંકળીની
“વાત ખરી !”—“કાળકાના કડકાપર નવીનચંદ્રના અક્ષર તો ખરા !
“પણુ—“હતો તાત !” “અને હતો ભ્રાત !”—શું આ અક્ષર જણુ-
“વતા નથી કે કવિતા નિર્દોષ છે ?”—“પુત્ર મૂર્ખ છે કે આટલા ઉપરથી
“બહેમાય છે”—“હું નથી માનતો કે એ એવો મૂર્ખ હોય ?—ત્યારે શું ?
“એ તો એ જ—આરોપમાંથી ખચવાનો પ્રત્યારોપ.”

“ખરા આરોપમાંથી ખચવા ખોટો પ્રત્યારોપ કુમુદ જેવી નિર્મળ
“ગંગા ઉપર મુક્યો એ શકરાયનો હલમાર્ગ. મહારા પુત્રને એ ન
“આવડે—શકરાયની સગી કાળકાએ જ એ શીખવેલું !”

“કાળકાની શીખવણી ખરી કે નહી—તે જ્યાં જ્યાં વનલીલાનાં
“વચન ખરાં પડ્યાં ત્યાં ત્યાં નિશ્ચિત !”

“સાંકળી અને શીખવણી—એ વાનાં કૃષ્ણકલિકાનાં. એની સાથે
“પુત્રની મલિનતા સિદ્ધ થઈ !”

ન્યાયવિચારના સંશોધનને અંતે સિદ્ધાંત બંધાતાં મનમાં પુત્રની મલિનતા સિદ્ધ થતાં; કુમુદનું દુઃખ અને તેને માથે ગુજરેલો અન્યાય સ્પષ્ટ થતાં; તેમના સગા આ ન્યાયાધીશનું મહોં ઉતરી ગયું—પ્રાતઃકાળ થતાં ચંદ્ર નિસ્તેજ થઈ જાય તેમ દીન થઈ ગયું. કૃષ્ણકલિકાના વરને પણ અન્યાય થયો છે—એ વિચારથી દીનતા વધી. કુમુદસુંદરી જીવતી જડો કે ન જડો પણ એણે આ દુષ્ટની કૃતિઓથી કંટાળી આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો સંભવિત લાગ્યો તેની સાથે યુદ્ધિધનના મુખ ઉપરથી દીનતા પવનની ઉરાડેલી ભસ્મ પેઠે ઉડી ગઈ અને તેને સ્થાને ક્રોધના અંગારા ઉઘાડા પડી મુખ ઉપર ભભુકવા લાગ્યા.

“દુષ્ટ! મહારી પ્રતિજ્ઞા છે કે મહારો સંબંધી હશે તેને માથે પણ આરોપ સિદ્ધ થતાં હું શિક્ષા કરીશ! પ્રમાદ! તું હવે મહારો પુત્ર નથી અને હું તારો પિતા નથી!”

વળી વિચાર થયો કે પુત્રને શિક્ષા કરી મહારાથી દૂર કરીશ તો એનાં પુણ્યપાપની ભાગીયણ થવાને સૃજાયલી ગરીબ કુમુદને પણ વગર શિક્ષાએ જ શિક્ષા થવાની! “ત્યારે એવી શિક્ષા શી રીતે કરવી કે અપરાધી પ્રમાદને શિક્ષા થાય અને નિર્દોષ કુમુદ એમાંથી બચે?” આ પ્રશ્ને એનું મસ્તિક વળી ભ્રમાવ્યું. વિચાર થતાં થતાં ગાદીઉપર હાથ પછાડ્યો અને બડબડ્યો. “વિદ્યાચતુર, તમારું ફહેલું ખરું છે; એવો શો કારભાર કરીયે કે અન્યાય કરીયે તો નિરપરાધી દંડાય ને ન્યાય કરીયે તો આપણે દંડાઈયે? ન્યાય કરવો હોય ને આપણે જાતે દંડાવું ન હોય તો દંડાવાનો પ્રસંગ જ આવવા દેવો ન જોઈએ! એવો પ્રસંગ ન જોઈતો હોય તો સંબંધી પુરુષને શિક્ષા કરવાનું ઠેકાણું ન રાખવું જોઈએ—ભાઈ ભાંડુને તાબામાં પ્રથમથી જ સમજાવે ને રાખવા! આ તો પાણી પીને પુછે ઘર તે ફહેલો તે બીજો ખર-તે ખર હું!”

“ત્યારે હું જ રાજનામું આપું તો! મને યે શિક્ષા અને પુત્રને પણ શિક્ષા! શું હું પણ શિક્ષાને લાયક નથી? ભવિષ્ય ગમે તેમ સુધારો, પણ ભૂતકાળમાં મહારી ભુલોથી જે જે અનર્થ થઈ ગયેલા હું દેખું છું—અને ઘણાક તો હું દેખતો પણ નહી હઉં—જે જે દુઃખ કૃષ્ણકલિકાના વર જેવા અનેકને માથે અનેકધા પડવાનું સાધન—મહારી રાજ્યનીતિની ભુલો—થઈ પડી હશે—એ સર્વ ભુલોનું, અનર્થોનું અને દુઃખોનું જોખમ અને પાપ—યુદ્ધિધન! ત્યારે માથે નહી તો કોને માથે?”

“ હરિ ! હરિ ! એ સર્વ પાપ મ્હારે જ માથે. અને એ સર્વના બદલામાં
 “ શિક્ષાને યોગ્ય તો હું જ છું ! રાજ્યને અંતે નરક તે આ જ ! ! ”

“ બુદ્ધિધનભાઈ ! તમે પણ ત્યારે શિક્ષાને યોગ્ય તો ખરા. રાજ-
 “ નામું આપું તો ? પણ યુદ્ધપ્રસંગે નોકરી છોડી તમારા પર પડવાની ખરી
 “ શિક્ષામાંથી બચી જવા માગો— એ રાજનામું તો જાતે શિક્ષામાંથી
 “ બચવાનો રસ્તો ! હવે તો આજ સુધી મહારાણાનું અન્ન ખાધું તેનું
 “ ફળ તેમને આપો—ને તે આપવું હોય તો નોકરીમાં રહો, પુત્રને
 “ શિક્ષા કરો અને એ શિક્ષા કર્યાથી સ્નેહબંધનને જે દુઃખ થાય, મહાન
 “ આત્મછિદ્ર અને દુહુંબછિદ્ર પ્રકટ થવાથી જે ગ્લાનિ થાય, અને
 “ લોકમાં જે અપદ્ધીર્તિ થાય—તે સર્વ કદાચ વહોરી દયો ત્યારે તમારું
 “ કર્તવ્ય થાય. અને એથી ગરીબ કુમુદનું જે મહાદુઃખવાળું દીન મુખ
 “ જોવું પડે તે જોવાનું દુઃખ ખમવું પડે તે પણ—બુદ્ધિધનભાઈ—ખમો ને
 “ કુમુદને એ દુઃખ દીધાનું પાપ એસે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરો ! મહારાણાને
 “ અધવચ્ચ હુબતા મુકવાથી એ પ્રાયશ્ચિત્ત નહીં થાય.”

“ નરભેરામ ! ત્હારો શ્લોક જોટો છે. સગાંસંબંધીને વર્તાવવાં અને
 “ શત્રુને મારવા—એને સારુ જે પ્રધાનપદ પર ચઢવું હોય તો એ અભિ-
 “ લાપમાં માલ નથી—એ અભિલાપ પામર જીવોનો છે—પાપનો ભરેલો
 “ છે—અધર્મનો ઉત્પાદક છે—અને ધર્મિષ્ઠ હૃદયને આવાં મહાકષ્ટમાં ઝળ-
 “ કોળનાર છે—તે, વિદ્યાચતુર, તમારું કહેલું હું આજ અનુભવ પડ્યે
 “ સમજ્યો ! દેવી ! ત્હું મ્હારું હૃદય ધર્મિષ્ઠ કર્યું છે તેમાં અધર્મને
 “ નહીં પેસવા દેઉં ! ”

“ ત્યારે હું કાલ પ્રાતઃકાળે આ કામ કરીશ—પ્રમાદને પદવી-
 “ ભ્રષ્ટ કરીશ, દરબારમાંથી એનો પગ ફેલાડીશ,—ખીજી શિક્ષા-
 “ ન્યાયાધીશ પાસેની ? ”—

આ વિચાર થતાં બુદ્ધિધનનું આખું શરીર ત્રાસથી કંપવા
 લાગ્યું. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તે દહોતો દહોતો બોલ્યો:—“ અધા
 “ અભિચારીયોને હું કેદની શિક્ષા કરું ને આને ન કરું તે શું—એ
 “ મ્હારો પુત્ર—માટે ? ”

નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ મુકતો બોલ્યો: “ હરિ ! હરિ ! તને
 “ જે ગમે તે ખરું ! મ્હારે જે બુદ્ધિ તું આપીશ તે હું કરીશ.”

“ પ્રભુ, ત્હું મ્હારું અભિમાન મુકાવ્યું, માતુઃશ્રીનું અપમાન—
 “ દેવીનું અપમાન—દુષ્ટરાયને હાથે થયેલું—એ અપમાનથી સળગેલો

“ મહારા વૈરાગિથી આજ શઠરાયનું કુટુંબ ભસ્મ થઈ ગયું—તે વૈરા-
 “ ગિના પ્રચંડ તાપ અને તેજના અહંકારમાં હું મહારી રંક જત ભુલ્લી
 “ ગયો હતો અને એ અગ્નિના બળને મહારું પોતાનું બળ માનતો હતો. તે
 “ અગ્નિ હવે શાંત થઈ ગયો અને તે શાંત થતાં પ્રધાનપદ રાખવાને મહારું
 “ ગળું નથી તો મેળવવાનું તે ક્યાંથી હોય ?—એ વિચાર અત્યારે થાય છે.
 “ ઓ પ્રભુ ! એ વૈરાગિ તે તહારી જ શક્તિ, તહારી જ ધમ્મ,—કોઈ અતર્ક્ય
 “ ભેદ ભરેલા કારણથી તહે એ શક્તિ—એ ધમ્મ—પ્રવર્તાવી ને હવે શાંત
 “ કરી. તો હું તો એ અગ્નિની જડ સગડી જેવો રંક જીવ છું. એ
 “ અગ્નિના જન્મકાળથી બળવા માંડેલા શઠરાયના કુટુંબ પેઠે—એ
 “ બળી રહેલા કુટુંબ પેઠે—હું પોતે જ એ અગ્નિદેવતાને હાથ નહી
 “ અરકાડું, હું એ અગ્નિદેવને નિર્માલ્ય નહી ગણું ! પ્રભુ ! એને અપમાન
 “ તે તને જ અપમાન છે—પ્રલયકાળની ઉત્પત્તિ તહારામાં છે તો આવા
 “ ક્ષુદ્ર અગ્નિની કેમ ન હોય ? ”

“ એ અગ્નિ પણ જડ છે—એક ચૈતન્ય તું પ્રભુ છે ! હું રંક
 “ વિધવાનો પુત્ર તેને જોળે તહે આ સંપત્તિ આપી, આ કુટુંબ આપ્યું,
 “ આ કીર્તિ આપી, એ સર્વ તહારી કૃપાનાં ફળ—તેમાંથી એક ફળ
 “ તને પાછું આપવાને સમય આવ્યો ત્યારે જો હું પાછી પહાની ફહાડીશ—
 “ તો મહારા જેવો કૃતદ્ધ કોણ ? જેટલું આપ્યું છે તે સર્વ તું પાછું
 “ લેઈ લે ત્યાં સુધી તો હું એક તહારી સેવાનિમિત્તે એટલું કરવાને
 “ બંધાયલો છું ! ”

“ આ સેવા કરતાં બડબડવું કે મનમાં દુઃખ પામવું એ શાને ?
 “ મને તેમ કરવા શો અધિકાર છે ? ”

“ દુષ્ટરાય ! શઠરાય ! તમારા કારભારરૂપ કારણના કાર્યરૂપ બંધા
 “ થતા દેહવાળો મહારો કારભાર—તમારા જેવો મહારો કારભાર—કાલ
 “ પ્રાતઃકાળે પુરો થશે; તમારા જેવો હું છું તે કાલથી મટીશ—કાલથી
 “ મહારા કારભારનું કારણ એક જ રહેશે—એ કારણ ઈશ્વરની સેવા,
 “ લોકની સેવા, મહારાણો શુદ્ધ હશે તેટલી તેની સેવા—આ કારણથી
 “ મહારા પ્રધાનપદનો દેહ કાલથી બંધાશે; બાકી હું તો હતો તેવો
 “ રંક—તમ પૃથ્વી સુવા જોઈએ ને કોળીયો અન્ન ખાવા જોઈએ—તેનો
 “ અધિકારી...ધ...”

એટલું મનમાં બોલતાં બોલતાં બુદ્ધિધન નિદ્રાવશ થયો. રાજ
 અને પ્રધાનની નિદ્રા ફહેવાતી નથી, પણ કેવળ ધર્મને અર્થે પદ ભોગવનાર

રાજા અને પ્રધાનને નિદ્રાનો અવકાશ ધર્મ જ આપે છે. આજ યુદ્ધિ-
ધન સ્વસ્થ અને ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો.

એ નિદ્રામાં પડ્યો તે વેળાએ પ્રમાદધન ઘેર આવ્યો ન હતો,
આવવાનો ન હતો, અને પ્રાતઃકાળે સહ ઉઠ્યા પણ એ આવ્યો ન હતો.
લોકમાં તો અનેક વાતો ફેલાઈ, સમુદ્રપર એક મહાદેવ તણાવું દેખાયું
હતું તે એનું ફેલાયું, કોઈ ફેલાયું એણે આપઘાત કર્યો, કોઈ ફેલાયું એને
કોઈએ મારી નાંખ્યો, કોઈ ફેલાયું એ જતો રહ્યો. ગુપચુપ નિકટનાં સંબં-
ધીયોમાં ત્રણ ચાર વાતો ફેલાઈ, કુમુદ પાછળ ઘેલો થઈ નાઠો ફેલાયો;
એના ઉપર વહેમાઈ એનું જીન કરવા, વેરનો માર્યો, ગયો, ફેલાયો.
નવીનચંદ્રને મારવા ગયો ફેલાયો. પિતાની પાસેથી મળવાની શિક્ષાના
ભયથી તેમ લજ્જાથી પણ ગયો ફેલાયો. એનું ખરેખરું શું થયું છે તે
ધશ્વર જાણે. “એ પુત્ર શોધી ફેલાડવા યોગ્ય નથી—ગયો તો ભલે”—
“મહારે એનું કામ જાણી”—“જીવતો હો કે મુવો હો તે મહારે મન
એક જ છે”—“હું તો એનું સ્નાન કરી નાંખું છું”—ઇત્યાદિ વચન
પુત્રના સંબંધમાં યુદ્ધિધને કહ્યાં ફેલાયાં.

વાંચનાર ! સુવર્ણપુરમાં હવે રહેલાં માણસોની કર્મકથા આથી
આગળ જાણવાનું આપણે શું પ્રયોજન છે ? આટલું જાણવું ખસ છે
કે—^૧‘एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम्.

પ્રકરણ ૫.

વિષ્ણુદાસ બાવાની વિભૂતિ વચ્ચે.

દરગિરિ અને મુરઆમ અનેક ધર્મ અને પન્થવાળાઓનાં
પ્રિયસ્થાન થઈ પડ્યાં હતાં. ત્યાંનાં મંદિરો, મઠો, વગે-
રેની સંખ્યા આ પ્રિયતાનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે. ભરતખંડી
આર્યોના ધર્મમાત્રના દેહમાં જ્ઞાન, યોગ, કર્મ, અને
ભક્તિ એ ચારમાંનાં એક અથવા અનેક પ્રાણરૂપે
રહે છે, અને એ સર્વ જાતના પ્રાણથી પ્રવર્તતા ધર્મ આ સ્થળે
જુદે જુદે કાળે હતા અને તેમનાં સ્મરણસ્તૂપ^૨ રૂપે મંદિરો સુંદરનાં

૧. “परिभव पामेला मनस्वी जनानुं प्रायश्चित्त आहुं न छे.

૨. Monuments, સ્મરણાર્થે દેવી કરેલી ઇમારતો.

શિખરો ઉપર તેમ તળેટી ઉપર વર્તમાન હતાં તેની પરિગણના જેવું સરસ્વતીચંદ્રપાસે થયેલું તે આપણે જાણીએ છીએ. આ ચાર જાતના પ્રાણોમાંથી વિષ્ણુદાસ ખાવાનો પંથ કેવા પ્રાણને ધારણ કરતો હતો તે જાણ્યાથી એ ખાવાનો પરિચય કરવા આપણે અધિકારી થઈશું.

યોગ અને કર્મ, ઉભય આ યુગમાં ક્ષીણ થઈ ગયાં છે છતાં, તેમના ઉપર આર્યોની સાહજિક પ્રીતિ છે. તેમાં ભેદ એવો છે કે કર્મ-માર્ગમાં પ્રવર્તવા શ્રદ્ધા અને અવકાશાદિ હોય તો એ માર્ગ સાધ્ય હોવાથી હજી પ્રવર્તે છે, અને યોગની સાધના ઐન્દ્રજલિક પ્રયોગ જેવી હોવાથી તેનો પ્રવર્તક કવચિત જ મળી આવે છે અને જ્યાં મળી આવ્યો લાગે છે ત્યાં અસાધારણ આદર પામે છે. જ્ઞાનમાર્ગની વાર્તા સર્વ બુદ્ધિઓને ગમ્ય છે; અને કર્મમાર્ગનાં ફળની વાટ સ્વર્ગે પહોંચતા સુધી જોવાની છે, અથવા સાધકના જીવનમાં કાંઈ મોટો અમત્કાર થાય અને તેની સાથે કર્મસાધનાને કારણે થયેલી માનવાનો શ્રદ્ધાળુને પ્રસંગ આવે, ત્યાંસુધી કર્મસાધનાનું ફળ શીઘ્ર અને હસ્તગત થતું નથી; તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારે જ્ઞાનના સાધકને યથાશક્તિ ફળ મોડું વહેલું પણ નિશ્ચિતપણે આ જ ભવમાં મળે છે, એ જ્ઞાનમાર્ગની લોકપ્રિયતાનું આ ઈત્રેજી યુગમાં ઉઘાડું કારણ છે. પરંતુ એ જ્ઞાનમાર્ગ આર્ય સંપ્રદાય પ્રમાણે તો વેદાંત જ છે અને તેનું રહસ્ય પામતા સુધી પ્રયત્ન કરવાનું ધૈર્ય રાખનારા વિરલ હોય છે, માટે જ્ઞાનમાર્ગના પંથમાં એ ઉપપંથ છે એમ કહીએ તો ચાલે. એક ઉપપંથ સાધારણ ઉપપંથ જ લોકપ્રિય છે અને આપણા જ્ઞાનમાર્ગના મિત્રો અને શત્રુઓ સર્વ પ્રાયશઃ આ સાધારણ ઉપપંથ સાથે જ મિત્રતા કે શત્રુતા રાખે છે. હવે આ સર્વ માર્ગોમાં-જ્ઞાનમાં, કર્મમાં, અને યોગમાં, સાધન જોઈએ છીએ; પણ સાધનનો પણ ખપ ન પડે એવો ચોથો ભક્તિમાર્ગ આર્યોએ પ્રવર્તાવ્યો છે; અને બુદ્ધિ આદિ કાંઈ પણ સાધન ન હોય તેને વાસ્તે સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘાડવાનો આ માર્ગ અભિલાષ રાખે છે, આ જગતમાં સ્વર્ગના અમૃત જેવું અમૃત સાધનહીન સ્ત્રીપુરુષોમાં ફેલાય છે, અને રાસલીલાનું રહસ્ય જણાવનાર ગાય છે કે, કૃષ્ણબ્રહ્મને

“ સખ સાધનને રહિત જ્યું અખલા,

“ સો થેઈ થેઈ નાચ નચાવે;

“ ખીરપેંડો પ્રેમકો નોંખો કહાવે!”

આ ચારે માર્ગનો અભ્યાસ વિષ્ણુદાસ ખાવાએ કર્યો હતો અને

એ ચારેની મેળવણી પોતાના પંથમાં કરી હતી અને તેથી સાધનહીન તેમ સાધનવાન હવે એ પંથમાં લલચાતા અને દૃઢ રહેતા.

વિષ્ણુદાસસ્વામી પૂર્વાવસ્થામાં બ્રાહ્મણ હતા. તે કાળે કાશી અને અંગાળ દેશમાં ફરી, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ગણિત, મીમાંસા, ન્યાય, અને વેદાંતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. હિમાચલનાં તીર્થો અને એકાંતસ્થાનોમાં જઈ યોગસાધનામાં ચંચૂપાત કર્યો હતો. અંતે શિવ, વિષ્ણુ, અને શક્તિના ઉપાસકોમાં ભળી ભક્તિમાર્ગની ધ્યેતા પણ મેળવી હતી. સર્વ કામ કરી આ બ્રાહ્મણે ઘેર આવી ગૃહસ્થાશ્રમ આરંભ્યો, અને માતા, પિતા, ભાઈઓ, ખેડેનો, સ્ત્રીપુત્રાદિ હુટુંબ-વિસ્તારનાં સુખદુઃખ અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ તથા હાનિના કલેશ એ સર્વના સ્વાદ ચાખ્યા. આ સર્વ અનુભવની પરિપાક દશા જેવું થતાં તેને બહુ વાર ન લાગી. બત્રીશેક વર્ષને વયે પોતાના ગામને પાદરે એક તળાવના આરા ઉપર બેઠો બેઠો આ બ્રાહ્મણ સ્નાનસંધ્યા કરવાનું આરંભતો હતો એવામાં ત્યાં એક મહોદું બેગીલોકનું ટોળું આવ્યું. તેમની સાથે એને સમાગમ થયો અને એ લોકનો સહવાસી થવા તેને મન થયું. પ્રવાસના પરિચય-વાળો બ્રાહ્મણ ઘેર જઈ હુટુંબને સર્વ દ્રવ્યાદિ વ્યવહારસાધનની સુખત કરી આવ્યો અને સ્ત્રીને એકાંતમાં બોલાવી તેને કહ્યું: “જે હું આવું “જાઉં” છું તે ઘેર પાછો આવવાનો નથી. ઘરમાં સહિ ખાવ પીયો “એટલી સંપત્તિ ઈશ્વરે આપી છે, તહારે પુત્ર છે, માળાપને માટે મહારો “ભાઈ છે, સહિના સ્વાર્થ સારવાનું નિમિત્ત હું થઈ ચુક્યો છું, માટે “હવે અત્રે રહેવાનું મહારે શિર બંધન નથી. માટે હું જાઉં છું.” સ્ત્રીએ કલ્પાંત કર્યો, હુટુંબમાં સર્વને ખજર પડતાં રહારોળ થઈ રહી, અને બ્રાહ્મણ સંશયતુલામાં પડી સર્વને આશ્વાસન દેઈ જ્ઞાનમાર્ગ બતાવવા લાગ્યો, અને સર્વ રાત્રિયે નિદ્રાવશ થયાં એટલે સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરી, લંગોટીભર ઘરમાંથી નીકળ્યો અને બેગીયોના ટોળામાં ભળી પ્રાતઃકાળ પહેલાં સર્વ સાથે ટેટલાક ગાઉ સુધી આનંદ કરતો નીકળી ગયો. હુટુંબને દુઃખી કર્યાનો વિચાર થતાં મને મનનું સમાધાન કર્યું: “પ્રવાસ “કરવા નીકળનારની પાછળ રહારોળ તો નિર્મેલી જ છે પણ પ્રવાસી “પાછો આવવાની આશાથી સહિ વહેલાં શાંત થાય છે. આ જરા મોડાં “શાંત થશે. મહારે મરણકાળે તેમને શોક થાત તેનાથી આ શોક ઘણો “ઓછો થશે અને મહારું મરણ તેમને જાણવાનું નથી એટલે એ “પ્રસંગના મહાશોકમાંથી હું તેમને ઉગારું છું. વગર વૈધવ્યે વૈધવ્યને “પ્રાપ્ત થનારી મહારી સ્ત્રીને માથે દીર્ઘકાળનું દુઃખ તો રહેશે,”—આ

દુઃખ દેવાનું પાપ પોતાને શિર કેમ નહીં તેનું ખરોખર સમાધાન થયું નહીં. પણ “થયું તે ન થયું થનાર નથી” ગણી તે વાતનો વિચાર દૂર કર્યો અને વિષ્ણુદાસખાવાનું નામ ધારણ કરી, યજ્ઞોપવીતનું વિસર્જન કરી, જટા અને વિભૂતિ ધારણ કર્યો. પોતાની વિદ્વત્તાથી અને પ્રવીણતાથી થોડે કાળે વિષ્ણુદાસ જોગીયોની ગુરુ-પદવી પામ્યો અને તેની સાથે યદુનંદનના મંદિરમાં ગુપ્ત રાખેલાં લક્ષ્મિમાર્ગનાં રહસ્ય દર્શાવનાર પુસ્તકોનો સ્વામી થયો.

એ પુસ્તકોમાંથી વિષ્ણુદાસને ઘણું ઘણું મનન કરવાનું મળ્યું. આ મંદિર ઘણું પ્રાચીન હતું અને તેના અધિકારી ખાવાઓમાં પ્રસંગે પ્રસંગે સમર્થ વિદ્વાનો આવેલા હતા. એ ચાર પુરુષો સાધારણ નીવડે ત્યારે તેનો અનુયાયી કોઈક સમર્થ નીવડતો. આ ગોસાંઈઓ અલખવાદી હતા અને તેમાં યદુનંદનની પૂજા જોડાવાથી તેમના અસલ પુરુષોએ કંઈ કંઈ શાસ્ત્રાર્થ કરીને અને કંઈ કંઈ પુસ્તકો રચીને પોતાનો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો. પ્રાચીનતમ પુસ્તકોમાં અલખ એટલે અલક્ષ્ય એટલે નિર્ગુણ બ્રહ્મ એવો અર્થ કરેલો હતો. એક પુસ્તકમાંથી એવું જણાઈ આવ્યું કે તે કાળે આ મઠવાળા વેદાંતી હતા અને શુદ્ધ બ્રહ્મને બ્રહ્મ નામે માનતા. પણ પાસે જ જૈન આચાર્યો રહેતા તેમની સાથે આ ગોસાંઈઓને વાદ થતા, અને વેદાંતના મત વિરુદ્ધ જૈનોએ એવી તકરાર ઉઠાવી કે ખરી કે ખોટી માયા અને તેથી ભિન્ન બ્રહ્મ એમ બે વાનાં માનનારા વેદાંતીઓ પોતાને અદ્વૈતવાદી કહે તો વદતો વ્યાઘાતના દોષમાં આવે છે. આ પક્ષનો પ્રતિપક્ષ સમર્થ ગોસાંઈઓએ શંકરાચાર્યના સમર્થ આધારે કર્યો અને કાવ્યા; પરંતુ સાધારણ વર્ગના લોક એ વાદવિવાદ સમજી શક્યા નહીં અને ઘણા લોક જૈન સંપ્રદાયને સ્વીકારવા લાગ્યા. નદીનું પૂર આણી-પાસ વળતું જોઈ તેને અટકાવવા ગોસાંઈઓએ નવી યુક્તિ કરી, અને પોતાના મૂળ અલખ-વાદમાં લખ-વાદ ઉમેર્યો અને એમનો મત અલખ-લખ-વાદ કહેવાવા લાગ્યો. એક અલક્ષ્ય બ્રહ્મ સર્વવ્યાપી છે પરંતુ નામ-રૂપ-આદિ વિશેષણોથી તે અલક્ષ્ય કવચિત્ લક્ષ્ય થાય છે અને પોતે પોતાની લક્ષ્યતાનો સાક્ષી થાય છે ત્યારે લક્ષ્ય કહેવાય છે તેને ઈશ્વર કહો, માયા કહો, કે ગમે તે નામે ઓળખો. પરંતુ એ સર્વ લક્ષ્ય એટલે લખ છે, અને તેમાં વિવિધ પરિણામને અંતે મનુષ્ય લખ થાય છે અને જ્ઞાનના સાધનથી એ લખમાં અલખ જાગે છે. આવી જાતનો સંપ્રદાય સામાન્ય લોકથી સમજાવા લાગ્યો તેની સાથે ગોસાંઈઓનું

અળ વધવા લાગ્યું. વળી ચદુનંદનની પ્રતિમા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને માહેશ્વર, વિષ્ણુના અવતાર, એ આદિ અનેક કથાઓનો લખ-વાદમાં અંતર્ભાવ બહુ મુલભ થઈ પડ્યો. કૃષ્ણાવતારનું રહસ્ય પણ અલખ જગાવનારને સમજાવવામાં આવતું. આવી રીતે સાધારણ માણસોને પોતાના પંથમાં ભક્તિ-માર્ગને પગથીયે પગ મુકાવી, તેમને રહસ્યના જિજ્ઞાસુ કરી, અંતે અદ્વૈત અલખના સંપ્રદાયરૂપ શિખર ઉપર લઈ જવામાં આવતા.

વિષ્ણુદાસ અધિકારી થયા તે કાળે લિન્ન લિન્ન પંથવાળાની આ અસાચસી બંધ થઈ ગઈ હતી, અને જૈન લોકને બદલે શિવમાર્ગીઓ, શાક્તો, અને વૈષ્ણવો ઘડી ઘડી હુલુચુલો કરતા હતા. ટેટલાક સારા માણસોને આથી આ સ્થળ ઉપર અનાસ્થ થતી હતી, અને વિષ્ણુદાસ અધિકારે ન આવ્યા હતા તો સુંદરગિરિ તેમ સુરગ્રામ ઉભયનું માહાત્મ્ય અસ્ત થાત. પણ એ બાવાએ શાંતિથી, સહનશીલતાથી, આદાર્યથી, અને આતુર્યથી, અસ્ત થતું માહાત્મ્ય ટેકાવ્યું, ધર્મયુદ્ધને દેકાણે ધર્મસમભાવ પ્રવર્તાવ્યો, અને નમ્રત્વેનોત્તમંતઃ પરગુણકથનૈઃ સ્વાન્ ગુણાન્ રૂપાયન્તઃ* આદિ પદોવાળા શ્લોકને અનુસરી, સર્વને તારી પોતે તર્યા, સર્વની પ્રતિષ્ઠા વધારી પોતાના પંથનો ઉત્કર્ષ કર્યો, અને પોતે સર્વ દેવને નમસ્કાર કરી પોતાના દેવને સર્વપાસે નમસ્કાર કરાવવા લાગ્યા.

સરસ્વતીચંદ્ર મંદિરપાસે આવ્યો એટલામાં એને ત્યાં લાવનાર બાવાઓએ પોતાના ગુરુજીના અને-તેમના પંથના આ ઇતિહાસનો કંઈક પરિચય કરાવ્યો અને ગુરુજીની સુજનતા અને શક્તિની સ્તુતિ એના અવલુમાં રેડી. આ નવીન અનુભવ અને નવીન વિનોદના બળથી મંદિરપાસે આવી ઉભો તે કાળે કુમુદચંદ્રી એના મનમાંથી અગોચર થઈ ગઈ, ગોસાંઈઓના સુધીર્ઘિત સ્વામીને જેવા તેના મનમાં આતુરતા સજ્જ થઈ, અને જેના સેવકોએ પોતાના ઉપર આટલો ઉપકાર કર્યો હતો અને આટલો વિદ્વદાનંદ આપ્યો હતો તેના આતિથેય અને સમાગમનું પાત્ર થવા એની ઉપકૃત વૃત્તિ વધારે ઉપકારના લોગની કામુક બની. શોક-તિમિર અદૃશ્ય થયું અને પ્રસન્ન મુદ્રા એના મુખ ઉપર સ્ફુરી આવી. મંદિર પ્રત્યક્ષ થયું તેની સાથે સર્વ બાવાઓ ગાજી ઉઠ્યાઃ “નંદકો નંદન એક આનંદ દેત હય!”

* “નમ્ર થઈ તે જ સાધનથી હૃત્તત થતા, અને પારકાના ગુણોનું કથન કરવાથી જ પોતાના ગુણને પ્રસિદ્ધ કરતા.”

“જય યદુનંદન! જય યદુનંદન!” કરતું સર્વ મંડળ મંદિરના પગથીયાં આગળ આવ્યું.

આ મંદિર દેવાલયના આકારનું ન હતું, પણ એક વિશાળ મઠના આકારનું હતું. આ મઠને એક માળ પણ ન હતો. આગળ ચુનાગ-ચીનો ઓટલો, તેમાંથી અંદર જવાનું એક દ્વાર, દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં એક મ્હોટી છાપરાવાળી ઓસરી, ઓસરીનાથી આગળ એક મ્હોટો છોખન્ધ ચોક, ચોક વચ્ચે મ્હોટી ચતુષ્કોણ વેદિ, વેદિ ઉપર ચાર હાથ ઉંચો તુલસીક્યારો, ચોકની બે પાસે બે મ્હોટી શાળાઓ, તથા ચોકની પાછળ અને શાળાઓ વચ્ચે એક બીજી ઓસરી હતી, અને ઓસરીને મધ્યભાગે મ્હોટી ઓરડીના આકારનું મંદિર હતું. પૂજ-પ્રસંગે દ્વાર ઉઘાડાં રાખી અને સમાધિપ્રસંગે દ્વાર બંધ કરી વિષ્ણુદાસ મંદિરમાં દૂહોડેક હાથ ઉંચી યદુનંદનની પ્રતિમાની એક પાસ દર્ભાસન ઉપર બેસતા, અને અન્ય પ્રસંગે જમણી પાસની ઓસરીમાં બેસતા, ફરતા, અને સુતા. પ્રાતઃકાળે સમાધિ તથા પૂજ થઈ રહ્યા પછી પોતાની ઓસરીમાં આવી કથા ફેરવતા; તે થઈ રહ્યા પછી એકલા બેસી શાસ્ત્રવિચાર કરતા; તે પછી આગળની ઓસરીમાં સર્વ ગોસાંઈઓની સાથે એક પંક્તિયે બેસી ભોજન કરી, તે થઈ રહ્યા પછી, પોતાની મંડળી લેઈ, સુંદરગિરિ ઉપરથી નીચે ઉતરી, ચારે પાસનાં ગામમાં અલખ જગવવા તથા ભિક્ષા લેવા જતા; ત્યાંથી સંધ્યાકાળે પાછા ફરી પૂજપાત્રી તથા જ્ઞાનવિચાર કરી, રાત્રે બાર વાગે નિદ્રાવશ થતા. બહારથી પાછા મોડા આવે ત્યારે પૂજ બીજું કોઈ કરતું.

વિષ્ણુદાસના અનુયાયી ગોસાંઈઓના ચાર ભાગ પાડેલા હતા. છેલ્લો વર્ગ “અનધિકારી” પુરુષોનો હતો; તેમને માત્ર પૂજપ્રસંગે સ્વામીસાથે ભક્તિ-ભજન કરવાનો અને ભોજન-પ્રસંગે તેમનાં વચનામૃત સાંભળવાનો અને શંકા-સમાધાન કરાવવાનો અધિકાર હતો. બીજો વર્ગ કનિષ્ઠ અધિકારીઓનો હતો; તેવા અધિકારીઓ કથામાં અઠવાડીયામાં બે દિવસ શ્રવણ કરવા બેસતા અને બાકીના દિવસ શાસ્ત્રાભ્યાસ અને શાસ્ત્રમનનમાં ગાળતા. આ બે દિવસ સ્વામી ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય બતાવતા. મધ્યમાધિકારીઓ આ બે દિવસ શ્રવણ કરતા અને તે ઉપરાંત બીજા બે દિવસ સ્વામીપાસે યોગાધ્યયન કરતા. ઉત્તમાધિકારી જુજ હતા; તેઓ આ સર્વ દિવસોએ શ્રવણ કરવું હોય તો કરે, અને તે ઉપરાંત બાકીના દિવસોએ સ્વામીપાસે વેદાંત શ્રવણ કરતા. સ્વામી પોતાનું મંડળ લેઈ નિમ્ન દેશમાં રોજ ફરવા જાય અને ઉચ્ચ તાપને

સમયે ડોઈ ળાયાવાળા મહાવૃક્ષ નીચે વિશ્રામ કરે અથવા ડોઈ સરોવર અથવા નદીને તીરે સાયંકાળની રમ્યતામાં “લખ-આનંદ” પ્રગટ કરે તેવા તેવા પ્રસંગોએ ન્યાય, મીમાંસા, ગણિત, આદિ શાસ્ત્રોમાં ગોસાંઈઓને પ્રવેશ કરાવતા. કાળક્રમે સ્વામીને યોગ્ય લાગે ત્યારે અનધિકારીને અધિકાર આપતા, કનિષ્ઠાધિકારીને મધ્યમાધિકારી અને મધ્યમને ઉત્તમાધિકારીનું પદ આપતા, અને ઉત્તમાધિકારીમાં ઉત્તમ હોય તેને પોતાના એકાંત શાસ્ત્રવિચાર પ્રસંગે એકાંતમાં બતાવી પોતાના સમાન કરતા અને તેની સાથે ચર્ચા કરી જ્ઞાન આપી જ્ઞાન લેતા.

મંદિરની બીજી પાસની ઓસરીમાં ઉત્તમાધિકારીયો બેસતા. એક પાસની શાળામાં મધ્યમાધિકારીયો બેસતા, અને બીજી પાસનીમાં કનિષ્ઠાધિકારીયો બેસતા. આગળની ઓસરીમાં અનધિકારીયો બેસતા. મંદિરની પાછળ એક બીજી બે ઓરડીયો હતી તેમાંની એકમાં પૂજની સામગ્રી અને બીજીમાં પુસ્તકો તથા મઠનું દ્રવ્ય રૂઢેલું. પોતાની ઓસરી પાછળ એક દ્વાર હતું, તેમાં થઈ પાછળના ઉઘાડા ભાગમાં સ્વામીના સ્નાન-શૌચાદિનાં સ્થાન હતાં. એ ભાગ વિશાળ હતો, પણ તેની ચોપાસ પર્વતના ઉંચા ઉંચા ખડકની ભીંતો હતી અને મઠની બે પાસની ભીંતો તેને સાંધી દીધી હતી. આ વાડામાં પર્વતની સામી ભીંતે મ્હોટી ગુફા હતી, અને ગુફાને મુખે મહાન ન્યથોધ^૧ વૃક્ષ હતો. આ વડ અને પર્વત વચ્ચેના ખુણામાં એક સુંદર નિર્મળ અને મીઠા પાણીનો ઝરો નિરંતર વહેતો હતો અને પ્રવાહ ભૂમિમાં જ લીન થઈ જતો હતો. આ ઝરામાં મ્હોટાં શતપત્ર કમળ થતાં. તેના ઉપર પર્વતની ભીંતોએ મધુર ગુંતરવ કરતા મધુકરોના બે પુડા બાજેલા હતા. વડ શીવાય એટલામાં તમાલ, આંબા, કેળ આદિ વૃક્ષો, કેટલાક વેલા, અને પરાગવાન સુંદર સુગન્ધી પુષ્પો મધુર પવનને વશ થતાં હતાં. ઝરા આગળ હંસો, બતકો, મેના, ચોપટ આદિ પક્ષિઓ રૂઢેલાં. ન્હાનાં હરણ અને સસલાં પણ હતાં. આમ સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તૃપ્ત અને શાંત કરનાર પદાર્થો અને એકત્ર થયા હતા. કોમળ સ્પર્શવાળું બારે માસ લીલું ઘાસ, ઝરા અને પક્ષીઓનું ઝીણું ગાન, નેત્રને શીતળ કરનાર સ્પષ્ટિના રંગ અને ચિત્રો, નાસિકાને આહલાદ આપનાર પુષ્પગંધ, અને મિષ્ટ જળ અને ફળો: એ સર્વ આ વિશાળ વાડામાં મનુષ્યના મનને ક્ષોભ અને ઉદ્દીપન નહોતાં આપતાં, પણ શાંતિ અને આનંદ આપતાં હતાં, અને હૃતકં ડાબી દેઈ મુતકંને સપક્ષ

કરતાં હતાં. આ ઉપવનમાં સરસ્વતીચંદ્રને ઉતારો આપવો એવી વિષ્ણુ-
દાસજીએ ગોસાંઈઓને આજ્ઞા કરી હતી, તેથી મંદિર-મહાના દારમાં
પ્રવેશ કરી, આનંદગર્જના કરતા જોગીઓ, ગુરુવચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખી,
તેમના આદરના પાત્ર ઉપર જાતે આદર રાખી, આગળની ઓસરી-
માંના આશ્ચર્ય પામતા અનધિકારીયો વચ્ચે થઈને, ઓઠમાં ગુલરી-
ક્યારાની એક પાસે થઈને ગુરુજીવાળી ઓસરીમાં થઈ, ઉપવનમાં
સરસ્વતીચંદ્રને લેઈ ગયા. ઝરાપાસે ન્યથોધની શાખાઓની છાયામાં
પાથરી રાખેલા મૃગચર્મ ઉપર એને બેસાડ્યો અને એ મંડળીમાંથી
મોહનપુરી અને વિહારપુરી ગુરુજીની આજ્ઞા લેવા ગયા.

વિષ્ણુદાસ જ્યોતિઃશાસ્ત્ર લાણેલા હતા અને તેના ઉપર તેમને એવાં
બીજાં શાસ્ત્રો ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા રાખતા હતા. તેમનું વય વૃદ્ધ થવા
આવ્યું હતું અને પોતાનું સ્થાન સંભાળનાર કોઈ મહાત્મા જડી આવે
તો હું અપશ્ચિમ-સમાધિને પ્રાપ્ત થઈ એવી ઇચ્છાથી નિત્ય મનન
કરતા, અને ગઈ કાલ જે નક્ષત્ર-મુહૂર્ત-ક્ષણમાં કોઈ મહાત્મા જડશે
જોઈએ એવું એમને ગણિતથી સિદ્ધ થયું હતું તે ક્ષણમાં જ સરસ્વતી-
ચંદ્ર પ્રાપ્ત થવાથી તેમની શ્રદ્ધા દૃઢતમ થઈ હતી અને તેમને અત્યંત
ઉત્સાહ થયો હતો. પ્રાતઃકાળમાં અતિથિની સાથે થયેલા ગોઠી-વિનોદનું
વિહારપુરીએ વર્ણન કર્યું હતું તેથી આ શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહમાં વૃદ્ધિ
થઈ, અને આ નવા પુરુષની જાતે પરીક્ષા કરવા તેમને ઉત્સુકતા થઈ.

અત્યારે વિષ્ણુદાસ પૂજા કરી રહેવા આવ્યા હતા અને વિહાર-
પુરી તથા મોહનપુરીએ સમાચાર નિવેદન કરતામાં જ આજ્ઞા આપી
કે “એ પુરુષને સત્વર આ મંદિરમાં લાવો—એને ગીર્વાણ બાપા
આપડે છે; હું તેની પરીક્ષા પળમાં કરીશ.”

પળવાર સરસ્વતીચંદ્રને આગળ કરી બાવાઓ લાવ્યા. મંદિરના દ્વારમાં
પ્રવેશ કરી, વિષ્ણુદાસને પ્રણામ કર્યા, ચંદ્રનંદનથી પ્રતિમા લાણી દૃષ્ટિ
ન કરી, અને દ્વારમાં જ ઉભો. સર્વને આ ખેલ વિચિત્ર લાગ્યો; કોણ
ન પામતાં પોતાને સ્થાને બેસી રહી, અતિથિ લાણી ઉંચું જોઈ
વિષ્ણુદાસ બોલ્યા:

“કસ્ત્વં શિશો કસ્ય કુતોડસિ ગંતા ।

“કિં નામ તે ત્વં કુત આગતોડસિ ॥

૧. હે બાળક! તું કોણ છે? કોનો છે? ક્યાં જવાનો છે? તારું નામ
શું? ક્યાંથી આવ્યો? હે બાળક, આ મહે કહું તેનો ઉત્તર આપ અને મને
પ્રસન્ન કર, તું પ્રીતિને વધારનાર છે:—હસ્તામલક સ્તોત્ર.

“ एतन्मयोक्तं वद चार्मक त्वं ।
“ मत्प्रीतये प्रीतिविवर्द्धनोऽसि ॥”

આ અચીન્ત્યા વિચિત્ર ભાષાના પ્રશ્નને સંતતીય ઉત્તર મેધાવીએ ત્વરિત આપ્યો:—

“ नाहं मनुष्यो न च देवयक्षौ ।
“ न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥
“ न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो ।
“ भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः ॥”

એટલું બોલી હાથનો સ્વસ્તિક રચી ઉભો રહ્યો અને મનમાં હસી મનમાં બોલ્યો.

“ This is a correct answer, correct in a double
“ sense, true to my philosophy, and true to myself—
“ I alone know me and that I am. I belong to all
“ castes or to none, and my stage of life comprehends
“ all stages. I am my inner self and I know it.
“ The words are true as they were first spoken and
“ also as I speak them now.”

“ વાહ, વાહ, વાહ, વાહ, ?” વિષ્ણુદાસજી ગાજી ઉઠ્યા: “ દેખો,
“ દેખો, મેરા શાસ્ત્રબચન સિદ્ધ હુઆ !”

—“ અચ્છા: નવીનચંદ્રજી.—”

પોતાનું નામ વિષ્ણુદાસ જાણે છે જાણી સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક આશ્ચર્ય પામ્યો, પણ પ્રશ્ન સાંભળવા સામું બેઠો રહ્યો, વિષ્ણુદાસનો વચનપ્રવાહ આલ્યો:

“ નવીનચંદ્રજી, આ મંદિરમાં પ્રવેશ કરનાર પ્રથમ આ અમારા
“ દેવ ચક્રુનંદનને નમે છે.”

“ સત્ય છે—પણ હું મહારા ઇશ્વરને જ નમું છું.”

“ લેયા, તમારા ઇશ્વર કોણ ?”

૧. હું માણસ નથી. દેવ નથી, ચક્ષુ નથી, બ્રાહ્મણ નથી, ક્ષત્રીય નથી, વૈશ્ય નથી, શૂદ્ર નથી, બ્રહ્મચારી નથી, ગૃહસ્થ નથી, વાનપ્રસ્થ નથી, સંન્યાસી નથી, હું એક “ નિજ-બોધ-રૂપ” છું.—હસ્તામલક સ્તોત્ર.

“ તે નિરંજન નિરાકાર છે.”

“ તો તો, નવીનચંદ્રજી, વ્યક્તિ અને આકૃતિ ઉભય તે નિરંજન નિરાકારથી જ થાય છે.”

“ સત્ય છે. પણ આપને તુલસીલક્ષ્મીની મમતા વિદિત હશે.”

“ તે કઈ, લૈયા ?”

સરસ્વતીચંદ્ર ઉત્સાહથી બોલ્યો: “ આપ તો વિદ્વાન છો, પણ લક્ષ્મી પણ છો, અને તુલસીદાસે કૃષ્ણચંદ્રને નમસ્કાર ન કર્યા ને “ કહ્યું કે,

“ ભલી બની છબિ આજકી, બેશ બને ! હો નાથ,

“ તુલસી-મસ્તક તબ નમે, ધનુષ્ય બાન દ્યો હાથ.”

ચંદ્રનંદનનો તિરસ્કાર થયો સમજી બાવાઓમાં કોપ સળગતો હતો તે આથી કાંઈક અટક્યો ને એટલામાં તેમની રગ વર્તી જનાર અને તેમનું ઔષધ જાણનાર વિષ્ણુદાસ તરત બોલી ઉઠ્યો:

“ વાહ, વાહ, નવીનચંદ્રજી, બોત કીયા ! ”—બીજા મંડળ સામે જોઈ બોલ્યો; “ દેખો લૈયા, યહ પુરુષ તો શ્રી અલખકું પ્રાપ્ત હુવા હય—ઉસકુ તો અખ અલખ ઓર લખકા અભેદ દેખનેકા માત્ર બાકી “ હય; શ્રી તુલસીદાસજીસે નવીનચંદ્રજી શ્રેષ્ઠ હુઆ; જો લખ અલખ “ હો કર દર્શન દેવે તો નવીનચંદ્રજી નમસ્કાર કરે. જો શ્રી કૃષ્ણચંદ્રજી “ શ્રી રામરૂપ હુવા તો શ્રી લખ અલખ હો જય ઓ તો અપના “ ઉત્તમાધિકારીકા અધિકારીકી બાત હય—કેમ, વિહારપુરી, સાચું “ કે નહી ? ”

“ અહુત સત્ય, ગુરુજી ! ઓ તો લક્ષ્મીનકા ટેક હય.”

સર્વ ગોસાંઈમંડળ પ્રસન્ન થયું. સરસ્વતીચંદ્ર પણ પ્રસન્ન થયો ને મનમાં બોલ્યો:

“ The man's pluck is equal to my wish. He has “ grasped my position and gracefully assisted me “ in extricating me from the perplexing conflict “ between my duty to my conscience and to such “ kind and gentle hosts as these. Far be it from “ me to speak a single syllable that will either be “ untrue for courtesy or for fear, or will happen to “ offend in the slightest degree the susceptibilities of

“ such noble and innocent souls as these. Gracious
“ God ! ”

એક ગોસાંઈએ વિષ્ણુદાસને પ્રશ્ન પુછ્યો.

“ ગુરુજી, જો એમ હોય તો નવીનચંદ્રજીને આપણો લેખ, જટા,
“ અને વિભૂતિ ધરાવો.”

આ સૂચનાથી સરસ્વતીચંદ્ર લડક્યો. વિષ્ણુદાસ પ્રશ્નની મૂર્ખતા
અને અતિથિનો ગભરાટ ઉભય સમજી ગયા, અને ઉભયનું નિરાકરણ
શાય એવો માર્ગ દેહાડ્યો. પ્રથમ તો તેમણે પુષ્કળ હાસ્ય કર્યું અને
પછી બોલ્યા: “ વિહારપુરી, આ ગોસાંઈ હજી અનધિકારી છે એટલે
“ કનિષ્ઠાધિકારીને જાણવાની વાત પણ જાણતો નથી. પણ એને
“ જિજ્ઞાસા થઈ તો તૃપ્ત કરશું. એ છે તો અનધિકારી, પણ અધિકારીયો,
“ સર્વ બોલો.”

વિષ્ણુદાસે પ્રથમ પદ ગાયું તેની સાથે ઉભા થઈ સર્વ અધિ-
કારી બાવાઓ હાથ ઉઠાવી કરી ઉછળી ઉછળી બુમો પાડી કપાળે
કરચલીયો ચહાવી ગાવા લાગ્યા.

“ જીલમ મત કરના રે બચ્ચા !

“ અલખકા જેલન સખ સચ્ચા. —જીલમં (ધ્રુવ)

“ ધોલ રે ખેરો, લગવે રે ખેરો,

“ ખેરો સુરંગી જમા;

“ અખંધુત હો, અરુ હો સંસારી,

“ નર હો, અરુ હો રામા ! —જીલમં ૧

“ અલખ લખત હય સખ હી જેલન,

“ હોને દો, હય જૈસા !

“ અલખ જગાવનકો અધિકારો ન

“ વિભૂત ધરેગા કેસા ? —જીલમં ૨ ”

ચોપાસ તાળીયો પડી રહી અને અપટ્ટીયો વાગી રહી. લેગીયોએ
ત્રણવાર હુદી હુદીને ગાયું અને એવે ઉચ્ચ સ્વરે ગાયું કે પર્વતમાં અને
ગુફામાં તેનો પડવો ઉઠી રહ્યો, અને અલખ ગાજી રહ્યો. એ ગર્જનાથી જ
પ્રશ્ન પુછનાર ગરીબ ગાયજેવો થઈ શાંત પડ્યો અને ગુરુજીની ક્ષમા માગી.

“ Look at this strong doctrine of toleration ! ”

સરસ્વતીચંદ્રનું મન મનમાં બોલ્યું.

સહ સંપૂર્ણ થતાં વિષ્ણુદાસ પ્રશ્ન પુછનાર સામું જોઈ બોલ્યા:

“ સમજ્યો, ખર્યા? આપણે શું વિભૂત ધરાવવાના હતા? જે કોઈ
 “ વિભૂત નહીં ધરે તો તે શ્રીલક્ષ્મીને ખેલ છે, અને જે શ્રી અલક્ષ્મી
 “ પરમાર્થે જાગશે તો તે વિભૂતને જ લખ કરશે ને ધરનાર વગર કહ્યો
 “ ધરશે. આ વિભૂત તો શ્રી અલક્ષ્મીની માત્ર સંજ્ઞા છે; બાકી સત્ય
 “ વિભૂત તો માનસિક છે તે તો માત્ર ઉલ્લાસિકારીને જ છે. તું હાલ
 “ એટલું જ શીખ કે સર્વ જોવું અને સર્વ લખ-રૂપ અલક્ષ્મીની વિભૂતિ
 “ છે જાણી તેનો તિરસ્કાર ન કરવો અને જીલ્લમ ન કરવો. એવો
 “ જીલ્લમ એ આસુરી માયાનો અહંકાર છે. પરંતુ આપ આપકા વિભૂત
 “ જે ધરતા હય ઔર સ્વધર્મકા ત્યાગ નહીં કરતા હય ચહ લક્ષ્મીને ટેક
 “ શ્રી લખ-આત્માકું ખોત પ્રિય હય ઔર ઈસ લિયે તુલસીકી પાસ
 “ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને રામરૂપ ધર દિયા! નવીનચંદ્રજીને ટેક છે ને તને અહં-
 “ કાર થયો!! આજ તો ક્ષમા કરું છું. બીજી વાર એ દુષ્ટ અસુરનો સ્પર્શ
 “ તને થયો તો આ મઠના આશ્રયની યોગ્યતા તહારામાં નહીં ગણું.”

આ વાર્તા પુરી થતાં વિષ્ણુદાસ બોલ્યા: “ મોહનપુરી, પૂજા
 “ સંપૂર્ણ થઈ તો હવે આપણે ઉપવનમાં ચાલો. આજે અનધ્યાયનો
 “ દિવસ છે માટે માત્ર શાસ્ત્રવિનોદ કરીશું અને અતિથિને એ વિનોદનું
 “ આસ્વાદન કરાવીશું. આજ સર્વ અધિકારીમંડળને સાથે રૂહેવા
 “ અનુજ્ઞા છે.”

સર્વ મંડળ ઉપવનમાં ગયું. ત્યાં સ્થળે સ્થળે મૃગચર્મ, વ્યાઘ્રચર્મ,
 અને શિલાઓનાં આસન તૈયાર થઈ ગયાં અને એક શિલાપર વ્યાઘ્ર-
 ચર્મ નંખાવી વિષ્ણુદાસ બેઠા અને પાસે બીજી શિલાઉપર મૃગચર્મ,
 નંખાવી અતિથિને બેસાડ્યો. બીજું મંડળ ચોપાસ વીંટાઈ વસ્યું.
 વિષ્ણુદાસે પ્રસન્ન વદનથી ગોષ્ઠીવિનોદ આરંભ્યો.

“ નવીનચંદ્ર, તમારા સંબંધમાં અત્યાર સુધીમાં જે જે સાંભળ્યું
 “ તેથી સર્વને પ્રસન્નતા થઈ છે. પણ મહારા સાંભળ્યામાં એમ પણ
 “ આવ્યું કે તમારા હૃદયમાં કાંઈક ઉંડું દુઃખસદ્ય છે—”

સરસ્વતીચંદ્ર હસ્યો અને વાક્ય પુરું થતાં પહેલાં બોલ્યો:—“સ્વા-
 “ મીજી, એ તો જેનું જેવું અનુમાન થયું તેવું તેણે કહ્યું અને તેને
 “ કહ્યવાનું કારણ તેમને લાગે એમ હતું, એમ છતાં મને દુઃખ જ
 “ હોય તો તેમાં મને કાંઈ બાધ લાગતો નથી. દુઃખના અનુભવ વિના
 “ સુખનું મૂલ્ય થતું નથી. અંધકાર વિના પ્રકાશનો મર્મ સમજાય એમ
 “ નથી: દુઃખનો અનુભવ વૈરાગ્યનું કારણ થાય છે. દુઃખનું અવલોકન

“ દયા ઉત્પન્ન કરે છે, દયાથી પરમાર્થ થાય છે, અને પરમાર્થવૃત્તિ
 “ વ્યક્તિયોનો ભેદભાવ નષ્ટ કરી તેમના ઐકાત્મ્યનું ભાન કરાવે છે.
 “ શોભનં લમિતિ સુખં તદ્યદપિ શોભનં સ્વાત્તયાપિ સ્વપ્રતિમં શૂન્યમેવ. માટે
 “ સુખ એટલે દૃષ્ટિને પ્રિય શૂન્ય આકાશ, અને દુઃખ એટલે અપ્રિય
 “ આકાશ. સુખ અને દુઃખ ઉભય શૂન્ય છે અને શૂન્ય વસ્તુઓ જુદી
 “ જુદી હતી નથી તો પ્રિય-અપ્રિય શી રીતે હોય? એ તો આપણાં
 “ મન એ શૂન્ય પદાર્થને પ્રિય-અપ્રિય ગણે છે; માટે સુખદુઃખમાં
 “ ગ્રાહ્યતા હેયતા આવતી નથી અને તેમાંથી જે આવે તેનું હું આતિ-
 “ થેય કરું છું. પરંતુ દુઃખપર મહારો કાંઈ પક્ષપાત છે, કારણ દુઃખ
 “ મહારી બુદ્ધિને સતેજ કરે છે. મહે દુઃખ શોધ્યું ન હત તો આપનાં
 “ દર્શન થાત નહીં!”

આ વિચિત્ર ભાષણ-પ્રવાહથી સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું. સર્વ આશ્ચર્ય-
 સ્તબ્ધ હતા તેમાં વિહારપુરી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો: * “ ન રમ્યં નારમ્યં
 “ પ્રકૃતિગુણતો વસ્તુ કિમપિ એ શ્લોકનું રહસ્ય આમાં આવી ગયું. વાહ!
 “ નવીનચંદ્રણ, વાહ! પણ હું તમને એક પ્રશ્ન પુછું તેનું સમાધાન
 “ કરો. આ શ્લોક હું તમને જ ઉદ્દેશી કહું છું એમ સમજો.—

† “ ત્વયા સાધુ સમારમ્ભિ નવે વયસિ ચત્તપઃ ।
 “ હ્રિયતે વિપયૈઃ પ્રાયો વર્ષીયાનપિ માદૃશઃ ॥
 “ શ્રેયસીં તવ સંપ્રાપ્તા ગુણસંપદમાકૃતિઃ ।
 “ સુલભા રમ્યતા લોકે દુર્લભં હિ ગુણાર્જનમ્ ॥
 “ શરદમ્બુધરચ્છાયાગત્વર્યાં યૌવનશ્રિયઃ ।
 “ આપાતરમ્યા વિપયાઃ પર્યન્તપરિતાપિનઃ ॥

* પ્રાચીન શ્લોક.—“પ્રકૃતિગુણથી કોઈ વસ્તુ રમ્ય નથી—અરમ્ય નથી.”

† કિરાતાર્જુનઃ ભાષાંતર—

તમેજે યુવાવસ્થામાં જે તપનો આરંભ કર્યો છે તે શ્રેષ્ઠ કર્યું છે; કારણ
 કે મહારા સરખા અત્યંત વૃદ્ધ પુરુષો પણ ધણું કરીને સંસારના વિપ-
 થાથી ધસડાય છે. તમારી આદૃતિ ધણી સુંદર છે અને ઉત્તમ ગુણરૂપી
 સંપત્તિને પ્રાપ્ત થઈ છે! આ લોકમાં સુંદરતા ધણી સુલભ છે. પરંતુ ગુણોત્ત-
 મ સંપાદન કરવું એ ધણું જ દુર્લભ છે, યુવાવસ્થાની શોભા શરદઋતુનાં
 વાદળાંઓની છાયા સરખી ચંચલ છે, અને વિપયો પ્રાપ્તિકાળે રમ્ય લાગે છે,
 પરંતુ તેનો જ્યારે પર્યંત આવે છે ત્યારે તે સર્વ દુઃખરૂપ થઈ પડે છે.

*“ અન્તકઃ પર્યવસ્થાતા જન્મિનઃ સંતતાપદઃ ।

“ ઇતિ ત્યાજ્યે ભવે ભવ્યો મુક્તાવુત્તિષ્ઠતે જનઃ ॥

“ ચિત્તવાનસિ કલ્યાણી યત્તે મતિરુપસ્થિતા ।

“ વિરુદ્ધઃ કેવલં વેષઃ સંદેહ્યતિ મે મનઃ ॥

આ શ્લોકનો અર્થ તો સમજ્યા હશે.”

સરસ્વતીચંદ્ર સ્મિત કરી બોલ્યો: “વિહારપુરીજી, આપે એ
 “ શ્લોક કિરાતમાંથી કહ્યા. અર્જુનના વેષ વિશે સંદેહનું કારણ હતું તે
 “ સંદેહનું સમાધાન અર્જુને કર્યું હતું. મહારા વેષ વીશે કૌપીનના અભા-
 “ વને લીધે આપને કાંઈ ન્યૂનતા લાગતી હોય તો મહારે તો એટલું
 “ કહેવાનું છે કે મહારામાં બીજી અનેક ન્યૂનતાઓ છે તેવી આ એક
 “ વિશેષ ગણુને, બાકી મહારે મન તો ધોળાં ને ભગવાં સર્વને સારુ
 “ સમદૃષ્ટિ છે, આટલો આપનો ઉત્તર આપું છું, અને બાકી હું હવે
 “ પ્રશ્ન પુછું છું. આપે કહેલા ત્યાગનું સાધન લેઈ મુક્તિ સારુ ઉત્થાન
 “ કરવાની વાત છે. પરંતુ જે આપના સંપ્રદાયમાં લખ-રૂપને પણ
 “ અલક વિભૂતિ ગણો છો તો ત્યાગ વિના મુક્તિ ન કેમ થાય તે
 “ સમજવો; અને સર્વ લખરૂપનો આત્મા એક અલખ છે, રૂપ તો
 “ જડ જેવાં ઉત્થાનાદિ ક્રિયાનાં અનધિકારી છે, અને આત્મા એક
 “ પુરાણ છે, તો મુક્ત કોને થવાનું બાકી રહ્યું અને એ મુક્તિને વાસ્તે
 “ ઉત્થાન કરનાર એ એક આત્માથી બીજો કોણ છે, તે ક્યારે કોનાથી
 “ બંધાયો, અને કાલથી અનવચ્છિન્ન આત્માને ભૂતમાં બંધનકાલ અને
 “ ભાવિમાં મોક્ષકાલનો અવચ્છેદ કેવી રીતે અવસ્થિત છે એ સમજવો.”

* જે જન્મ લે છે તેની પાસે દુઃખ નિરંતર પથરાયલું રહે છે અને તેને માથે મૃત્યુ અવશ્ય હોયલું છે; એ વાત વિચારી સર્વથા ત્યાગ કરવાને લાયક જે આ સંસાર છે, તેમાં ભવ્ય પુરુષ મોક્ષ મેળવવા ઉત્થાન કરે છે.

વાહ ! ધણા જ ઉત્તમ તમારા વિચાર છે કે જે વિચારોથી તમારી આવી કલ્યાણી મતિ ઉત્પન્ન થઈ છે; માત્ર તમારો જે (વૈરાગ્યથી) વિરુદ્ધ વેષ છે તે જ મહારા મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે.

(આ ગ્રંથમાં કેટલેક પ્રસંગે પૃષ્ઠો નીચે ચરણદીપ્પણમાં કાશીનગરીની પાઠશાળામાં આચાર્ય પદવી પામેલા વિદ્વાન શાસ્ત્રી જીવરાજ લલ્લુરામે સ્નેહભાવે આ તથા બીજાં ભાષાંતર આપેલાં છે; અને તે બીજાં ભાષાંતરને અંતે એમના નામાક્ષર એમની અનુજ્ઞાથી મુકેલા છે.)

સર્વ બાવાઓ એક બીજના સામું જોઈ રહ્યા અને ગુરુ વિના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દોઈ નહીં આપે એમ સિદ્ધ થયું. વિષ્ણુદાસ ઉત્તર દેવા આતુર બની, પ્રસન્ન હિસાહથી બોલ્યા: “વાહ, શો ઉત્તમ પ્રશ્ન છે? નવીનચંદ્ર! આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર જાણનાર અમારા ઉત્તમાધિકારીની પૂર્ણ દશાને પામે છે અને અમારા અલખ લખ-સિદ્ધાંતનું આના ઉત્તરમાં રહસ્ય છે. અધિકારીયો, ઉત્તમાધિકારીયો અત્રે રહી અને બાકીના સર્વ નિવૃત્ત થાવ.”

પળવારમાં તેમ થયું. ચાર પાંચ બાવાઓ, સ્વામી, અને સરસ્વતીચંદ્ર રહ્યા. વિષ્ણુદાસે એક બાવાને કહ્યું; “અલખપુરી, અલખ-રહસ્યમાંથી સિદ્ધાંતમંત્ર બોલો:”

અલખપુરી બોલવા લાગ્યો: “જેવી આજ્ઞા:

- * “નાહં જાયે મ્રિયે નૈવ ન વદ્ધો ન ચ મુક્તિમાક્ષ્ ॥
- “મુક્તવાણગતિપ્રાયઃ સંસારસ્તુ શરીરિણામ્ ॥ ૧ ॥
- “एकोऽहमद्वितीयोऽहं स्वसिन्नेव विहारवान् ॥
- “विहृत्य मायारूपेण शान्तिरूपेऽपि लक्ष्यदृक् ॥ ૨ ॥
- “न विहारेषु नो शान्तौ द्वेष्टि वा रज्यतेऽपि वा ॥
- “तमिमं निर्गुणं प्राहुर्निष्कर्माणं च तत्त्वतઃ ॥ ૩ ॥
- “લક્ષ્યધર્માન્ સમાદૃત્ય લક્ષ્યાત્મા લક્ષ્યતે સ્વયમ્ ॥
- “અલક્ષ્યં ચાવગાદેત સોઽયમાત્મપ્રવોધવાન્ ॥ ૪ ॥

* હું ઉત્પન્ન થતો નથી; હું મરતો નથી; બંધાએલ નથી; હું મુક્ત નથી. પ્રાણીઓનો આ સંસાર છેડેલા બાણની ગતિ સરખો છે. ૧.

હું એક છું. અદ્વિતીય છું, પોતાને બીજો જ વિહારવાળો છું; માયારૂપથી વિહાર કરી શાંતિરૂપ જ્યારે થાઉં છું ત્યારે પણ લક્ષ્યદૃષ્ટિ રહું છું; અર્થાત્ ત્યારે પણ લક્ષ્યનો સાક્ષી રહું છું. ૨.

વિહારમાં અથવા શાંતિમાં જેને રાગદ્વેષ નથી તે તત્ત્વતઃ નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય કહેવાય છે. ૩.

લક્ષ્યધર્મોનો આદર કરી હવરૂપ લક્ષ્યાત્મા બને જ લક્ષ્ય છે, અને અલક્ષ્યમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. એવો લક્ષ્ય આત્મા જે હોય તેમાં આત્મપ્રબોધ માય છે એટલે તેમાં આત્મા અલખ-પ્રબોધ પામે છે—જગે છે. ૪.

- *“ લક્ષ્યરૂપઃ પ્રવુદ્ધશ્ચેદલક્ષ્યં લક્ષ્યેન્ન કઃ ॥
 “ ત્રયાણામિત્યમદ્વૈતં યુજ્જતેઽલક્ષ્યયોગિનઃ ॥ ૫ ॥
 “ ગીતાયામિદમેવાહ ભગવાનર્જુનં પ્રતિ ॥
 “ યુદ્ધે હિ ચોદયન્નેનં લક્ષ્યધર્મધુરંધરઃ ॥ ૬ ॥
 “ કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં સમાઃ ॥
 “ શ્રુતિરેષાઽપિ લક્ષ્યાન્વૈ ધર્માન્ લક્ષયતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૭ ॥
 “ અલક્ષ્યયોગી લક્ષ્યેઽસ્મિન્ વિહરન્નાત્મન્યાત્મના ॥
 “ અલક્ષ્યોસૌ પરાનન્દઃ સ્વપ્રકાશઃ સ્વયં ન કિમ્ ॥ ૮ ॥
 “ અવદ્ધમુક્તઃ કેનાપિ ન વિરક્તો ન રાગવાન્ ॥
 “ ઈશાનઃ સોઽમૃતત્વસ્ય સ્ફુલિંગોઽપિ સ પૂરુષઃ ॥ ૯ ॥
 “ નિત્યાન્તઃસ્થોઽતિરોહોઽયમનિત્યો લક્ષ્યસંશ્લકઃ ॥
 “ પ્રજ્વલન્યજ્જરૂપેણ દ્વૈતાભાસસ્ય કારણમ્ ॥ ૧૦ ॥
 “ અહઃકાલો નિશાકાલો લોકઃ પશ્યત્યહર્નિશાઃ ॥
 “ અનિત્યા એવ નો કાલં કાલં પશ્યન્તિ સૂરયઃ ॥ ૧૧ ॥

* લખ જેનું રૂપ છે એવો અલખ આત્મા જીવાત્મામાં જાગ્યો હોય તે તે જીવાત્મા એ અલખને લખ કેમ નહીં કરે ? અને કોણ નહીં કરે ? આવી રીતે જીવ, ઈશ્વર, અને અલખ બ્રહ્મ એ ત્રણેયના અદ્વૈતનો યોગ અલખના યોગીઓ યોજે છે. ૫.

અર્જુનને યુદ્ધમાં યોજતાં લક્ષ્યધર્મના ધુરંધર શ્રીકૃષ્ણે એને ગીતામાં આ જ કહ્યું છે. ૬.

આ જગત્માં કર્મને કરતો કરતો સો વર્ષ સુધી તું જીવ એવી જે વેદની શ્રુતિ છે તે પણ લક્ષ્યના ધર્મોને સ્પષ્ટ કરી લક્ષે છે. ૭.

અલખનો યોગી આ લખમાં આત્માસાથે આત્માવડે વિહાર કરે છે. એ આ અલખ અને પરાનંદયોગી તે સ્વપ્રકાશ પોતે જ કેમ નહીં ? ૮.

તે કોઈ પ્રકારથી બંધાયેલ નથી અને મુક્ત નથી, વિરક્ત નથી અને રક્ત નથી; તે અમૃતત્વનો ઇશ છે અને સ્ફુલિંગ છે પણ પુરુષ છે. ૯.

નિત્યની અંદર રહેલ આ લક્ષ્ય નામનો અનિત્ય અતિરોહ છે તે યજ્ઞરૂપે જ્વલન પામી દ્વૈતાભાસનું કારણ થાય છે. ૧૦.

દિવસ પણ કાળ છે અને રાત્રિ પણ કાળ છે; તેમાં લોક અનિત્ય એવાં જે દિવસ અને રાત્રિ રૂપો તેને જ દેખે છે અને તેમાં એતપ્રેત કાળને દેખતા નથી. કાળને તો જ્ઞાનીઓ જ દેખે છે. ૧૧.

*“ પ્રાકૃતાસ્ત્વેવમીક્ષન્તે દ્વૈધં જ્વલનશાન્તિષુ ॥

“ ન તત્સંપૃક્તમદ્વૈતમનિત્યં તૈસ્તુ લક્ષિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

“ અક્ષિમિસ્તૈઃ સહસ્રાક્ષઃ સ્વયંભૂરતિરોહતે ॥

“ અલક્ષ્યાત્મન્યાલક્ષ્યેણ ન ચાસૌ નામિનન્દિતઃ ॥ ૧૩ ॥

“ લક્ષ્યસ્યાન્તર્ગતઃ સ્થાણુર્લક્ષ્યાતિષ્ઠો દશાઙ્ગુલમ્ ॥

“ અલક્ષ્યઃ પ્રાકૃતૈર્નિત્યો યોગિલક્ષ્યઃ પરાવરઃ ॥ ૧૪ ॥”

આ અનુષ્ટુપ્ છંદ અલખપુરીએ ગાયા; તે આગળ આગળ આવ્યો તેમ તેમ બીજા યોગીયો તેની સાથે ગાવામાં પ્રથમ મનમાં, પછી કંઠમાં, અને અંતે મુખથી, ભજ્યા.

અંતે વિષ્ણુદાસ રહસ્ય-મંત્રનો અર્થ દર્શાવતાં વિસ્તારતાં બોલ્યાઃ
 “ અમે વેદાંતના બે ભાગ પાડીએ છીએ. એક શ્રુતિ-ઉક્ત અને બીજું
 “ વૈયાસક, શાંકર, આદિ. શ્રુતભાગમાં સર્વ સંપ્રદાયરૂપ નદીઓનું મૂળ
 “ છે. શાંકર વેદાંતમાં સંન્યાસને ઉત્તમ પક્ષ આપ્યો છે અને માયાને
 “ ત્યાજ્ય ગણી છે. ભગવાન શંકર અમારે પૂજ્ય છે, પણ આ ઉભય
 “ વાતમાં અલક્ષ્ય સિદ્ધાંત એ વેદાંતથી જુદો છે તે આ રહસ્યથી
 “ સમજાશે. એ વેદાંતમાં જીવ, ઈશ્વર, અને બ્રહ્મ એ ત્રણની ત્રિપુટી
 “ છે તે અમે સ્વીકારીએ છીએ, પણ એ ત્રિપુટીને સ્થાને લક્ષ્ય અને
 “ અલક્ષ્ય એવી ત્રિપુટી અમને વધારે અનુકૂળ છે, કારણ તેમાં લાઘવ-
 “ ગુણ છે. જીવ અને ઈશ્વર ઉભયને ઉપાધિનો અવચ્છેદ છે માટે એ
 “ ઉભયને અમે એક પક્ષમાં સુધીએ છીએ અને ઈતર પક્ષમાં ઉપાધિથી

* લક્ષ્યના જ્વલનમાં અને શાંતિમાં પ્રાકૃત જનો આવી રીતે દ્વૈત-બે પક્ષ-દેખે છે; પણ તે બેમાં રહેલું અદ્વૈત દેખતા નથી; કારણ તેઓ અનિત્યને જ લક્ષે છે. ૧૨.

તે અનેક લોકનાં અનેક ઇન્દ્રિયો તે જ જેની ઇન્દ્રિયો છે અને તે ધરવાથી જે સહસ્રાક્ષ કહેવાય છે એવું લક્ષ્ય સ્વયંભૂ છે તે લક્ષ્ય અલક્ષ્ય આત્મામાં અતિરોહ પામે છે; અને એ અતિરોહ અલક્ષ્યને અભિનંદિત નથી એમ નથી. ૧૩.

લક્ષ્યમાં અંતર્ગત, સ્થાણુ, લક્ષ્યને ઝોળંગી દશ આંગળ અવસ્થિત રહેતો, પ્રાકૃત જનોથી અલક્ષ્ય, અને યોગીજનોએ લક્ષ્ય એવો અલખ પરાવર છે. ૧૪.

(આ શ્લોકાર્થનો વિસ્તાર આ પછીના પ્રકરણમાં છે.)

“અનવચિન્ન બ્રહ્મને મુઝીયે છીયે. પ્રાકૃત જનોની ચર્મચક્ષુ ઉપાધિને
 “જ લક્ષી શકે છે માટે જીવ-ઈશ્વરને અમે લક્ષ્ય અથવા લખ કહીયે
 “છીયે, અને એ પ્રાકૃત ચર્મચક્ષુ ઉપાધિહીન બ્રહ્મને દેખતું નથી માટે
 “બ્રહ્મને અમે અલક્ષ્ય અથવા અલખ કહીયે છીયે. લક્ષ્ય અને
 “અલક્ષ્ય એ અમારી દ્વિપુટી છે.”

“જીવસૃષ્ટિ તે મનોરાજ્ય અને ઈશ્વરસૃષ્ટિ તે માયા એ ઉભય
 “જીવ અને ઈશ્વરના અવચ્છેદ છે અને તેને અમે લક્ષ્યથી જુદા
 “ગણતા નથી, અમે માયાને ત્યાજ્ય અથવા હેય ગણતા નથી, હેયો-
 “પાદેયતા એ પણ રાગદ્વેષનો એક પ્રકાર છે અને એના સ્વીકારથી
 “દ્વૈતગ્રાહનો દોષ આવે છે. માટે સંસાર અથવા માયાનો સ્વીકાર
 “અથવા ત્યાગ એક પણ ઉત્પન્ન ન કરવો અને જનક, કૃષ્ણચંદ્ર આદિનું
 “જ્ઞાન-માહાત્મ્ય તેમના આ રીતના અદ્વૈતગ્રાહને લીધે અમે ગણીયે
 “છીયે. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાથી અમને ખીજે લાભ છે. લક્ષ્ય
 “ઈશ્વરથી લક્ષ્ય જીવનો ભેદ કરવો એ અમને રુચતો નથી. જીવરૂપ
 “લક્ષ્ય ઈશ્વરરૂપ લક્ષ્યચંત્રનું ચક્ર છે, અને ચક્ર ચંત્રથી અવળું ચાલવા
 “માંડે તો આખું ચંત્ર નષ્ટ થાય. ઈશ્વર જે અલક્ષ્ય ચંત્ર ચલાવે
 “છે તેની સાથે જીવરૂપ લક્ષ્યચક્રનું અમે અદ્વૈત રાખીયે છીયે;
 “મુખદુઃખ સંસાર-વૈરાગ્ય આદિ દ્વૈતભેદમાં અભેદ એટલે અદ્વૈત-બુદ્ધિ
 “કરીયે છીયે; અને આ પ્રમાણે સંન્યાસ ઉત્પન્ન ન કરતાં લક્ષ્યધર્મ
 “પાળીયે છીયે, અને લક્ષ્યધર્મ પાળવામાં ધુરંધર જે શ્રીકૃષ્ણ તેની
 “પૂજામાં કનિકાધિષ્ટારીયોને પ્રવર્તાવીયે છીયે કે કાળક્રમે પૂજ્યની
 “લક્ષ્મી પૂજ્યમાં જાગેલો અલખ-અગ્નિ પૂજકમાં જાગૃત થાય અને
 “લક્ષ્યધર્મનો ભંગ થાય નહી.”

“જ્યારે લક્ષ્યરૂપ જીવાભિધાન સ્ફુલિંગ પ્રબોધને પામે છે ત્યારે
 “પ્રાકૃત દૃષ્ટિને સ્થાને દિવ્ય દૃષ્ટિ થાય છે અને તદવધિ સુખ લાગેલો
 “અલક્ષ્ય-રૂપ પરાવર પોતાના લક્ષ્યરૂપ સ્ફુલિંગમાં જાગૃત થાય છે,
 “પ્રજ્વલે છે, અને ત્યાં અલખ જાગ્યો એમ અમે કહીયે છીયે.”

“લક્ષ્યરૂપ એટલે લક્ષ્ય છે રૂપ જેનું તે. લક્ષ્યરૂપ જીવનું લક્ષ્ય-
 “રૂપ ઈશ્વર સાથે ઐક્ય; તે, લક્ષ્મી, અને ગાર્હસ્થ્યધર્મ, રાજધર્મ,
 “સૌણધર્મ આદિ જન્માદિથી પ્રાપ્ત થયેલા લક્ષ્યધર્મનું પાલન કરીને, જીવ-
 “ઈશ્વરનું અદ્વૈત રચી, જ્ઞાનથી—સમાધિથી-અલક્ષ્યયોગ કરી, અલખ

“ જગાવી, એ લક્ષ્યનો આ અલક્ષ્ય સાથે યોગ કરી, લખમાં અલખ
 “ જગાવી, લક્ષ્યાલક્ષ્યનું અદ્વૈત અનુભવીએ છીએ.”

“ આ સર્વ ખેલમાં હવ અને ઈશ્વર એ બ્રહ્મરૂપ અલખ-સાગ-
 “ રના લખ-તરંગ છે, અને સંસારમાં એમની લક્ષ્યતા એટલે લખતા
 “ છે. આ હવ-ઈશ્વરના અવચ્છેદરૂપ દેહાદિથી આરંભી બ્રહ્માંડ મુધીના
 “ સંસાર, ધનુષ્યમાંથી છુટેલા ખાણની ગતિ જેવા છે, તેની ગતિને
 “ આરંભ અને અંત છે. સ્થૂલમાં સૂક્ષ્મ, અને સૂક્ષ્મમાં કારણ, એ ત્રણ
 “ દેહની પરંપરા છે અને જન્મે જન્મે મરણે મરણે એ કારણ દેહના
 “ સ્થૂલ શરીરેથી સ્થૂલ શરીરે લક્ષ્ય ચોરાશી જન્મ-રૂપ સંક્રાંતિ એટલે
 “ અવતાર થાય છે, પણ કારણનો ખરો આરંભ તો સૃષ્ટિ-કાળે માયાના
 “ જન્મ સાથે થયો ને કાર્યસમપ્તિનો ખરો અંત પ્રલયકાળે આવશે.
 “ એ આરંભકાળથી થયલો ને એ અંતકાળ મુધી રૂઢેનારો અવચ્છેદ
 “ તેથી અવચ્છિન્ન સંસારના આરંભે બંધ અને અંતે મોક્ષ. પણ એ
 “ બંધમોક્ષ સંસારના છે; અથવા ડેટલાક ફેલે છે કે એ બંધમોક્ષ
 “ બુદ્ધિના છે, જેમ કે શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં ઉપદેશ છે કે સંન્યાસયોગ-
 “ યુક્તાત્મા કુર્વન્મુક્તામતિર્ભવ. આમ ગમે તો સંસારના કે ગમે તો
 “ મતિના બંધમોક્ષ હો, પણ આત્માના તો નથી જ. એ બંધમોક્ષ
 “ એવાં એ આરંભ અને અંતની દોટિયોનાં નામ છે, એ બંધ કે
 “ મોક્ષનો કોઈ કરનાર નથી, એને વાસ્તે તદ્રૂપ એટલે તમે જે
 “ આત્મા છો તેનું ઉત્થાન થાય એમ જ નથી. બંધમોક્ષ સંસારના
 “ અવચ્છેદક છે, આત્માસાથે તેમને લેવા દેવા ન મળે. કિરાતમાંથી
 “ જે મુક્તિ સારુ લાગના સાધનથી ઉત્થાન થવાનું તમને કહ્યું તે
 “ અમારા સિદ્ધાંતનું વચન નથી. અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે પરાવર
 “ પરમાત્માના તરંગ-રૂપ હવોમાં માત્ર પ્રબોધ થાય છે અને તેમાં
 “ અલખ જાગે છે, બાકી તેના બંધમોક્ષ તો છે જ નહીં. શ્રી ગૌડ-
 “ પાદાચાર્યના વેદાંતમાં પણ આત્મા અબદ્ધ-મુક્ત છે.”

આ પ્રસંગે અધીરો થઈ સરસ્વતીચંદ્રથી પુછાયા વિના રૂઢેવાયું
 નહીં: “ ત્યારે આ સર્વ મંડળ અને આપ ત્યાગી નહીં ? ”

વિષ્ણુદાસ હસીને બોલ્યા: “ બચા, સાચી વાત પુછી-તો
 “ સાંભળ. અલખપુરી ! અલખયોગીનું વેપરહસ્ય આને સમજાવ.”—
 પ્રીતિ ઉપજતાં સરસ્વતીચંદ્રને તુંડાર બોલથી ઉચ્ચાર્યો.

અલખપુરી બોલ્યો:

“ ગોપીજનવદ્ધલની ભક્તિ ઘર છોડી ગોસાંઈ કરે,
 “ વિભૂત લગાવે, અલખ જગાવે, ગોકુલને વશ રાખી કરે.
 “ ગોવ્રજમાં પરિવ્રાજક ભેગી ભેગ ધરે હરિ અલખ તણો;
 “ અલખ કરે લખ, વિભૂત કરે ભવદ્ગેર જ લક્ષ્યચુર્યાશીતણો.
 “ સહ સંસાર જટિલ જટાઈપ આંધી દીધો, શિર રાખી લીધો;
 “ રક્ત દીસે પણ અરક્ત એવો એક જ ભગવો ભેખ કીધો.
 “ અજ્ઞાની જન સખ સોતે હય, ઉસમેં સંયમી ભગત હૈ,
 “ વિષ્ણુદાસજી લોટત લોટત સખમેં અલખ જગાવત હૈ.”

અલખપુરીની પાસે આ વચન સરસ્વતીચંદ્રે ત્રણવાર બોલાવ્યાં
 અને અંતે અર્થ સમજી પ્રસન્ન થયો, અને મનમાં બોલ્યો: “This
 “ is true. Those are not apathetic to the world
 “ that show their right to live in it by being
 “ *useful* to their fellow-men in *some form*; and the
 “ ascetic, that deluges the world with his poetry and
 “ philosophy without destroying it, does a duty;
 “ and, if he dost that, he is not bound to confine
 “ himself within the rooms where his father has left
 “ his hoards of money and where his wife wants
 “ him to provide for her children. Duty in the
 “ best form is the motto of these men, and they
 “ are not bound to be home-keeping youths, with
 “ homely wits. The *point* is Duty, and, in this case
 “ at least, asceticism does not murder Duty ! Beauti-
 “ ful ! ”

વિષ્ણુદાસ બોલ્યા: “ નવીનચંદ્ર, અમે જેમ રક્ત નથી તેમ
 “ વિરક્ત પણ નથી; અમે તો માત્ર અરક્ત છીએ. પછી વ્યવહારમાં
 “ અરક્ત અને વિરક્ત પર્યાયરૂપ હોવાથી ગમે તે બોલીએ તે જુદી વાત.
 “ અમે કાંઈ સંસારનો ત્યાગ કરતા નથી—અમે તો તેને જટામાં આંધી
 “ રાખીએ છીએ, તેને ભસ્મરૂપ બનાવી શરીરે ચોળીએ છીએ, અને એ
 “ વિભૂતિ ચોળી અલખ જગાવીએ છીએ. અલખ લખને ત્યજતું નથી;
 “ માત્ર ભસ્મના ભાર નીચે અગ્નિ ભગે તેમ લખના ભાર નીચે
 “ ભગતા અલખનો ભડકો કરી ભેનારને દેખાડીએ છીએ ! અને એને

“ સારુ અમારી આ માથાકુટ; સંક્ષેપમાં લખને પૂછ્યે છીયે, અલખને
 “ દશે દિશ જગાવીયે છીયે, અને તેને સારુ વાસનાઓના જળમાં
 “ ગુંચવી રાખનાર, ગૃહસ્થધર્મરૂપ સંસારને વાસનાહીન સંસારનું રૂપ આપી
 “ લસ્મ-સંજ્ઞાથી અમારે શરીરે ચોળી રાખીયે છીયે અને સંસારના જેવું
 “ જટાનું મ્હોટું ગુંચળું વાળી શિરપર રાખીયે છીયે એ પણ સંજ્ઞા જ છે.
 “ વ્યવહારમાં પણ કાંઈ મહાન કાર્ય સાધવામાં પણ કેટલોક ઉચ્છેદ
 “ આવશ્યક થાય છે તેમ અલખ જગાવવાને અમે કરીયે છીયે—પણ
 “ સંસારનો ઉચ્છેદ દુઃખનો ત્યાગ સાધવાને કરવો એ અમારો આશય
 “ નથી તે જણવવા આ સંજ્ઞાઓ રાખીયે છીયે. જગતનો નાશ કરી
 “ લક્ષ્યનાશ અમે કરતા નથી. અમે તો ગોત્રજમાંના પરિવ્રાજક છીયે,
 “ ગોસ્વામી છીયે, અને શ્રી લખની વિભૂતિ ધરી, ગૃહાદિનો તે
 “ સાધનાર્થે ત્યાગ કરી, અજ્ઞાની લોકમાં અજ્ઞાન-નિશામાં જગૃત રહી
 “ પોલીસવાળા પેઠે રોન ફરવા નીકળીયે છીયે, અને સર્વત્ર અલખ
 “ જગાવીયે છીયે; નવીનચંદ્ર, તહારા લખ જીવમાં અમે અલખ જગા-
 “ વશું:-ખોલો અધિકારીયો-ખોલો-

“ વિભૂત લગાવ્યો, અલખ જગાવ્યો,
 “ ખલક કીયો સખ ખારો વે !”

પાસે ઉભેલા જોગીયોએ આ શબ્દો ઝીલી લીધા, ગર્જના કરી
 ગાયા, અને ઉપવન ખડાર મંદિરમાંના જ્યાં જે હતા ત્યાં તે સર્વ
 જોગીયોએ એ શબ્દો ઝીલી ગર્જના મચાવી, અને ચારે પાસ અલખ
 ગાણ રહ્યો. ગર્જના શાંત થતાં વિષ્ણુદાસે સરસ્વતીચંદ્રને ખભે હાથ
 મુકી, તેના સામું જોઈ, દૃષ્ટિકટાક્ષ કરી, પુછ્યું-“ કેમ, બચ્ચા,
 “ તહારામાં અલખ જાગ્યો કે નહીં ?”

ફરી એકવાર વિષ્ણુદાસ નિરાશ થયો. એણે યદુનંદનને નમવાનું
 કહ્યું હતું ત્યારે અતિથિ જડ જેવો દ્વાર વચ્ચે ઉભો રહ્યો હતો અને
 મસ્તક ઉંચું રાખ્યું હતું. અત્યારે નિરાકાર નિરંજન અલખ જગવવાનું
 કહ્યું તેના ઉત્તરમાં પણ આ વિચિત્ર અતિથિ સ્તબ્ધ રહ્યો. સરસ્વતી-
 ચંદ્ર હસ્યો અને ખોલ્યો: “ મહારાજ ! હું તો કોઈ સ્થાને પણ અલ-
 “ ખને મુક્ત દેખતો નથી તો આજ મુઘી મહારામાં મુક્ત હતો એવો
 “ સ્વીકાર કેમ કરું ? અને એવો સ્વીકાર કર્યા વિના મહારામાં અલખ
 “ આજ જ જાગ્યો કેમ કહું ?”

વિષ્ણુદાસના મુખ ઉપર કાંઈક ખેદ જણાયો, તે જણાતાં સર-
સ્વતીચંદ્રને દશ ગણો ખેદ થયો, અને આવા મુજબ પુરુષને ખેદ થવાનું
પોતે સાધન થયો તે અનિષ્ટનું નિવારણ કરવાનો માર્ગ મનમાં શોધવા
લાગ્યો. “સ્વામીજી, આપને લેશ પણ ખેદનું હું સાધન થયો હઉં તો
“ક્ષમા કરજો. આપના રહસ્ય-મંત્રનું શ્રવણ આજે કર્યું, પણ મનન
“કર્યા વિના ઉત્તર શી રીતે આપું? એ રહસ્યનું મનન કરી, આપને
“અનુવાદ કરી બતાવું, અને મને કાંઈ શંકા ઉત્પન્ન થાય તેનું આપ
“સમાધાન કરો તે સર્વ વિધિવડે મહારી શુદ્ધિ પરિપાક પામે ત્યાંસુધી
“અનુકૂળ અવકાશ મને મળે ત્યાંસુધી આપને નિરાશ થવાનું કારણ નથી.”

વિષ્ણુદાસ પ્રસન્ન થયો. મંદિરમાં ઘંટાનાદ થતાં દેવનો નૈવેદ્ય-
સમય આવ્યો સમજતાં સર્વ યોગીયોને વિષ્ણુદાસે બહાર મોકલ્યા,
અને એકલો પડતાં વિશ્રમ્ભથી વાર્તા કરવા માંડી.

“નવીનચંદ્ર, હું પૂર્વાશ્રમમાં ગ્રાહ્યણ હતો અને તમારા જેવા
“વિદ્વાન ગ્રાહ્યણને સ્વાભાવિક રીતે અલખ-મત સ્વીકારતાં વિચાર
“કરવો પડે તે હું સમજી શકું છું. પરંતુ મહારે આ સર્વ જટાધર
“મંડળને વશ રાખવું પડે છે અને તેઓ મહારી આજ્ઞા પાળે છે ખરા,
“છતાં કીયે પ્રસંગે મહારી આજ્ઞાને પણ તેમનો ઉગ્ર સ્વભાવ નહીં માને
“તે હું સમજું છું અને એ પ્રસંગ જ ન આવે તેની સંભાળ રાખું છું.
“કેટલાંક કારણથી મહારો તમારાપર પક્ષપાત છે તે આ મંડળ
“જાણે છે અને તમે તે પક્ષપાતને યોગ્ય નથી એવું તેમના મનમાં
“આવ્યું તો ગમે તો મહારા ઉપર અશ્રદ્ધા રાખશે અને ગમે તો
“તમને પીડશે. એમના વિચાર પ્રમાણે અને આ મઠના સંપ્રદાય
“પ્રમાણે જે કોઈ અલખ જગાવે નહીં તેને આ મઠમાં બહુ રૂઢિવાનો
“અધિકાર નથી. આ હઠવિચાર ઉપર મને તિરસ્કાર છે, પણ તે
“હાલ નકામો છે. તમે અત્રેથી જશો તો મને અતિશય ખેદ થશે
“માટે મહારી વિજ્ઞાપિ સ્વીકારવાની ના પાડશો નહીં.”

“કેવે પ્રકારે?” સરસ્વતીચંદ્રે આતુરતાથી પુછ્યું.

“સંન્યસ્ત લેનાર ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછો જઈ શકતો નથી, પણ
“અમારો લેખ લેનાર પાછો ગૃહસ્થ થઈ શકે છે. આ વિભૂતિ આખે
“શરીરે ધારણ કરવી એવો કાંઈ મેળ નથી; એક વેળા મસ્તકપર
“વિભૂતિ ધરવાથી આવે છે. અમારી વિભૂતિમાં ગોપીચંદનનું મિશ્રણ છે.

“ અમારા યદુનંદનને તમે નમશો નહીં તે ચાલશે; તેમનો તિરસ્કાર
 “ ન થાય તે જોલે, છે એવાં ને એવાં વસ્ત્ર માત્ર લગવાં કરી ધારશે
 “ તો ખસ છે. બાકી સંપ્રદાય ગમે તે રાખજો; અલખનું નામ પૂજવું;
 “ અને આ મઠના ચાર અધિકારમાંથી ગમે તે સ્વીકારજો. ઉત્તમાધિ-
 “ કારમાં તમારો મત ગમે તે હશે તોય ચાલશે. આટલું કામ કરી
 “ તમે પરણશો તોયે આ મઠમાં બાંધ નથી. પાસેના ઉપમઠમાં વિવાહિત
 “ વેરાગીયો અને વેરાગણો વસે છે, તે આ મઠનાં આશ્રિત છે, યદુ-
 “ નંદનનો પ્રસાદ લેવા અમારી સાથે અત્રે આવીને લોજન કરે છે,
 “ અને તમને સંસારવાસના હશે ને ત્યાં રહેશે તોપણ ચાલશે. માટે
 “ હાલમાં આટલી વિજ્ઞાપ્તિ સ્વીકારજો. અંતે તમારે આ સ્થાન છોડી
 “ તમારે ઘેર જઈ સંસાર આરંભવો હોય ત્યારે મને એકાંતમાં ફરજો.
 “ ત્યાંસુધી આટલી વિજ્ઞાપ્તિ સ્વીકારજો-અલખબોધની દીક્ષા-શ્રવણદ્વારા
 “ તો તમારે લેવી પડશે-આજ પ્રસાદકાળે. પછી અલખ સ્વીકાર
 “ કરવાને મનનપર્યંત અવધિ છે.”

“ જો આટલાથી તમારું ચિત્ત પ્રસન્ન થવું હોય તો મને જીવન-
 “ દાન દેનારનું એટલું વચન હું પાળીશ. માત્ર અલખવાદ સ્વીકારવો
 “ એ મહારા. મતવિરુદ્ધ છે.”

“ એટલું નલાવી લેઈશું. તમને મનન કરવા અવકાશ આપેલો
 “ છે ને એવો અવકાશ અમે એક વર્ષાવધિ આપીયે છીયે.”

વિષ્ણુદાસને આટલાથી સંતોષ થયો. અતિથિને એકાંતમાં મુકી
 “ મંદિરમાં ગયો. જતાં ફરજો ગયો: “ લોજન પછી અમે સર્વ મંડળ
 “ લિક્ષાપર્યટન કરવા બહાર જઈશું. થોડાક જોગી અત્રે રહેશે. તેની
 “ સાથે તમે પણ રહેજો. મરજી પડે તો કોઈને લઈ સૂર્ય નમે ત્યારે
 “ નીચે સુરગ્રામ જોવા જજો. અમારા રહસ્યમંત્રનું વિવરણ છે તે
 “ અલખપુરી તમને આપી જશે.”

એકલો પડેલો સરસ્વતીચંદ્ર વિચારમાં પડ્યો, હસવા લાગ્યો,
 “ હલો થયો, ચારે પાસ ફરવા લાગ્યો; અંતે એક મહાન શિલા ઉપર
 “ વડની છાયા નીચે સુતો. પળવાર આંખ ઉઘાડી રહી એટલામાં ચંદ્ર-
 “ કાંત સાંભર્યો અને તેને પત્ર લખવાનો અને સુરગ્રામ જઈ તે ટપાલમાં
 “ નાંખવાનો વિચાર કર્યો. તે વિચાર પુરો થયો એટલે અલખના રહસ્ય-
 “ મંત્ર સાંભર્યા. આ મંત્ર એ ત્રણ વાર સ્મરી સ્મરણમાં ઉતાર્યા. રાત્રિયે
 “ તેનો વિચાર કરી પ્રાતઃકાળે સ્વામીને એ શ્લોકના અર્થનો અનુવાદ
 “ કરવા અને તે ઉપર ચોતાનો અભિપ્રાય જણાવવા સંકલ્પ કર્યો.

તેજ મીંચાયાં અને નિદ્રા આવી તેની સાથે પોતે મૃતો હતો ત્યાં એક પ્રાસ હસતી હસતી કુમુદસુંદરી બેઠી છે એવું સ્વપ્ન થયું. સ્વપ્નની સહચરી સ્વપ્નના પુરુષનો હાથ ઝાલી બોલતી હતી:

“ ભેગી, તું ભેગણનો ગુરુ થાને,
 “ ભેગણને તું ભેડે સોડે સહાને.
 “ ભેગી, જ્ઞાન ભેગો તું રસ લહાને !
 “ અલખ ખ્યાલા લખરસના પાને.
 “ રુડા સ્વપ્નસાગરમાં તરને,
 “ ભેગી, ભેગ પ્રિયરસનો ધરને.”

પ્રકરણ ૬.

સંસ્કૃત પ્રકરણ: લક્ષ્યાલક્ષ્યરહસ્યવિવરણ;
 સ્વપ્ન, જાગૃત, અને પાછું સ્વપ્ન.

સરસ્વતીચંદ્ર નિદ્રાવશ થયે પા ઘડી ભાગ્યે થઈ હશે એટલામાં અલખપુરી આવ્યો, અલખ-રહસ્યનું પુસ્તક આણ્યું, તેના મંત્રોના વિવરણ આગળ પાંદડાંની સંજ્ઞા મુકી, પુસ્તક સરસ્વતીચંદ્રની પાસે મુકી, પાછો ચાલ્યો ગયો. સરસ્વતીચંદ્ર જાગ્યો અને પાસે પડેલું

પુસ્તક ઉઘાડી વિવરણ વાંચવા મંડી ગયો:-

*અથાધુના લક્ષ્યાલક્ષ્યરહસ્યમુચ્યતે ॥ તત્ર લક્ષ્યત્ત્વમ્મિત્તિ લક્ષ્યં ન લક્ષ્યત્ત્વમ્મિત્તિ લક્ષ્યમ્ ॥ કેન લક્ષ્યતે નાલક્ષ્યતે વેતિ ચેત્ પ્રાકૃતૈ-

* ભાષાંતર:-હવે લક્ષ્યાલક્ષ્ય એટલે લખ અલખનું રહસ્ય કહીએ છીએ. એમાં લક્ષ્ય એટલે લખ એટલે જે લેવાય તે; અને જે ન લેવાય-ન લેઈ શકાય-તે અલક્ષ્ય એટલે અલખ. એમાં જોનાર તથા ન જોનાર તે પ્રાકૃત એટલે અશિક્ષિત દૃષ્ટિવાળા લોક લેવા, કારણ શાસ્ત્રાદિ સાધનથી વધારે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ ધરનારા જન તો પ્રાકૃત જનથી ન લેવાય તે જ વસ્તુ જુવે છે અને તે જોવાની રીતનો ન્યાય, “ જે સર્વ ભૂતોની રાત્રિ છે તેમાં સંયમી જાગે છે ” એ આદિ વાક્યોમાં, આવે છે. અને પ્રાકૃત જનોના લક્ષ્યથી તો એ મહાત્માઓ વિપરીત દિશામાં દૃષ્ટિ કરે છે-તેને જોવું ધારે તો જોઈ શકે છે પણ એણી પાસે એમની દૃષ્ટિ વળતી નથી. હવે આવા અલક્ષ્ય-અલખ-ને લખ કરવા-વાળા-જોનારા-યોગીનું સ્વરૂપ લખવાનું લક્ષ્યાલક્ષ્યસિદ્ધાન્તકાર (૧૦૦-૧૦૨

ર્જનૈરશિક્ષિતદષ્ટિભિરિત્યેવ ગ્રાહ્યમ્ ॥ યૈન શાસ્ત્રાદિભિઃ સાધનૈઃ
પટુત્તરદર્શિભર્જનૈસ્તુ “યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંય-
મી” ત્યાદિભિરુક્તન્યાયેન યદન્યૈઃ પ્રાકૃતૈરલક્ષ્યં તદેવ લક્ષ્યતે પ્રા-
કૃતલક્ષ્યેષુ ચ તે હિ મહાત્માનઃ પરાગ્દશો ભવન્તિ ॥ इत्थंभूत-
સ્યાલક્ષ્યસ્ય લક્ષયિતુર્યોગિનઃ સ્વરૂપં દર્શયતિ ભગવાંલક્ષ્યાલક્ષ્ય-
સિદ્ધાન્તકારઃ ॥ તદ્યથા ॥ તસ્ય યોગિનઃ કા ભાષા કા ગતિ-
રિતિ ચેત્તન્મુખેનાહ ॥ નાહં જાયંત્યાદિના ઘટ્ટાદિષુ સમાનત્વે-
નાવસ્થિતસ્યાકાશસ્યેવાલક્ષ્યસ્યાત્મનો જન્મમરણરાહિત્યમુક્તમ્ ॥
તથૈવ તસ્ય વન્ધમોક્ષરાહિત્યમપિ ॥ યદયમુપાધિભિર્વદ્ધો વા
મુક્તો વોચ્યતે તત્તુ વ્યવહારાર્થમેવ ન વસ્તુતઃ ॥ યદ્વા સંસાર
એવ વધ્યતે મુચ્યતે ન હ્યાત્મેતિ સામંજસ્યેન સાધયતિ ॥ તદ્યથા
પરાત્માત્વેક એવ સમષ્ટિરૂપો વ્યષ્ટિરૂપૈરનેક ઇવ ભાતિ ॥ તદનેકત્વં
શરીરિત્વરૂપં શરીરિણામેવ ચ સંસારઃ ॥ ધાનુષ્કો યચ્છરં સંધત્તે
મુચ્ચતિ ચેતિ તદ્જ્ઞાન્તિરેવ વસ્તુતસ્તુ ધાનુષ્કત્વં સંધાનં મોક્ષ-
શ્રેતિ સર્વ એવ સ્વતઃ સ્વયમ્ભૂત્વેન સમષ્ટિરૂપેણ ચ વ્યુત્થિતાહ-
શ્યાદ્યષ્ટિરૂપૈર્વ્યુત્થિતા નાનાલક્ષ્યાઃ સંસારાઃ ॥ સંસરતીતિ સં-
સારો વાણસ્ય ગતિરિવ ન વાણ ઇવ ॥ સંસારસ્ય વાણગતેરિવા-
રમ્મરૂપો વન્ધઃ કૃતકૃત્યે ચ સ્થિરીભૂતે વાણે નિર્વાહિતારમ્મસ્ય

પૃષ્ઠમાં છે તે) મંત્રોમાં દર્શાવે છે. તેની દીકા એવી રીતે કે આ યોગીની કેવી
ભાષા અને કેવી ગતિ હોય છે તે તેને જ મુખે કહે છે.

શ્લોક ૧—નાહં જાયં—હું ઉત્પન્ન થતો નથી—વગેરે વાક્યોવડે એણે કહ્યું
કે ઘટ્ટાદિમાં આકાશ સમાનત્વથી અવસ્થિત છે તેની પેઠે અલક્ષ્ય આત્માનું
ઉપણુ જન્મમરણથી રહિતપણું જોઈ લેવું. તે જ રીતે બન્ધમોક્ષથી પણ
રહિતપણું છે. આ બદ્ધ છે, આ મુક્ત છે, એણે જે કહેવાય છે તે તો
વ્યવહારને અર્થે છે—વસ્તુતઃ તેમ કાંઈ નથી. અથવા તો આત્મા નહીં પણ
સંસાર જ બંધાય છે, મુક્ત થાય છે, તે વાત સમંજસપણે સિદ્ધાંતકાર
સાથે છે. તે એવી રીતે કે સમષ્ટિરૂપ પરમાત્મા એક હોઈને વ્યષ્ટિરૂપોથી
અનેક લેવો ભાસે છે. તે અનેકપણાનું રૂપ શરીરધારીપણું એ જ છે અને
શરીરધારીનો જ સંસાર છે. ધનુર્ધરે શરનું ધનુષ્યપર સંધાન કરે છે ને
શરનો મોક્ષ કરે છે (જાણુ છોડે છે) તે સર્વ જ્ઞાંતિ છે; વસ્તુતઃ તો ધનુ-
ર્ધરપણું, શરનું સંધાન, અને તેનો મોક્ષ, એ સર્વ પણ—જાતે સ્વયંભૂતપણે
અને સમષ્ટિરૂપે ઉત્થાન પામેલા એટલે હલા થયલા લક્ષ્યમાંથી—
ઉત્થાન પામેલા નાનારૂપે દેખાતા અનેક સંસારો છે. અમ્યક્-સારી

સંસારસ્યૈવ વિરામો મોક્ષઃ ॥ યાવન્ત એતે વ્યષ્ટિસમષ્ટિવન્ધમો-
ક્ષપ્રપञ્ચાસ્તાવતામનેકાનાં સામાન્યમેકં તદ્વાધવાલ્લક્ષ્યમિત્યુચ્ય-
તે યથા હસ્તપાદાદ્યનેકત્વવાનેકઃ પુરુષો જીવો વોચ્યતે ॥ યથા
મૃદ્ધિકારો ઘટાદિનામધેયો ભવતિ તથૈવૈકં લક્ષ્યં પ્રપञ્ચીભવતિ
વિશ્વીભવતિ ॥ એવંવિધં વન્ધમોક્ષાદિપ્રપञ્ચસમુચ્ચયરૂપં લક્ષ્યં તત્ત-
થાવિધત્વાન્ન વધ્યતે ન વા મુચ્યતે ॥ એકસ્યાનેકત્વાપત્તૌ વદતો
વ્યાઘાતાત્ ॥ તત્તત્પ્રપञ્ચપ્રાયસ્યૈવ સમગ્રલક્ષ્યસ્ય ચ તત્તદ્વ-
ન્ધમોક્ષાદિયોગેऽનવસ્થાદિદોષાત્ ॥ અતઃ સંસારસંસારિણો-
ર્લક્ષ્યેऽન્તર્ભાવ એવ યથા સ્વપ્નજાલાનાં જાગૃતે ॥ યાઽસૌ માયેત્યુ-
ચ્યતે તસ્યા અપિ તત્રૈવાન્તર્ભાવઃ ॥

લક્ષ્યાલક્ષ્યયોરદ્વૈતં સાધયતિ ॥ એકોઽહમદ્વિતીયોઽહમિત્યા-
દિભિઃ ॥ અલક્ષ્યોઽયમાત્મા વિશ્વરૂપઃ સાક્ષિત્વેન સ્થિતોઽપિ
કસ્ય સાક્ષીતિ ચેદાત્મન એવ લક્ષ્યરૂપસ્ય સાક્ષીતિ ચિત્ત્વં
સિધ્યતિ ॥ માયારૂપો વિહારઃ શામ્યન્ શાન્તિરૂપો ભવતીત્યુભયથા
લક્ષ્યત્વમેકમેવ તયોરિતરસિન્ યો રાગદ્વેષૌ ભજતે સ ત્રૈગુણ્ય-
મક્ષીકરોતિ ક્રિયાવાન્ ભવત્યેવ ॥ માયાયાં દ્વેષવન્તઃ શાન્તૌ
રાગવન્ત એવ વિરક્તમાનસા મિશ્રુનામાનો વિદ્વાંસોરપિ મહા-
ત્માનોઽપિ નાદ્વૈતસિદ્ધિં વ્રજન્ત્યદ્વૈતાભાસવશ્ચિતા એવ પરિવ્રજન્તિ

પેઠે-સરે તે સંસાર; તે બાણની ગતિ જેવો, બાણ જેવો નહી. બાણગતિ
જેવો સંસાર આરંભરૂપ હોય ત્યારે તેનું નામ બંધ; આરંભ કર્મથી પરવારી
બાણ સ્થિર થાય, એટલે જે સંસારનો આરંભ આટોપાયો તે સંસારનો જ
વિરામ તે મોક્ષ. વ્યષ્ટિ, સમષ્ટિ, બંધ, અને મોક્ષ આ જેટલા પ્રપંચો છે
તેટલા સર્વ-તે-અનેકત્વમાં રહેલું એક એવું જે સામાન્ય તેને લાઘવના હેતુથી
લક્ષ્ય કહીયે છીયે; જેમ હસ્તપાદાદિ અનેકવાળો એક તેને પુરુષ અથવા
જીવ કહીયે છીયે. જેમ એક માટીના અનેક વિકારો અનેક ઘટાદિ નામો
ધરે છે તેમ જ એક લક્ષ્ય-અનેક પ્રપંચરૂપે-વિશ્વરૂપે-બની રહે છે. આવી
રીતનું, બન્ધમોક્ષાદિ અનેક પ્રપંચોના સમન્વયરૂપ, લક્ષ્ય એવું છે માટે
નથી બંધાતું, અને નથી મુક્ત થતું. (જે એક લક્ષ્યના અનેક એવા જે
બન્ધમોક્ષ તે થાય છે કહીયે તેા એકની અનેકત્વાપત્તિ થાય અને વદતો
વ્યાઘાતનો દોષ આવે. અને પેલા બન્ધમોક્ષાદિ જુદા જુદા પ્રપંચોથી ભરેલા
સમગ્ર લક્ષ્ય એ જ બન્ધમોક્ષાદિ પામે એવું કહીયે તેા અનવસ્થાદિ દોષ
આવી જાય.) માટે સંસાર અને સંસારી હોયનેા લક્ષ્યમાં અંતર્ભાવ જ છે,
જેમ સ્વપ્નજાલોનો જાગૃતમાં છે. જે આ માયા નામે ઓળખાય છે તેનો
પણ તેમાં જ અંતર્ભાવ છે,

હેયોપાદેયદ્વૈતં ચાક્ષીકુર્વન્તીત્યદ્વૈતસિદ્ધિસ્તુ લક્ષ્યાલક્ષ્યસિદ્ધા-
ન્તેષ્વેવ પરમાર્થતઃ સિધ્યતિ નાન્યત્ર મતે ॥ અલક્ષ્યં લક્ષ્યસ્ય
સાક્ષિભૂતમિતિ તત્ર સ્વસ્યૈવ સાક્ષિત્વં ગ્રાહ્યમ્ ॥ દ્રવ્યગુણાદયો
નૈયાયિકૈઃ સાધિતાઃ પદાર્થા અન્યમતેષુ વાઽન્યૈર્નામિભિઃ સાધિતાઃ
પદાર્થાસ્તે સર્વે એવ લક્ષ્યવિદ્યુતમિતિ મન્તવ્યમ્ ॥ નનુ સ્ત્રીપુરુષા-
દીનાં પરસ્પરવિહારા ઇવ દ્વૈતાદિં વિના ન વિહારઃ સંભવતીતિ
ચેન્ન ॥ યેન યદ્વદેવ સ્વસ્ય સાક્ષિત્વં તથૈવં સ્વેન વિહારવત્ત્વમપિ
તત્ર તેનૈવ ચ સ્વયમાનન્દરુપોઽયમલક્ષ્યોઽનુભૂયતે ॥ પરેષાં સુખે-
ભ્યો યન્મહાત્માનઃ સ્વયમેવ સુખીભવન્તીત્યત્ર દૃષ્ટાન્તઃ સ્ફુટ એવ
સાધયતિ ચ સ લક્ષ્યાનાં વ્યઘ્રાભાસાનામલક્ષ્યમપિ પરીક્ષાસં-
વેદ્યં સર્વત્ર સ્થસાક્ષિત્વમાત્રજન્યમાનન્દરુપમદ્વૈતં સ્વપરસ્થમ્ ॥ અત
એવ યુક્તં યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધય ઇતિ ॥ ઇયં
મનોયાત્રૈવ માયા સા વિજૃમ્ભિતેવ લક્ષ્યતે ॥ ન માયાયા મા-

શ્લોક ૨-૩. હવે સિદ્ધાંતકાર લક્ષ્ય અને અલક્ષ્યનું અદ્વૈત સાધે છે; 'મુકોહમ્'—'હું એક છું'—વગેરે શબ્દોથી. અલક્ષ્ય આ આત્મા છે ને સાક્ષીપણે રહેલો છે. કોનો સાક્ષી? અલક્ષ્યરૂપ આત્માનો જ પોતાનો જ આ અલક્ષ્ય સાક્ષી છે. આમ તેનું ચિત્ત સ્વરૂપ સંધાયું. માયારૂપ વિહાર શમે છે ત્યારે શાંતિરૂપ થાય છે તે બે રૂપથી લક્ષ્યપણું એક જ છે અને તેમાંના એક ઉપર રાગ અને ળીન ઉપર દ્વેષ ધરનાર માણસ એ રાગદ્વેષવડે ત્રેગુણ્યનો અંગીકાર કરે છે અને ક્રિયાવાન થાય છે જ. વિરક્ત મનવાળા "શિષુ" નામ ધરનારા પુરુષો વિદ્વાનો હોય છે તેમ મહાત્માઓ હોય છે છતાં તેઓ માયાનો દ્વેષ કરનારા અને શાંતિમાં રાગ રાખનારા હોવાથી દ્વેષ સ્ત્રીકારે છે અને તેથી તેઓ અદ્વૈતસિદ્ધિ પામતા નથી. અદ્વૈતભાસથી છેતરાઇને જ પરિવ્રજે છે, અને આ ત્યાજ્ય અને આ ઉપાદેય એના દ્વૈતનો અંગીકાર કરે છે. એટલે અદ્વૈતની સિદ્ધિ તો પરમાર્થતઃ લક્ષ્યાલક્ષ્ય સિદ્ધાંતમાં જ સંધાય છે ને ળીન મતોમાં સંધાતી નથી. અલક્ષ્ય લક્ષ્યનું સાક્ષિ એટલે પોતાનું જ સાક્ષિ એમ લેવું. નૈયાયિકો દ્રવ્યગુણાદિ પદાર્થો સાધે છે, અને અન્ય મતોમાં અન્ય નામોથી પદાર્થો સંધાય છે; આ સર્વ પદાર્થો લક્ષ્યના વિદ્યુત-કીરિત-માં આવી ગયા એમ માનવું. ટોઈ કહે કે સ્ત્રીપુરુષાદિના વિહાર પેઠે લક્ષ્યનો વિહાર પણ દ્વૈતાદિ વિના ન સંભવે તો, તે ખોટું છે. કારણ જેવી રીતે પોતે પોતાનો સાક્ષી રહે છે તે જ રીતે પોતાની સાથે પોતાનું વિહારીપણું પણ છે; ત્યાં તે કારણથી આનન્દરૂપ એવો આ અલક્ષ્ય પોતે અનુભવાય છે. મહાત્માઓ પ્રારંભ સુખે જાતે સુખી થાય છે એ આનું દર્શાવ સ્ફુટ જ છે; અને તે એવું સિદ્ધ કરે છે કે લક્ષ્ય એવા

યાત્રિનો ભેદઃ સમવાયાત્ ॥ અલક્ષ્યોઽસૌ માયાવી લક્ષ્યાં માયા-
માત્મવસ્તુત આત્મના આત્મન્યેવ તનોતિ સંહરતિ ચ ॥ વિહારેષ્વ-
લક્ષ્યં મોદતે ॥ સ મોદોઽપિ વિહાર इति चेन्नૈવમ્ ॥ येन सच्चि-
द्वत्प्रमोदोऽपि नित्यतामेकतां च भजते नैवं क्रियारूपा अनेके
विहाराः ॥

एवं लक्ष्यालक्ष्ययोरद्वैतं साधयतो योगिनो गुणकर्माणि,
गुणकर्माभासत्वेन स्वप्न इव विलसन्ति ॥ स साधयिता तु तैर्गुण-
कर्माभिरनवच्छिन्नोऽसंस्पृष्टः निर्गुणो निष्कर्मा च ॥ जीवनामा
लक्ष्यस्फुलिङ्गोऽयं प्रकृत्या जडसधर्मेव विजृम्भते लक्ष्यधर्माश्चा-
नुवर्तते ॥ दारुणु गूढोऽग्निरिव स्वरूपेण न लक्ष्यते केवलं जडरूप-
तया लक्ष्यते ॥ यदि संघट्टनादिभिः प्रज्वलितः प्रबुद्धो भवति तर्ह्यपि
दृक्त्वगादिसंवेद्यान् जडधर्मान् भजमान एव प्रकाशनदहनसम्यो
त्रिलोकस्थजातवेदःशक्तिमाविष्करोति स्वस्मिस्तद्वदेव प्रबुद्धोऽयं

જે વ્યથ્યાભાસો છે તે સર્વમાં પોતામાં તેમ પારકામાં રહેલું-એક આનન્દ
રૂપ અદ્વૈત છે, અને તે પરિક્ષાસંવેદ છે, સર્વત્ર રહેવાવાળું છે, અને જ્યાં જ્યાં
સાક્ષિત્વ છે ત્યાં ત્યાં એ જન્ય છે. આથી જ કહેલું છે કે જ્યાં જ્યાં મન
જાય ત્યાં ત્યાં સમાધયો થાય છે. આ મનોયાત્રા (મનનું જવું તે મનની
યાત્રા) એ જ માયા છે અને તેનું વિનૃમ્ભણ લખ થાય છે. માયા અને
માયાવીનો ભેદ નથી, કારણ તેમનો સમવાય છે. અલક્ષ્ય-અલખ-એવો જે
માયાવી તે લક્ષ્ય-લખ-માયાને આત્મવસ્તુમાંથી આત્મવડે વિસ્તારે છે અને
આત્મમાં જ સંહરે છે. આ વિહારોમાં અલક્ષ્ય મોદ પામે છે. કોઈ કહે કે
એ મોદ પણ વિહાર છે તો તે ખોટું છે. કારણ જ્યારે સત્ અને ચિત્ની પેટે
મોદ પણ નિત્ય અને એક છે ત્યારે ક્રિયારૂપ વિહારો તો અનેક અને
અનિત્ય છે ને તેમાં એકપણું છે જ નહીં.

શ્લોક ૪-૫. આવી રીતે લક્ષ્યાલક્ષ્યનું અદ્વૈત સાધનાર યોગી ગુણો
અને કર્મોનું અધિષ્ઠાન હોય છે કે નહીં એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ
યોગીનાં ગુણકર્મો ગુણકર્મોના આભાસપણે વિલાસ કરે છે-સ્વપ્નમાં વિલાસ
કરતાં હોય તેમ; પણ એ અદ્વૈત સાધનાર તો તે ગુણકર્મોથી અનવચ્છિન્ન
અને અસંસ્પૃષ્ટ રહે છે-તે નિર્ગુણ અને નિષ્કર્મ છે. “બ્રહ્મ” નામધારી
આ લક્ષ્યસ્ફુલિંગ (સ્ફુલિંગ=અગ્નિનો તનખો) પ્રકૃતિથી જડસમાન ધર્મનો
ધરનાર હોય તેમ વિનૃમ્ભણ પામે છે-વધે છે-અને લક્ષ્યધર્મોનું અનુવર્તન
કરે છે. કાષ્ઠમાં ગૂઢ રહેલા અગ્નિ પેટે તે સ્વરૂપ વડે લખ થતો નથી-
દેખાતો નથી. જ્યારે સંઘટ્ટનાદિથી પ્રજ્વલિત થઈ એ ગૂઢ અગ્નિ
પ્રબુદ્ધ થાય છે, ત્યારે પણ નેત્રત્વયા આદિને જણાઈ આવતા

જીવસ્ફુલિન્નઃ સંસારીવ લક્ષ્યવ્યવહારધર્માન્ સમાદ્રિયત इव ॥
 નાયં કેવલં તથા લક્ષ્યતે કિંતુ સ લક્ષ્યતેઽપિ યેન તથાલક્ષ્યોઽયં
 સ્વયમેવ તલ્લક્ષ્યત્વં લક્ષ્યતે લક્ષ્યાત્મસાધર્મ્યમુદ્દિશતિ વ્યપિસમપ્રયો-
 રેકત્વે તયોઃ પ્રવૃત્તિભેદાભાવફલજિવત્સયા તદ્વ્યતિરિક્તફલપરા-
 હ્ણુલ્લઃ સર્વસત્કર્મકરોઽપ્યહંકારશૂન્યત્વાત્તાનિ તાનિ. કર્માણિ
 નૈષ્કામ્યેનકુર્વન્નીશ્વરાય ચ સમર્પયન્નેવ જીવેશ્વરયોર્લક્ષ્યસાધર્મ્ય-
 મુદ્બોધયતિ તેન ચ લક્ષ્યધર્માનાદ્રિયતે ॥ તેન વિધિના ચ ત્રિલો-
 કસ્થવૈશ્વાનરશક્ત્યાવિષ્કરણમુપમીયતે ॥ અનેન વિધિના જીવેશ્વ-
 રયોરદ્વૈતયોગઃ સાધ્યતે ॥ કર્મયોગોઽયમિતિ કેચિત્ ॥ કર્મયોગેન
 જીવેશ્વરયોરૈક્યં સિધ્યેત સ ચ યોગો ગીતાયામુક્તઃ ॥ જ્ઞાનયોગેન
 જીવબ્રહ્મણોરૈક્યં સિધ્યેત તેનાહ યદલક્ષ્યે ચાવગાહેત ॥ અલક્ષ્યં
 તુ બ્રહ્મૈવ ॥ અવગાહનાદ્બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મૈવ ભવતીત્યુદ્દિષ્ટમ્ ॥ નૂતન-
 વેદાન્તિનસ્તુ જ્ઞાનયોગં સાધયન્તિ ન તુ કર્મયોગમ્ ॥ કેચિત્તુ કેવલ-
 કર્મયોગિનઃ ॥ રાત્રિદિનરૂપમિવ કાલં કર્મજ્ઞાનયોગં તુ લક્ષ્યાલક્ષ્ય-

૮૪ ધર્મો સેવીને જ એ ગૃહ અગ્નિ ત્રિલોકવાસી અગ્નિની પ્રકાશમયી અને
 દહનમયી શક્તિનો પોતાનામાં આવિર્ભાવ દેખાડે છે; તે જ પ્રમાણે
 પ્રખુદ્ધ થયેલો આ હવ-સ્ફુલિંગ સંસારી પેઠે લક્ષ્ય બવહારના ધર્મોનો
 સમાદર કરતો લાગે છે. આ સ્ફુલિંગ આ પ્રમાણે લક્ષ્ય થાય છે એટલું
 જ કેવળ નથી, પરંતુ તે સ્ફુલિંગ લક્ષ્યે છે પણ ખરો. કારણ એવી રીતે
 લક્ષ્ય એવો આ સ્ફુલિંગ એ લક્ષ્યત્વને જતે જ લક્ષ્યે છે; એટલે વ્યપિ અને
 સમપ્રિયું એકત્વ હોવાથી એ બેની પ્રવૃત્તિઓના અભેદનું ફલ ભોગવવાની
 ઇચ્છા રાખી વ્યપિસ્ફુલિંગ એ ફલ શીવાયનાં ખીલ્લં સર્વ ફલથી પરાઙ્મુખ
 થાય છે, સર્વ સત્કર્મ કરે છે, પણ પોતાનામાં વ્યપિના “અહં”કારનું
 શૂન્યપણું હોવાથી એ સર્વ કર્મ નિષ્કામ રહી કરે છે અને સમપ્રિયૈશ્વાનર
 ઈશ્વરને જ એ સર્વ કર્મનું સમર્પણ કરે છે, એ સમર્પણથી જ હવ
 અને ઈશ્વરના લક્ષ્યસાધર્મ્યનું ઉદ્બોધન કરે છે, અને એવી રીતે લક્ષ્યધર્મનો
 આદર કરે છે. આવી રીતે આ સ્ફુલિંગમાં ત્રિલોકવાસી વૈશ્વાનરની
 શક્તિની ઉપમા થાય છે, અને સ્ફુલિંગહવ એ સ્થિતિ લક્ષ્યે છે. આ
 વિધિવડે હવ-ઈશ્વરનો અદ્વૈતયોગ સધાય છે. કેટલાક એને કર્મયોગ કહે
 છે. કર્મયોગથી હવ-ઈશ્વરનું ઐક્ય સધાય છે. અને તે યોગ ગીતામાં કહેલો
 છે. જ્ઞાનયોગથી હવ-બ્રહ્મનું ઐક્ય સધાય છે માટે મંત્રમાં કહ્યું કે
 “અલક્ષ્યમાં પણ પ્રવેશ કરે છે.” અલક્ષ્ય એટલે તો બ્રહ્મ જ. અલ-
 ક્ષ્યમાં પ્રવેશ કરવાનું કહી “બ્રહ્મ બ્રહ્મનાર બ્રહ્મ જ બને છે” તે દેખાડ્યું.
 નૂતન વેદાન્તીઓ તો જ્ઞાનયોગને જ સાધે છે; કર્મયોગને નથી સાધતા.

યોગિન એવ સાધયન્તિ ॥ અતસ્ત્રયાણામિતિ જીવેશ્વરબ્રહ્મણામ-
દ્વૈતમિત્થં યોગદ્વયેન તૈઃ સાધ્યતે ॥ અન્યૈસ્તુ કેવલમેકેન યોગેન
દ્વયોર્જીવેશ્વરયોર્જીવબ્રહ્મણોર્વા ન તુ ત્રયાણામદ્વૈતં યુજ્યતે ॥ અત
એવ પરમોઽયમસ્માકં ત્રિયોગો યોગઃ ॥ અદ્વૈતં દ્વયોર્ન ત્રયાણામિતિ
ચેન્ન અદ્વૈતશબ્દસ્ત્વૈક્યવાચકઃ ॥ ન તુ કેવલદ્વૈતવ્યતિરિક્ત-
ત્રૈતાદિવાચકઃ ॥

અથ શ્રુત્યાદિપ્રમાણાન્યાહ ॥ ગીતાયામિદમેવાહેત્યાદિભિઃ ॥
કર્મશબ્દસ્ય શાસ્ત્રેષુ શ્રુતિષુ ચ વિવિધો વ્યવહારઃ ॥ પ્રારબ્ધાદિ-
વિશિષ્ટેન કર્મણા તુ યોઽયં કર્મવૃક્ષો નામ પ્રાણિનાં ભાગ્યાનિ
રચયતિ સ ઉચ્યતે ॥ ભાગ્યવાચકત્વેનાપ્યયં શબ્દો વ્યવહિયતે ॥
અન્યે તુ ભાગ્યવ્યાવૃત્તમુદ્યમં પુરુષયત્તં વા કર્મશબ્દેન
લક્ષન્તે ॥ યજ્ઞાદયો નિત્યનૈમિત્તિકા વિધય એવ કર્માણીતિ શાસ્ત્રા-
દિષુ પ્રાયેણ વ્યવહારઃ ॥ જ્ઞાનધ્યાનવૈરાગ્યાદયઃ ક્રિયા એવ શ્રુત્યુ-
પદિષ્ટાઃ ક્રિયાં ઇતિ મુળ્લકભાષ્યે શંકરઃ ॥ રહસ્યમતે તૂક્તલક્ષ-
ણઃ કર્મયોગ એવ પ્રશસ્યતે ફલત્યાગસ્યૈવ યોગાન્ન કર્મત્યાગસ્ય ॥

કેટલાક તો કેવલ કર્મયોગ જ સાધે છે. રાત્રિ અને દિન ઉભયરૂપ મળી
કાલ થાય તેમ, કર્મ અને જ્ઞાન ઉભયરૂપ યોગ થાય, તેને તો લક્ષ્યાલક્ષ્ય-
યોગીઓ જ સાધે છે. આથી ત્રણનું એટલે જીવ, ઈશ્વર, અને બ્રહ્મ એ
ત્રણનું અદ્વૈત આવી રીતે બે યોગથી આ યોગીઓ સાધે છે, અન્ય જનો
તો, ગમે તો જીવ-ઈશ્વરનું, અથવા તો જીવ-બ્રહ્મનું, —એમ બેનું અદ્વૈત
સાધે છે અને તે માત્ર એક યોગવડે સાધે છે; પણ તે કોઈ ત્રણનું અદ્વૈત
નથી સાધતા. માટે જ પરમ—શ્રેષ્ઠ—આ અમારો ત્રિયોગ નામનો યોગ
છે. કોઈ કહે કે દ્વિ એટલે બે—તે બેનું અદ્વૈત થાય; પણ ત્રણનું અદ્વૈત ન
થાય તો તે કહેવું અયથાર્થ છે. કારણ “અદ્વૈત” એ શબ્દ માત્ર એક્ય-
વાચક છે; માત્ર દ્વૈતનો વ્યતિરેક કરી ત્રૈતાદિકનો વાચક એ શબ્દ નથી.

શ્લોક ૬-૧૪. હવે આ વિષયમાં શ્રુતિઆદિનાં પ્રમાણો છે તે સિદ્ધાંત-
કાર, “ગીતામાં શ્રીભગવાને કહેલું છે” વગેરે વાક્યો વડે, કહે છે. એ
સંબંધે કહેવાનું કે કર્મશબ્દનો વ્યવહાર શાસ્ત્રોમાં અને શ્રુતિયોમાં વિવિધ
છે. જ્યારે પ્રારબ્ધાદિ વિશેષણો સાથે કર્મશબ્દનો વ્યવહાર થાય છે ત્યારે,
જે આ કર્મવૃક્ષ પ્રાણીઓનાં ચિત્ર ભાગ્ય રચે છે તે વૃક્ષમાંનાં ‘કર્મ’ આ
શબ્દથી વાચ્ય થાય છે. “ભાગ્ય” એ પણ આ શબ્દનું વાચ્ય વ્યવહારમાં
થાય છે. ખીજાઓ તો ભાગ્યથી વ્યાવૃત્ત એટલે ભિન્ન એવો જે ઉદ્યમ અથવા
પુરુષયાન તેને કર્મશબ્દથી લક્ષે છે. યજ્ઞાદિ નિત્ય અને નૈમિત્તિક વિધયો

કર્મવૈરાગ્યં ચ ક્રિયેતિ વદતો વ્યાઘાતઃ ॥ જ્ઞાનસ્ય ચ ક્રિયાત્વે
ત્વનિત્યત્વાપત્તિઃ ક્રિયાણામનિત્યત્વાત્ ॥ આત્મક્રીડા આત્મરતિઃ
ક્રિયાવાનેપ બ્રહ્મવિદાં વરિષ્ઠા इति શ્રુતિવાક્યે ક્રિયાવત્ત્વં કર્મયો-
ગિત્વમેવ ॥ 'દ્વા સુપર્ણા સયુજા' इत्यादिપૂક્તપ્રકારેણ પિપ્પલસ્વાદ-
ત્યાગેન ફલત્યાગ ઉક્તઃ ॥ ફલત્યાગેન જીવસ્યાનીશત્વં શોકમોહ-
લક્ષણં નશ્યતિ વીતશોકત્વાચ્ચ સ ઈશવદનશ્ચન્ ફલત્યાગી ક્રિયા-
વાનીશેન સામ્યમુપૈતિ ॥ જ્ઞાનયોગેન બ્રહ્મૈક્યં સિધ્યતિ ન ત્વીશ્વરદ્વે-
તમ્ ॥ તત્તુ કર્મયોગેનૈવ સિધ્યતિ ॥ અત્ર ગીતા સાક્ષાત્પ્રમાણમ્ ॥ સ્વ-
યંલક્ષ્યધર્મધુરંધરઃ સન્ શ્રીકૃષ્ણો ભક્તોઽસિ મે સસ્વા ચેતીત્યુક્ત-
વાનેવેદ્યં ધર્મેણ યોજયેદિતિ ન્યાયેનાર્જુનં યુદ્ધકર્મણિ સમર્થયામાસ
તત્તુ લક્ષ્યધર્મસ્યૈવ વૃદ્ધયે ન વિનાશાય ॥ શ્રીકૃષ્ણસ્ય સ્વસ્યૈવ લક્ષ્ય-
ધર્મિતાયા મહાભારતનાયકાત્માનિ સમ્યગાધ્યાનાયૈવ તેન વિધિના

તે જ કર્મ છે એવો શાસ્ત્રાદિમાં ઘણું ખરું બ્યવહાર છે. જ્ઞાન, ધ્યાન, વૈરાગ્ય,
આદિ ક્રિયાઓ તે જ શ્રુતિમાં ઉપદિષ્ટ કરેલી ક્રિયાઓ છે એવું મુખ્યત્વે
ભાષ્યમાં સંકરમત છે. અમારા રહસ્યમતમાં તો, જેનાં લક્ષણ કહી ગયેલા
છીએ તે કર્મયોગ જ શિષ્ટ ગણ્યો છે; કારણ ફલત્યાગનો જ યોગ છે—કર્મ-
ત્યાગ થઈ શકે એવો યોગ નથી. કર્મના વૈરાગ્યને ક્રિયા કહેવી એ તો
વદતો વ્યાઘાત દોષ થાય. જ્ઞાનમાં ક્રિયાત્વનો આરોપ કરો તો જ્ઞાનમાં
અનિત્યત્વ આવે, કારણ ક્રિયાઓ અનિત્ય છે. ત્યારે “આત્મસાથે” ક્રીડા
“કરનાર, આત્મમાં રતિ કરનાર, ક્રિયાવાન એવો આ બ્રહ્મ” બ્રહ્મનારા-
“ઓમાં શ્રેષ્ઠ” એ શ્રુતિવાક્યમાં જે ક્રિયાવાનપણું છે તે કર્મયોગીપણું જ
છે એમ સમજવું. “સાથે યોગ પામેલાં જે પંખીઓ” (દ્વા સુપર્ણા વગેરે)
ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોમાં પિપ્પલના સ્વાદનો ત્યાગ રહ્યો છે તે પણ ઉપર
કહેલે પ્રકારે ફલત્યાગ જ ઉક્ત છે. શોક-મોહ એ જે લક્ષણવાળું હોવું જે
અનીશપણું તે ફલત્યાગથી નાશ પામે છે; અને ઇશના જેવો ભોગરહિત એટલે
ફલત્યાગી ક્રિયાવાન થઈ, શોકહીનતાને લીધે, એ ઇશની સાથે સામ્ય એટલે
સમતા પામે છે. જ્ઞાનયોગથી બ્રહ્મની સાથે ઐક્ય સધાય છે, ઇશ્વરાદ્વૈત
સધાવું નથી; એ તો કર્મયોગથી જ સધાય છે એમાં ગીતા સાક્ષાત્પ્રમાણ છે.
પોતે અમારા લક્ષ્યધર્મના ધુરંધર હોઈને, અને પોતાના ઇષ્ટજનને પોતાના
ઇષ્ટધર્મનો યોગ કરાવવો એ ન્યાયથી, “તું મહારો ભક્ત છે—તું મહારો સખા
છે” એવાં વચ્ચનો ખોલતા ખોલતા—એટલે અર્જુનને સ્પષ્ટ ઇષ્ટ જન ગણતા
એવા શ્રીકૃષ્ણનાયણે નરઅર્જુનને યુદ્ધકર્મમાં સમર્થ કર્યો તે લક્ષ્યધર્મની
જ વૃદ્ધિને માટે કર્યો—એ ધર્મના નાશને માટે નહીં. શ્રીકૃષ્ણના
પોતાના જ લક્ષ્યધર્મપણાં—મહાભારતના નાયકના આત્મમાં—સારી રીતે

ચ જીવસ્યેશ્વરસામ્યસંપાદનાયૈવ ભગવાન્ વ્યાસસ્તથાવિધમિતિ-
 હાસમુક્તવાન્ ॥ ન ચેન્મહાભારતે સમસ્તો ગીતાધ્યાયોઽપ્રાસં-
 ગિકો મિથ્યોક્તિરુપ એવ સ્યાત્ ॥ યોગવાસિષ્ઠેઽપિ શ્રીકૃષ્ણ-
 વાક્યસ્યાયમેવોદ્દેશઃ પ્રતિપાદિતઃ ॥ ઉક્તમેવ તત્ર યથા “શાન્તબ્રહ્મ-
 વપુર્ભૂત્વા કર્મ બ્રહ્મમયં કુરુ ॥ બ્રહ્માર્પણસમાચારો બ્રહ્મૈવ ભવસિ
 ક્ષણાત્ ॥ લોકે વિહર રાઘવ” ઇત્યાદિભિરપિ તત્રાયમેવ કર્મયોગઃ
 પ્રતિપાદિતઃ ॥ યચ્છેશાવાસ્યે “કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં
 સમા” ઇત્યાદયઃ શ્રુતયસ્તા અપિ લક્ષ્યધર્મપ્રતિપાદિકાઃ ॥ અસ્યા-
 મુપનિષદિ કેવલાયાં વિદ્યાયામવિદ્યાયાં વા રતિર્નિન્દિતા તથૈવ
 સંભૂત્યામસંભૂત્યામપિ ॥ અત્રૈકયા વિદ્યાયા કર્મત્યાગવિશિષ્ટા કે-
 વલમાત્મવિદ્યોક્તા ॥ કેવલમવિદ્યેતિ સકામકર્મવત્તાઽનાત્મવિદ્યા
 ચ ॥ તથૈવ સંભૂતિરિતિ સ્વયંભૂરાત્મસંભૂતૌ ચ રતિરિતિ કેવ-
 લમાત્મજ્ઞાનબુદ્ધૌ સત્યાં કર્મપરાઙ્મુખતૈવોક્તા ॥ અસંભૂતિસ્તુ
 સંભૂતિરહિતા શરીરાદિવિકલ્પસૃષ્ટિઃ કર્મફલભોગદાયિની ॥
 અસંભૂતિત્વં તુ તસ્યાનશ્વરત્વાત્સદ્વસ્ત્વાભાસમાત્રત્વાચ્ચ ॥ અવિદ્યા-

આધાન કરવાને જ, અને એ વિધિથી જીવનું ઇશ્વરસાથે સાક્ષ્ય સંપાદન કર-
 વાને જ, ભગવાન્ વ્યાસે એવી રીતનો ઇતિહાસ કહ્યો. એમ ન હોય તો
 મહાભારતનો સમસ્ત ગીતાધ્યાય અપ્રાસંગિક અને મિથ્યોક્તિરૂપ જ થાય.
 યોગવાસિષ્ઠમાં પણ શ્રીકૃષ્ણવાક્યના આ જ ઉદ્દેશનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; એમાં
 કહેલું જ છે કે “શાંતબ્રહ્મના જેવું અથવા શાંતબ્રહ્મનું જ શરીર ધરી, બ્રહ્મ-
 “મય કર્મ કર! બ્રહ્મને અર્પણ કરેલા છે જેના સમ્યગ-સારા-આચાર એવો
 “તું ક્ષણમાં બ્રહ્મ જ બની રહીશ!” વળી “હે રાઘવ! લોકમાં વિહાર કર”
 ઇત્યાદિ અનેક વાક્યોથી પણ યોગવાસિષ્ઠમાં આ જ કર્મયોગનું પ્રતિપાદન કરેલું
 છે. “કર્મ કરતાં કરતાં જ સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી” ઇત્યાદિ
 શ્રુતિયો ઇશાવાસ્યમાં છે તે પણ લક્ષ્ય ધર્મની પ્રતિપાદક છે. આ ઉપનિષદમાં
 કેવલ વિદ્યામાં તેમ કેવલ અવિદ્યામાં રતિ કરનારની નિન્દા છે; તેમ જ
 સંભૂતિમાં અને અસંભૂતિમાં રતિ કરનારની પણ છે. આમાં એક જ વિદ્યા
 કહેલી છે તેનો અર્થ કર્મત્યાગરૂપ વિશેષણવાળી અને કેવળ આત્મવિદ્યા થાય છે-
 એવી આત્મવિદ્યાને નિન્દી છે. કેવળ અનાત્મવિદ્યા નિન્દી છે તેમાં સકામ કર્મ-
 વત્તા અને અનાત્મવિદ્યા આવી ગઈ તેવી જ રીતે જે સંભૂતિ નિન્દી છે તેમાં
 સંભૂતિ એટલે સ્વયંભૂ તે આત્મા છે અને સંભૂતિમાં રતિ એટલે કેવલ આત્મજ્ઞા-
 નની બુદ્ધિ હોય અને તેની સાથે કર્મમાં પરાઙ્મુખતા હોય તેને નિન્દી છે. તેમ
 અસંભૂતિ એટલે તો સંભૂતિરહિત શરીરાદિ વિકલ્પસૃષ્ટિ જે કર્મફલના ભોગ આપ

વિદ્યેઽસંભૂતિસંભૂતીત્યનયોરેકતરે રાગદ્વેષો દ્વૈતસ્વરૂપમેવ તન્ન
રહસ્યસિદ્ધાન્તિભિરિપ્યતે ॥ શ્રુતિષ્વપ્યેવમેવ વિહિતમ્ । અસંભૂ-
ત્યુપાસકાઃ સંભૂત્યુપાસકા વિદ્યોપાસકા અવિદ્યોપાસકાશ્ચ સર્વ
પદ્ધૈકમાર્ગપક્ષપાતિનિ રૂપમાર્ગદ્વેષિણોઽન્ધં તમઃ પ્રવિશન્તીતીશા-
વાસ્યે સ્ફુટમેવ ॥ તર્હિ કો નામ શુદ્ધો ધર્મ ઇતિ ચેત્તત્રૈવો-
ક્તમ્ ॥ વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સહ । અવિદ્યા મૃત્યુ
તીર્ત્વા વિદ્યાઽમૃતમશ્રુતે ॥ તથા ચ ॥ સંભૂતિં ચ વિનાશં ચ
યસ્તદ્વેદોભયં સહ । વિનાશેન મૃત્યું તીર્ત્વા સંભૂત્યાઽમૃતમશ્રુતે ઇતિ
ઇત્યમવિદ્યામઙ્ગીકૃત્યૈવ વિદ્યાગ્રહણેન તથૈવ સંભૂત્યસંભૂતિગ્રહ-
ણેન ચાનાત્માત્મવિદ્યયોરપરસ્પરત્યાગેનૈવ ગ્રહણમુક્તમ્ । તત્ત્વકર્મ-
ત્યાગે સતિ ફલત્યાગિન્યામાત્માત્મવિદ્યાયામેવ સંભવતિ ॥ લક્ષ્ય-
ધર્મેષ્વાદરં કૃત્વૈવાલક્ષ્યમવગાહેતેત્યત્ર સ્પષ્ટમેવ સિદ્ધ્યતિ ॥ તત્રૈ-
વોક્તં સ્વયંભૂર્યાથાતથ્યતોઽર્થાન્ વ્યદધાચ્છાશ્વતીભ્યઃ સમાશ્ય
ઇતિ ॥ અત્રોક્તં સ્વયંભૂત્વં સંભૂતિત્વં ચૈકમેવ ॥ અર્થાન્ વ્યદધા-

નારી છે તે છે. તેનું અસંભૂતિપણું તો એટલા માટે કે તે નશ્વર છે. અને તેમાં
માત્ર સદ્ગુણો આભાસ જ છે. અવિદ્યા અને વિદ્યા, અસંભૂતિ અને સંભૂતિ,
એ બંનેમાંથી કોઈ એક ઉપર રાગ અને બીજા ઉપર દ્વેષ તે દ્વૈતસ્વરૂપ
જ છે અને તે રહસ્યસિદ્ધાન્તિઓને ઘટ નથી. શ્રુતિઓમાં પણ એમ જ
કહેલું છે. સંભૂતિના ઉપાસક, અસંભૂતિના ઉપાસક, વિદ્યાના ઉપાસક,
અને અવિદ્યાના ઉપાસકઃ એ સર્વ પણ એક માર્ગ ઉપર પક્ષપાત કરે
છે અને બીજા માર્ગ ઉપર દ્વેષ કરે છે માટે તે સર્વ અન્ધ તિમિરમાં પ્રવેશ
કરે છે એવું ઇશાવાસ્યમાં સ્ફુટ છે જ. ત્યારે શુદ્ધ ધર્મ કેને કહેવો એવું
પુછા તો એ પણ એ જ ઉપનિષદમાં કહેલું છે કે—“વિદ્યા અને અવિદ્યા
“એ બંને ને સાથે લાગી જાણી લે છે તે અવિદ્યાવડે મૃત્યુને તરે છે અને
વિદ્યાથી અમૃતનો ભોગ કરે છે.” તેમ જ વળી તેમાં કહેલું છે કે
“સંભૂતિ અને વિનાશ એ બંને ને સાથે લાગાં જાણી લે છે તે વિનાશવડે
“મૃત્યુને તરે છે અને સંભૂતિથી અમૃતનો ભોગ કરે છે.” આવી રીતે
પરવિધાનું ગ્રહણ કરીને જ વિધાનું ગ્રહણ કરેલું છે, અને તેમ જ સંભૂતિ
અને અસંભૂતિનું ગ્રહણ કરેલું છે; માટે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મ-
વિદ્યા અને અનાત્મવિદ્યાનો પરસ્પર ત્યાગ કર્યા વિના જ તેમનું ગ્રહણ
કરવાનું આ શ્રુતિવાક્યોમાં કહેલું છે. અને તેમ બંનેનું તે તો કર્મત્યાગ
કર્યા વિના ફલત્યાગિની આત્મવિદ્યામાં જ સંભવે છે. લક્ષ્યધર્મોમાં આદર
કરીને જ અલક્ષ્યમાં પ્રવેશ કરવાનું રહસ્યમંત્રમાં કહેલું છે તે આ સ્થળે
સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. વળી એ જ શ્રુતિદેશે કહેલું છે કે “સ્વયંભૂ યાયાત-

દિતિ કર્મધર્મઃ પ્રતિપાદિતઃ ॥ કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં
સમા ઇતિ શ્રુતિરપીદમેવ લક્ષતે ॥ અત્ર વિદ્યેતિ દેવતાવિદ્યા
નાત્મવિદ્યેતિ કેચિત્ ॥ નેદં યુક્તં યેન બ્રહ્મવિદ્યા સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠેતિ
પરા વિદ્યાપિ સેત્યાદયઃ શ્રુતયો મુણ્ડકાદિષુ વિદ્યન્તે ॥ કર્મણો
બ્રહ્મવિદ્યાવિરોધિત્વાન્નાસૌ વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા કિંતુ ભાગત્યાગેન
દેવતાવિદ્યૈવેતિ ચેન્ન ॥ યેન બ્રહ્મવિદ્યાયાઃ ફલૈષ્ણયા વિરોધો ન
કર્મણા ॥ કર્મત્યાગસ્તુ નાત્ર સંભવતિ યેન ન ચકશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ
તિષ્ઠત્યકર્મકૃદિતિ ગીતોક્તત્વાત્ ॥ નનુ કર્મજાડ્યાલ્લોકઃ કર્મવા-
ઞ્ઙો ભવતીતિ ચેન્નૈવમેતદ્યેન કર્મણામીશ્વરસમર્પણાત્કર્માણિ
સ્વયોનિમાસાદ્ય તદ્રૂપાણિ ભવન્તિ ॥ કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષર-
સમુદ્ભવમિતિ ગીતાયામલક્ષ્યસમુદ્ભવં લક્ષ્યં બ્રહ્મ કર્મયોનિરુક્તમ્ ॥
એતદ્વિધાનિ કર્માણિ કુર્વત એવ પ્રવુદ્ધસ્ય વિષયે શ્રુતિમિરુક્તં
ક્ષીયંતે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવર ઇતિ તસ્યૈવ કર્મણાં
સ્વયોન્યાસાદકત્વહેતુના ક્ષયયોગાત્ ॥ ઇત્યંભૂતં દ્વિવિધં લક્ષ્યા-
લક્ષ્યધર્મમેવ પ્રતિપાદયન્તી ભવતિ શ્રુતિપ્રવૃત્તિઃ ॥ તદ્યથા ॥

થયથી શાશ્વત વર્ષો સારુ અર્થોને કરે” તેમાં કહેલું સ્વયંભૂપણું અને
સંભૂતિપણું તે એક જ છે. અર્થોને કરે એ વાક્યથી કર્મધર્મનું પ્રતિ-
પાદન કર્યું. “કર્મો કરતાં કરતાં જ સો વર્ષ જીવવાની ઈચ્છા કરવી”
એ શ્રુતિ પણ આજ લક્ષે છે. કેટલાકેનું કહેવું એમ છે કે આમાં
“વિદ્યા” નો “અર્થ આત્મવિદ્યા” નથી પણ “દેવતાવિદ્યા” છે, એ
ખરોખર નથી; કારણ કે “બ્રહ્મવિદ્યામાં સર્વ વિદ્યાઓની પ્રતિષ્ઠા છે,”
“પરા વિદ્યા તે બ્રહ્મવિદ્યા” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ મુણ્ડકાદિ ઉપનિષ-
દોમાં પ્રસિદ્ધ છે. “બ્રહ્મવિદ્યાથી કર્મનું વિરોધીપણું છે. માટે આ
“વિદ્યા તે બ્રહ્મવિદ્યા નહીં પણ ભાગત્યાગ કરીને આ વિદ્યા તે દેવતા-
“વિદ્યા જ લેવી” એમ કોઈ કહે તો ખરોખર નથી; કારણ બ્રહ્મવિદ્યાનો
ફલેષણ સાથે વિરોધ છે, કર્મ સાથે વિરોધ નથી. કર્મત્યાગ તો અહીં
સંભવતો નથી, કારણ ‘કર્મ કર્યા વગર કોઈ અહીં ક્ષણવાર પણ કદી
“ટકતો નથી,” એવું ગીતાનું વચન છે. “પણ કર્મ જડ છે માટે કર્મ-
“વાન લોક જડ થાય છે” એમ કોઈ કહે તો તે ખોટું છે, કારણ કર્મનું
ઇશ્વરસમર્પણ થવાથી કર્મો સ્વયોનિને પ્રાપ્ત થઈ તેના રૂપને પામે છે.
“કર્મનો ઉદ્ભવ બ્રહ્મમાંથી નહીં, અને બ્રહ્મનો ઉદ્ભવ અક્ષરમાંથી છે”
એવું ગીતાવચન છે તેનો અર્થ એમ છે કે અલક્ષ્ય જે અક્ષર છે તેમાંથી
લક્ષ્યબ્રહ્મનો ઉદ્ભવ છે અને એ લક્ષ્યબ્રહ્મ એ કર્મનો યોનિ છે. આવી
જાતનાં કર્મ કરનાર જ પ્રખુદ્ધ પુરુષના વિષયમાં શ્રુતિઓનું કહેવું છે કે
“એનાં કર્મ એ પરાવરને જોતામાં ક્ષય પામે છે;” કારણ એવા પુરુષનાં

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુખમ્ । તત્ ત્વં પૂષન્નપાવૃણુ
સત્યધર્માય દૃષ્ટ્યે ॥ ઇતીશાવાસ્યમ્ ॥ અત્ર પાત્રં સંપુણ્ય ધર્મો ભવતિ
તત્પાપાવૃત્ય દૃષ્ટિર્વૌધો ભવતીતિ ગ્રાહ્યમ્ ॥ તથા ચ મુણ્ડકે ॥
હિરણ્મયે પરે કોશે વિરજં બ્રહ્મ નિષ્કલમિતિ બ્રહ્માસેર્હિરણ્મયઃ
કોશઃ સ રક્ષિતવ્ય એવ ન ત્યાજ્યઃ ॥ તદ્રક્ષણેનૈવ બ્રહ્મશસ્ત્રસ્ય
તેજસ્તીવ્રતાદયો વિભૂતયો રક્ષ્યન્તે ॥ શોકમોહાદિભિર્યુદ્ધકાલ એવ
શસ્ત્રં કોશરહિતં ગ્રાહ્યમ્ ॥ અન્યદા તુ કોશ એવ પ્રશસ્તઃ ॥ કોઽસૌ
કોશ ઇતિ ચૈત્કર્મયોગ એવેતિ વોદ્યવ્યમ્ ॥ હિરણ્મયે કોશ ઇવ
પાત્ર ઇવ કર્મયોગસંસારે લક્ષ્યેઽસ્મિન્ સુગુપ્તોઽયં તદસ્પૃષ્ટઃ
પરાવર આત્મા સત્યોઽપ્યલક્ષ્યો નિત્ય એવ ॥ હિરણ્મયત્વમુક્તં તત્તુ
મૂલ્યવતઃ સુવર્ણસ્યેવ લક્ષ્યસ્યાપિ રક્ષણયોગ્યત્વાત્ ॥ અક્ષરાત્સં-
ભૂતમિદં લક્ષ્યમક્ષરે ચ યાસ્યન્ન લક્ષ્યૈર્વિનાશમર્હતિ ॥ યેનાક્ષર-
સ્યાલક્ષ્યસ્યૈવ વિભૂતિરેવા લક્ષ્યતા ॥

જ કર્મ સ્વયોનિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને એ પ્રાપ્તિરૂપ હેતુથી ક્ષયયોગ
પામે છે. આવી રીતે જે વિધિવાળો લક્ષ્ય-અલક્ષ્યને જે ધર્મ તેનું જ
પ્રતિપાદન કરતી કરતી શ્રુતિઓની પ્રવૃત્તિ થયાં કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે-
(૧) “હિરણ્મય એટલે સુવર્ણમય પાત્રથી સત્યનું મુખ દંડાયલું છે; હે
“પુષન્! સત્યધર્મને માટે—દૃષ્ટિને માટે—એ મુખ તું ઉઘાડ!” એ વાક્ય
ઇશાવાસ્યમાં છે, અહીં પાત્રનું સંપોષણ કર્યાથી ધર્મની સ્થિતિ છે અને
તેને ઉઘાડવાથી દૃષ્ટિ એટલે બોધ થાય છે એમ લેણું. (૨) તેમ જ મુણ્ડ-
કમાં છે કે “હિરણ્મય અને પર એવા કોશ (એટલે તરવારના મ્યાન)માં
“વિરજ-શુદ્ધ અને નિષ્કલ-કલાહીન-જન્મવૃદ્ધિદ્વિજ્ઞાદિ શરીરધર્મથી રહિત-
“બ્રહ્મ” અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ તરવારનું સુવર્ણમય મ્યાન છે તે રક્ષણયોગ્ય
છે—સાગ કરી કહાડી નાંખવાનું નથી; બ્રહ્મરૂપશસ્ત્રની તેજ તીવ્રતા—આદિ
વિભૂતિઓ છે તે મ્યાનના રક્ષણથી જ રક્ષાય છે. શોક-મોહ-આદિ
યુદ્ધકાળ આવે ત્યારે જ શસ્ત્રને મ્યાનથી રહિત કરી લેવાનું છે. બાકીને
કાળે તો મ્યાન જ પ્રશસ્ત છે. આ કોશ અથવા મ્યાન તે કોણ એમ તમે
પુછો તો ઉત્તર કહીએ છીએ કે એ મ્યાન કર્મયોગ જ છે એમ જાણવું.
સુવર્ણમ્યાનના જેવા-પાત્રના જેવા-કર્મયોગસંસારમાં—આ લક્ષ્યમાં સુગુપ્ત
અને તે છતાં તેનાથી અસ્પૃષ્ટ એવો આ પરાવર આત્મા અલક્ષ્ય અને
નિત્ય જ છે. સુવર્ણમયપણું કણ તેનું કારણ એ કે મૂલ્યવાળું સુવર્ણ જેણું
રક્ષણયોગ્ય છે તેણું જ લક્ષ્ય પણ રક્ષણયોગ્ય છે. અક્ષરમાંથી સંભૂત થયેલું
અને અક્ષરમાં અંતે જવાનું એણું આ લક્ષ્ય તેનો લક્ષ્યોથી-હવેથી-વિનાશ
યવો યોગ્ય નથી, કારણ અક્ષર જે અલક્ષ્ય તેની જ વિભૂતિ આ લક્ષ્યતા છે.

કીદશમિદં લક્ષ્યં કીદશી તન્ન જીવસ્થિતિરિત્યાદિદર્શનાય
શ્રુતય ઉચ્યન્તે ॥ જીવનામાયં પદાર્થો ન બ્રહ્મમિન્નઃ કિન્તુ સ્ફુલિ-
ગરૂપઃ પુરુષ એવ ॥ તદુક્તં યથા ॥ તદેતત્સત્યં યથા સુદીપ્તાત્પા-
વકાદ્વિસ્ફુલિંગાઃ સહસ્રશઃ પ્રભવન્તે સરૂપાઃ । તથાઽક્ષરાત્સૌ-
મ્ય વિવિધા ભાવાઃ પ્રજાયન્તે તન્ન ચૈવાપિ યન્તિ ॥ અમૃતત્વસ્યે-
શાનોઽયં પુરુષ इति પુરુષસૂક્ટે ॥ પુરુષ એવેદં સર્વં યદ્ભૂતં યન્ન
ભવ્યમ્ ॥ ઉતામૃતત્વસ્યેશાનો યદન્નેનાતિરોહતિ ॥ અન્નમિત્યન્ન
ભોગ્યમાન્નં તેનામૃતં વિશ્વં તદાત્મનિ પુરુષે પુરુષાદેવાતિરોહતે ॥
તદુક્તં મુણ્ડકે યથા સતઃ પુરુષાત્કેશલોમાનિ તથાઽક્ષરાત્સંભ-
વતીહ વિશ્વમ્ ॥ પુરુષઃ સ્વસ્માત્સૃજતેઽતિરોહતે ઝર્ણનાભિરિવ ॥
ઈશ્વરસ્ય જીવસ્ય ચ સમાનમિદમમૃતત્વેશાનત્વમ્ ॥ ઉમા-
વપ્યલક્ષ્યે નિત્યે પુરુષેઽતિરોહેતે ॥ અતિરોહોઽયં કાલેન સ્વ-
યોનો શામ્યતિ તેનાનિત્યઃ ॥ નિત્યરૂપસ્ય ચાલક્ષ્યસ્યાન્તરેવ
તિષ્ઠતીત્યાવિર્ભાવતિરોધાનધર્મો ભજતે ॥ આવિર્ભાવકાલે યજ્ઞ
ઇવ પ્રજ્વલતિ ॥ તદાહ પુરુષસૂક્ટે ॥ યત્પુરુષેણ હવિષા

આ લક્ષ્ય કેલું છે અને તેમાં જીવસ્થિતિ કેવી છે તે દેખાડવા હવે
શ્રુતિયો આપવામાં આવે છે. જીવ નામનો આ પદાર્થ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી,
પણ સ્ફુલિંગરૂપે-અગ્નિના તનખાડેપે-પુરુષ જ છે. તે એમ કહેલું છે કે
“સુદીપ્ત પાવંકમાંથી તેના જ રૂપવાળા વિસ્ફુલિંગો સહસ્રરીતે ઉત્પન્ન
“થાય છે તેમ-હે સૌમ્ય !—અક્ષરમાંથી વિવિધ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને
“તેમાં જ પાછા જાય છે.” આ પુરુષ અમૃતત્વનો ઇશ છે એમ પુરુષસૂક્તમાં
કહેલું છે. “આ સર્વ જે ભૂત અને જે ભાવિ તે પુરુષ જ છે, અને
“અમૃતત્વનો ઇશ છે—તે અન્નવડે અતિરોહ કરે છે.” અંહી “અન્ન” એટલે
“ભોગ્યમાન્ન” છે; તેનાથી અમૃત થયેલું વિશ્વ, વિશ્વાત્મા પુરુષમાં,
પુરુષમાંથી જ, અતિરોહ કરે છે. તે મુણ્ડકમાં કહેલું છે કે “જેમ સદ્રૂપ પુરુષમાંથી
“કેશ અને રોમ હોય છે તેમ અક્ષરમાંથી અંહી વિશ્વ હોય છે.” પુરુષ પોતામાંથી
સૃજે છે, અતિરોહ કરે છે—જેમ ઊર્ણનાભિ એટલે નાભિમાં ઉત્તર અપનાર કરો-
ળીયો કરે છે તેમ. અમૃતત્વનું આ ઇશપણું ઇશ્વરમાં અને જીવમાં સમાન છે.
ઇશ્વર અને જીવ હોય, અલક્ષ્ય અને નિત્ય પુરુષમાં, અતિરોહ છે. આ
અતિરોહ કાલે કરીને સ્વયોનિમાં શમી જાય છે માટે તે અનિત્ય છે. અને
નિત્યરૂપ અલક્ષ્યની અંતર્ જ આ અતિરોહની સ્થિતિ છે. તે આવિર્ભાવ અને
તિરોધાન એવા બે ધર્મ પાળે છે. આવિર્ભાવકાળે એ યજ્ઞરૂપે પ્રજ્વલન પામે
છે. તે પુરુષસૂક્તમાં કહેલું છે કે “જે પુરુષ-હવિવડે દેવાએ યજ્ઞ પ્રતત કર્યો.”

દેવા યજ્ઞમતન્વતેતિ ॥ તં યજ્ઞં વર્હિપિ પ્રૌક્ષન્ પુરુષં જાતેમ-
 ગ્રતઃ । તેન દેવા અયજન્ત સાધ્યા ઋપયશ્ચ ય ઇતિ ॥ દેવા
 યજ્ઞં તન્વાના અવધન્ પુરુષં પશુમિતિ ॥ યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત
 દેવાસ્તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્નિતિ ચ ॥ ઇષુ મન્ત્રેષુ પુરુષઃ પશુઃ
 પુરુષો હવિઃ પુરુષ એવ ચ યજ્ઞ. ઇતિ યોયં યજ્ઞ ઉક્તઃ સ એવ
 લક્ષ્યરૂપો યજ્ઞઃ સર્વત્ર પ્રજ્વલતિ ॥ સૈવેયમિષ્ટિરસ્મત્સિદ્ધાન્તે ॥ યેયં
 પશુમારમિષ્ટિરન્યૈઃ ક્રિયતે સા તુ નિન્દ્યાઽસ્મિન્ યુગે ॥ કલૌ ત્વેક
 એવાયં લક્ષ્યયજ્ઞો લક્ષ્યધર્મધારકઃ ॥ સહસ્રાક્ષોઽયમલક્ષ્યાતિરૂઢઃ
 લક્ષ્યઃ પુરુષઃ ॥ તદ્ભૂમિં લક્ષ્યમર્યાદામેકેન પાદેન વિશ્વતો વૃત્વા
 ત્રિભિરન્યૈરમૃતૈઃ પાદૈર્દશાઙ્ગુલસંજયા લક્ષિતયા દેશકાલાદ્યવચ્છે-
 દશૂન્યયાઽવસ્થયા સર્વે શિક્ષિતાશિક્ષિતલક્ષ્યમતિતિષ્ઠત્યલક્ષ્યઃ
 પરાવરઃ ॥ તમલક્ષ્યં લક્ષ્યં ચાદ્વૈતત્વેન સાધયન્તીત્યં લક્ષ્યાલક્ષ્ય-
 સિદ્ધાન્તિન ઇત્યલમિદમસ્મદ્રહસ્યવિવરણમુત્તમાધિકારિષ્વલ-
 ક્ષ્યપ્રવોધાય ॥ કિં વહુના ॥ યતો વાચો નિવર્તન્તે હ્યપ્રાપ્ય મનસા
 સહેત્યાદિમિર્લક્ષિતવ્યમલક્ષ્યં પૂર્ણમેવેદં તતશ્ચ લક્ષ્યમપિ પૂર્ણમ-

“ અગ્રે ઉત્પન્ન યથેલા યજ્ઞ પુરુષતું યજ્ઞમાં ઔક્ષણ ક્યું,” “ સૃષ્ટિસાધનયોગ્ય—
 “ સાધ્ય—એવા દેવો અને વેદમાત્રોનાં દ્રષ્ટા ઋષિયો—તેમણે એ (પુરુષ)
 “ વડે યજ્ઞ કર્યો,” “ જે યજ્ઞ કરતા દેવોએ પુરુષપશુને બાંધ્યો,” અને
 “ દેવોએ યજ્ઞવડે યજ્ઞ કર્યો—એ ધર્મો પ્રથમ હતા.” “ પુરુષ એ પશુ, પુરુષ એ
 “ હવિ, અને પુરુષ જ યજ્ઞ,” એ રીતનો આ મન્ત્રોમાં જે યજ્ઞ કહેલો છે તે જ
 લક્ષ્યરૂપ યજ્ઞ સર્વત્ર પ્રજ્વલે છે. આ મારા—આપણા—સિદ્ધાન્તમાં જે ઇષ્ટિ-
 યજ્ઞ—છે તે આ જ. પશુ મારીને જે આ ઇષ્ટિ બીજાઓ કરે છે તે તો આ
 યુગમાં નિન્દ્ય છે. કળિમાં એક જ આ લક્ષ્યયજ્ઞ છે તે લક્ષ્યધર્મનો ધરનાર
 છે. સહસ્રાક્ષ એટલે સહસ્ર ઇન્દ્રિયોવાળો આ અલક્ષ્યમાં અતિરોહ પામેલા
 પુરુષ તેને લક્ષ્ય કહીએ છીએ. એ લક્ષ્યની ભૂમિ એટલે લક્ષ્યની મર્યાદાને
 એક પાદથી સર્વ પાસથી ઘેરી લેઈ, બાકીના બીજા ત્રણ અમૃત પાદવડે,
 શિક્ષિતદૃષ્ટિ અને અશિક્ષિતદૃષ્ટિના બધા લક્ષ્યને, ગોળંગી, દશ આંગળની
 સંજ્ઞાવાળી અને દેશકાળના અવચ્છેદથી શૂન્ય કોઈ અવસ્થાથી સ્થિતિ ધરનાર
 પરાવર અલક્ષ્ય છે. તે અલક્ષ્યને અને લક્ષ્યને અદ્વૈતપણે લક્ષ્યાલક્ષ્યસિદ્ધા-
 ન્તીઓ સાથે છે; એ આ અમારું રહસ્ય—વિવરણ ઉત્તમાધિકારીઓમાં અલ-
 ક્ષ્યનો પ્રબોધ કરવાને એટલે અલખ જગાડવાને બસ છે. બહુ શું કહીએ ?
 “ મનની સાથે વાણી જેને પ્રાપ્ત ન કરી ન્યાંથી યાકીને પાછી ફરે છે.” ઇત્યાદિ
 વાક્યોથી લક્ષિતવ્ય—લક્ષવા યોગ્ય—અલક્ષ્ય આ પૂર્ણ જ છે; તેમાંથી એ

દસ તદાદાય ન ત્યક્ત્વા પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥ અત એવ સુસંપૂર્ણો-
ડયમસ્મલ્લક્ષ્યાલક્ષ્યસિદ્ધાન્તો યત્રૈવ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણ-
મુદચ્યતે પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

છેલ્લા મંત્રનો અર્થ આત્મા પરાત્માના ઐક્યનો વાચક સમજ-
યલો હોવો છતાં આ ખીલો અર્થ પણ જોસી ગયો. આમ આદિથી
અંતમુધી અત્યંત રસથી આ વિવરણ સરસ્વતીચંદ્ર વાંચી ગયો. તેમાં
કથેલાં ઉપનિષદો તથા પુરુષસૂક્ત એને કણ્ઠસ્થ હતાં. તેમનાં ઉપરનાં
ભાષ્યાદિનો એણે અભ્યાસ કર્યો હતો. છતાં આમાં કંઈ અપૂર્વતા
લાગી. નિદ્રાભંગ કરી ભુખ્યો માણસ મિષ્ટાન્ન લોજન કરી પાછો
નિદ્રા પામે ને મધ્યકાળે ખાધેલું પુનર્નિદ્રાકાળે ભુલી જાય તેમ
સરસ્વતીચંદ્રને થયું.

પુનર્નિદ્રા પામતાં પાછી પોતાની પાસે ઉશીકા આગળ પથ્થર
ઉપર કુસુમસુંદરી બેઠેલી લાગી અને એ સ્વપ્નની સુંદરીને કુસુમની મુખ-
મુદ્રા હતી. નિદ્રામાં-સ્વપ્નામાં-આ સ્ત્રી પાસે સરસ્વતીચંદ્ર અલખરહ-
સ્યના શ્લોક અને વિવરણ સમજાવવા લાગ્યો અને સ્ત્રી તે આનંદથી
સંભળવા, અને પ્રશ્નો પૂછી સમાધાન કરાવવા, લાગી.

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! લખ કે અલખ ? રસ કે જ્ઞાન ? ” સ્વપ્નસુંદરી
આકાશમાં તરવા લાગી અને શ્રવણપુટમાં કથા કરવાને નિમિત્તે કપોલ
સ્પર્શી ગાવા લાગી.

“ મોહો મોહો બહાલો રસખ્યાલે રે ?

“ જગ્યો જગ્યો ચતુર જ્ઞાનભાલે રે !

“ લખ સુખદુઃખ જોવા તું આવ્યો રે !

“ જ્ઞાની જોગીને મન ત્યાં તું ભાવ્યો રે !

“ રહી અલખ તું અલખ જગાવે રે !

“ જ્ઞાનગોઠડી બહાલીને ભાવે રે !

“ લખ અંગ અલખ પ્રીત રૂઢેતી રે !

“ મુકે મદનની માયાને બેઠેતી રે !

લક્ષ્ય પણ પૂર્ણ જ છે તે લક્ષ્યનું આ અલક્ષ્યમાંથી ગ્રહણ કરી—ત્યાગ ન
કરી—તે લેતાં પૂર્ણ જ બાકી રહે છે. માટે કરીને જ અમારો આ લક્ષ્યા-
લક્ષ્યસિદ્ધાન્ત સુસંપૂર્ણ છે કે જેમાં જ, “ આ પૂર્ણ છે. ” “ એ પૂર્ણ છે, ”
“ પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લેવાય છે, ” અને “ પૂર્ણમાંનું પૂર્ણ લેઈ લેતાં પૂર્ણ જ બાકી
રહે છે. ”

“ વળ ગાઢ તમાલ ભરેલું રે !

“ મેઘ છત્રમાં નીર તરેલું રે !

“ ક્ષણ ક્ષણદા* તણા અંધારા રે !

“ રાધા શોધે છે કૃષ્ણજી કાળા રે !

“ રાધા શોધે, થાકે, ને હાંફે રે;

“ વાગે વાંસળી આવે આવે રે:

“ વાંસલડીએ ઘેલી રાધાને કરી;

“ મધુરી વાગે, પણ નવ દીસે ફૂડાને જો ! વાંસ૦

“ વાંસલડી ફહે-શુણુ ઓ રાધા ખંડાવરી,

“ અલખ મુખ ચહડી કરું છું હું લાખ ગાન જો ! વાંસ૦

“ અલખ પ્રીતડી જગાડું તુજ હૃદયડાવીશે,

“ અલખ ફૂડાનની વનમાં ન જડે વાટ જો ! વાંસ૦

“ અલખની જોગણુ ! અલખ જોગ ધરી જોગજો,

“ જગવ અલખ રતિ જમુનાજીને ઘાટ જો ! વાંસ૦

“ બહાલા ! ભુલમાં અદ્વૈત વાત આપણી જો !

“ જોગી જ્ઞાની જપે છે રસખાવની† જો ! બહાલા૦

“ માયા લક્ષ્ય ને પુરુષ તે અલક્ષ્ય છે જો !

“ બેની ગાંઠથી સંસાર આ સમક્ષ છે જો ! બહાલા૦

“ બેના સ્નેહનું અદ્વૈત રસપૂરમાં જો,

“ માયા વળગી રહી જ બ્રહ્મદેરમાં જો. બહાલા૦

“ બહાલા ! પ્રીતતણી રીત એવી જાણુજો જો,

“ અલખજ્ઞાની ! લખ રસ માણુજો જો ! બહાલા૦”

વળી સરસ્વતીચંદ્ર જાગ્યો ને વિચારવા લાગ્યો: “ અહો, આ
“ સ્વપ્ન હેવું ! આ સ્વપ્નમાંના સંસારનો કર્તા કોણુ ? એનું પુણ્યપાપ
“ કોને ? શું મને ?—ના !—કેમ નહી !—તો આ જાગૃત સંસાર પણ
“ સ્વપ્નથી બુદ્ધો કેમ ? કર્તા કોણુ ? ભોક્તા કોણુ ?—આ મહાસ્વપ્ન શું ?
“ કુમુદચંદરી ! તારો ત્યાગ કોણુ કર્યો ? ત્યાગ ક્યારે થયો ? ત્યાગ
“ થયો ?—મહારું આ પશ્ચાત્તાપરૂપ દુઃખ શાથી ? જ્ઞાને વાસ્તે ?”

ફરી તેની આંખ મીંચાઈ. અત્યારમુઘી આંખને સ્વપ્ન થતું હતું
તેને સ્વપ્ને એકલા ધાનને જ સ્વપ્ન થવા લાગ્યું. તેનો આત્મા સર્વવ્યાપી

* ક્ષણદા=ક્ષણ આપનારી, અવકાશ આપનારી, રાત્રિ.

† ખાવની=ખાવન અદ્વૈતનું જાળ, લાપા.

થઈ સર્વપાસથી—કાનમાં તેમ સર્વ રોમકૂપ શ્રવણેન્દ્રિય હોય તેમ
સર્વ દિશામાં—ગાજવા લાગ્યો અને સરસ્વતીચંદ્ર સ્વપ્નમાં સર્વ પાસથી
આકાશવાણી જેવી આત્મવાણી સાંભળવા લાગ્યો.

* “દ્વા સુપર્ણા સયુજા સલાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપસ્વજાતે ॥
“તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્રત્યનશ્ચન્નન્યોઽમિચાકશીતિ ॥ સમાને
“વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ । જુષ્ટં યદા
“પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥ યદા પશ્યઃ પ-
“શ્યતે રુક્મવર્ણે કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ । તદા વિદ્વાન્ પુણ્ય-

* ભાષાંતર—

છે ઉડવા ઉત્તમ પાંખ, જીવે દૂર આંખ, પંખો બે એવાં,
બહુ બેશ ધજ્યો એ સંગ, મિત્રપ્રીતિરંગ ચહડાવો રહેલાં.
તે સમાન તરુની ડાળે
વળગી લટકેલાં લાગે;

પણ પિપ્પલ ખાતે એક, બોલું ન કંઈ ખાતું ચળકતું પ્રભાએ !

—છે ઉડવા ૧

એ સમાન તરુમાં, પડયું લોગમાં એક અનીશ મૂઢ રોતું;

એ સમાન તરુપર વસ્યું પ્રકાશતું બોલું ઇશ થઈ જોતું !

એ બ્રહ્મયોનિ કર્તાર !

એ કનકતેજ ધરનાર !

એ પરમ નિરંજન નાથ !

એ ઉપર અનીશની આંખ પડે ને લળે મહિમા એ ન્યાં,

તરછોડો પુણ્ય ને પાપ, છોડો જડગાંઠ, તરે એ શોક,

અનીશ ઇશસમ ત્યાં !

—છે ઉડવા ૨

ઈશ સાથ સામ્ય એ થાય !

રહે જોઈ એક્ય એ આંખ !

ખંખેરો પુણ્ય ને પાપ,

તરો શોક, રહે ઉડો પાંખ !

એ આંખ-પાંખ ધરનાર પંખો, વિદ્વાન, અમૃત બની આવું,

ફરો આવર્તણું નહીં, ફરી આવર્તણું, ઇશનું મનમાંનું !

—છે ઉડવા ૩

(આ શ્રુતિવાક્યમાં બ્રહ્મયોનિ ઈશ્વર અને બ્રહ્મયોનિ જીવનો સંબંધ
અને તેમની સાથે ઉપાધિનો યોગ વર્ણવેલો છે.)

“ પાપે વિધૂય નિરજ્જનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥ તરતિ શોકં તરતિ
“ પાપ્માનં ગુહાગ્રન્થિભ્યો વિમુક્તોઽમૃતો ભવતિ ॥ ”

“ પુણ્યપાપે વિધૂય-પુણ્યપાપે વિધૂય ”-“ તરતિ શોકમાત્મ-
“ વિત્તરતિ શોકમાત્મવિત્ ”-“ ન ચ પુનરાવર્તતે ન ચ પુનરાવર્તતે ॥ ”

છિન્નભિન્ન પણ શ્રુતિવાક્ય સ્વપ્નમાં સ્ફુરતાં સ્વપ્ન નષ્ટ થયું. પણ
ચોડીવારે પાછો સ્વપ્નોદય થયો. કુમુદસુંદરી વેરાગજુને વેશે પાસે
આવી બેઠી ને સરસ્વતીચંદ્ર પાસે શ્રુતિવાક્યનો લક્ષ્યાર્થ પુછવા લાગી:

“ તમે શોક કેમ તરો છો? બ્રહ્મને કેમ પામો છો? આપણું
“ અદ્વૈત છે તો તમારી મ્હારી અવસ્થાઓનું અદ્વૈત કરો, મને શોકમાંથી
“ તારો, મને આત્મરૂપ પ્રાપ્ત કરાવો ! ”

ચંદ્રકાંત પણ આ સ્વપ્નમાં આવ્યો. “ પ્રિય મિત્ર ! તમે બે એક
“ તો હું કાંઈ જુદો નથી ! ચાલો, ત્રયાનામદ્વૈત સાધો. ”

સરસ્વતીચંદ્ર કોઈને ઉત્તર દેતો નથી, સર્વને માત્ર સાંભળ્યાં
કરે છે, સ્વપ્ન વાધે છે. સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન આવે છે, બંધ થાય છે,
અને ફરી આવે છે.

બીજા સ્વપ્નમાં સરસ્વતીચંદ્ર સુંદરગિરિના શિખર ઉપરથી આકા-
શમાં ઉડવા લાગ્યો. ઉડવા માંડે છે એટલામાં ચંદ્રકાંત આવી પાસે
ઉભો ને હાથ ઝાલી પુછવા લાગ્યો: “ Where, my friend,
“ dost thou fly like an angel upwards ? ”

સરસ્વતીચંદ્ર બે હાથ ઉંચો ઉંચો ને એટલામાં આમ અટ-
કાવ્યો અટકી બોલ્યો:

“ Chandrakānta, sweet philosophy buoys me
“ up into the Heavens ! I fly effortless like Dante in
“ his Paradise !

આ શબ્દ નીકળતામાં તો કુમુદસુંદરી પણ નીચે આવી સર-
સ્વતીચંદ્રને બે પગે બાઝી, ને હસતી હસતી ઉંચું બેઈ બોલી:—

“ Thou hast no right to rise without me ! Am
“ I not that Beatrice whose vision fills thy soul and
“ flies as thou fliest ? ”

સર.—“ Sweet angel of purity ! Thou art—thou
art ! Come ! Fair ætherial spirit ! Guide us unto thy
regions ! Thou shalt raise us all.”

સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો ને તેના શબ્દનો આકાશમાં પ્રતિધ્વનિ થયો.
ત્રણે જણ અન્યોન્યને આ રીતે વળગેલાં સુંદર ગાન કરતાં
હોવા લાગ્યાં અને આપણે જગૃત પૃથ્વીનાં માનવી સ્વપ્નના આકાશમાં
હોડી શકીએ એમ નથી.

પ્રકરણ ૭.

રતનગરીના રાજાઓ અને પ્રધાનો.

ગ્યના કોઈક મહાપ્રબલને લીધે અનેક અને મહાન
વિપત્તિઓના ઇતિહાસવાળા રતનગરીના રાજ્યને
સેંકડો વર્ષોથી રાજા અને પ્રધાનોનું સ્થાન સાચવવા
મહાપુરુષો જ મળ્યા હતા. એ રાજાઓ સૂર્યવંશી લેખાતા
અને એક પગે સુવર્ણનો તોડો રાખતા. પ્રાચીન કુલ-
સંપ્રદાય સાચવવાનું તેમને અભિમાન હતું. એ અભિમાનના દીવાને પવિત્ર
ઈષ્ટદેવતાનો અંશ-ગુણ ગણી અખંડ જ્વલમાન રાખવામાં આવતો, અને
સિંહાસનના સર્વ ભાવી સ્વામીઓને બાધ્યાવસ્થામાંથી આ દીવાની પૂજા
કરાવવી એ જ રાજદીક્ષા ગણાતી અને તે દીક્ષા તેમને આપવા ત્યાંના સર્વ
રાજાઓ જાતે આવડ રાખતા. આ અભિમાન આ ભૂપ-પરંપરાની જુદી
જુદી ભૂમિઓમાં જુદા જુદા પુરુષગુણનું બીજ-રૂપ થયું હતું અને જેવા
જેવા રાજાઓ તેવા તેવા તેમના ગુણને અનુગુણ પ્રધાનો થયા હતા.

અનેક બીજ-પુટના સંગ્રહરૂપ આ અભિમાનનું સ્વકુટુંબમાં અને
પોતાનામાં પોષણ કરવું, અને સમર્થ વિશ્વાસયોગ્ય પ્રધાન તૈયાર કરવા
અને અંતે તેમને પ્રધાનપદે આણવા, એ ઉભય વિષયમાં ઉત્કર્ષ પામવો
એ રતનગરીના ભૂપતિઓનો પ્રાચીન કાળથી સ્વભાવ થઈ પડ્યો હતો.

આ કુલસંપ્રદાયનાં પ્રકરણ બહુ ન હતાં, પણ થોડાંક પણ દૃઢ
અને ઉત્તમ હતાં, પ્રજાની સાથે પિતાપુત્રભાવ ગણવો અને પ્રજાનું
રક્ષણ તો ખુદ્દિમાન રાજાઓ સ્વાર્થે કરે પણ પ્રજાવત્સલ થવું એ
અભિલાષવિના પિતાપુત્ર ભાવની સિદ્ધિ થતી નથી, એ સંપ્રદાયવિના સૂર્યવંશ
શુદ્ધ ગણાય નહીં એવી શ્રદ્ધા આ રાજકુળનો પ્રથમ સંપ્રદાય હતો.
પ્રજાનો શત્રુ તે પોતાનો શત્રુ ગણવો અને એવા શત્રુઓ રાજ્યમાં અધિ-
કારીરૂપે અને કુટુંબમાં કુટુંબીરૂપે પ્રકટ થાય તો તેને તેને રાજા મિત્ર કેન દષ્ટ
શ્રુતં વા* એ સૂત્રનો અનુભવ કરાવવો અને “અમે રાજાઓ તો

* “રાજાને કોઈએ કદી મિત્ર દીઠો કે સાંભળ્યો?”

“ ગુણના સગા ને માણસના સગા નથી ” એ કહેવત ખરી છે એમ સઉની ખાતરી કરી આપવી એ બીજો સંપ્રદાય હતો. દ્રવ્યનો સંચય થાવ કે ન થાવ પણ કુમાર્ગે ખરચાય નહીં અને માણસો ખાઈ જાય નહીં એ વાત ઉપર નિરંતર ધ્યાન આપવું એ ત્રીજો સંપ્રદાય હતો. સેના જાગૃત રાખવી અને તેને કસવાના પ્રસંગ આપ્યા કરવા, સેનાપતિનું કામ રાજ્યે પોતે જ કરવું અને પાટવીકુંવરને શીખવવું; વર્ણસંકર બાળક પોતાની ગાદીને બ્રહ્મ ન કરે તે વીશે અત્યંત સાવધાનપણું રાખવું; શુદ્ધ અને નિકટના વારસોમાં પણ યોગ્ય વારસોમાં જે બાલક રાજ્ય-યોગ પુરુષગુણવાળા હોય તેને અપુત્ર રાજ્યે યોગ્ય કાળે દત્તક લઈ લેવો— આ અને એવા બીજા થોડાક સંપ્રદાય આ ભૂપતિઓના કુલસંપ્રદાય ગણાતા. રત્નનગરીનો રાજા બીજી રીતે સારો હોય કે ખોટો, નીતિમાન હોય કે દુષ્ટ, પ્રવીણ હોય કે મૂર્ખ, પણ આટલા સંપ્રદાય તો તેને જન્મથી વળગાડવામાં આવતા, અને દરેક રાજા પોતાના પુત્રના ગુણને યોગ્ય પણ સમર્થ પ્રધાન થવા જેવા પુરુષોને વેળાસર શોધી રાખી પ્રધાનકાર્યમાં તેમને પ્રથમથી કેળવતા અને પુત્રની સાથે સ્નેહ-બંધનમાં નાંખતા.

રત્નનગરીનું રાજ્ય પ્રાચીન કાળમાં એટલે ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, આદિ ચક્રવર્તી રાજાઓના કાળમાં પણ ઉદયદશા ભોગવતું હતું એ તેની આસપાસ ખોદાયેલી માટી અને પથ્થરોમાંનાં ચિન્હોથી અને શીકાઓથી સિદ્ધ થયું હતું. શક રાજાઓની સામે રત્નનગરીના રાજાઓએ યુદ્ધ કરેલાં, તેઓ હારેલા અને જીતેલા અને વચમાં શક રાજાઓનું રાજ્ય પણ આ ભૂમિમાં થયેલું તે સર્વ ઇતિહાસ—કૃષ્ણા, દેવાલયો, સ્તંભો, વાવો, અને એવાં બીજાં પ્રાચીન સ્થળોમાંથી—વિદ્યાતુરના સમયમાં નીકળ્યો હતો બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, શ્રોતસ્માર્ત સંપ્રદાય, ઇત્યાદિના જય પરાજય પણ એવાં જ સ્થાનોથી જણાઈ આવતા. પાછલા કાળમાં રાજપુત્રો ઈર્ષ્યા, મૂર્ખતા, આદિ દોષને બળે પરસ્પરને કાપતા હતા તે કાળનું ચિત્ર પણ કવચિત્ સમજાતું હતું, મુસલમાન આદશાહો અને મુલતાનોની કર ચહાઈઓ પણ અનેકવાર થયેલી, પણ કવચિત્ શૌર્ય બતાવી તો કવચિત્ સામદામભેદ સાધી રત્નનગરીના રાજાઓ પોતાનું સ્વતંત્રપણું જાળવી શક્યા હતા. આ રાજ્યનું એક રીતે ઈશ્વરે રક્ષણ કરેલું હતું. પશ્ચિમમાં સમુદ્રને તીરે અને સુંદરગિરિની બેપાસ આ રાજ્ય પાવડી-પને આવેલું હતું, અને એના ઉત્તરમાં, પૂર્વમાં અને દક્ષિણમાં બીજાં રાજપુત રાજ્યો આવેલાં હતાં તેમની સાથે સંપ રાખી, પરદેશીયો સામે

યુદ્ધપ્રસંગે તેમને ગુપ્ત અથવા ઉઘાડો આશ્રય આપી, તેમના અળથી પોતે સુરક્ષિત અને સુગુપ્ત રહેલા આ રાજ્યો પોતાના દમ્ભ કરતાં પોતાની કુશળતાનું મૂલ્ય વધારે ગણતા; અને તેથી પરદેશીયોનો ડોળો પોતાના ઉપર પડે નહીં, અને પડે તો પોતાને જીતવા આવતાં અનેક સંકટો દેખે અને તેને પાર પડતાં ખરચ વગરેનો જામે ઉધાર કરી બેતે જ લોભાતાં ડરે, ઇત્યાદિ યુક્તિયોથી રત્નનગરીનો મધ્યકાળનો ઇતિહાસ ભરાયો હતો. દ્રવ્યના લોભી મરાઠાઓના લોભને તૃપ્ત કરવો એ તો આ રસાળ રાજ્યને કઠણ હતું જ નહીં. ઈંગ્રેજ કંપનીનું રાજ્ય પેશવાઈને ઠેકાણે પથરાયું ત્યારથી આ રાજ્યનો ખરો પરાભવ આરંભાયો. પેશવાઈ ગઈ તે વેળા ત્યાં મહારાજનો પિતા નાગરાજ રાજ્ય કરતો હતો અને તે જીવ્યો ત્યાં સુધી ઈંગ્રેજોની સાથે પોતાની ન્હાની સરખી સેના લઈ ઘડી ઘડી યુદ્ધમાં ચડતો અને યુદ્ધકાળે પોતાના સફળ સૈનાપત્યથી તેમ ઇતરકાળે પ્રવીણ સામન્યવહારથી ઈંગ્રેજ સૈનાપતિઓમાં પ્રીતિ અને પ્રતિષ્ઠા પામ્યો હતો. કર્નલ બ્રેવ નામના સૈનાપતિ સાથે એનો છેલામાં છેલ્લો વિગ્રહ (war) થયો. પેશવાઓના વિશ્વાસરાવ નામના સરદારને ઘણીવાર ફહાડી મુક્યા પછી તેને ઠેકાણે કંપની સરકારની આણુ વર્તાવવા પેશવાને નામે આ ઈંગ્રેજ સરદાર આવવા લાગ્યો. નાગરાજ અને કર્નલ બ્રેવ વચ્ચેનો વિગ્રહ છ માસ ચાલ્યો. સુન્દરગિરિ ઉપર પોતાના મુખ્ય કીલ્લા હતા ત્યાં એણે રત્નનગરીની ધનવાન વસ્તીને મોકલી દીધી. પોતાનું મુખ્ય સ્થાન (Head quarters) પર્વત ઉપર રાખી, ઘડીકમાં પર્વતની પૂર્વ ખીણોમાંથી, ઘડીકમાં ઉત્તરમાંથી, અને ઘડીકમાં દક્ષિણમાંથી એ નીકળી આવતો. એ ત્રણવાર ઈંગ્રેજ સેનાની તોપોમાં એણે ખીલા માર્યા અને એ તોપો અણીશુદ્ધ પકડી શત્રુના સામી વાપરવા લાગ્યો. ઉઘાડા યુદ્ધમાં ચાલતા સુધી પડતો નહીં, પણ શત્રુ તોપો મુકી આઘા પાછા આવ્યા હોય ત્યારે તેમની સાથે લહડવાનું ચુકતો નહીં. ઈંગ્રેજ સેનાના લોજનપદાર્થ પૂર્વમાંથી આવતાં ત્યાં જઈ પડાવી લેવાની તેણે એક વખત સફળ છાતી ચલાવી. અંતે બ્રેવ સાહેબે એને શોધી ફહાડી યુદ્ધ કરવાની જરૂર પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને નાગરાજની સેના લઈ એનો મહોટો અને પ્રિય પુત્ર હસ્તિદંત સુન્દરગિરિ ઉપર ચડવા જતો હતો તેની રત્ન પર્વતની વચ્ચેની જગા બ્રેવની સેનાએ રોકી. હસ્તિદંતની પાસે ઝમાણસ થાકેલાં અને થોડાં હતાં; છતાં યુદ્ધ શીવાય છુટકો ન રહ્યો. વીરહાક મારી એણે ઈંગ્રેજ સેના ઉપર હુમલો કર્યો. નાગરાજને આ વાતની ખબર પડી અને ખબર પડતાં પર્વત ઉપરથી

બાંધીની સર્વ સેના લઈ મુલદ્રાની એક બાજુએથી ઈંચેલ સેનાની પુઠ આગળ અચીન્ત્યો આવી ઉભો, અને એ સેના પાછી ફરે તે પહેલાં પાછળથી હુમલો કર્યો. એવનાં માણસો આ કાળે હસ્તિદંતની સેનાને કાપી નાંખી પરવાર્યા હતાં અને આઠ દશ માણસો તથા હસ્તિદંત એટલાં જ છવતાં રહેલાં હતાં તેમના ઉપર ઈંચેલ સેના ત્રુટી પડવા ઉન્મુખ થઈ, તેવામાં તે આ પાછળની વીરહાકથી ચમકી, અને દ્વેધીભાવ પામી, અને તે દ્વેધીભાવ પામતાં તેનું શૌર્ય ન્યૂન થવા લાગ્યું. કર્નલે આ જોયું, અને તે દ્વેધીભાવ અટકાવવા એકદમ એક બાજુથી ત્રુટી પડી, ખીલ્લં માણસ પડતાં મુકી, હસ્તિદંત ઉપર નીશાન તાકવા લાગ્યો. ખીલ પાસથી નાગરાજે તે દીકું, અને તેનો પ્રતીકાર કરે તે પહેલાં તો કર્નલની બન્ધુકમાંથી છુટેલી ગોળી ધડાક લઈને છુટી અને હસ્તિદંતની છાતીમાં વાગી. રાજપુત્ર પડ્યો. પણ કર્નલ નિરાશ થયો. પુત્રના મરણથી નિરાશ અને નિસ્તેજ ન થતાં શૂર નાગરાજ મહાબલ કરી દુઘો. પુત્રને ધન્યવાદ આપતો હોય એમ પ્રૌઢી વીરહાક મારી ઉછળ્યો તે એક છલંગે પાંચ હાથ લાંબો અને જે હાથ ઉંચો એક ખડક ઓળંગ્યો અને ભીંડમાં ખીલે અવકાશ ન મળતાં મરેલાં પુત્રનું શરીર જોઈ, મરેલા પુત્રની છાતી ઉપર પગ મુકી, દુઘો અને એવના ઉપનાયકને કાપી નાંખ્યો. એનાં માણસો પણ ઉછળ્યાં અને તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું. એટલામાં રાત્રિ પડી, સેનાઓ પાછી ગઈ; અને રાત્રિએ યુદ્ધમાં અંતરાય નાંખ્યો. કોઈ હાર્યું નહી, જીત્યું નહી. પણ પોતપોતાની સેના જે સેનાપતિઓએ તપાસી. નાગરાજની સેના નાશ પામી; એવની સેના પણ નાશ પામી. પરંતુ સરકારી સેનામાં નવો ઉમેરો પાછળથી તૈયાર થઈ આવે છે એવી ખાતમી નાગરાજને પણ મળી, ત્યારે એની સેના સર્વ ખપી ગઈ માલમ પડી, છતાં એણે હીમ્મત જોઈ નહી. રાત્રિએ માણસ મોકલી ટીક્ષ્ણાઓનાં દ્વાર વસાવ્યાં અને યુદ્ધ સારુ તેમાંની સેનાઓને સાવધાન કરી. પ્રત્યેક ટીક્ષ્ણામાંથી થોડાં થોડાં માણસ રાતો-રાત મંગાવી, ખીલ વૃદ્ધ અને જુવાન રજપુતોને શસ્ત્ર બંધાવી, એ રાતમાં-પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં,—નાગરાજ નવી સેના લઈ ગાજ્યો અને એનાં યુદ્ધવાદિત્રો જનરલના કાનમાં શબ્દ ફેલોચાડવા લાગ્યાં.

કર્નલ પોતાનું બળ સમજતો હતો અને હવે નાગરાજ દટ્ટી શકનાર નથી એ પણ જાણતો હતો. છતાં એના શૌર્યથી, એના ધૈર્યથી, એની સમયસૂચક પ્રતિભાથી, અને એની પ્રવીણતાથી ઈંચેલ નાયક

અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને આવા શત્રુને નષ્ટ કરવા કરતાં સરકારનો મિત્ર કરી તેને પ્રતિષ્ઠિત રાખવામાં વધારે લાભ અને શૌર્ય માનવા લાગ્યો. ક્ષાત્ર ઉદ્રેક નમ્યું નહીં આપે સમજી પોતે જ નાગરાજ પાસે દૂત મોકલ્યો અને તેની સાથે પત્ર મોકલ્યો:—

“પ્રિય શૂર મિત્ર—જો આપણે હજી શત્રુપણે વર્તીશું તો એક
 “પ્રાચીન રાજ્યનો અને તેના પ્રતાપી શૂર રાજાનો નાશ થશે તે શૂર
 “એવને નહીં ગમે. ઇચ્છા હોય તો હું મિત્ર થવા અને તમારી
 “લલામણુ સરકારને કરવા તૈયાર છું. હું સરકાર નથી, પણ સરકાર
 “મહારા જેવા સેવકોપર વિશ્વાસ રાખે છે. એ વિશ્વાસનો ઉપયોગ કરી
 “યુદ્ધને ઠેકાણે શાંતિ અને શત્રુતાને ઠેકાણે મિત્રતા કરવી હોય તો
 “એકદમ ઉત્તર ફેલાવજો. પછી યુદ્ધ ઉપર જ દુરાસંગ હોય તો
 “કંપની સરકારની સેના સજ્જ છે.—તમારો મિત્ર એવ.”

“તા. ક.—તમે શરણુ થાવ એ હું માગતો નથી. તમારા શસ્ત્રનો
 “તેમ તમારા શબ્દનો મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.—એવ.”

નાગરાજે ઉત્તર લખાવ્યો: “કંપની સરકારની સેનાઓ નદીની
 “રેલ જેવી છે તે અમને ખબર ન હોય તો અમે આંધળા ફેલેવાઈએ.
 “પણ અમે આગના તનખા જેવા છઈએ. અમને જે અડકે તે દાઝે
 “એટલો અમમાં તાપ—તે ભુંડો છે. અમારામાં તેજ છે તે જોવાનું
 “છે. હવે રેલથી તનખો હોલવશો તો તેજ ને તાપ એ ભેળાં જશે.
 “તમારે અમારું તેજ જળવડું હશે ને તાપ હોલવવો હશે તો અન-
 “વાનું નથી ને લહડાઈ કર્યા વગર ચાલવાનું નથી. પણ અમમાં તાપ
 “રાખશો તો તેજ જવાનું નથી ને જશે તો કોઈ દી પાછું આવશે.
 “માટે અમારો તાપ રૂહેતો હશે અને રેલને ઠેકાણે રેલને કોરામાં તનખો
 “રૂહે એવી વાત કરશો તો થશે. તેમ ન કરો તો રાજા રામ ને રાણો
 “રાવણુ ગયા તેમ કોઈ હારીને અને કોઈ જીતીને પણ તમે અમે ને
 “બધી પૃથ્વી સહિ આખર જઈશું તેમાં કાંઈ ડર નથી. એ તો
 “જન્મ્યું તે જાય ને લહડે તે ઘવાય. એટલું મનમાં રાખી કરજો. પછી
 “સરકારને પુછો કે ન પુછો. ઉલટું કરશો તો પુછ્યું નકામું ને સુલટું
 “પુછશો તો વગર પુછ્યે છે તે છે જ. તમારા માંહોમાંહેના કાયદાથી
 “અમે બહારના માણસ ભોમીયા નથી તેમ બંધાતા નથી. ફાદો સુરજ
 “તપશે ને તેના દીકરા હમો કોઈ જીવતા હઈશું ત્યાંસુધી રેલનગરીની
 “ધરતીનો કડકો પરહાથે જવાનો નથી ને હમારું માથું નમવાનું

“ નથી. ખાંટી દોસ્તીનો વાંધો નથી ને કંપની સરકાર ઉપર અમારે
“ મમતા છે. તે મમતા રાખવી કે લાંગવી તે તમારી મરજીની વાત છે.”

આણી પાસથી નાગરાજે એવ સાહેબને આ ઉત્તર પોતાના
વિશ્વાસુ પુરુષો સાથે મોકલ્યો, અને આ વ્યવહારનિમિત્તે મળેલા અવકા-
શનો ઉપયોગ કરી લેવાના હેતુથી પોતાના ન્હાના પુત્ર મહારાજને
બોલાવી આજ્ઞા આપી કે “આપણી ત્રણે પાસ રાતઓ છે તેમને જઈને
“ મળો અને ફક્ત કે આપુ, હજી ચેતવું હોય તો ચેતો. ત્રણ પાડા
“ લેળા થશે તો શીંગાળા છે તે સાવજને ભારે પડશે ને નોખા હશે તો
“ એકે એકે બધાને સાવજ ખાશે. લંગલાનું ને નાગરાજનું થું થાય છે
“ તે હાલ તો તમારે જોવાનો ખેલ છે પણ આ ખેલ પુરો થશે
“ એટલે તમારો ખેલ પણ એવો ને એવો થવાનો તે તમારા જેવી
“ અકલવાળા બીજા જોશે ને તેમનો ખેલ ત્રીજા જોશે. માટે વેળાસર
“ ચેતવું હોય તો તમે જાણો. અમે કંઈ અમારે મરવાના કરથી
“ બોલાવતા નથી, પણ વાણીયાના દીકરા જમે ઉધારનું સમજે એટલું
“ આપણે ગાદીના ધણી નહીં સમજીએ તો સમજનાર લંગલાઓને
“ ગાદી વરે એ જીગતું છે. ગાદી તો ઈન્દ્રાણી જેવી છે ને જીતે તેને
“ વરે. મહારા તમારા મહોટરાઓને મેળવતાં આવડી તો તેમને વરી.
“ આપણને મેળવવાનું તો રહ્યું પણ સાચવતાં એ નહીં આવડે તો
“ લંગલાઓ બળે ને કળે તેના પર અલાખો કરે તે બરોબર છે. જે
“ સાચવવી હોય તો અમારી વાત સાંભળજે. ન સાચવવી હોય તો
“ મરજી.” મહારાજ આ આજ્ઞાનો અમલ કરવા ગયો, પાડોશી રાત-
ઓમાં ઈર્ષ્યા અને મત્સર હોવા છતાં નાગરાજનાં વાઙ્મયબાણથી તેમની
જડતા વીંધાઈ. નાગરાજના પૂર્વયાથી રાતઓએ ઘણીવાર આવી જ
કળાથી ચોપાસના રાતઓને એકઠા કરી તેમનું અને પોતાનું રક્ષણ
કર્યું હતું અને આજ પણ એ જ સંપ્રદાયના આચારથી સહ રાતઓ
એકઠા થયા, અને મહારાજનો દેરો સર્વ ઠંડાણે સફળ થયો.

કર્નલ એવને નાગરાજનો ઉત્તર મળ્યો તે તેણે ફરી ફરી વાંચ્યો
અને તે વધારે વધારે પ્રસન્ન થયો. પણ એના ઉપરી અધિકારીઓ એના
જેવા ઉદાર ન હતા અને પેશવાઈને નામે ચોથ પણ ન મળે અથવા
કાંઈ લાલકારક સન્ધિ ન થાય અને માત્ર લુખી મિત્રતા કરી પાછા જવું
એ તો મૂર્ખતા ગણાય અને અનુમત પણ ન થાય એમ હતું. આવા
શૂર અને ઉદ્વિગ્ન રાતની મિત્રતામાં જ લાલ છે એવો એવનો
પોતાનો અભિપ્રાય ઉપરી ઈંગ્રેજોને સમજે એમ ન હતું. તેમની ઈચ્છાનું

અનુવર્તન પણ આવશ્યક હતું તેથી પોતાની ઈચ્છાવિરુદ્ધ આ સરદારને વર્તવું પડ્યું, અને એણે નાગરાજનાં માણસોને ઉત્તર દીધો કે, “સરકારને તમારી ધરતી જોઈતી નથી પણ પેશવા સરકારનો અધિકાર કંપની સરકારને મળ્યો છે અને તે તમે સ્વીકારો.” આના ઉત્તરમાં નાગરાજના પ્રધાને કહ્યું કે “અમે પેશવાને કદી નમ્યા નથી અને મરાઠાઓને આ હદ “સુધી કદી આવવા દીધા નથી; અમે પેશવાને ઓળખતા નથી; પણ “કંપની સરકાર સાથે મિત્રતા કરવા તૈયાર છીએ.”

આ વચન સત્ય હતું, પણ એવને તો પેશવાઈના અધિકારથી જ વર્તવાનું હતું અને પેશવાએ જે રીતના કરાર કરેલા હતા તે જ કરારો તાજ કરવાનો અધિકાર હતો; માટે આ નવા પ્રસંગને વાસ્તે નવો અધિકાર મુંબાઈથી મેળવવો પડે એમ હતું. આ ગુંચવારને લીધે એક આખો દિવસ નકામો ગયો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે મહારાજ ચારે પાસના રાજાઓની સેનાઓ એકઠી કરી પિતાને મળ્યો, અને તે સર્વ રાજાઓના રાજપુરુષ એકઠા મળી એવ પાસે ગયા. આ સર્વ મંડળ એકઠું થયું જોઈ કર્નલ એવનો મૂળ વિચાર દૃઢ થયો, અને ઉપરી અધિકારીઓનો અભિપ્રાય મેળવવા સારુ અવહાર^૧ સંયોજ્યો. આ અવહાર થતાં તેણે ઉપરીઓને પત્ર લખ્યો કે “આ રજપૂતો શૂર “છે, અભિજાત^૨ છે, સત્યવચનના આસંગી છે, મૂર્ખ નથી, દુષ્ટ નથી; “નીચ નથી. એ મહારાજાઓ જે કંપનીના મિત્ર થાય તો આ “ભાગમાં એમની મિત્રતા હાલ ને આગળ જતાં ઘણી ઉપયોગી થશે. પરસ્પરને યુદ્ધકાલે આશ્રય આપવો, એક બીજા સાથે અથવા અન્ય રાજાઓ સાથે તકરાર થતાં કંપનીદ્વારા ન્યાય લેવો, કંપની સાથે તકરાર થતાં પંચ નીમવા અને પંચનો સરપંચ ઈંગ્રેજ રૂઢે, ઇત્યાદિ નિર્દોષ દેખાતી સરતોના કરારવાળો સંધિ રાજાઓએ ઈંગ્રેજ સાથે કર્યો. દ્રવ્ય આપવું લેવું નથી, આપણી ધરતી અખંડિત છે, આપણું સ્વાતંત્ર્ય યથાસ્થિત છે, ઇત્યાદિ કલ્પના કરી, આ સંધિ રાજાઓએ આનંદથી સ્વીકાર્યો. માત્ર યુવાન મહારાજને તે ન ગમ્યો. પરંતુ તે ન ગમવાનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાની તેનામાં શક્તિ હતી નહી, અને પિતાની પાસે બોલવા જતો ત્યાં જ કંઈક કારણથી આચકો ખાતો. અંતે સંધિ સંપૂર્ણ થયો અને તે કાળે સર્વ મંડળ ઉત્સાહમાં આવ્યું ત્યારે મહારાજ ઉંડા ખેદમાં પડ્યો અને મનમાં નિઃશ્વાસ મુકી ફેલા લાગ્યો કે “આજથી આ રાજ્યને સજડ બેડી જડાઈ અને રજપુતાઈ રંડાઈ; હવે

“ આપણે ચુડીયો ખેરી: લહડવાનું ગયું; બધરાંનું રક્ષણ આપણે કરીએ
 “ તેમ આપણું રક્ષણ ઈંગ્રેજ કરશે. ધરતી, શાંતિ, અને નામરદાઈ; એ
 “ ત્રણ સ્ત્રીયો હવેથી મુહાગણ થશે અને રજપુતાઈ દુહાગણ થશે.”
 આવી નિરાશાથી મહારાજ પિતાની ગાદીએ બેઠો. કાળક્રમે ધીમે ધીમે
 ઈંગ્રેજસત્તાની રેલ નીચે સર્વ રાજ્યો ડુબી જતાં એણે દીઠાં. નાના-
 સાહેબનાં બંડને પ્રસંગે તે પ્રથમ તટસ્થ રહ્યો. આખા દેશમાં સમુદ્ર-મન્થન
 થતું હતું તેમાંથી તેણે ઉપદેશ શોધ્યો; દેશનું રક્ષણ કરવા એકલું બળ
 સમર્થ નથી કળ પણ જોઈએ, તે દયા અને ક્ષમા વિના આવે
 એમ નથી, અને તે ઉભય સદ્ગુણોનો ઈંગ્રેજોમાં આવિર્ભાવ અને
 સ્વદેશીઓમાં તિરોભાવ જોઈ મહારાજ નિરાશ અને દુઃખી થયો. વિદ્યા-
 ચતુરના મામા જરાશંકરનો પ્રસંગ તેને આવામાં જ સજડ થયો હતો.
 જરાશંકરે દુઃખી રાજાને મુખનો માર્ગ બતાવ્યો. “ મહારાજ, સમર્થ
 “ અને સદ્ગુણીનો વિશ્વાસ અને સંબંધ કરવો યોગ્ય છે. પોતાની તર-
 “ વાર, માટે પેટમાં ઘોચાતી નથી. પોતાના દેશી, માટે તેની પાસે દેશનો
 “ દાટ વળાવવો એ અકાર્ય અને મૂર્ખતા છે. દશા પ્રમાણે મુશુદ્ધિ અને
 “ કુશુદ્ધિ થાય છે. આપે જેટલી જેટલી હઠીકત મને કહી છે તે સર્વ
 “ ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે કેવળ આપના રાજ્યનું નહીં પણ સર્વ
 “ રાજ્યોનું કલ્યાણ આ શાણા પરદેશીઓને પગલે છે, તેમની આંખમાં
 “ અમીટૃપ્તિ છે, અને અંતે જય પણ તેમનો જ થશે. આ મરાઠાઓ
 “ અને મુસલમાનો ઈંગ્રેજ સામા કાવ્યા તો સામાન્ય શત્રુનો નાશ થતાં
 “ પરસ્પર યુદ્ધ કરશે, અને તેમાં જે કાવશે તે સર્વ રજવાડાને કનડશે
 “ અને શીયાળ અને વરુનું કામ કરશે.”

મહારાજ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કરી તાઝી જોઈ રહ્યો. “ હા, એમાં તો
 “ કાંઈ સંશય નથી. પણ તહારા જેવા બ્રાહ્મણો શાંતિ ઇચ્છે અને મહારા
 “ જેવા ક્ષત્રિયો યુદ્ધ ઇચ્છે અને શીકાર ઇચ્છે. જે આમાં ઈંગ્રેજ છતાં
 “ તો ક્ષત્રિયોને નામે પોક મુકવાનું થશે એમાં કાંઈ વાંધો લાગે છે?”

“ ના.”

“ ત્યારે?”

“ ત્યારે શું? ધન્ય હૃદાયો ધન્ય ઘડી કે રાજાઓમાં ને પ્રજાઓમાં
 “ શાંતિ શાંતિ થઈ જાય! મને ઈંગ્રેજોની અમીટૃપ્તિનો બહુ
 “ વિશ્વાસ છે.”

“ પણ સરત રાખજે કે એ પણ માણસો છે, એમને પણ પેટ

“છે, ને વાણીયા જેવાના હાથમાં આખો દેશ જશે એટલે એકલહત્થા
“વાણીયા જેવું ભુંડું કોઈ નથી.”

“મહારાજ, એમ ગણો પણ ઉપાય શો છે? તમે ક્ષત્રિયો એકઠા
“થઈ નવ એમ હો તો પરદેશીને ફહાડવા લહડનારાઓને અંડખોર
“ફહેવા વારો કેમ આવે? કંઈક આપણામાં જ અસાધ્ય રોગ હોય
“નહી તો જમનાં પગલાં આમ સંભળાય નહી.”

“શું તહારા મનમાં એમ છે કે અમે ક્ષત્રિયો જ નકામા થઈ
“ગયા છીએ?”—મહારાજની આંખો રાતી થઈ ગઈ અને આંસુને
“ખેલે હાથ મુક્યો.

આંસુ હસી પડ્યો. “મહારાજ આપના જેવા સર્વ ક્ષત્રિયો હોય
“તો તો નકામા નહી. પણ સો ભુંડા કૌરવમાં એક રુડા ભીષ્મ-
“પિતામહને કોણ પુછે? હજી તો કંઈક ફહેવા જેટલા આપ છો ને કોઈ
“ખીલ હશે. પણ ઈંગ્રેજ હારે કે જીતે તોયે જતે દિવસે શું થશે
“તે જોશો.”

“શું થશે?”

“મહારાજ, જોતા નથી કે કેટલીક રાણીયો વાણીયા આંસુને
“રાજને ઠેકાણે ગણે છે અને કેટલીક રાણીયોએ ઘાંચીમોચીને પોતાના
“હુંવર બનાવી દીધા છે? આ લુટારુ ધાડપાડુ અંડખોરોમાંથી હવે કોઈ
“ચક્રવર્તી મહારાજ થશે—પછી મુસલમાન હો કે સ્વામીદ્રોહી મરાઠી
“આંસુ પેશવા હો! પણ વર્ણસંકર રાજાઓની ઉતરણને માથે જુગતો
“આવે એવો મેર મુકાશે ને તે જોઈને આપના જેવા શુદ્ધ એકરંગી
“ક્ષત્રિયો ખુણે ખોચલે સંતાઈ જઈ બળી મરવાના.”

“ને ઈંગ્રેજ જીતશે તો શું થશે?”

“મૂર્ખ મિત્ર કરતાં ડાહ્યો દુશ્મન હજાર ગણો સારો. મહારાજ,
“મરીચિ રાક્ષસને દુષ્ટ રાવણે કહ્યું કે રામને હાથે મરવા તું મૃગનું
“રૂપ નહી ધરે તો હું તને મારીશ, ત્યારે મરીચિયે વિચાર્યું કે એમાંથી
“એક મારશે એ સિદ્ધ હોય ત્યારે તો રામને હાથે મરવું સારું—

“રામાદપિ હિ મર્ત્તવ્યં મર્ત્તવ્યં રાવણાદપિ ।

“રામરાવણયોર્મધ્યે વરં રામો ન રાવણઃ ॥”

મહારાજ તરવાર લેઈ ઉઠ્યો, ખીલ અંડમાં જતો રહ્યો, અધઘડી
“પછી પાછો આવ્યો અને મુખ ઉપર દૃઢતા તથા ધૈર્ય ધારી બોલ્યો:

“ જરાશંકર, તરત ઉઠ. એવસાહેબને મહારા નામનો પત્ર લખી લાવ દે
“ મહારાજ ડંપનીસરકારને આશ્રય આપવા પોતાની સેનાસાથે સજ્જ છે.”

“ મહારાજ, મહારી બુદ્ધિ બ્રાહ્મણભાઈની—અંતે મહારા કહ્યા પ્રમાણે
“ ક્યું કહી મહારો દોષ ન ફહાડશો. જાતબુદ્ધિથી વિચારી જોજો.”

મહારાજે હાસ્ય કર્યું: “મહારી નોકરી કરે તેણે પોતાના ગુણ-
“ દોષની વાત સાંભળવા તત્પર રહેવું જોઈએ.”

“ તેની ના નથી. પણ મહારી બુદ્ધિના દોષનું ફળ આપને મળ-
“ વાનું તેની આપને સૂચના આપવી એ મહારો ધર્મ છે.”

“ હવે બરોબર. તો જો. જે ઠરાવ હું કરું છું તેમાં દોષ ઘણા છે.

“ ઈંગ્રેજ વાણીયા રજપુતોને વાણીયા કરી દેશે ને વાણીયાવિદ્યા

“ રજપુતોને આવડવાની નહીં એટલે આખરે હારવાનું. પણ આ

“ આપણા ભાઈઓ જીત્યા તો વાંદરાના હાથમાં નહાનું છોકરું જાય તે

“ છોકરાના જેવી સહ નબળાઓની દશા થવાની.”

“ મહારાજ, હું તો એટલું સમજું કે ઈંગ્રેજો ઉદરની પેઠે

“ આપણને નિદ્રામાં રાખી ડુંકરી ડુંકરીને કરડશે ને આપણા લોક રીંછની

“ પેઠે ઝેરી લાળ ચોપડતા ચોપડતા ઠેકાણે ઠેકાણે અચકાં ભરશે ને રીંખાવી

“ રીંખાવીને મારશે.”

“ ત્યારે આપણે કાંઈ ઠગાતા નથી. એના દોષ જોતાં ઓછા દોષ

“ લાગે તેની સાથે કામ પાડતાં કાંઈ બાધ નથી. ઈંગ્રેજને સાકર જાણી

“ ખાતા નથી, પણ મરચાં કરતાં મરી સારાં ગણી ચાવીએ છીએ.”

જરાશંકર મહારાજની આજ્ઞા પાળવા ઉઠ્યો અને જતાં જતાં

મનમાં બોલ્યો:

“આહા ! શું કાળબળ છે કે રજપુતોની ભૂમિમાં ઈંગ્રેજોને રાજના

“ રાજ થવાનો પ્રસંગ આવે છે? પણ નક્કી મહે મહારા રાજને યોગ્ય

“ અભિપ્રાય જ દર્શાવ્યો છે ને આ પ્રસંગે રાજનીતિને અનુસરીને જ

“ માર્ગ લીધો છે. કારણ પ્રથમ તો

“ असहायः समर्थोपि तेजस्वी किं करिष्यति ।

“ निर्वाते उवलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥”^૧

“ સદુણી શુદ્ધ મહારાજ પણ આમ અસહાય જ છે. આ

૧. તેજસ્વી સમર્થ હોય તો પણ જો સહાય વગરનો હોય તો શું કરી શકે? પવન વિનાના દેશમાં બળતો અગ્નિ પોતાની મેળે જ શાંત થાય છે.

—પંચતંત્ર: શુવરામ ચાવ્ડી.

“ તોફાની લુટારાઓ રાજપદ પામે તો તેની મિત્રતા—ખલપ્રીતિ—ઢેટલો
“ કાળ છાજવાની ?

“ અમ્રચ્છાયા ચલપ્રીતિઃ સિદ્ધમન્નં ચ યોષિતઃ ।

“ કિશ્ચિત્કાલોપભોગ્યાનિ યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥^૧

“ વળી એ લોક ઉપરી થયા તો રતનગરીની શી દશા ?

“ ક્ષુદ્રમર્થપતિં પ્રાપ્ય ન્યાયાન્વેષણતત્પરૌ ।

“ ઉભાવપિ ક્ષયં પ્રાપ્તૌ પુરા શશકપિઞ્જલૌ ॥^૨

“ ત્યારે ઈંત્રેજે ઉપરી થાય તો કેમ ? જરાશંકર, હવે વલંદા,

“ ફિરંગી, ફ્રાંસવાળા ને બીજાઓ આગળ આ ઈંત્રેજના નામનો પણ

“ મહિમા છે—એ સઉને આજસુધી ખોંચી વળ્યા ને હવે પછી ખોંચી

“ વળશે; નહાનાં રાજ્યોને એ જ ઢાલ યોગ્ય છે.

“ ગુરુણાં નામમાત્રેऽપિ ગૃહીતે સ્વામિસંભવે ।

“ દુષ્ટાનાં પુરતઃ ક્ષેમં તત્ક્ષણાદેવ જાયતે ॥^૩

“ વળી આ તો ઈંત્રેજ એટલે એક ચક્રવર્તી અને આ તોફાની

“ લોક એટલે બાર પુરલેયા અને તેર ચોકાઃ

“ એક એવ હિતાર્થો યસ્તેજસ્વી પાર્થિવો ભુવઃ ।

“ યુગાન્તે ઇવ ભાસ્વન્તો વહવોઽન્ન વિપત્તયે ॥^૪

“ થોડુંક જીત્યા અને સામાન્ય શત્રુ હજી પ્રત્યક્ષ છે એટલામાં

“ કુલી ગયા તે આ લોક વિજય સંપૂર્ણ થતાં મહારાજ જેવાંઓની

“ અને પ્રજાની શી પરવા રાખવાના હતા ? કાગડાએ ઘુવડની પરીક્ષા

“ કરી હતી કે—

૧. વાદળાંની છાયા, ખલપુરુષની પ્રીતિ, રાંધેલું અન્ન, સ્ત્રીઓ, યુવા-
વસ્થા, અને ધનઃ એમનો ઉપભોગ દિયિત્ કાલસુધી જ કરવાનો છે.

—પંચતંત્રઃ જીવરામ શાસ્ત્રી.

૨. ક્ષુદ્ર અર્થપતિને પામે તેની પાસે ન્યાય ખોળવા ખેસનાર સસંકુલ
અને કપિજલ પક્ષી એ બેનોએ પ્રાચીનકાળમાં નાશ થયેલો છે. (આ એક
વાત છે, તે પંચતંત્રના ત્રીજા તંત્રના ૯૧ માં શ્લોકમાં લેવી.)

—પંચતંત્રઃ જીવરામ શાસ્ત્રી.

૩. સ્વામીના સંભવનો પ્રસંગ નીકળે ત્યારે દુષ્ટાની સામે મહોટાઓના
નામથી તત્ક્ષણ જ ક્ષેમ થાય છે.

—પંચતંત્રઃ જીવરામ શાસ્ત્રી.

૪. પૃથ્વીનો રાજા જે તેજસ્વી અને એક હોય તો તે જ હિતકારક છે,
પ્રલયકાલના સમયમાં તેજવાળા ઘણા સૂર્ય હોય છે, પણ તે વિપત્તિના
હેતુ હોય છે.

—પંચતંત્રઃ જીવરામ શાસ્ત્રી.

“સ્વભાવરૌદ્રમત્યુગ્રં કૂરમપ્રિયદર્શનમ્ ।

“ઉત્ક્રંકં નૃપતિં કૃત્વા કા નઃ સિદ્ધિર્મવિપ્સ્યતિ ॥^૧

“એ એવા છે તો કંપની સરકારની મિત્રતા કેવી છે ? કંપની
“આગળ મહારાજ અસ્ત થશે ને મ્હોટાની પાછળ ન્હાનો ઘસડાશે
“ને લુટાશે.

“યયોરેવ સમં વિત્તં યયોરેવ સમં કુલમ્ ।

“તયોર્મેત્રી વિવાહશ્ચ ન તુ પુષ્ટવિપુષ્ટયોઃ ॥^૨

“ત્યારે મહારાજને તટસ્થ રાખું ને આ નવા સંબંધનું માંડી
“વળાવું ? જે જય પરાજય કોનો થશે એ સમજી શકાય એમ ન હોય
“તો તો એકની મિત્રતા તે બીજાની શત્રુતા, માટે તટસ્થતા જ સારી.
“આપણે તો આ મહાવિગ્રહના ગુણુદોષ સમજી શકતા નથી, પણ
“મહારાજ પરીક્ષા કરે છે કે અંતે કંપની જીતશે એ નિશ્ચિત છે—
“એમની પરીક્ષા કદી ખોટી પડી નથી. આ પ્રસંગે કંપનીને આશ્રય
“અપાય તો એ અર્થ સરશે. પ્રથમ તો તેમની જયતુલામાં કાંઈ સંદેહ
“હશે તો એમના ભણીની તુલામાં ભાર આવશે તે કર્તવ્ય છે. બીજું
“એ કે મ્હોટાઓની સાથે મિત્રતા કરી કામની નહીં એ નિયમનો
“અપવાદ એવો છે કે મ્હોટાઓને માથે સૂક્ષ્મ પ્રસંગ આવે ત્યારે
“ન્હાનાએ કરેલો ન્હાનો સરખો ઉપકાર મ્હોટાઓને આમરણાંત આંધી
“લે છે, માટે ન્હાનાએ આવો પ્રસંગ ચુકવો નહીં, આ ઉભય વિચાર
“ભવિષ્યના છે અને એવા ભવિષ્યને ડાહ્યા માણસો પોતાના ભણી
“ખેંચે છે. મ્હોટાઓને ન્હાનાની મિત્રતા કામની છે.—

“અપિ સંપૂર્ણતાયુક્તેઃ કર્તવ્યાઃ સુહૃદો બુદ્ધેઃ ।

“નદીશઃ પરિપૂર્ણોપિ ચન્દ્રોદયમપેક્ષતે ॥^૩

“તો મ્હોટાની પ્રીતિ સંપાદિત કરવાનો પ્રસંગ ન્હાનાઓ ચુકે તો

૧. સ્વભાવથી ક્રોધી, અતિરૂઝ, કૂર, અને અપ્રિય જેનું દર્શન છે એવાં,
ધ્રુવટ (દિવાન્ધ) ને રાત્રી કરીશું તો આપણી શી સિદ્ધિ થવાની હતી ?
—પંચતંત્રઃ ભુવરામ શાસ્ત્રી.

૨. જે જે ધનમાં સમાન છે અને દુલમાં પણ સમાન છે તે બેની મધ્યે
મિત્રતા તથા વિવાદ થાય તો યોગ્ય ગણાય; પરંતુ કોઈ ધનથી અથવા
દુલથી મ્હોટો હોય અને બીજો એથી ન્યૂન હોય તો તે બેની જોડી બનતી
નથી.
—પંચતંત્રઃ ભુવરામ શાસ્ત્રી.

૩. જેનામાં કોઈ પ્રકારની ન્યૂનતા નથી એવા પણ શાણા માણસોએ
મિત્રો કરી રાખવા આવશ્યક છે, જેમકે નદીઓનો ધણી સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે
તો પણ ચંદ્રોદયની અપેક્ષા રાખે છે.
—પંચતંત્રઃ ભુવરામ શાસ્ત્રી.

“ તો મૂર્ખતા કે નહીં ! કારણથી મિત્રતા ને કારણથી વૈર-મ્હોટાની
“ મિત્રતાનું કારણ આવે એટલે તે ઝડપી જ લેવું.

“ કારણાન્મિત્રતાં યાન્તિ કારણાદ્યાન્તિ શત્રુતામ્ ।

“ તસ્માન્મિત્રત્વમેવાત્ર યોજ્યં વૈરં ન ધીમતા ॥^૧

“ મધરાજે ઈંગ્રેજની પરીક્ષા કરી તે ખોટી તો ન હોય—એમની

“ ક્ષત્રિય-દૃષ્ટિ પ્રબલ છે—એમને ઈંગ્રેજનો પ્રસંગ બહુ નથી પણ ચતુર

“ માણસો એક ચોખો ચાંપી પરીક્ષા કરે છે.—

“ સકૃદપિ દૃષ્ટ્વા પુરુષં વિવુધા જાનન્તિ સારતાં તસ્ય ।

“ હસ્તતુલયાપિ નિપુણાઃ પલપ્રમાણં વિજાનન્તિ ॥^૨

“ અને તેમાં ઈંગ્રેજની ચતુરાઈ તો આંધળાંથી પણ સમજાય એવી છે.

“ મોરનાં ઈંડાં ચીતરવાં પડતાં નથી—

“ વિજ્ઞાયતે શિશુરજાતકલાવચ્ચિહ્નઃ ।

“ પ્રત્યક્ષપદૈરપસરન્ સરસઃ કલાપી ॥^૩

“ એમ છતાં ઈંગ્રેજ હારવાને સરજેલા હશે તો પણ આ લાલ માટે

“ આ જોખમ બહોરવા લેવું છે.”

“ ઈંગ્રેજ જીતશે ને ઉપકારને બદલે અપકાર કરશે, સર્વ આશા

“ નિષ્ફળ થશે, તો પણ એવા લોકના પ્રસંગથી તેમનાં છિદ્ર અનુભ-

“ વવા જેટલો તેમનો પરિચય પડવાનો તે પણ લાલ જ છે. એમને

“ શત્રુ ગણો તો પણ તે આપણને મિત્ર જાણે તો તેટલાથી પણ લાલ

“ છે. સામાનાં છિદ્ર જાણવાં એ તેમને જીતવાનો માર્ગ છે.

“ સુસૂક્ષ્મેણાપિ છિદ્રેણ પ્રવિશ્યામ્યન્તરં રિપુઃ ।

“ નાશયેચ્ચ શનૈઃ પશ્ચાત્પ્લવં સલિલપૂરવત્ ॥^૪

૧. પંચતંત્ર.

૨. વિદ્વાનો એક વેળા સામા પુરુષને જોઈને તેનો સાર જાણી જાય છે.
જેમ કે હાથથી જોખવાની કળાથી પણ નિપુણ માણસ એક રતિપૂર ઓછું
વધવું જાણી શકે છે. —પંચતંત્ર: જીવરામ શાસ્ત્રી.

૩. જેને કળા કરવાનાં પીછાંનું ચિહ્ન પણ ઉત્પત્ત થયું નથી અને જાતે
ખાળક છે તો પણ સાંમાં પગલાં ભરવા માંડે તે પગલાંઓથી જ રસવાળો
એવો જે મોર તે આ છે એમ ઓળખાઈ આવે છે.

—પંચતંત્ર: જીવરામ શાસ્ત્રી.

૪. સામા પક્ષમાં મ્હોટાં માર્ગથી જવાનું પ્રથમ જો ન બને તો ઘણું
સાંકડે રસ્તેથી પણ અંદર જઈ શત્રુ તેનો નાશ કરે, જેમ કે ન્હાનાં છિદ્રથી
નૌકાની અંદર પેઢેલું જલ મ્હોટી નૌકાને ડુબાડે છે તેમ.

—પંચતંત્ર: જીવરામ શાસ્ત્રી.

“ વળી,

“ ભીતભીતઃ પુરા શત્રુર્મન્દમન્દં વિસર્પતિ ।

“ ભૂમૌ પ્રહેલયા પશ્ચાજ્જારહસ્તોઽઙ્ગનાસ્તિવ ॥^૧

“ ઈંત્રેજેને તો આ ક્રિયા આવડે જ છે, પણ તેમના પ્રત્યે આપણને

“ એ ક્રિયા આવડવાનો પ્રસંગ પણ આમ જ છે. આવડીને કાંઈ

“ આપણે તેની સાથે પ્હોંચી વળવાના નથી—પણ પ્રસંગ છે, આજ નહીં

“ ને સૌ વર્ષે થું થશે તેની સમજણ નથી—પણ તેવે કાળે પટા

“ રમતાં આવડતા હશે તે તરવાર વીંઝશે. એવાની સાથે પટા રમવાનો

“ લાભ મળે તે જ મહાલાભ છે.”

“ મિત્રતા કરવી એટલે વિશ્વાસમાં લેવાનું એમ નથી. વિશ્વા-

“ સના પેટામાં અવિશ્વાસ રાખી જન્યત રહેવું એ સર્વ રાજનીતિનું

“ પ્રથમ પગલું છે.”

“ ન વિશ્વસેદવિશ્વસ્તે વિશ્વસ્તેઽપિ ન વિશ્વસેત્ ।

“ વિશ્વાસાન્નયમુત્પન્નં મૂલાન્યપિ નિક્રન્તતિ ॥^૨

“ ન વધ્યતે હ્યવિશ્વસ્તો દુર્વલોઽપિ વલોત્કટૈઃ ।

“ વિશ્વસ્તાશ્ચાશુ વધ્યન્તે વલવન્તોઽપિ દુર્વલૈઃ ॥^૩

“ ઉપકાર, મિત્રતા, અને અવિશ્વાસ ત્રણે વાનાંની ગાંઠ પડવી જોઈએ—

“ સુકૃત્યં વિષ્ણુગુપ્તસ્ય મિત્રાપ્તિર્ભાર્ગવસ્ય ચ ।

“ વૃહસ્પતેરવિશ્વાસો નીતિસન્ધિસ્ત્રિધા સ્થિતઃ ॥^૪

૧. શત્રુ અત્યંત ભય પામતો પામતો પ્રથમ ધીરે ધીરે ભૂમિપર પગલાં ભરી પ્રવેશ કરે છે અને પછી ખોંખારાગંધ આલે છે; જેમ જનપુરુષનો હાથ સ્ત્રીઓમાં કરે છે તેમ.

—પંચતંત્રઃ શુવરામ શાસ્ત્રી.

૨. જે માણસ સદા અવિશ્વાસુ છે તેનો વિશ્વાસ કરવો નહીં, તેમ વિશ્વાસુનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહીં; વિશ્વાસમાંથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે મૂળને પણ કાપી નાંખે છે.

—પંચતંત્રઃ શુવરામ શાસ્ત્રી.

૩. દુર્બલ છતાં અવિશ્વાસુ હોય તો તે બલવાનોથી પણ જંધાતો નથી અને વિશ્વાસુ પુરુષો બળવાન્ના હોય તો પણ દુર્બલ પુરુષોથી પણ તેઓ તરત જંધાઈ જાય છે.

—પંચતંત્રઃ શુવરામ શાસ્ત્રી.

૪. વિષ્ણુગુપ્તનું સુકૃત્ય, ભાર્ગવની મિત્રપ્રાપ્તિ, અને વૃહસ્પતિનો અવિશ્વાસ, એ ત્રણ પ્રકારથી નીતિના સંધિની સ્થિતિ છે.

—પંચતંત્રઃ શુવરામ શાસ્ત્રી.

“ વળી,

“ અવિશ્વાસં સદા તિષ્ઠેત્સંધિના વિગ્રહેણ ચ ।

“ દ્વૈધીમાવં ચ સંશ્રિત્ય પાર્શ્વે શત્રોર્વલીયસઃ ॥^૧

“ આ મહાસાગર જેવી કંપની, તેનો પાર પામવાને તો એવો
“ આરો બાંધવો જોઈએ કે તેનાં પગથીયાં છેક તળીયે પહોંચે અને રહે.”

“ કૃત્વા કૃત્યવિદસ્તીર્થૈરન્તઃ પ્રણિધયઃ પદમ્ ।

“ વિદાંકુર્વન્તુ મહતસ્તલં વિદ્વિષદમ્ભસઃ ॥^૨

“ આવી રીતે કંપનીસરકારનાં મર્મછિદ્ર જણાશે તો તો તેમાં બીજું
“ કાંઈ નહીં તો મિત્રભાવની દોરી પરોવી લેઈશું ! ઈશ્વર કરે ને
“ શત્રુભાવ ન થાય પણ મિત્રતા રાખીને પણ તેમના-આપણા સ્વાર્થમાં
“ વિરોધ આવતાં આપણું કામ કેમ ફાડી લેવું એ પણ તેમનાં
“ છિદ્રમાં સૂત્ર પરોવવા જેવું જ છે.

“ અત્યચ્છેનાવિરુદ્ધેન સુવૃત્તેનાતિચારુણા ।

“ અન્તર્મિત્રેન સંપ્રાપ્તં મૌક્તિકેનાપિ બન્ધનમ્ ॥^૩

“ આવાં અનેક ફળ આપનારું કાર્ય સાધવાનો પ્રસંગ આવે છે—
“ તેમાં રાજનું તેમ પ્રજામાત્રનું કલ્યાણ લાગે છે—એ મહાકાર્ય છે—તેમાં
“ કડવાટ માત્ર એટલો છે કે દેશીનો દ્રોહ કરવા પરદેશીને ભેટવું
“ પડે છે ”—જરાશંકરે ઉંડો નિઃશ્વાસ મુક્યો અને તેની આંખમાં
આંસુ આવ્યાં.

“ અહો ! રાજ્યધર્મ અતિ દુસ્તર છે—એમાં પોતાનાં તે પારકાં
“ કરવાં પડે છે ને પારકાં તે પોતાનાં કરવાં પડે છે—એમાં માત્ર રાજ્યના

૧. બલવાન શત્રુ પાસે હોય ત્યારે સંધિ ને વિગ્રહનો માર્ગ રાખી
નિરંતર અવિશ્વાસથી રહેવું:—સદા અવિશ્વાસ રાખવો, સંધિ પણ રાખવો;
અને વિગ્રહ પણ રાખવો ને દ્વૈધીભાવનો સંશ્રય કરી વસવું.

—પંચતંત્ર: જીવરામ શાસ્ત્રી.

૨. શત્રુરૂપ સરોવરજળમાં અંદર ઉંડાં તીર્થ (રાજના અંગના પુરુષ
અથવા પગથીયાં) રાખી, તે દ્વારાએ જળમાં પગપેસારો કરી કામ કરી
લેવાનું જાણનાર દૂત પુરુષોએ આ મહોટા શત્રુ-જલનું તળીયું જોઈ લેવું:

—પંચતંત્ર: જીવરામ શાસ્ત્રી.

૩. અતિસ્વચ્છ, કોઈને વિરોધ ન કરે એવું સુંવાળું, સારી રીતે વૃત્ત
(ગોળ અથવા સારી વર્તણૂકવાળું) અને અતિ સુંદર, એવું મૌક્તિક (મોતી
મુક્તિવાળું) છે પરંતુ અંદર છિદ્ર છે તો તે બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે.

—પંચતંત્ર: જીવરામ શાસ્ત્રી.

“ હિતનો-પ્રબળના હિતનો-સંબંધ છે અને તે સંબંધને અંગે સૌ કૌરવના
“ કરતાં પાંચ પાંડવનો સંબંધ પ્રિયતર છે-વિશેષ ક્લદાથી છે—

“ સત્યધર્મવિહીનેન ન સંદધ્યાત્કથંચન ।

“ સુસંધિતોઽપ્યસાધુત્વાદચિરાદ્યાતિ વિક્રિયામ્ ॥^૧

“ ત્યારે આવા કાર્યને અર્થે વિષ પીવું પડે તો શું થયું ?

“ કાર્યસ્યાપેક્ષયા ભુક્તં વિપમપ્યમૃતાયતે ।

“ સર્વેષાં પ્રાણિનાં યત્ર નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥^૨

“ એમ જ ? ત્યારે રાજકાર્યમાં દીર્ઘસૂત્રી થવું અને કાળક્ષેપ

“ કરવો એના જેવું પાપ અને હાનિકારક કાંઈ નથી.—

“ શીઘ્રકૃત્યે સમુત્પન્ને વિલમ્બયતિ યો નરઃ ।

“ તત્કૃત્યે દેવતા તસ્ય કોપાદ્વિઘ્નં પ્રયચ્છતિ ॥^૩

“ યસ્ય યસ્ય હિ કાર્યસ્ય સફલસ્ય વિશેષતઃ ।

“ ક્ષિપ્રમક્રિયમાણસ્ય કાલઃ પિવતિ તદ્રસમ્ ॥^૪

“ ત્યારે તો,

“ અનાગતં યઃ કુરુતે સ શોભતે ।

“ સ શોચતે યો ન કરોત્યનાગતમ્ ॥^૫

૧. સત્ય તથા ધર્મથી જે રહિત છે તેની સાથે કાંઈ દિવસ સંધિ કરવો નહીં; તેની સાથે ક્લદાચિત્ સાદી રીતે સંધિ કરીએ તો પણ પોતાની અસાધુતાને લીધે તે પુરુષ તરત વિક્રિયાને પ્રાપ્ત થાય છે.

—પંચતંત્રઃ શુવરામ શાસ્ત્રી.

૨. જ્યાં સર્વે પ્રાણીઓના કાર્યની અપેક્ષાથી આવેલું વિષ પણ અમૃત થઈ જાય છે, ત્યાં કાંઈ વિચાર કરવો નહીં; (અર્થાત્ તે વિષે કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના પી જવું.)

—પંચતંત્રઃ શુવરામ શાસ્ત્રી.

૩. હતાવળથી કરવાનું કાર્ય પાસે આવે તેમાં જે મનુષ્ય વિલંબ કરે છે તેના તે કાર્યમાં દેવતા કોપ કરી વિઘ્ન નાંખે છે.

—પંચતંત્રઃ શુવરામ શાસ્ત્રી.

૪. જે જે કાંઈ કર્તવ્ય—કરવા જેવું—છે અને તેમાં વળી વિશેષ કરીને જે કાર્ય સફળ થવું આવે છે. તે કાર્ય જે શીઘ્ર કરવામાં આવતું નથી તો તે કાર્યનો રસ કાલ પોતે પી જાય છે (અર્થાત્ તે કાર્ય રસવગરનું થાય છે ને પરિણામમાં ખગડી જાય છે.)

—પંચતંત્રઃ શુવરામ શાસ્ત્રી.

૫. જે કાર્ય અનામત છે—પાસે આવેલું—નથી, તેની જે પુરુષ તે કાળે એટલે પ્રથમથી યોજના કરે છે તે શોભાનું પાત્ર થાય છે અને તેની રીતે જે નથી કરતા તે શોકને પાત્ર થાય છે.

—પંચતંત્રઃ શુવરામ શાસ્ત્રી.

“આગામિષુદ્ધિ રાખી વેળાસર ચેતવું, અને
કા હાનિ: સમયચ્યુતિ?”

“હવે તો એવા ધૈર્યથી કામ કરવું કે વટ-વાનરને અભિનંદન
“ મળ્યું હતું તેવું મને મળે અને મધરાજ કહે કે—

“હતઃ શત્રુઃ કૃતં મિત્રં રત્નમાલા ન હારિતા ।

“નાલેનાસ્સાદિતં તોયં સાધુ મો વટવાનર ॥”^૨

આવા અનેક સંકટપ કરી, અંતે આવો સિદ્ધાંત કરી, શૂર મધરાજનો
નીતિપ્રવીણ પ્રધાન સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે પત્ર લખવા આદ્યો.

આણી પાસ મધરાજે પણ ધારેલી રચના સ્થાણુખનન ન્યાયે
ફરી ફરી તપાસી અને અનુકૂલ ગણી.

“રાજાઓને આખરનો સંબંધ ભૂમિ સાથે પણ નથી. ક્રીયા
“ રાજાના પૂર્વજો પરદેશી ન હતા? ક્રીયા રાજાના વંશજો આપ-
“ દાદાની ભૂમિને યાવચ્ચંદ્રદિવાકર વળગી કે સાચવી રાખવાના છે?

૧. સમય ખોયો તો પછી એથી મ્હોટી શી હાનિ થવાની હતી?

૨. શત્રુ હણાયો, મિત્ર ક્યો, રત્નની માળા ગુમાવી નહી, અને કમળ-
નાળથી જળપાન કરી લીધું. એ સર્વ કાર્ય સાથે લાગાં સાધનાર હે વડના
ઝાડ ઉપરના વાનર! તને વાહવાહ છે.—પંચતંત્રના ત્રીજા તંત્રમાં આ
વાનરની કથા છે:—જીવરામ શાસ્ત્રી.

* The Minister Azeem Ul Omrah had, however, no easy task to conquer the prejudices of his sovereign, the Nizam, against such an alliance which, that Monarch argued, would, from the inequality of the parties, early terminate in rendering his dominions virtually dependent for their future security upon the British Government. This the Minister admitted, but he contended * * * that, as it was clear that the situation of the State of Hyderabad was such as to make it impossible to remain without the alliance of some one of those Powers, it was assuredly wise to prefer a connection with a Government which brought with its protection the substantial blessings of security and peace, to the nominal friendship of Powers, whose professed objects were plunder and conquest, and who had repeatedly shown that they held in contempt even the forms of public faith. The Nizam's prejudices and fears were at last subdued by this reasoning:—*John Malcolm's Political History of India.*

“ બ્રાહ્મણોના અને ક્ષત્રિયોના ધર્મ ઘણી રીતે મળતા છે. એકનો એક
 “ આત્મા એક જોળીયું બદલી બીજા જોળીયામાં પેસે એવો ધર્મ
 “ બ્રાહ્મણો સમજાવે છે તેમ અમારો વંશ એ અમારો આત્મા અને
 “ દેશ એ જોળીયું. તે એક જોળીયાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય અને એ
 “ જોળીયું પડે એટલે બીજું જોળીયું અને જોળીયાનું આયુષ્ય બને
 “ એટલું વધારવું.”

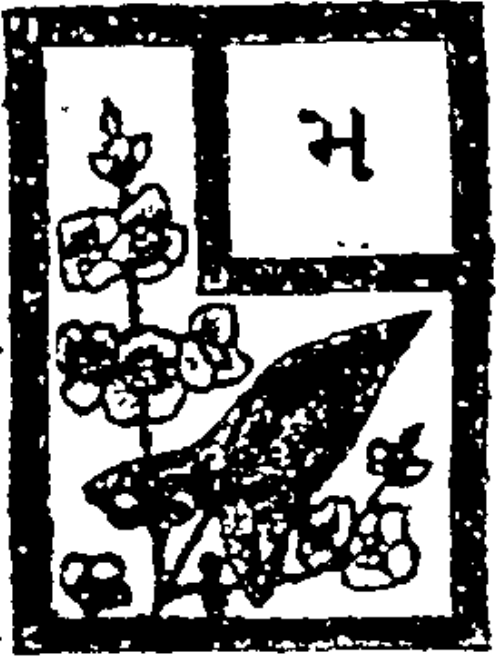
“ રાજાઓનો સંબંધ માણસો સાથે પણ નથી. શાસ્ત્રી મહારાજ
 “ શ્લોક કહે છે કે રાજા કોઈના મિત્ર નથી. જરાશંકર આ ઉપરથી
 “ મશકરી કરે છે કે રાજાઓનો વિશ્વાસ ન કરવો. ખરી વાત છે.
 “ માખાપને મન દીકરો ગાંડો મૂર્ખ કે લુચ્ચો હોય તોપણ એ લોહીનો
 “ સંબંધ છુટતો નથી ને દીકરાના દોષ વસતા નથી. દીકરાઓ આથી
 “ માખાપનો વિશ્વાસ કરે તે ખરોખર; પણ રાજા તો ગુણના સગા અને
 “ દોષના શત્રુ, તેને મન પાટવીકુમાર પણ એક લોહીનો નથી તો
 “ સેવક-ક્યાંથી હોય? માણસમાત્રે એમ ગણવું કે રાજા મહારા ગુણનો
 “ સગો છે—મહારી જાતનો સગો નથી. તેના ગુણ વિશ્વાસયોગ્ય હશે
 “ ત્યાં સુધી તેની ને રાજાની વચ્ચે વિશ્વાસ; બીજી રીતે વિશ્વાસ
 “ નહી. જે રાજા રાણીને કે કુમારને કે પ્રધાનને સગાં માને છે તે
 “ રાજા નથી. માણસમાત્રમાં ગુણ કરમાય એટલે વાસના વગરના
 “ કરમાયલાં કુલ પેઠે તે માણસને રાજાએ રાજકાર્યમાંથી દૂર કરવો
 “ અને દોષ હોય તો શિક્ષા સુદ્ધાંત કરવી.”

“ જ્યારે આમ છે તો આ ગર્ભચોર બંડખોરો સાથે કે આખા
 “ હિંદુસ્થાન સાથે મહારાજને સંબંધ નથી: રાજા રાજકાર્યનો સગો છે.
 “ કંપની સરકારને દેશ છતતાં આવડ્યો, દેશ રાખતાં આવડ્યો, સામ-
 “ દામ ભેદ અને દંડ આવડ્યાં, વેરને ઠેકાણે વેર અને મિત્રતાને ઠેકાણે
 “ મિત્રતા આવડી, પધિસા કમાતાં આવડ્યા, ખરચતાં આવડ્યા, ખુશા-
 “ મત આવડી, મુસલમાની આવડી, વાણીયાવિદ્યા આવડી, બ્રાહ્મણ-
 “ પાણું આવડ્યું, યુદ્ધ-કળા આવડી, યુદ્ધબળ અજમાવતાં આવડ્યું,
 “ રાજનીતિ આવડી, રક્ષણ કરતાં આવડ્યું અને મુંબાઈ જેવા ગામડાંને
 “ વિશાળ નગરી કરતાં આવડી. એમના પાંચ હજાર માણસો-બળથી
 “ નાટી પણ કળથી—પંદર હજારને હાથે છે. એમને ઉદારતા આવડે છે,
 “ કંબુસાઈ આવડે છે, લુચ્ચાઈ આવડે છે, લુટતાં આવડે છે, સ્વાર્થ સમજે
 “ છે, ને પરમાર્થ પણ સમજે છે. એ છતવાના નકી, એમની સાથે

“સંબંધ આંધવામાં ચતુરાઈ છે અને રજપુતાઈ છે. એ નહીં જતે
 “તો રત્નનગરી જળવવા મહારે લહડવું પડે અને લહડતાં ખોવી પડે—
 “એમાં શી મહોટી વાત છે? જીતશે તો એ મહાગુણવાળાના સંબંધથી
 “મહારા વંશજોમાં ગુણ આવશે, મહારી રત્નનગરીમાં મનુષ્યરત્ન પાકશે.
 “સારું થશે તો એ ફળ છે; ખોટું થશે તો આ શરીરને રણની
 “રેતીમાં પડવું એ મહાફળ છે. એમની સાથે સંબંધ આંધી બળવાન
 “પાડોશીના નબળા પાડોશીની દશા થશે તો કંપની સરકાર જેવા રાજ-
 “યોદ્ધાઓ સાથે મહારા પુત્રો અને પ્રધાનો બુદ્ધિબળની યુદ્ધકળા અજ-
 “માવશે, અજમાવતાં ઘડાશે અને વધશે, અને એ માનસિક રણજંગના
 “જંગી થશે. કુલ સર્વ લોકને માથે ચડે કે વનની ધુળમાં પડે તેમ
 “કરવાનો લોભ મહારાં બાળકોને થાય તો એ પણ રાજાઓનો ખેલ છે !”

પ્રકરણ ૮.

મહારાજ અને તેનાં રત્ન.

મહારાજની ચીઠ્ઠી બેવ ઉપર ગઈ તે દિવસ એ રજપૂત રાજાએ અનેક વિચારો અને ચિંતાઓમાં ગાળ્યો. પર-દેશીઓને ફહાડી એ મ્લેચ્છોના હાથમાંથી આખો દેશ દેશીઓને હાથે પાછો આવવાનો સમય આવે તેવે કાળે મ્લેચ્છો સાથે સંબંધ આંધ્યો પ્રસિદ્ધ થશે તેની સાથે

નીતબલતમાં, રજવાડાઓમાં, અને દેશવિદેશમાં અપકીર્તિ થવાની એ નેહી. ક્ષત્રિય રાજાને એ અપકીર્તિના વિચારથી ત્રાસ પડ્યો. પણ કાર્ય-સિદ્ધિનો વિચાર થતાં, લવિષ્યનો વિચાર પાછો ઉદય પામતાં, આ ત્રાસ શાંત થયો. આ ત્રાસ અને આ શાંતિ મહારાજને વારાફરતી થકવવા લાગ્યાં.

ચીઠ્ઠી બપોરે મોકલી હશે. છેક સંધ્યાકાળ વીતતાં એનો એક દૂત આવ્યો અને દૂતની સાથે રાજાનો પ્રિય ભાયાત સામંત આવ્યો. આ કાળે રાજા પોતાના વિશાળ ખંડમાં ગાદીતઢીયે બેઠો હતો અને એક હુકાની મહોટી નળીમાંથી ઘડી ઘડી ધૂમ્રપાન કરતો હતો. એને કપાળે પરસેવો પુષ્કળ વળ્યો હતો તેનું એને ભાન ન હતું. એક

હાથમાં હુકાની નળી તો બીજામાં તરવારની મુઠ, અને એકમાં મુઠ તો બીજામાં નળી, એમ વારંવાર હાથની અદલાબદલી થતી હતી. દૂત અને સામંત સામા આવી બેઠા પણ મહારાજે તેમને દીકા નહીં અથવા દીકા છતાં તેમના સામું બેયું નહીં. થોડીક વાર વાટ બેઈ સામંત બોલી ઉઠ્યો.

“ મહારાજ, હવે જે વિચાર કરવો હોય તે કરો. કાનપુર આગળ
“ જંગ મચ્યો છે. ફતેહપુરના જડજ સાહેબ ઉપર શ્રેજદારી ચલાવી
“ તેના શરીરના કડકે કડકા કરી લોકમાં વેચ્યાં. કંપની સરકારનું
“ રાજ્ય ગયું !”

મહારાજે ઓઠ પીસ્યા: “ જડજ એ લોકના બ્રાહ્મણ તેને બાય-
“ લાઓએ માર્યા!—જડજ સાહેબ અમથા પકડાયા કે બે ચારને મારીને?”

“ માર્યા વગર કોઈ ઈંગ્રેજ પકડાય છે?”

“ જેના બ્રાહ્મણ એવા છે તેના રજપૂત સાથે લહડતાં કેવો વખત
“ આવશે? વારુ, તેના શરીરના કડકા લોકમાં વેરનાર તે તે રજપૂત
“ હતો કે બીજો કોઈ?”

“ રજપૂત કોઈ દિવસ મડદાં સાથે વેર રાખે છે?”

મહારાજ જરાક આડો પડ્યો, નળી મ્હોંમાંથી છેટે નાંખી, અને બોલ્યો: “ હં! ત્યારે રજપૂત થઈને આવાં અધર્મીઓના પાસામાં પેસતાં
“ શરમ નથી આવતી?”

“ મહારાજ, મને ખબર નહીં કે તમે એટલામાં ઈંગ્રેજના થઈ
“ ગયા હશો. જે થયું હોય તે થાવ. પણ તાત્યાટોપીનાં માણસો
“ રતનગરીથી વીશ ગાઉ ઉપર પડ્યાં છે ને તેમનો ઉપરી સંદેશો
“ ફાડાવે છે તે આ આપણો દૂત ફાડેશે”

દૂત સમાચાર ફાડેલા લાગ્યો:

“ મહારાજ, રતનગરીથી વીશ ગાઉને છેટે આજ સાંજે તાત્યા-
“ ટોપીનાં ત્રણ હજાર માણસનો કાફલો આવી પડ્યો છે. પાછળ
“ બીજાં માણસ આવશે એમ ફાડેવાય છે. વસ્તી પાસે માણસોને
“ વાસ્તે અન્ન અને ઘોડાઓને વાસ્તે ચંદી માગે છે, લીધેલા માલના
“ પૈસા આપે છે, ને ફાડે છે કે અમે વસ્તીને હેરાન કરવા નથી
“ આવ્યા પણ અમને ખાવાનું પૈસા આપતાં નહીં મળે તો ભેરથી
“ મરત લેઈશું. સવારના ખેડોરમાં આપણા નગરની હદમાં આવી
“ પડશે એમ લાગે છે.”

“ ખીન્નું કાંઈ? મધરાજે ઉતાવળથી પુછ્યું.

“ ના, જી. પણ એ લોકો એટલું ફહેતા સંભળાય છે કે અમે
“ અમારા દેશીરાજાઓની મિત્રતા ચાહીએ છીએ, અને જે દેશીઓ
“ પરદેશીને આશ્રય આપે છે તે રાજ્ય સર કરીએ છીએ.”

“ બહુ સારું. તું પાછો જા, અને તેમની હીલચાલ જોતો રહેજે.
“ મધ્યરાત્રે તેમ પાછલી રાત્રે એમ એ વખત તો તેમના સમાચાર
“ અવશ્ય મળવા જોઈએ.”

“ જેવી આજ્ઞા ” કહી દૂત ગયો. મધરાજ ઉભો થયો અને
સામંતને કહ્યું. “ સામંત, અત્યારે ને અત્યારે આ નગરીમાં હોય એટલા
“ સર્વ લાયાતને અને સેનાધ્યક્ષને એક ઘડીમાં ખોલાવી લાવ.”

સામંત વિચારમાં પડ્યો. મધરાજ અધીરો થઈ બોલ્યો: “ કેમ
“ વિચારમાં પડ્યો? આ કાળ વિચારનો નથી. અને તેટલી ત્વરાથી
“ નિર્ણય કરવો જરૂરનો છે.”

“ મહારાજ તાત્કાલ સરદાર આપણી સાથે દહડવા નથી
“ આવ્યો, આશ્રય માગવા આવ્યો છે.”

“ ને આશ્રય ન મળે તો દહડવા આવ્યો છે.

“ પણ આશ્રય આપવામાં કાંઈ વાંધો છે ? ”

“ તે વિચાર પછી થશે. સહિનો અભિપ્રાય લેઈશું. હાલ તો
“ દહડવાને સજ્જ થવામાં આગસ કરવાનું નથી. તરત ! જા ! ”

સામંતે મધરાજના મુખ સામું જોયું, જોઈ રહ્યો, પ્રથમ પગ
ઉપાડતાં વાર લગાડી, પછી પાછો ફરી ત્વરાથી બહાર નીકળી ચાલ્યો.

મધરાજે એકદમ જરાશંકરને તેડવા માણસ મોકલ્યું—માણસને
આજ્ઞા થતાં પહેલાં જરાશંકરે બારણેથી અંદર આવવા આજ્ઞા મંગાવી.
મધરાજ આજ્ઞા આપતાં આપતાં પ્રસન્ન થયો અને બોલ્યો: “ શકુન તો
“ સારા થાય છે, વાહ, જરાશંકર વાહ ! શી ચિંતા કરનારો પ્રધાન !
“ તું નક્કી આટલા વાસ્તે જ આવેછે !—પણ મહારા ઘરમાં ફાટ પડવાની
“ બહીક છે. મ્હું કંપની સરકારનો સાથ ઇષ્ટ ગણ્યો છે—સામંત અને એવા
“ ખીજાઓને ઉલટી વાત ઇષ્ટ છે. યુદ્ધ કરવાને પ્રસંગે પાસવાનો
“ વિરોધી થાય તે બોટું. તેનો ઉપાય કરવો પડશે. રજપુતના મુખમાંથી
“ શબ્દ નીકળ્યો તે નીકળ્યો. કંપની વાસ્તે દહડવું ને કંપનીને વાસ્તે
“ મરવું—કરેલો ઠરાવ ને બોલેલું વચન યોગ્ય હો કે અયોગ્ય હો—એ

“ વિચાર હવે કરવાનો નથી — મહારાજના મુખમાંથી વચન નીકળી
 “ ચુક્યું — મેરુ ચળે ને સમુદ્ર માઝા મુકે પણ મહારાજનું વચન ન
 “ ફેરે. યુદ્ધ થવાનું નક્કી ! ” યુદ્ધનો વિચાર ચમકતાં મહારાજને ક્ષાત્ર
 ઉત્સાહ ચહ્યો. એના પગ ફાળ મારવા તત્પર થઈ રહ્યા, ઓઠ
 ઉત્સાહથી સ્ફુરવા લાગ્યા, અને જમણો હાથ તરવાર અને તેની મુઠ ઉપર
 નૃત્ય કરી રહ્યો.

જરાશંકર અંદર આવ્યો. તેની સલામ થતાં પહેલાં મહારાજે
 તેને ખભે હાથ મુક્યો.

“ કેમ જરાશંકર, યુદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો ? ”

“ મહારાજ, તે તો આપના હાથની વાત છે. ”

“ પણ આપણે વિચાર કરી નિર્ણય કરી ચુક્યા છીએ. ”

“ હાહ, પણ આપણા ભાયાતોનો વિચાર જુદો છે. ”

“ તેમને કોણે વિચાર કરાવ્યો ? ”

“ જેનો સ્વાર્થ હોય તેણે. આપની અને સામંતની વચ્ચેની કથા
 “ પ્રસિદ્ધ થઈ ચુકી છે. યુદ્ધ કરવું એ તો નક્કી છે. આપનો વિચાર
 “ દેશીઓ સાથે યુદ્ધ કરવાનો છે, ભાયાતો ધારે છે કે પરદેશીઓ સાથે
 “ કરવું. ભાયાતોના આશ્રય વિના સેના ક્યાં છે ? ”

મહારાજ કેડોપર બે હાથ દઈ ખડખડ હસી પડ્યો. “ તું
 “ મહારા ભાયાતોને હજી ઓળખ્યા નથી. પણ મહારાજે કરેલો વિચાર
 “ અને બોલેલો બોલ પાછો ફેરે એમ નથી — તે વીશે કાંઈ વિચારવાનું
 “ જ નથી — હવે શું કરવું તે બોલ. ”

“ મહારાજ, સામંતને આજ્ઞા કરી છે તે સહિત બોલાવી લાવે
 “ તે સહિ આવે એટલે ભેગા મેળવી અભિપ્રાય પુછશો તો એક જ
 “ અભિપ્રાય આવશે અને તે આપને ભારે પડશે. માટે સહિતે જુદા
 “ જુદા એકાંતમાં બોલાવી જેનો અભિપ્રાય જુદો પડે તેને — ”

“ નજરકેદ રાખી અથવા મહેલમાં કેદ રાખી, બીજાઓને સાથે
 “ લઈ, બંડખોરો ઉપર ચઢી જવું ? ”

“ ક્ષમા ! મહારાજ ! એ મારો મન્ત્ર — રાજા અને પ્રધાન
 “ સ્વામી અને સેવક — નું હૃદય કેવું એક છે ? ”

મહારાજ ફરી હસ્યો.

“ મહારાજ, આ પ્રસંગ સૂક્ષ્મ છે — હાસ્યનો નથી. ”

“ નથી તો કરી દેઈશું. જરાશંકર, સર્વ વિચારને પ્રસંગે તહારું

“ કામ; કાર્યભારના વિચાર^૧ તેમ આચારને^૨ પ્રસંગે તહારું કામ; આજ

“ આપણે કરેલા વિચાર^૧ આચાર^૨ યુદ્ધપ્રસંગે કરવો પડે ત્યાં તહારું

“ નહીં પણ ક્ષત્રિયનું કામ. હવે જે ચતુરંગ^૩ રમવાનો છે તે આજ

“ આગળથી તું ખસી જ, મને રમવા દે, અને તું માત્ર જોયાં કર.

“ મહારા ભાયાતો આવે પ્રસંગે મહારી મુછના “ખાલ”^૪ છે તેમને

“ હું આમળો કેમ દેઉં છું અને વળ કેમ મહડાવું છું તે જોયાં કર.

“ મહારાજ પોતાના ભાયાતોને દગો નહીં દે — કેદ નહીં કરે. એ

“ મહારા પાણીદાર તેજવાળા ઘોડા છે — તે મહારી સ્વારી કેમ નીલાવે

“ છે — તે જોવાનું જોજે.”

થોડી વારમાં એક પછી એક ભાયાતો અને રજપુતો આવી

ગયા અને મહારાજની ગાદીની આસપાસ આખા ખંડમાં વીરાસન

વાળી સર્વ શૂરાઓ બેસી ગયા. મહારાજની ગાદી ઉંચી હતી. તેના

તકીયા પાછળ જરાશંકર બેઠો હતો. તેની પાછળ મહોટી મસાલો

લેઈ બે હજમો ઉભા હતા; તે મસાલો આગળ ખંડમાંના બે ચાર દીવા

ઝાંખા થઈ ગયા. મસાલોનો પ્રકાશ મહારાજના સામે બેઠેલા સર્વ

મંડળનાં ઉશ્કેરાયેલાં અને આતુર મુખો ઉપર પડી તે મુખવાળા રજ-

પુતોના અંતર્વિકારનું મહારાજના હૃદયમાં ભાન કરાવતો હતો. થોડી-

વારમાં સર્વ મંડળ સ્તબ્ધ થઈ ગયું. રાત્રિના શૂન્ય મૌનમાં સર્વ વીરોનું

સર્ગભ મૌન લાગ્યું. મહારાજે તે મૌન તોડ્યું.

“ ભાઈઓ:—” રાજાને મુખે માત્ર યુદ્ધપ્રસંગે જ “ભાઈ”

સંબોધન નીકળતું અને તે ભાયાતો આગળ જ ઉચ્ચારાતું. આ સંબો-

ધનના સર્વ સંસ્કારો, તેમના હૃદયમાં જાગી, મહારાજ ઉપર શૂરોની

જીતી, આતુરતા, અને યુદ્ધસમયની રાજભક્તિની ધારાઓને,

સ્તેમનાં ક્ષાત્ર લોચનોમાંથી, છોડવા લાગ્યા. હૃદયમાં ક્ષાત્ર વિકારોનું

બીજ રોપાતાં મસ્તિકમાં ઘેરથી ભરી રાખેલો વિચારસંગ્રહ ભુલાઈ

જવા લાગ્યો. મહારાજે વાગ્ધારા ચલાવી.

“ ભાઈઓ, યુદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો છે. સામંત સમાચાર લાવ્યો

“ છે કે તાલ્યાટોપીનાં માણસ, રત્નનગરી પાસે આવી પડ્યાં છે — મહ-

“ રાજ તેમનાથી ડરી જઈ તેમની સાથે મળી જવા માગતો નથી. એ

“ આજકાલના લુટારાઓ સાથે સૂર્યવંશનું તેજ ભળવાનું નથી. ભાઈઓ,

“રત્નનગરીના સૂર્યવંશી નાગરાજે સૂર્યવંશી શ્રીરામજીના મુખીવણ
 “સાથે કળજુગમાં સંધિ કરેલો છે, અને રત્નનગરીમાં આપનો બોલ
 “દીકરો તોડતો નથી અને રાજનો બોલ લાયાત તોડતા નથી. નાગ-
 “રાજનો દીકરો મહારાજ ને મહારાજના લાયાત તમે. આમાં તમારે
 “મને પુછવાનું નથી ને મહારે તમને પુછવાનું નથી. નાગરાજનો
 “બોલ હું પાળીશ ને મહારો બોલ તમે મહારા લાઈઓ પાળશો એમાં
 “વિચારવાનું શું ને પુછવાનું શું ? માટે ઉઠો, ને આંધડીયો જેવાંનાં
 “ટાયલાં ને વાણીયા જેવાના વિચાર સાંભળવા પડતા મુઠ્ઠી પોતપો-
 “તાના રસાલા લેઈ બે ઘડીમાં પાછા આવો, અને ધન્ય દહાડો ધન્ય
 “ઘડી કે યુદ્ધ પાસે આવે છે ત્યાં ઘોડાઓને મારી મુઠ્ઠીયે અને તરવારો
 “અને બંધુકોને શત્રુનાં શરીર ઉપર રમાડીયે. ઉઠો, મહારાજની
 “મુછના વાળ ! ઘણે વર્ષે આ યુદ્ધનો વારો આવે છે; ને રજપૂતની
 “લક્ષ્મી, તમને શત્રુના લોહીના ચાંલા કરવા એ લોહીમાં બોળેલા
 “હાથ ઉભા રાખી, ઉભી રહી છે !”

બીજને ઉશ્કેરવા બોલતો બોલતો મહારાજ જ પોતાના બોલથી
 ઉશ્કેરાઈ ગયો, અને ઉભો થયો ! મ્યાનમાંથી તરવાર કહાડી કોઈને
 મારવા જતો હોય તેમ ઉઘી કરી, બોલ્યો : “ચલો, લા, ચલો” —

તે ઉભો થયો તેની સાથે સહિ મંડળ ઉભું થયું અને તેની પેઠ
 ઉશ્કેરાયું. એક જણે ખુમ પાડી : “ખમા મહારાજ મહારાજને !”
 સર્વના વિચાર વેરાઈ ગયા અને રાજલક્ષ્મી શૂર પુરુષો રાજના વચનને
 પાળવા હિતસાહથી રાજમંદિરના દ્વારની બહાર ચાલવા લાગ્યા.

અંદર માત્ર મહારાજ અને જરાશંકર રહ્યા. દ્વાર સુધી સહિની
 પાછળ જઈ સામંત પાછો વળ્યો. તેના મુખ ઉપર પરસેવો વળ્યો
 હતો, તેની આંખો લાલ ચોળ થઈ હતી, અને તેને શૌર્ય ચંપુ કે
 ક્રોધ ચહ્યો હતો તે કળતું કઠણ થઈ પડ્યું. પણ તે મહારાજ પાસે
 બોલી શક્યો નહીં.

મહારાજે પુછ્યું—“કેમ સામંત, શા વિચારમાં પાછો વળે છે ?”

શરીરે કોપ પણ શબ્દમાં નરમ પડી સામંત બોલ્યો : “મહા-
 “રાજ, બહુ વસમું કર્યું. સહિના અભિપ્રાય લેવા તેમને તેડવા મને
 “મોકલ્યો હતો—મહે એમ જણ્યું ન હતું કે આપ એકદમ આજ્ઞા
 “આપી બેસશો !—મહારાજ ! ઘણું સાહસ થયું.” લોખંડના ભારે
 પાંચશેરા ફેંકવામાં આવતા હોય તેમ સામંતના શબ્દ અચકાઈ અચકાઈ
 ધીમે ધીમે પણ અત્યંત ભાર સાથે એક પછી એક નીકળ્યા.

મધરાજે તેને શાંત પાડવા માંડ્યો: “સામંત, ધીરો પડ. આલ,
“એસ, અને જરા શ્વાસ ખા.”

સહ એઠા. સામંતે ઉત્તર ન દીધો. આડુ બેઠું રહ્યો. મધરાજ
તેને મનાવવા લાગ્યો.

“સામંત! મહેં બહુ વિચાર કરી કામ કર્યું છે. મારી ખાતરી
“છે કે મહારું કારણ બાળીશ ત્યારે તું મને ખરો કહીશ. પણ ધાર
“કે આપણા મત બુદ્ધિ પડ્યા તો તું તહારા મત પ્રમાણે વર્તશે કે
“મહારા મત પ્રમાણે? ફહે, વારુ, ખરો ઉત્તર દે કે તહારા ઉપર
“મહારો અધિકાર કેટલો તે જણાય. બે, તહારી રાજલક્ષિ ઉપર—
“તહારી પ્રીતિ ઉપર—મહારે અધિકાર ન હોય તો તો તહારા ઉપર
“આજ્ઞા ન કરતાં મહારા મતનું ખરાપણું સમજવું.”

સામતનું શરીર તેમ મન આ શબ્દોથી કેવળ શિથિલ બની
ગયું. મધરાજના મુખ આગળ પળવારમાં તે ગરીબ ગાય જેવો થઈ
ગયો અને તેને ખોળે પાઘડી ઉતારી બોલ્યો.

“મહારાજ, ક્ષમા કરો મહારો અપરાધ. આપની આજ્ઞા નહી
“પાળું તો કોની પાળીશ? અરેરે, મહારો અભિપ્રાય ગમે તે હો પણ
“આપની આજ્ઞા જણાયા પછી બે હું એ અભિપ્રાયને અનુસરું તો
“આપની આજ્ઞાલંગ કરનાર આ રાજદ્રોહી શિરનો છેદ થવો બેઠાં.”

વળી હાથ બેડી બોલ્યો: “મહારાજ, હવે તો આજ્ઞા આપો તો
“સર્વ મંડળ આપની આજ્ઞા પાળવા ગયું છે તેમાં હું પાછળ ન પડું.”

“વાહ, મહારા બહાલા સામંત, વાહ! તું મહારા રાજ્યનો મહાન્
“સ્તંભ છે, મહારી સેનાના મુખનો અગ્રણી હાથી છે. હું તને આજ્ઞા
“આપીશ જ. દશરથનો બોલ રામજીએ પાળ્યો ને રામજીનો બોલ
“લક્ષ્મણજી ને ભરતજીએ પાળ્યો તેમ નાગરાજનો બોલ હું પાળું ને
“મહારો બોલ તું પાળે એ સુરજકુળનો અસલ મહિમા છે.”

“મહારાજ, આજ્ઞા આપો—શા વાસ્તે મહારી લક્ષિ દેખાડવાના
“સમયમાં વિલંબ કરો છો?”

“સામંત, મહારા કરતાં તું ચાર વર્ષ મહોટો છે. દુર્યોધનને ત્યાં
“લીખપિતામહ હતા તેમ મારે ત્યાં તું છે. તહારી લક્ષિપર જેવો
“મહારો વિશ્વાસ છે તેવો તહારા અભિપ્રાય ઉપર પણ છે.”

સામંત કંપવા લાગ્યો—તેણે પોતાને કાને હાથ મુક્યા—પછી

મહારાજને પગે મુક્યા: “ જમા ! જમા ! — મહારાજ ક્ષમા કરો !
 “ આપ દુર્યોધનની પેઠે અધર્મની આજ્ઞા આપો એવો લેશમાત્ર પણ
 “ મને સંશય હોય તો મને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ — આ પ્રધાનજી જેવા શુદ્ધ
 “ બ્રાહ્મણના સમક્ષ સોગન ખાઉં છું.”

“ જરાશંકર, દુર્યોધનને કહ્યું પ્રધાનતુલ્ય હતો અને મહારો તો તું
 “ પ્રધાન જ છે; તહારા સોગન સામંત ખાય ત્યારે ના કેમ ફેલાય ?”
 મહારાજે હસતાં હસતાં હુકો પાસે લીધો.

સામંત વધારે ગભરાયો. “ હરિ ! હરિ ! મહારાજ મને પ્રત્યક્ષ
 “ શિક્ષા કરી હત તો હું પ્રાયશ્ચિત્ત જેવી ગમ્મત, પણ આ બહુ વસમી
 “ પડે છે. સત્ય બોલું છું; જરાશંકરે આપને અભિપ્રાય આપ્યો હશે,
 “ આપે તે સ્વીકાર્યો હશે, અને મહારાજી તે જુદો હશે, તોપણ, હે
 “ ગૌબ્રાહ્મણપતિપાળ, એ અભિપ્રાય ધર્મને અનુસરીને જ હશે એવો
 “ મને વિશ્વાસ છે — દૃઢ વિશ્વાસ છે. વળી બીજું એ બ્રાહ્મણે મહારા
 “ શિરઁછેદનો અભિપ્રાય આપ્યો હોય ને આપે સ્વીકાર્યો હોય તો પણ
 “ રાજ્યનો મંત્રી રાજને માર્ગ બતાવે તેટલા સારુ એ મંત્રીને દૂરથી
 “ પણ ભય દર્શાવે તે આસીયો રાજની આગીમાંથી રાજના પ્રસાદરૂપ
 “ મળેલો ગ્રાસ નથી ખાતો પણ લુગ ફાંકે છે. મહારાજ, મહેં જરા-
 “ શંકરના સોગન હુકકપટથી નથી ખાધા.”

મહારાજ પ્રસન્ન થયો. “ સામંત, હું તહારા ઉપર પ્રસન્ન છું.
 “ પણ મહારા વિચારનું કારણ જાણીને લે.”

“ મહારાજ ! મહારો અભિપ્રાય વિરુદ્ધ હોવા છતાં, આપની
 “ આજ્ઞાનું કારણ રજ પણ ન જાણુવા છતાં, મહારા રાજ અને તેના
 “ મંત્રીના મંત્ર તોડવાની જરી પણ વાસના ન રાખતાં, એ મંત્રના
 “ ફળરૂપ આપની આજ્ઞાને અંતઃકરમથી પાળું તો મહારી રાજભક્તિ પૂર્ણ
 “ ફળવાળી થાય, માટે હવે મને આજ્ઞા જ આપો અને તે દૃઢ શ્રદ્ધાથી
 “ પળાયલી જ જુવો. એ મહાકૃપા મહારા ઉપર કરો.”

મહારાજ સામંતને ભેટી પડ્યો, “ જાઓ, જા. જ્યાં સુધી તહારાં
 “ જેવાં રત્ન રત્નગરીમાં પાંકે છે ત્યાં સુધી — તું જે મહાકૃપા મહારી
 “ પાસે માગે છે તેથી અનેક અવિરત — મહાકૃપા મહારાપર ઈશ્વર રાખે છે.”

રાજની બાથમાંથી છુટી સામંત પ્રસન્ન થિતે રાજમંદિરના
 દ્વારમાંથી નીકળ્યો.

“ જરાશંકર, જ્યાં આ મારી રત્નગરીનાં રત્ન ? મહેં તને

“પ્રધાનપદ આપ્યું છે તે એટલા માટે કે આવાં આવાં મહારાં રત્નોની
 “પરીક્ષા તું કરી રાખે અને જે કાળે હું મહારા પૂર્વજોના ભેગો
 “શ્મશાનગામી થઈ ગયો હઉં તે કાળે મહારા પુત્રને આ પુરુષરત્નોની
 “પરીક્ષા કરતાં તું શીખવે. પરદેશમાં પુરુષરત્નો હોય તે આ નગરીમાં
 “વસાવવાં અને નગરીને અધિક રત્નવાળી કરવી આવશ્યક છે તો પછી
 “આ નગરીમાંનાં રત્નો શોધવાનું ભુલાય તે તો ખમાય જ કેમ? જે
 “રત્ન ઉપર મેલ હોય તેને શુદ્ધ કરવાં, તેમનું તેજ આગળ આણવું,
 “તેમનું મૂલ્ય વધારવું, એ આ રાજ્યના રાજાઓની કળા છે તે તું જાતે
 “શીખજે ને મહારા વારસને શીખવજે, અને તેને એવો પ્રધાન
 “આપજે કે જે આ કળા જાણે અને શીખે. બીજું, સાંભળ. પ્રાતઃકાળે
 “યુદ્ધ થાય ને આ દેહ રણમાં પડે તો મહારા મનના મનોરથ જાણ-
 “નારા બ્રાહ્મણ આયુષ્યમાન હશે તો કોઈ દિવસ રત્નનગરીનો ઉદ્ધાર
 “કરશે. માટે એ બોલ સાંભળી લે. આવે કાળે ક્ષત્રિયો અંતરના મર્મ
 “ઉઘાડે છે કે મનની મનમાં રહી જાય નહી.”

જરાશંકરની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. મધ્વરાજે બોલવાં માંડ્યું.
 “જે. આ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વર્ણો પરાપૂર્વથી આવે છે તેમાં એક
 “લાભ છે. યુદ્ધનું માહાત્મ્ય ક્ષત્રિયોમાં અને જ્ઞાનનું બ્રાહ્મણોમાં રાખ્યું
 “છે. ક્ષત્રિયોનું કામ મરવાનું ને બ્રાહ્મણોનું જીવવાનું. જેમ કેટલાંક
 “ઝાડને કાપો તેમ વધે છે તેમ ક્ષત્રિયો મરે તેમ તેનાં સંતાન શૂરાં
 “થાય છે—જેમ જયશિખરીની પાછળ વનરાજ થયો. એક શરીરનું
 “બીજ મુક્યું તો ત્યાંથી બીજું શરીર ઉગે છે, પણ જ્ઞાન અને
 “કળાનાં બીજ રોપાતાં નથી. જ્ઞાન અને કળાઓ તો અશિલોત્રના
 “અગ્નિ પેઠે વંશપરંપરા અખંડ જળવી રાખવાનાં છે. રાજાઓ મરે
 “ત્યારે રાજવિદ્યા અને યુદ્ધવિદ્યા નાશ પામે તો પાછળની પ્રજા શું કરે?
 “અને રાજાઓ ન મરે તો ક્ષત્રિયોને માથે જીવનપ્રિય રાજાઓ રહે
 “તેને ક્ષત્રિયો માન કેમ આપે ને બાયલા કેમ ન ગણે? રાજાને યુદ્ધમાં
 “યમ સાથે લડતો જોઈ ક્ષત્રિયોની રાજભક્તિ અને શૂરતા તીક્ષ્ણ
 “થાય છે. માટે રાજાએ યુદ્ધને મંગળરૂપ ગણવું. હવે રાજા મરે તો
 “તેની રાજવિદ્યા અને શસ્ત્રવિદ્યા નાશ ન પામે—નવો રાજા બાળક
 “હોય કે શત્રુ હોય—તેને માટે રાજવિદ્યા અને શસ્ત્રવિદ્યાનો આધાર પણ
 “તેમના બ્રાહ્મણ મંત્રીઓને કરવા. બ્રાહ્મણોનો વધ શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ ગણ્યો
 “તે આવાં આવાં જ્ઞાનનાં બ્રાહ્મણરૂપ અક્ષયપાત્ર સાચવવાને માટે

“ અને અખિલ લોકના કલ્યાણને માટે. જે દ્રોણાચાર્યની શસ્ત્રવિદ્યા
 “ અને આણ્ડ્યની રાજવિદ્યા. આણ્ડ્ય હતો તો ચંદ્રગુપ્ત સર્વ વિદ્યા
 “ શીખ્યો અને મ્લેચ્છોને કંપાવી શક્યો. રાજખીજને પણ આહ્મણ માળી
 “ લેઈએ છીએ અને મહાન્ અનુભવવિના વિદ્યા સતેજ થતી નથી.
 “ માટે રાજાએ મંત્રીઓને સ્થળે આહ્મણો રાખવા, તેમને મહાન્ પ્રસન્ન
 “ ગોના અનુભવી કરવા, અને તેમનું આયુષ્યરત જળવવું: એ રાજાઓનું
 “ કામ મહારા પુત્રને શીખવજે.”

“ ખીજું આહ્મણને ઠેકાણે આહ્મણ, ક્ષત્રિયને ઠેકાણે ક્ષત્રિય, અને
 “ વૈશ્યને ઠેકાણે વૈશ્ય, વગેરે વાતમાં વાંધો ન પડે. વળી જે હવે કાળ
 “ બદલાશે અને વર્ણાશ્રમના ધર્મ નાશ પામશે એ પણ નક્કી છે, પણ
 “ આનો અર્થ ઉધો ન સમજશ. અસલ આહ્મણનો દીકરો આહ્મણપણું
 “ કરતો હતો તે બંધ થશે અને ક્ષત્રિયોના દીકરા ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં
 “ લલકવા નહી પામે એટલે, આશ્રમ તો નાશ પામ્યા છે જ પણ, વર્ણા-
 “ ચાર પણ નષ્ટ થશે. તે કાળે સમય જેઈ વર્તતાં શીખવજે અને
 “ શીખવજે. તું ગમે તે કરશે પણ આહ્મણમાં શુદ્ધ ક્ષત્રિયપણું
 “ આવવાનું નથી અને ક્ષત્રીઓમાં શુદ્ધ બ્રહ્મત્વ આવવાનું નથી; વિશ્વામિત્ર
 “ બ્રહ્મર્ષિ થતાં તેનાથી પોતાનો સ્વભાવ તબયો નહી તેની વાત જો;
 “ અને પરશુરામની ભૂમિમાં જન્મેલા આહ્મણ પેશવાઓ યુદ્ધમાં લલક્યા,
 “ પણ એમનો ક્રમ જો — પ્રથમ સ્વામિદ્રોહ, પછી પરસ્પરદ્રોહ, અને
 “ છેલ્લો પ્રલયકાળ રાજદ્રોહી રાઘોબાનો પાત્ર આ નાનાસાહેબ આજ
 “ વર્તાવવા ઉભો થયો છે તે ભસ્માશુરની પેઠે પોતાનો હાથ પોતાને
 “ માથે ન મુકે તો મને સંભારજે. એ પોતાના લાલ સારુ લલકે
 “ છે, દૂરપણે વર્તે છે, પણ ક્ષત્રિયોના ઉદાર અને ઉદાત્ત ધર્મ તેને
 “ આવડવાના નથી ને તેના વંશમાં કોઈને આવડ્યા નથી. બ્રહ્મરત્નોને
 “ ઠેકાણે બ્રહ્મ-અંગારાઓ હાલ દેખાય છે. માટે તહારે સર્વ વર્ણોમાં
 “ લલકા કાંકરા, કોયલા, અને અંગારા હોય તેને ઉત્તેજન ન આપવું—
 “ ત્યાં વર્ણાચાર નાશ પામવા સૂજેલો છે તે અટકાવવા મિથ્યા પ્રયત્ન
 “ ન કરવો પણ શુદ્ધિની અને હૃદયની પરીક્ષા કરી બ્રહ્મરત્ન, ક્ષત્રિયરત્ન,
 “ અને વૈશ્યરત્નોને ખુણે ખોચલેથી, દેશપરદેશથી, શોધી ફહાડી મ્હારી
 “ નગરીમાં યથાશક્તિ ભરજે અને પેલા કાંકરા, કોયલા જેમ દૂર જાય
 “ તેમ કરજે. એ રત્નો એકઠાં કરી તેમાં તેમના વર્ણપ્રમાણે વિવેક
 “ કરજે. જરાકંકર, રાત થોડી ને વેશ ઘણા છે. મ્હારા વારસને આ
 “ શીખવજે.”

આરણે એકઠા થતા વીરોના સ્વર સંભળાવા લાગ્યા.

“ જરાશંકર, એક વાત ભુલી ગયો છું. તે સાંભળ. રતો આ
 “ નગરીમાં ભેગા કરવા કહ્યું તેનો અર્થ અવળો કરીશ નહીં. જો, કેટ-
 “ લાંક રત આપણે ઘેર સારાં, ને કેટલાંક આપણે ઘેરથી પરઘેર ગયા
 “ જ શોભે. પુત્રરત ઘેર સારું — તેમ ક્ષત્રિયરત ઘરનું સાડું; પરદેશીનો
 “ વિશ્વાસ નહીં હોં ! કદી આ વાત ચુકીશ નહીં. કન્યારત પરઘેર
 “ દીપે — તેમ આ રાજ્યનાં બ્રહ્મરતનું તેજ પરરાજ્યમાં તપવા દેવું, ઘેર
 “ બેઠે બુદ્ધિ કટાય, અનુભવ ઓછો થાય, આળસ વધે, નિઃસ્પૃહી-
 “ પણામાં ને નિષ્પક્ષપાતપણામાં ખામી આવે, ઘરકુકડીપણું થાય,
 “ પરસ્પરવિગ્રહી સ્વભાવ થાય, આપણા નહાના રાજ્યમાં સારાં રતની
 “ અછત થઈ જાય, ને પરરાજ્યનાં મ્હોટાં રત આણીયે ત્યારે આપણા
 “ દેશી કાંકરાં અદેખાઈ કરે તે સહેવી પડે, અથવા તે અદેખાઈનો
 “ પ્રસંગ ન આણીયે તો મૂલ્યવાન રતોને જે દ્રવ્ય આપી મહાન લાભ
 “ મળવાના તેટલું જ દ્રવ્ય ઘરના કાંકરા પાછળ ખરચી લાભને ઠેકાણે
 “ અનેકધા હાનિઓ પામવાની થશે. મહાપ્રસંગે બુદ્ધિવાળાં અનુભવી
 “ માણસો વગર ચલવવું પડશે. અને રાજ્યને ધક્કાનો અને પ્રજાને
 “ ભુલમનો વારો આવવાનો — અધિકારીયોને નીમતાં અને ઉત્તેજન
 “ આપતાં આ વાત સરત રાખજે. તેઓ નાતે ગમે તે હશે પણ
 “ અસલ જે કામ બ્રાહ્મણો કરતા તે કામ તેમને હાલ કરવાનું છે, તે
 “ કામ કરવાની તેમની યોગ્યતા વિચારજે અને વધારજે, અને આપણા
 “ રાજ્યનાં માણસો નીમી તેમને એકલહત્યા વાણીયા — ઘરમાં સિંહ
 “ અને બહાર શીયાળ — થવા દેઈશ નહીં. અને એ કામ સાડું જે રત
 “ વસાવે તેમાં સરત રાખજે કે રતો તો —

“ જ્યું જ્યું પરલૂંમ સંચરે, મુલ મોઘેરાં થાય. ”

“ મહારા પ્રધાનોએ આવું હાટ માંડવું અને તેમાં ચતુર
 “ વણિગ્યાપારીની કળા વાપરવી. ”

બહાર વધારે સ્વર થવા લાગ્યા.

“ અસં, હવે અવકાશ નથી. પણ આ સહિ મહારા વારસને
 “ શીખવજે. મને હવે મહારા યુદ્ધાનંદમાં પડતાં પહેલાં અને યુદ્ધને અર્થે
 “ રતનગરીનો ત્યાગ કરતાં પહેલાં એ મહારી બહાલી રતનગરીના
 “ ઉપર બહાલનો છેલ્લો ઉમળકો આણવા દે અને તેને સાડું રતનગરી
 “ નામ શાથી પડ્યું તે મંગળ શ્લોક બોલી બતાવ — ઝટ. ”

નરશંકર શ્લોક બોલવા લાગ્યો.

“ નગસ્ય કૂટેષુ ચ પન્નગાનાં
 “ શિરઃસુ ચારણ્યમદદ્વિપાનામ્ ।
 “ કુમ્ભસ્થલીન્નેવ ચ વારનારેઃ
 “ પદ્યાસુ ચામ્ભઃસુ ચ વારિરાશેઃ ॥
 “ રક્તાકરત્વાત્તુ પુરાતનેભ્યો
 “ લેભે પુરા રત્નપુરીત્યભિશ્યામ્ ।
 “ યા સાઽય સંપુણ્યતિ કીર્તિમગ્ન્યાં
 “ જગત્સુ જાતા નરરત્નગર્ભા ॥”^૧

મધ્વરાજે આકાશ ભણી હાથ જોડી ઉદ્દગાર કર્યો: “ હે માતા
 “ રત્નનગરી ! તારાં સુંદરગિરિમાં, તારાં અરણ્યોમાં, તારા મહા-
 “ સાગરમાં, તારા પેઠે ચાલનારાં અને પગે ચાલનારાં પ્રાણીઓમાં, તારાં
 “ રાજ્યની જડચેતન લક્ષ્મીમાં સર્વત્ર તું રત્નની ખાણો ને ખાણો રાખે
 “ છે તેની કીર્તિને મધ્વરાજના વંશજો અને તેમના અધિકારીઓ અને
 “ પ્રજાઓ કદી ઝાંખ લગાડે નહીં એવું તારું સદ્ભાગ્ય હો અને એ
 “ સદ્ભાગ્ય સિદ્ધ કરવા આજનાં તારાં નર-રત્ન યુદ્ધમાં ચઢશે ત્યાં
 “ ઈશ્વર સહાય થાવ ! ”

આ વચન નીકળે છે તેવામાં સામંતને આગળ કરી યુદ્ધસામગ્રી
 સંજ્ઞા સર્વ લાયાતો હારખંધ રાજમંદિરમાં આવ્યા, અને સામંત મધ્વ-
 રાજના પગ આગળ તરવાર મુઠી બોલ્યો: “ ઈશ્વર સહાય થાઓ
 “ ધર્મરાજ મહારાજ મધ્વરાજને ! મહારાજની આજ્ઞા ઉપાડવા સર્વ
 “ લાઈઓ શિર સજ્જ કરી ઉભા છે અને રંક સામંતને મુખે આજ્ઞા
 “ માગે છે. ”

મધ્વરાજ આનંદપ્રકુલ થયો અને બોલ્યો: “ ધન્ય છે, સામંત,

૧. આ નગરીની હદમાં રત્નની ખાણોને, સુંદરગિરી શિખરોમાં રાખે
 છે, મહિધરો માયામાં રાખે છે, મધ ધરનાર વનગળે કુમ્ભસ્થલોમાં રાખે
 છે, હસ્તીઓના શત્રુ શિલ પોતાને ચાલવાના—અને કુમ્ભસ્થલને ફાડનાર
 પંખા મુદ્ધવાના—માર્ગોમાં રાખે છે, અને સમુદ્ર પાણીમાં રાખે છે; પુરાતન
 કોટે આવી જેવું નામ પ્રથમથી રત્નનગરી પાડ્યું છે તે નગરી નરરત્નોને
 ગર્ભમાં ધારણ કરી જગતોમાં પોતાની અશ્વ કીર્તિની આજના કાળમાં
 વધારે-પ્રદિ કરે છે.

“ તહારી અને સહિ ભાઈઓની પ્રીતિને અને ભક્તિને ! જ્યાંસુધી તમારા
 “ જેવા ભાઈઓ રતોપેઠે પ્રકાશશે ત્યાંસુધી રતનગરીને કોઈનું ભય
 “ નથી. સામંત, આજ મહારો સેનાપતિ તું, અને આજના યુદ્ધનો
 “ યશ તને આપું છું. તને મહારો આશીર્વાદ છે. કાર્તિકસ્વામી
 “ ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી અસુરો સામે ચડતા તેમ મહારી આજ્ઞાથી આપણા
 “ ભાઈઓની સેના લેઈ તું સત્વર ચડી જા અને શત્રુનો પરાભવ કરી
 “ રતનગરીના રાજ્યમાં શત્રુ ફરી પગ મુકે નહીં એવું કર. બહાલા
 “ અને શૂરા ભાઈઓ, પ્રાતઃકાલ પહેલાં સર્વ કાર્ય આટોપી આવો અને
 “ સામંતને પુરો આશ્રય આપજો. સામંત, મને ઘડીયે ઘડીયે સમાચાર
 “ ફેલાવજો—આવ, મને ભેટી લેવા દે. ”

પોતાને મળેલું માન, પોતાના ઉપર રાજાએ રાખેલો વિશ્વાસ,
 અને અત્યારે રાજાનું પ્રેમાલિંગન : એ સર્વથી સામંતની આંખોમાં
 ઉપકાર અને આનંદના આંસુ આવ્યાં. સર્વ ભાઈઓની સાથે રાજાએ
 હાથ મેળવ્યા, અને એકે એકે સહિ ગયા.

“ જરાશંકર ! જોજો, ભાઈઓ, અધિકારિયો, સેના અને આખી
 “ પ્રજા તેમના અંતઃકરણનો પ્રેમ અને તેમના આશીર્વાદ — એ શીવાય
 “ રતનગરીના રાજાઓને અધિક બળ અને અધિક ચલ કશામાં નથી.
 “ એ અમારો પરાપૂર્વનો ઇતિહાસ હતો તે વાત તું આજ દૃષ્ટિયે જોઈ,
 “ અને મહારે પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તો પુત્રને ને મહારે પુત્ર ન થાય તો
 “ મહારા વારસને આજની વાતથી વિદિત કરજો, તેમને મહારો આ
 “ સંદેશો પહોંચાડજો અને મહારા તરફથી ફેરવે છે હીંદુસ્થાનનું
 “ સામ્રાજ્ય ઇંગ્રેજ કરો કે બીજા કોઈ કરો પણ જ્યાંસુધી મહારો આ
 “ પરાપૂર્વનો કુળાચાર જાળવવા જેટલી મહારા વારસોમાં શક્તિ હશે
 “ ત્યાંસુધી તેમનો વાંકો વાળ નહીં થાય અને કાળ અદલાશે પણ
 “ તેમનું રાજ્ય નહીં અદલાય ! ”

ભાયાતો ઉપર અને તેમાં મુખ્ય કરી સામંત ઉપર રાજાએ
 દર્શાવેલો વિશ્વાસ અને પ્રેમ અને તેના અદલામાં તેમણે અર્પેલી ભક્તિ
 જોઈ જરાશંકર સ્તબ્ધ થઈ ગયો હતો તે આ વચન સાંભળી ગળગળો
 થયો, તેના નેત્રમાં પાણી ભરાયું, અને હાથ જોડી ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો.

“ મહારાજ, હું અપરાધી આપની શિક્ષાને પાત્ર થયો છું. આ

“ ભાયાતોનો નિરોધ કરવા મ્હં આપને સૂચના કરી હતી તે દુષ્ટ હતી
 “ એમ હવે મને લાગે છે, અરેરે ! આ રાજભક્ત પુરૂષોને વાસ્તે જે
 “ આપે જ સહભાવ ન બતાવ્યો હતો તો મહારા વચનથી દુષ્ટ ફળ
 “ થાત. મહારાજ, આપના મહાન્ અંતઃકરણે સામંતને જે શિક્ષા
 “ કરી તેનું દૃષ્ટાંત આ ક્ષુદ્ર જીવથી ભુલાય એમ નથી. મરાઠાઓને
 “ આપ ગર્ભચોર કહો છો તે તો જગત જાણે છે; પણ આપના જેવા
 “ ગર્ભમહારાજનું મહારાજત્વ જોઈ મહારું હૃદય દ્રવે છે, આનંદ પામે
 “ છે, અને તેમની સેવાના પ્રસંગથી અભિમાન ધારે છે. સૂર્યવંશી
 “ મહારાજ, આપના શબ્દેશબ્દ હું આ હૃદયમાં ઢોતરી રાખીશ અને
 “ આપના અનુયાયીને ખોંચાડીશ. પણ આપ એ સંદેશો ફેલાવવાનો
 “ પ્રસંગ અત્યારે શાથી કહ્યો છો ? ”

મહારાજે હાસ્ય કર્યું: “ જરાશંકર, રાજા અને પ્રધાન અન્યો-
 “ ન્યના અંકુશ છે. રાજ્યના દેશકાળની એકતા વંશપરંપરાદ્વારા એ
 “ ભાવે રૂઢેનાર રાજા રાખે છે. આ કાર્યમાં પિતા, પુત્ર, પૌત્ર આદિ
 “ સર્વ રાજાઓને એક જ પુરૂષ રાજા ગણેલો છે. તે કદી મરતો નથી
 “ અને એક યુગના રાજમંત્ર બીજા યુગને ખોંચાડે છે. તે રાજ્ય
 “ ઉપર હુકુંબલાવ રાખે છે. પણ રાજા, આસપાસના દેશોમાં ચારે પાસ
 “ વધેલાં અનુભવ અને વિદ્યામાં, ખોંચી વળતો નથી અને તેથી તેને તે
 “ સર્વ વિદ્યાનુભવે પામેલા પ્રધાનો સાથે જોડાવાની જરૂર છે—જેમ દીકરો
 “ મામાપના સ્વગૃહની કન્યાને અગ્રાહ્ય ગણી પરગૃહની કન્યાસાથે જોડાય
 “ તો જ ધર્મ પ્રવર્તે છે. ભાયાતોને હુઃખ દેવું જેમ અનિષ્ટ છે તેમ
 “ તેમને પ્રધાનપદ આપવું પણ રાજ્યને અનિષ્ટ છે. પરગૃહની કન્યા
 “ સાથે સ્વગૃહનો પુત્ર જે મંત્ર કરે તે કાંઈ ચોર જ થાય છે અને તે
 “ જાણવાનો તેમ તેમાં વચ્ચે પડવાનો અધિકાર માતાપિતાને કે
 “ બંધુઓને નથી, તેમ જ રાજા અને પ્રધાન વચ્ચેના મંત્ર પ્રત્યે મહારા
 “ ભાયાતોના ધર્મ સમજવા. જરાશંકર, જેમ પુત્ર માવડીયો થાય તો
 “ તેને કન્યાના ભણીથી અંકુશ વાગવો ધર્મ્ય છે તેમ રાજા અયોગ્ય-
 “ રીતે હુકુંબવત્સલ થાય તો પ્રધાને તેના સામો અંકુશ ધરવો જ
 “ જોઈયે. તહારી સૂચના કેવળ સધર્મ હતી; માત્ર દૂર એટલો હતો કે
 “ મહારા ભાઈઓનો સ્વભાવ હું જ જાણતો હતો, અને તહારું ઈષ્ટ ફળ
 “ મહારી વત્સલતાથી જળવાય એમ હતું, તેથી મ્હં મહારો અધિકાર
 “ વાપર્યો. ત્હં જે નિર્ભય રીતે શુદ્ધિ ચલાવી તેમ સર્વદા ચલાવવી.

“આપણે એ પરસ્પરની ભુલો સુધારવા ખસ છીએ. તું જો કે આ
 “લાઈઓ હવે અધિક શૌર્યથી, સંભાળથી, અને ચતુરાઈથી યુદ્ધ કરશે—
 “મહારે ઠેકાણે તેમને મોકલ્યા તેથી તેમના મનમાં વધારે કાળજી
 “રહેશે. સામંતે ભુલ કરી તેનું એ ઈષ્ટ ફળ. મને વિશ્વાસ છે કે
 “પ્રાતઃકાળ પહેલાં એ જીતીને પાછા ફરશે, પણ યુદ્ધના પ્રસંગ
 “અનિશ્ચિત છે. મહારે પણ જવું પડે તો તને કંઈ ફહેવાનો અવકાશ
 “ન મળે. જુની વાતોમાં એવું આવે છે કે યુદ્ધમાં ચઢતાં પહેલાં
 “અસલના યોદ્ધાઓ પુત્રહીન ગૃહિણીને ગર્ભાધાન કરાવી ઘોડે ચઢતા
 “હતા કે તેમનું મૃત્યુ થાય તો તેમના શૌર્યનું બીજ કાળે ઉગે.
 “જયશિખરીયે સગર્ભા રાણીને વનમાં શત્રુ ન પહોંચે ત્યાં મોકલી
 “દીધી હતી. એ જ પ્રનાલિકાએ હું મહારો સંદેશારૂપ ગર્ભ — તું મહારો
 “બ્રાહ્મણપ્રધાન તેના અંતઃકરણમાં—મુકું છું તે ગર્ભનું પોષણ કરજે.
 “સ્ત્રી-બ્રાહ્મણ વધને પાત્ર નથી અને ક્ષત્રિયોના વધપ્રસંગે અવધ્ય
 “સ્ત્રી-બ્રાહ્મણનાં અંતર્માં સંતાડેલા ગર્ભ જીવી શકે છે, વધી શકે છે,
 “અને કાળે કરીને પ્રકટ થાય છે. જો, કોણ આવે છે?

પોતાનો દૂત આવ્યો અને બોલ્યો.

“મહારાજ, તાત્યાટોપીની સેના પડી છે તેના બે સરદાર મહારી
 “સાથે નગરને પાદર આવ્યા છે. આપને મળવા ઇચ્છે છે. આજ
 “હોય તો પાદરની ધર્મશાળામાંથી તેડી લાવું — અભયવચન આપી
 “લાવ્યો છું.”

“જાતે કેવા છે તે?”

“એક મરાઠો છે. ઈંગ્રેજ ભણેલો છું એમ ફહે છે. બીજો
 “વૃદ્ધ દક્ષિણી બ્રાહ્મણ છે ને ફહે છે કે શાસ્ત્રી ભણેલો છું ને ગુજરાતી
 “રજવાડામાં રહેલો છું અને હરદ્વારથી સેતુબન્ધ રામેશ્વરસુધી ને
 “જગન્નાથપુરીથી દ્વારકાસુધી યાત્રાઓ કરી આવેલો છું.”

“એમની સાથે બીજાં માણસ છે?”

“હા,”

“કેટલાં છે?”

“બે જ, એક હિંદુસ્થાની સીપાહી છે ને બીજો મુસલમાન છે.”

“તું જા, હું જમી રહીને તેડવા મોકલું એટલે લાવજો.” દૂત
 ગયો. “જરાશંકર, સામંતની સેના કુચ કરી જાય તે પછી આ લોકને

“તેડવા મોકલજે. એમને અભયવચન આપ્યું છે, એમની સેનાને
“ નથી આપ્યું.”

જરાશંકર ઉભો થયો.

“જરાશંકર, કંપની સાથે સંબંધ બાંધવો કે નહીં તેમાં ત્હારી
“ બુદ્ધિ મને કામ લાગી છે. ભાયાતોની વાતમાં મ્હારી બુદ્ધિ ચાલી
“ છે. આ લોક આવે ત્યાર પહેલાં તું આવજે — આમાં આપણું બેનું
“ કામ પડશે.”

“જેવી આજ્ઞા.” જરાશંકર ગયો. લોજનની આજ્ઞા થઈ. રૂપેરી
થાળ અને પ્યાલાઓમાં મધરાજનું સાદું પણ સ્વાદિષ્ટ, તાજું અને
અલિષ્ટ, લોજન આવ્યું. તે જમવા બેઠો. માણસો ગયાં. સામી માત્ર
રાણી બેઠી. નેત્રને પ્રસન્ન કરે એવાં વસ્ત્રો પહેરી, અલવાન ઉંચા
બાંધાની પણ યૌવનમદની ભરેલી, શૃંગારમાં લડાક, સ્ત્રીધર્મમાં કુલીન
અને પ્રવીણ, આનંદભરી, ઉચ્ચ રસથી ઉભરાતી ક્ષત્રિયાભિમાનીની
મહારાણી મધુર અને ક્રોમળ પણ સ્થિર વચન બોલતી બેઠી.

“કહો, મ્હારાં મેનારાણી, આજ શી નવાણીની છે ?” અન્ન
મુખમાં મુકતાં પહેલાં મધરાજે પુછ્યું.

“મહારાજ પ્રાતઃકાળ પહેલાં યુદ્ધે ચડે છે એવી વાત કાને
“ આવી છે તે વાત ખરી હોય તો એકશયનભાગિનીને તે જાણવાનો
“ અધિકાર હશે ખરો ?”

મધરાજ હસવા લાગ્યો. “કોણ જાણે, હોયે ખરો ને ન ચે હોય !
“ રાત્રીઓને અનેક રાણીયો, તેમાં રણભૂમિ સહિતી મુહાગણ. તેનું
“ તેડું આવશે ત્યારે બીજી રાણીઓને પડતી મુકવી પડશે. એ રાણી
“ તમને કહેવા જેટલો અવકાશ આપશે તો કહીશું ને તમારી પાસે
“ આવવા દેશે ત્યારે આવીશું.”

“સત્ય છે, આપ જેવાઓ રણભૂમિસાથે શૃંગારવાસના ન રાખો
“ ત્યારે બીજું કોણ રાખે ? મહારાજ, એ રાણીને મ્હોલ પધારો ત્યારે
“ તો આપના શસ્ત્રાલંકાર પહેરાવવાનો અમને અધિકાર.”

“હા—હવે હું હાર્યો ને તમે તમારો અધિકાર સિદ્ધ કર્યો ખરો,
“ તો દ્યો કહું છું—આપણી સેના લેઈ સામંત ચઢી ગયો છે ને
“ મ્હારે ચઢવા વારો આવશે કે નહીં તે નક્કી થશે ત્યારે તમને કહીશ—
“ જરૂં પડે તો રાત્રિયે ગમે તે કાળે જરૂં પડે. દ્યો, વધામણીમાં આ

“દુધલાતનો સાકરઢોળીયો”—રાજાએ રાણીને ઢોળીયો ભરાવ્યો, રાણીએ લજ્જતવનત મુખે ભર્યો, ઢોળીયો ભરાવતાં ભરાવતાં સ્વામીએ અચીંત્યો કપોલદેશે હસ્ત ફેરવ્યો. પતિના દાક્ષિણ્યથી આનંદપ્રકુલ રોમાંચિત રાણીએ સામો ઢોળીયો ભરાવ્યો. ભોજન કરી શૃંગારવીર રાજાએ રાણીને હાથ ઝાલી અગાશીમાં લીધી. ત્યાં મધ્યાકાશમાં અંદ્રાર્ધખિમ્બ, રાજાના હસ્તભાગપર અઠીંગાયલાં ઢંકાયલા વાંકા પડેલા મેનારાણીના મુખ પેઢે, એકાંતરમ્ય વિહારવડે વિલસતું હતું, રાણીના નેત્રમાંથી જલપ્રવાહ જતો જતો રાજાના હાથપર પડતો ગયો. તેમ તેમ રાજા તેને છાતી સરસો ડાબતો ગયો. વધારે વધારે રોતી રોતી રાણી પતિ વિના ખીન્નું કોઈ ન સાંભળે એમ નીચે પ્રમાણે ગાવા લાગી, અને પોતાની ધડકતી છાતી ડાખી રાખવા રાજાના બલવાન ભુજ-મંડળને લાનશૂન્ય ખેંચવા લાગી.

“રજપુતાણી જતની રે ! થારું કઠણ કાળજી થાય,
“રણશૂરો થોરો” રણ ચહડે ત્યારે આંખડી ભીની ન થાય !
—રજ૦

“ભેટી લે નાથને આથમાં, વીરરત્ન ચહડે પરદેશ,
“તહારે કંઠ છે આજની રાત એ, કાલ રણભુંયનો ભુંડો વેશ.
—રજ૦

“ભૂમિ આંસુ પડે આજ, લેલડી ! તો તો માનશકુન થઈ જાય,
“કલું ન કરે ભુંડી આખડી, એનાં આંસુ વડે કંથ નહાય,
—રજ૦

“જીતીને આવજો, કંથજી ! વાટ જોતી સમારીશ સેજ,
“પાછે પગલે ન આવશો, નાથજી, કુળદેવીની આશિશ છે જ.
—રજ૦

“રણે રાતી કરશો, પીયુ, આંખડી, ઘેર રાતી આંખે રોશે નાર,
“રણજંગ ભણી જોશે વાટડી, ક્યારે, ખોંખારે તહારો તોખાર ?
—રજ૦

“પણ મળે આજ જો ભેટવા તો તે આવરદાનો સાર;
“રણશૂરો થારો” રણ ચહડે ત્યારે કેવી તે પડશે સવાર ?
—રજ૦

“ બ્રાહ્મણી શમતી બ્રહ્મમાં રહે વૈશ્યાણી—“ પિયુ પરદેશ, ”

“ રજપુતાણી જાણું ન—કંથ માલરો રોતો કે હસતો વેશ ?

—૨૪૦

અંતે રાણી મન બળવાન કરી સામી ઉભી રહી અને હાથ જોડી બોલી: “ મહારાજ, મળ્યાં તે ખરું ને મળીશું તે ખોટું. અવકાશ હોય તો “ દાસીયોગ્ય કાંઈ આજ્ઞા આપો તેને પુત્ર વિનાની હું પુત્રની પેઠે પાળીશ.”

મહારાજની આંખ આ વચનથી કાંઈક સજળ થઈ. રાણીને માથે હાથ મુકી માથું છાતી સરસું ડાબી બોલ્યો: “ મહારાં ગૃહરત્ન ! ભાવી “ આગળ કાંઈ દહેવાનું નથી. આપણુ રજપુતો જેવા પડે તેવા દઈએ. “ હું વિધમાન હોશ તો તો તહારે કંઈ પુછવાનું નથી. હું ન હઉં ને “ કાંઈ પુછવું હોય અથવા પુછ્યા વિના સાંભળવાનો પ્રસંગ આવે તો “ બ્રાહ્મણુ જરાશંકર અને ક્ષત્રિય સામંત મહારાં પરજેલાં અને વિશ્વાસુ “ છોરાં છે અને એ બે ઉપરાંત ત્રીજું તહારું શાણપણુ છે—રજપુતના “ ઘરમાં રજપુતાણી ડાહી એ જગજાણીતી વાત છે.”

“ મહારાજ ! એ આજ્ઞા હું પુત્ર પેઠે પાળીશ: ” છુટી પડી મેના રાણી બોલી.

“ મને તે વાતનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. રાણી ! પુત્ર નથી તેનો “ અસંતોષ ન રાખવો. ”

“ મહારાજ ! તમારો વારસ જેને ઈશ્વરે ઘડ્યો હશે તે જ થશે. “ આપ છતાં મહે અધિકાર ઈચ્છ્યો નથી તો આપની પાછળ ઈચ્છું એ “ અશક્ય છે. ધિક્કાર છે તે ક્ષત્રિયાણીઓને કે જે અધિકારને લોભે “ અથવા કોઈ પણ કારણથી પોતાના સ્વામીના રાજ્યાસનપર પરાયાં “ બાલકોને બેસાડે છે ! એ રંડાઓ વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે “ દુષ્ટ છે. મહારાજ જે સ્ત્રીના માથાનું છત્ર ગયું છે તેને સંસારની “ વાસના રૂઢે છે તે તેના સ્વામી સાથના સંસારમાં કાંઈ ન્યૂનતાને લીધે. “ અને તેથી વિશેષ પોતાના નીચ હુળના સંસ્કારને લીધે. મહારાજ, “ મહારા સંસારમાં આપે ન્યૂનતા રાખી નથી. મહારું હુળ પરમ શુદ્ધ “ અને ઉચ્ચ છે. મહારાજ, માથાનું છત્ર જતાં સંસારમાં શું બાકી “ રૂઢે છે ? એવી સ્ત્રીને પુત્રનુંયે પ્રયોજન શું છે અને રાજ્યનુંયે “ શું છે ? મહારાજ, વધારે બોલવું તે ખુશામત જેવું દેખાય છે ને

“ મહારા કુળને છાજતું નથી. હું આપને પગે પડીને આ મહારા
 “ પતિ કુળ ચંદ્રના સમક્ષ સોગંન ખાઈને કહું છું કે આપની સર્વ
 “ આજ્ઞાઓ મહારા એકના એક પુત્ર પેઠે જાળવીશ — મહારું કુળ
 “ જાળવીશ — મહારાજ, આપ રણમાં મહારી વાતે સ્વસ્થ રહેજો—
 “ ક્ષત્રિયનું રણ તે જ ક્ષત્રિયાણીનું આભરણ. ”

રાણી રાજાને પગે પડી, પગ ચુંબ્યા, અને રાજાએ ઉઠાડી ઉઠી.

“ પ્રિય રાણી, તારાં વચન પર મને શ્રદ્ધા છે. મને ખબર છે
 “ કે સ્ત્રીયો પવિત્ર રહે છે તે પોતાની ઈચ્છાથી અને પારકા ઉખાણથી
 “ નહી. રાણી ! તારી પવિત્ર ઈચ્છાઓ, કુલીન સંસ્કાર, અને હૃદયના
 “ શબ્દ ઉપર મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. — શુદ્ધ ક્ષત્રિયાણી ! — જો, કોઈ
 “ દ્વાર ઠોકે છે. ”

જરાશંકર આવ્યો. “ સામંતની સેના વીદાય થઈ ચુકી. આવેલા
 “ મહાપુરુષોમાંથી ગમે તે બે જણે જ આપની પાસે આવવું એમ
 “ કહી બોલાવ્યા છે તે સત્વર આવશે. ” આ વાક્ય બોલાવું હતું
 એટલામાં એક પાસ થઈને રાણી ગઈ.

“ કેમ બેને જ બોલાવ્યા ? મહારાજે પુછ્યું.

“ એકાંતમાં એથી વધારે શસ્ત્રબંધી સંખ્યાનો ખપ નહી, ને કામ
 “ કરવાનું તે તો એકથીયે થાય. છતાં વળી બેને આવવા રજા આપી છે. ”

દૂત બે જણને લેઈ અંદર આવ્યો. મહારાજ ગાદી ઉપર બેઠો.
 પાછળ જરાશંકર બેઠો. સામે દૂત અને બે નવા પુરુષો ઉભા. મહારાજે
 શિર કંપાવી તેમની સલામી ઝીલી અને હાથ લાંબો કરી સામે સ્થાન
 દેખાડ્યું ત્યાં બેઠા.

એકને માથે મરાઠા પાઘડી અને બીજાને માથે દક્ષિણી બ્રાહ્મણ-
 શાઈ પાઘડી હતી. દૂતે ગોષ્ઠી આરંભી.

“ મહારાજ, આ સુભાજીરાવ નામના સરદાર છે અને આ
 “ કેશવપંત શાસ્ત્રી છે તે આપને પોતાની ઈચ્છા નિવેદિત કરશે.
 “ સુભાજીરાવ, આ અમારા મહારાજની પાછળ અમારા પ્રધાનજી
 “ છે — કોઈ પરભાર્યું નથી. ”

કેશવ શાસ્ત્રીએ વાત આરંભી.

“ મહારાજના સ્વદેશાભિમાનની કીર્તિ અમારા શ્રીમંત સરકાર

“ નાનાસાહેબ પેશવાને કાને આવી છે અને તેથી અત્યંત ઉત્સાહથી
“ આપની પાસે અમને મોકલેલા છે.”

“ તમે બે જણ નાનાસાહેબ પાસેથી આવો છો ? તમને એકલા
“ નાનાસાહેબે મોકલ્યા છે કે બીજા કોઈનો પણ નિરોપ તમારી પાસે
“ છે ? તમને તેમણે જ મોકલ્યા છે તેનો પુરાવો શો ? ” મધરાજે પુછ્યું.

“ ધન્ય છે મહારાજની બુદ્ધિને ! ” કેશવ શાસ્ત્રીએ સુભાજીરાવ
બણી બેઠા કહ્યું : “ સુભાજીરાવ, મહારાજની બુદ્ધિની કીર્તિ જેવી
“ સાંભળેલી હતી તેવી જ છે. મહારાજ, આપને ખબર હશે કે
“ આલમગીર બાદશાહના કાળમાં મ્લેચ્છોનો પરાભવ કરવા શિવાજી
“ મહારાજે રણયજ્ઞ આરંભેલો હતો તેવો જ આજે આરંભાયેલો છે.”

“ આજે તો સુસલમાનો પણ યજ્ઞમાં અધ્વર્યુ થયા છે ”—
જરાશંકર પાછળથી બોલ્યો. શાસ્ત્રી વાંકી દૃષ્ટિ અને કડક મોં કરી
જરાશંકરને ઉત્તર દેવાનો તિરસ્કાર કરતો હોય તેમ કરી બોલ્યો, પણ
યજ્ઞની ઉપમા પડતી મુઠી બીજી ઉપમા આપી.

“ મહારાજ, સમુદ્રમંથન જેવા કાર્યમાં આજે દેવો અને દાનવો
“ એકઠા મળી કાર્ય કરે છે.”—

મધરાજે હસીને કહ્યું : “ જરાશંકર, આ ઉપમામાં તું દોષ
“ ફાટાડે એમ નથી. શાસ્ત્રી મહારાજની બુદ્ધિ આગળ ખડોચી વળવાનો
“ તું વૃથા પ્રયત્ન કર્યો.”

“ મહારાજ મજા જેવા શિષ્યોના પ્રશ્નોથી આવા સમર્થ ગુરુ-
“ જનોની બુદ્ધિ સતેજ થઈ જાય છે.” જરાશંકર બોલ્યો.

શાસ્ત્રી પ્રસન્ન થયા.

“ મને લાગે છે કે તમારી ઉપમામાં બીજા પણ ગૂઢાર્થ છે તે
“ એ કે સમુદ્રમંથનમાંથી રત્નો નીકળવા લાગ્યાં એટલે દેવોએ દૈત્યોને
“ દૂર કર્યા હતા તેમ હાલ પણ ગરજ સર્વે કરવું.”—મધરાજે પુછ્યું.

“ ધન્ય છે રાજનીતિજ્ઞ મહારાજને ! યુક્તરૂપ જ બોલો છો.”
શાસ્ત્રીમહારાજ બોલ્યા. મધરાજે પાછળથી જરાશંકરને ફાટાણી મારી
કાનમાં કહ્યું. “ પેશવાઈને યોગ્ય એ જ કૃતમ્મતા.”—મ્હોટેથી મધરાજે
કહ્યું : “ શાસ્ત્રીઆવા, રાજકાર્યમાં એ જ કૃતમ્મતા છે કે ધડમૂળથી જ
“ આ વિચાર રાખવો.”

સુભાજીરાવ બેઠા રહ્યો.

“ ભાઉસાહેબ, તેલંગીઓ તો ઉચ્ચારે છે અને તમે દેન
“ ઉચ્ચારો છો ત્યાં અમારા લોક તો ઉચ્ચારે છે.” જરાશંકર નીચલો
ઓઠ કરડી બોલ્યો.

શાસ્ત્રીબાવા ફેલે: “ હારે સુભાજીરાવ, હું ગુજરાતનો અનુભવી
“ છું. અહીંયાનું દેશીક એવું જ છે.”

શાસ્ત્રી આમ બોલ્યા, પણ મરાઠાને આ વાગ્વિનોદ અસ્થાને
લાગ્યો અને તેને ખોટું ન લાગે એમ પોતે વાત ઉપાડી લીધી.

“ રાજસાહેબ, અમારું કાંઈ ફેલવાનું છે તેનો શાસ્ત્રાર્થ શાસ્ત્રીબાવા
“ પાસે માગાહુન કરાવીશું, પણ હાલ ફેલવાનું અમારા હુંકા બોલમાં
“ બોલી દઉં છું - જેવા આપે હુંકા કહી દીધા તેવા હવે હું કહી દઉં છું ”

મહારાજને કંઈક આ ગમ્યું. “ બેલાશક બોલો.”

“ જુવો સાહેબ, ” સુભાજી બોલ્યો, “ આજ સુધી આ દેશમાં
“ જેટલાં પરદેશી રાજ્ય આવ્યાં તેમાં ઈંગ્રેજનું રાજ્ય તેમની આતુરતાને
“ લીધે આ દેશને વધારે લયંકર છે.”

મહારાજના હૃદયમાં ઉંડો વિચાર પેઠો, અને મરાઠો પોતે કરેલા
ધાની સફલતા સમજ્યો ને ખુશ થઈ આગળ વધ્યો. તેણે જાણ્યું કે
આ કાંઈ હલકા પોચા મૂર્ખ સાથે પેચ રમવાનું નથી, અને વિચાર-
શિલને ભેદવાને વિચારશસ્ત્ર ફેલાડ્યાં.

“ ત્યારે, સાહેબ, આ અવસરે સઉનું ઐક્ય કરવાના કોઈ મહા-
“ પુરુષે માર્ગ શોધી ફેલાડ્યા છે. આ ખંધુકની કારતુસમાં ગાયકુકરની
“ ચરખીની કથા ચલાવી છે તે તો એક ગાંડો ગોળો છે, પણ સામાના
“ લશ્કરમાં આપણાં અજ્ઞાન માણસ રહ્યાં તે - ગાંડા ઘેલાં હોંદુ અને
“ મુસલમાનો - એ ગાંડાઓને ગાંડાઘેલા બોલથી આપણા તરફ ખેંચવાનો
“ ગાંડો ગોળો છે ને તે પુષ્કળ ફાવ્યો છે ને અમારા શિવાજી
“ મહારાજના સમયમાં ‘ ડોંગરાસ લાવલે દેવ ’ એવો સંકેત હતો તે
“ હાલ આ ગોળો સિદ્ધ કરે છે ને એવા બીજા અનેક ગોળા છે,
“ પણ આપના જેવા ચતુર રાજપુરુષને તો તત્ત્વ ફેલવાનું છે તે
“ જુદું છે.”

“ સાહેબ, એ તત્ત્વ એવું છે કે ઈંગ્રેજની હવે ખુદ્દિ ફરી છે તે
“ તેમના અસ્તકાળનું ચિન્હ છે — શત્રુનો અસ્તકાળ આવ્યે આપણે
“ નહીં જાગીએ તો બીજે કોઈ જાગશે તે સિદ્ધ. તો આપના જેવા
“ સિંહો કેમ નહીં જાગે? સાહેબ, ઈંગ્રેજોની મતિ દુષ્ટ થઈ છે,

“ વિશ્વાસઘાત કરતાં હવે તેમને ડર નથી; આજ સુધી તેમને પૈસાની
 “ ભુખ હતી તે પુરી થતી; પણ હવે તેમને જમીનની ભુખ લાગી છે.
 “ સાહેબ, બધી ભુખ લાગે તે આદમી પુરી કરે પણ જમીન અને
 “ સ્ત્રી એ બેની ભુખ કોઈને લાગે તે આદમીથી તો પુરી નહીં પડે—
 “ એ જમીનની ભુખ ઈંગ્રેજ બચ્ચાને હવે લાગી. તે હવે કોઈને
 “ દત્તક લેવા દેતો નથી. સાહેબ, પેશવાઈ તો આજ કાલની; પણ
 “ હમારા શિવાજી મહારાજના પુત્રના સાતારામાં તેમણે શું કર્યું ?
 “ હમને તે કેમ ન લાગે ? આપને કેટલાં દૃષ્ટાંત બોલી દઉં ? જુવો,
 “ ઝાંસી, જેતપુર, બઘાટ, ઉદેપુર, બુદાવળ, તાંજોર, કચ્ચાર,
 “ ચોરીસા, નાગપુર, કણ્ઠાટક, બીરાર, આઉઠ અને એવાં સાહેબને
 “ કેટલાં કેટલાં નામ ગણાવું ? કોઈ ઠેકાણે ફેરે છે કે દત્તક નહીં લેવા
 “ દઈએ, કોઈકે ઠેકાણે ફેરે છે કે તમારી પ્રજા ઉપર જીલમ કરો
 “ છો—ફરો ભાઈ અમારી પ્રજા ઉપર અમે જીલમ કરીધો તો પ્રજા
 “ વળગતી આવશે—તેમાં તમારા બાપનો શો અન્યાય કરીધો ? પણ આ
 “ તો બહાનાં છે. ઘેટા ને વરુની વાત—તે ગાંબો દીધી નહીં હશે તો
 “ તહારા બાપે દીધી હશે—પણ મને તો ભુખ લાગી છે—તે આ કારણ
 “ કહીને કે તે કારણ કહીને તને તો સ્વાહા કરવાનો ! કરારના
 “ કાગળ કાગળમાં રાખી લીધા ! લખ્યું ત્યારે લખ્યું ! હાલ શું !
 “ સાહેબ ! આવી બુદ્ધિ થઈ છે તેની પાસે તો તમારું રાજ્ય પણ દુશળ
 “ નહીં સમજે, હો ! તમારે તેના પક્ષમાં જવું હોય તો જવ ! પણ
 “ સરત રાખજે કે આવો લાગ ફરી નહીં આવે ! આજ સાતારાનો
 “ વારો તેવો કાલ તમારો ! હવે તો એક સંપ અને એક જંપ ! તે
 “ લોકની દેશી પ્રજા સમજા છે, તેમનું દેશી લશ્કર સમજ્યું છે, અને
 “ દેશી રાજાઓ સમજ્યા છે ! શું સાહેબ, જુવો આપણા લોકનું સદ-
 “ ભાગ્ય ! આજ હીંદુ અને મુસલમાન ઈંગ્રેજને ફહાડવાને એક થયા.
 “ દીલ્લીમાં બાદશાહી જતી અને મહાદેવ સિંધિયાના હાથમાં બાદ-
 “ શાહીની લગામ હતી તેમ આજ પણ આપણા હીંદુઓના હાથમાં
 “ છે. ઈંગ્રેજને કહાં કહાંથી ફહાડ્યા ? મીરત, સહારણપુર, મુઝાફર-
 “ નગર, ફર્રુખાદ, કાનપુર અને બીજાં કેટલાં ઠેકાણાનું નામ દેઉં ?
 “ બધેથી ફહાડ્યા. સીખ, મરાઠા, બંગાળીઓ, પઠાણો, પુરબીયા,
 “ મુસલમાનો, મોઘલો, સહી લોક એક થઈ ગયા છે. આ આજ
 “ આખા દેશમાં લગાડી છે, જે તમે અમારા સરદારોને મદદ દેશો તો

“દીલ્હીના બાદશાહની સનદ પામશો ને તમારા રાજ્યને અચલ
 “કરશો—આણીપાસનો મુલખ તમને અપાવીશું. જો મદદ નહીં કરો—
 “તો હાલ તો લડકનાર છીએ અને અમે જીત્યા એટલે તમારું સત્યા-
 “નાશ સમજજો ! આપણો દેશ, આપણો ધર્મ, આપણા લોક—સઉ
 “એક થશે ને આ મર્કટનાં ન્હાનાં ટોળાંને દરીયાપાર કરીશું. વખત
 “ફરી ફરી નહીં આવે.”

“તમે અમારા સરદારોનાં નામ પુછો છો તો સાંભળો. મુસલ-
 “માનમાં દીલ્હીના તખ્તનો માલીખ પાદશાહ, અને હીંદુમાં
 “પેશવાઈનો માલીખ શ્રીમંત નાનાસાહેબ. સાહેબ, હું મરાઠો છું પણ
 “દેશ અને ધર્મને કાળે મુસલમાન અને બ્રાહ્મણનો ઝુંડો ઉપાડું છું.
 “તાંત્યાટોપીનું નામ સુણી ઈંગ્રેજ બચ્યા કાંપે છે; અને અનેક તારાઓ
 “આ સૂર્યચંદ્રની આબુ બાબુ એકઠા થયા છે. હું તેમના તરફથી
 “આવું છું તેની ખાતરી જોઈએ? હ્યો આ સેહેનશાહી જાહેરનામું,
 “અને વધારે જોઈએ તો અમારી પાછળ સેના સજ્જ છે.”
 જાહેરનામું આપ્યું અને મુલાજરાવ બંધ પડ્યો.

“મધરાજે શાંત મુખથી પુછ્યું: “હું ધારું છું કે હવે તમારે
 “માત્ર હા કે નાનો ઉત્તર જોઈએ છીએ.”

“એ જ. હા કે ના ફહો, તે સત્વર ફહો, અને યાદ રાખજો
 “કે હાનું ફળ લક્ષ્મી છે ને નાનું ફળ પ્રાતઃકાળમાં અમારી સેના
 “રતનગરીને દ્વારે સમજજો.”

“ઠીક છે — એ અમારે જોવાનું છે. દૂત ! આ બે મહાપુરુષોને
 “જોડેના ખંડમાં અધઘડી બેસાડ અને તું તેમનો સત્કાર કરજે. અમે
 “બે જણ આ વાતનો વિચાર કરી અધઘડીમાં ઉત્તર ફહેવાને તમને
 “પાછા બોલાવશું.”

મધરાજે આમ કહ્યું કે ત્રણ જણ ગયા ને બે જણ રહ્યા.
 જરાશંકર પાછળ દ્વાર વાસી આવ્યો અને મધરાજની સન્મુખ બેઠો.
 મધરાજ મુછે તાલ દેવા લાગ્યો.

“કેમ, મહારાજ, શો વિચાર કર્યો ? ” જરાશંકરે પુછ્યું.

મધ૦—“તું શું ધારે છે ? ”

જરા૦—“આશા અને ત્રાસ, ભય અને પ્રીતિ, આદિ સર્વ

“મુલાજરાવે બતાવી દીધાં છે.”

મધ૦—“આ ટોળામાં અંતે પરસ્પર યુદ્ધનાં બીજ દીઠાં ? ”

જરાં—“ તેમના શીવાય સર્વને પ્રત્યક્ષ છે.”

મધ્વં—“ એમના સંગમાં આપણે દીપીએ ખરા? ”

જરાં—“ આપમતલખી કાગડાઓમાં પોપટ દીપે તેટલી વાર.”

મધ્વં—“ મૂર્ખ પંડિતોએ મરેલા સિંહને સજીવન કુર્યાની વાત
“ તું જ કહી હતી? ”

જરાં—“ હાહ.”

મધ્વં—“ આમને હા કહીએ તો આપણી પણ ખીજ જાતની
“ પંડિતતા ન સમજવી.”

જરાં—“ પણ આ સિંહને સજીવન દરનાર ખીજ પંડિતો
“ ઘણા હશે.”

મધ્વરાજ હસી પડ્યો.

“ ના. જો. હવે હું એ વાત સમજાવું. આણે મહોટાં મહોટાં નામ
“ દીધાં તે સાંભળી ભડકીશ નહી. મહેં પાંચ પળમાં વિચાર કરી લીધોછે.”

જરાં—“ શો? ”

મધ્વં—“ આ પક્ષ પડ્યા છે તે જો. જે રજવાડા ઈંગ્રેજના
“ પક્ષમાં રહેલા છે તે ગણાવું. કુપુરથલા, હંદ, પતિયાળા, નાબ,
“ આપણા બધાં રાજસ્થાન, પંજાબ અને હુકમાં જેટલા જેટલા
“ અસલના વંશના રજવાડા—શુદ્ધ રજપુતો છે તે જો. સહિ ઈંગ્રેજના
“ પક્ષમાં છે. ખીજ ધીમે ધીમે હલમલતા હશે તે ઈંગ્રેજનો દિવસ
“ વળશે તેમ પાછા વળશે. હું છેક હિમાચલ મુધીની ખબર રાખું છું.”

જરાં—“ ગાયકવાડ, ગ્વાલ્યર, ઈન્દોર, નિઝામ, એ ન ગણાવ્યાં.”

મધ્વં—“ મહેં ન ગણાવ્યાં તો તું ગણ્યાં. મને તો જુના
“ ક્ષત્રિય રાજ્ય સાંભરે.”

જરાં—“ પણ ઈંગ્રેજનો દિવસ વળશે ખરો? આગ બહુ લાગી છે.”

મધ્વં—“ બ્રાહ્મણ ભાઈને ઝાઝું સાંભરે નહી તો! મહેં કહ્યું જ છે—
“ સ્તો કે ઈંગ્રેજ છતશે. એ લોકમાં એક કટેવ છે—પ્રથમ મૂર્ખ થઈ
“ હવે અને પછી જાગે એટલે જોરાવર.”

જરાં—“ શી રીતે? ”

મધ્વં—“ આ દત્તકનું વાદળ નકામું ઉરાડ્યું છે. જમીનની ભુખ
“ બધાને હોય તે એમને પણ હોય, પણ મૂર્ખ કેવા કે પ્રથમ દયા
“ આણે, પછી પસ્તાય, પછી દૂર થાય, પછી ખત્તા ખાય અને પછી

“ થોડી ઘણી લાતો ખાઈ સામા થાય, જાગે, જીતે ને ડાહ્યા દયાળુ
“ પછીથી થાય.”

જરાં—“ એ કાંઈ સમજાયું નહીં.”

મધ્વ—“ મહેં વિચારી જોયું તો દત્તક ન લેવા દેવાને નામે કે
“ બીજી રીતે જે જે રાજ્યો એ લોક કરાર તોડી સ્વાહા કરી ગયા તે
“ રાજ્યો અસલ ભાઈ સાહેબ ઈંગ્રેજે જ દયાથી કે દાનતથી કે
“ બહીકથી પોતે આપેલાં. પછી પસ્તાયા કે, હાય આપ્યાં શું કરવા ?
“ પસ્તાયા એટલે ખાવાને વખતે પડતા મુકેલા ઉચ્છિષ્ટ કોળીયા ફરી
“ સ્વાહા કરવા માંડ્યા ! પણ અસલનાં રાજ્યોમાં એમણે કદી હાથ
“ ઘાલેલો નથી. ફળ જો કે એ અસલનાં રાજ્ય આજ ઈંગ્રેજ પક્ષમાં
“ છે ને એમનાં ફરજંદદારી રાજ્યને એમણે ખાવાનું કર્યું તે એમનાં
“ સામા ડોળા ફહાડે છે.”

જરાં—“ પોતાનાં છોકરાંને ખાય તે બીજાને કેમ ન ખાય ?”

મધ્વ—“ ભુખ લાગ્યે ખાય પણ ખરા. પોતે ઉભાં કરેલાં
“ રાજ્યને પાડતાં કે ખાતાં ફહો છે કે અમે આપ્યું તે જરૂર પડ્યે પાછું
“ લઈએ. એ નિમિત્ત જુનાં રાજ્યવાળાને લાગુ નથી. ખાકી નિમિત્ત
“ આપીયે તો મહોટાં ગ્રાણી નહાનાંને ખાય એનાં આ આપણાં અરણ્ય
“ અને સમુદ્રમાંથી દૃષ્ટાંતો રોજ જોયાં કર ને બધાં જુનાં રાજ્યનાં
“ પાનાં ઉથલાવી જો. પણ હજી સુધી ઈંગ્રેજે કોઈ પારકાને વગર
“ નિમિત્તે ખાધું નથી, કારણ એ લોકનું, ઈશ્વરના રાજ્ય પેઠે, નિમિત્ત-
“ કારણનું રાજ્ય છે. નિમિત્તની વાટ જુવે એટલો એમાં દૈવી અંશ.
“ આપણા રાજ્યમાંથી જ તેમને નિમિત્ત આપીશું ને ત્યારે એમની
“ ભુખ ઉઘડશે તો નિમિત્ત આપનાર આપણે જ મૂર્ખ સમજવા.
“ આપણા રાજ્યશરીરમાં છિદ્ર હશે તો એ મર્કટો એ છિદ્રમાં
“ આંગળીયો ઘાલી ઘાલી ખોળાં કરશે ને અંદરથી જે હાથ આવશે
“ ત્યાં બચકું ભરશે. પણ એ મર્કટ-સ્વભાવ નહીં જગાડીયે ત્યાંસુધી
“ એમના દૈવી અંશ ઉપર વિશ્વાસ રાખજે. નિમિત્ત વગર એ બીજાંને
“ નહીં ખાય — કારણ કાંઈક ઈશ્વરથી ડરે છે અને છેક લાંબા પગલાં
“ ભરતાં વિચાર કરે છે. મને ડર નથી પણ જે ડરકણોને ડર લાગ્યો
“ છે તે શું કરે છે તે તું જુવે છે ?”

જરાં—“ ના.”

મધ્વ—“ આ ઈંગ્રેજ દત્તક કરવા નહીં દે અને રાજ્ય ખાઈ
“ જશે એ બહાને આપણા રાજવાડાઓમાં લુચ્ચા કારભારીયો, રજ-

“ પુતાણીઓને ડરાવી, દોળી-ઘાંચીના છોકરાઓને ગાદીપર લાવે છે—

“ આ ચાલ આમાંથી આરંભાયો છે; પણ રાંડો વિચારતી નથી કે

“ ધણીના વારસ દોળી ઘાંચી કરતાં વધારે સગા છે, ને એ દોળી ઘાંચી

“ ગાદીપર બેઠા પછી તમારું સગપણ જાણશે એટલે નહીં જાળવે,

“ અથવા નહીં જાણે તો પોતાના કુળ ઉપર જઈ નહીં જાળવે. બાપી

“ રજપુત ગાદીપર બેસશે તે તમારી ગેરઆબરૂ નહીં થવા દે.

જરાં—“ ત્યારે આપણે શું કરવું ? પેલા વાટ જીવે છે.”

મહાં—“ છોને જોતાં. સામંતને એટલો સમય મળશે. બાપી

“ આપણે તો વિચાર કર્યો છે જ. આ કાંઈ ઈંગ્રેજ એકલા નથી અને

“ જે લોકના પક્ષમાં આપણે જાણવું જોઈએ તે પણ ઈંગ્રેજના જ પક્ષમાં

“ છે એટલે આપણે બોલ્યો બોલ પાળવાનો છે.

જરાં—“ બોલાવું ત્યારે ?”

મહાં—“ જા, બોલાવ.”

ત્રણ જણને જરાશંકર અંદરથી બોલાવી લાવ્યો. સઉએ ઉભાં ઉભાં વાત કરી. મહારાજ તરવાર જમીનપર મુકી તેપર બે હાથ ટેકવી ઉભો અને બોલ્યો.

“ અમે તમારી કહેલી વાતનો વિચાર કર્યો છે. તમારા આવતા

“ ખેલાં કંપની સરકારને અમે બંધાઈ ચુક્યા છીએ અને બે—બોલી

“ થવાનો અમારો રીવાજ નથી, છતાં તમારા કહેવાનો વિચાર કરી

“ જોતાં પણ તમારો અતાવેલો ડર અમારા કાળજમાં અડકતો નથી

“ અને બીજી વાતો તો કુળ ઉપર લીંપણ જેવી છે. માટે રામ રામ.”

મુલાશરાવને કપાળે બુકુટિ ચઢી અને શાસ્ત્રી ગભરાયા. બે જણ કંઈકે બોલવા જતા હતા એટલામાં મહારાજ બોલ્યો.

“ દૂત ! આ લોકોને તું અભયવચન આપેલું હતું તે અમે

“ કુશુલી એમને આવવા દીધા અને આપણા રાજ્યની ખહાર જવા

“ કુંડામાં કુંડો માર્ગ હોય તે માર્ગે થઈ આ રાજ્ય છોડવા એમને બીજી

“ બે ઘડીની જરૂર છે તેને સટે તેમને ચાર ઘડીનું અભયવચન

“ આપુલું એટલા કાળમાં આપણા માણસોને સોંપી એમને આપણા

“ રાજ્યની હદખહાર છુટા મુકી આવ. પછી પાછા આવશે તો આ

“ રાજ્ય છે ને રાજ્યનો ન્યાય છે. અને જરાશંકર, એવું જણાય છે કે

“ આપણી રત્નવગર, આપણને પુછ્યા ગાછ્યા શીવાય કેવળ આપણને

“ ડરાવવા અને હેરાન કરવાના હેતુથી આ લોકનું લશ્કર આપણી હદમાં

“ આવેલું દેખાય છે. તે સર્વ લશ્કરને આપણી સેના રાજ્યખહાર

“કરશે જ. તેમાંથી જે પકડાય તેને ઈંચેજને હવાલે કર કે આપણે
 “તેમને ખવરાવવું ન પડે. તેમની મીલકત હાથ લાગે તે જમ કર.
 “રત્નનગરીના રાજ્યમાં હરામખોર લોક આમ આવી શકતા નથી.
 “રત્નનગરીનો રાજા જાગતો છે તે હવે જગત ચોખી રીતે જાણશે.”
 ખુમ પાડી: “રજપુતો !”

પાંચ સાત રજપુતો ખહારથી આ બોલ બોલતામાં આવ્યા અને
 રાજાની આજ્ઞા સહિએ શિરપર ધારી. રાજાપ્રધાન શીવાય સહિ ગયા.

“જરાશંકર, સાંભળ્યું છે તે થાય તેની સરત રાખજે. જરૂર પડે
 “તો જગાડજે. હવે ઘેર જ.”

જરાશંકર ગયો.

શય્યાગૃહમાં જતાં જતાં રાજા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો.

“ડાહ્યા ડાહ્યા તે વધારે ખરડાય. દત્તકના લત્તકમાં ઈંચેજને આ
 “સમય આવ્યો. પ્યાદળ મરવા દઈ વજીર લેવો એ ચતુરંગનો દાવ
 “ઈંચેજને જાણે છે છતાં આમાં ભુલ્યા. ગમે એટલું પણ સુગ્રીવજીની
 “સેનાકની ?” રાજા એકલો ખડખડ હસ્યો.

“પણ, ભા, યાદ રાખજે કે સારા થશો તો સારાઓ આશ્રય
 “આપશે. ખોટું કરશો તો ખોટું શીખવશો ને ખત્તા ખાશો ને
 “ખવડાવશો. અમારા શુદ્ધ ક્ષત્રિય રાજાઓ ! અમારા શુદ્ધ રજપુતો !
 “સહિ ભ્રષ્ટ થશે તોયે આખરે આ નસોમાંનું લોહી ! તે ખુટશે તોયે
 “ખરચાશે—પણ એક સરતે—એ લોહી તમારે સારુ ખરચાય એવો
 “તમે અધિકાર રાખ્યો હશે તો ! ઈંચેજને ! સારા રૂહેજે અને સારા
 “રાખજે ! તમારા ગુણ મહારાજ પીછાને છે—તમે દેશી રજવાડાના
 “ગુણ પીછાનજે—તમે અમારું રત્ન છો; અમે તમારું રત્ન છીએ—
 “ક્ષત્રિયરત્નો ઉપર કચરો હોય તે સાફ કરશો તો માંદગી પ્રકાશ
 “નીકળશે. અને એ રત્ન તમને મૂલ્યવાન થઈ પડશે ! દેશી રાજ્યો
 “તમારા હાથમાં—આ સમે થયાં છે તેવાં મૂલ્યવાન રત્નો છે—તેની
 “સાથે તમારી મર્કટવિદ્યા ન વાપરશો.”

“પછી સુગ્રીવજીની જાત ઉપર જઈ રત્નો ઉપરનો કચરો ચાટી
 “જઈ માંદગી રત્ન પગતળે નાંખો તો જાત ઉપર જવાનો તમને
 “અધિકાર છે—જાત ઉપર જશો તો કોણ ના ફેલશે ? તમે મર્કટની
 “જાત ઉપર જશો—અમે માણસની જાત ઉપર જશું.”

મહારાજ ફરી ખડખડ હસી પડ્યો. તે આ પળે શયનગૃહ
 આગળ આવ્યો હતો. તેમાંથી એનું હાસ્ય સાંભળી હસતી મેનારાણી

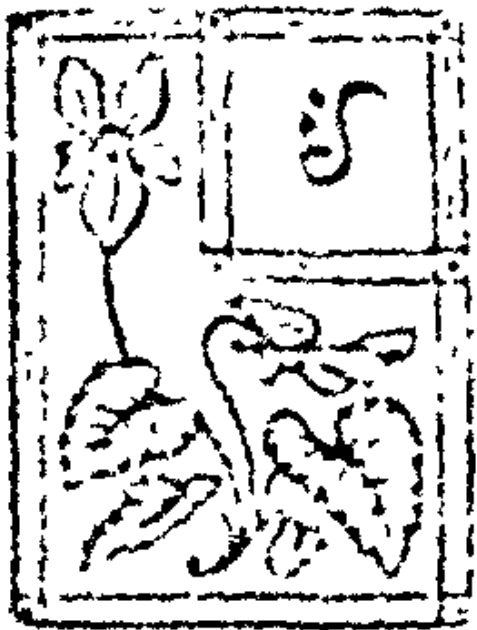
દાર ઉઘાડી બહાર આવી. “ તમારા હાસ્યનું કારણ જાણવાનો અધિકાર
“ પણ અમને ખરો કે નહીં ? ” એમ કહી રાણીએ એક હાથ રાતની
કેડે વાંઘ્યો અને બીજો હાથે એના માથા ઉપરથી મંડીલ ઉતાર્યું.

“ હા, મહારા રત્ન ! ” કરી રાતએ રાણીને અંદર ખેંચી.
તેમની પાછળ દાર બંધ થયાં. અને તેની જોડે આ પ્રકરણ પણ બંધ
કરીયે તો મર્યાદા જળવાય.

પ્રકરણ ૯.

મક્ષરાજની ચિન્તાઓ.

“ Yet once more, in justice to this paragon of
“ Heathen excellence, let us remember that Aurelius
“ represents the decrepitude of this era. He is hope-
“ less because the age is hopeless. He cannot rise
“ beyond the sphere of ideas around him. The
“ Heathen world looked for on renovation of a so-
“ ciety which was visibly perishing before its face.
“ * * And now when the popular notion of its
“ degeneration was realized, it accepted its apparent
“ destiny without a murmur.”—*Merivale*.

એજની સામે વાપરવાનું બળ દેશી રજવાડાઓમાં
ખપાવી ન દેવું અને જે રજવાડાઓમાંથી આશ્રય ન
મળે તેની સાથે વિરોધ ન શોધવો એવી ઉપરીઓની
સૂચના હોવાથી મુબાહરાવની સેનાએ સામંતને
થળો શ્રમ ન આપ્યો. મુબાહરાવ અને કેશવ-

શાસ્ત્રીને જ દરબારમાં આમંત્રણ થયેલું તે ગયા એટલે તેમના
રજનગરી આવેલા સાથીઓ રાત્રે નગરવચ્ચાં જોવા નીકળી પડ્યા અને
સામંતની સેનાની બાતમી મળતાં મુબાહરને શો ઉત્તર મળશે તેની
કલ્પના થઈ. એમાંથી એક જાણુ ઉતારે પાછો આવ્યો અને એક જાણુ
ચોતાની સેનાના સ્થાન બાબી દોડ્યો અને સમાચાર કહ્યા. સામંતની
સેના રાત્રિયે ધસારો કરી ચાલી તેનાં ચિન્હથી જ મુબાહરાવની સેના

પરહદમાં નીકળી ગઈ. નીકળતાં નીકળતાં સામંતના દાડગોળાનો કાંઈક માર પડ્યો તે ખમી ગઈ અને પાછળ પડેલાં થોડાંક માણસ સામંતના હાથમાં આવ્યાં તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. સુભાજી વગેરે ત્રણે જણને રત્નનગરીનાં માણસોની ચોટ્ટીએ ખીજે માર્ગે થઈ પરહદમાં મુક્યા, અને ત્યાંથી મધ્વરાજ અને જરાશંકરને અનેક ગાળો દેતા દેતા પ્રાતઃકાળે પોતાની સેનાને મળ્યા અને ખીજે માર્ગે ચાલી ગયા. તે સઉ ગયાની અને તે પાછા નહી આવે તેની ખાતરી થતાં સામંત પાછો ફર્યો, અને વગર યુદ્ધે હાથમાં આવેલાં માણસ સ્ત્રીતુલ્ય ગણી મધ્વરાજે કેદ પકડાયલા માણસોને પોતાની હદ બહાર ફેંકાડી મુક્યા.

દીલ્હી ઈંગ્રેજને હાથ પાછું આવ્યું. ભરતીની દિશા બદલાઈ, ઈંગ્રેજ જયવંત થયા, મહારાણી વિક્ટોરિયાનું રાજ્ય થયું અને ભરતખંડમાં નવા રાજ્યની રાજ્યઘોષણા એ રાણીના સ્વહસ્તે લખેલા કોમળ ઉદાર શબ્દોમાં થઈ. મધ્વરાજનો કરેલો વર્તારો ખરો પડ્યો, સર્વ વાતે ખરો પડ્યો. એવ સાહેબ ઉપરની ચીઠી અને સુભાજીરાવ સામેનું પ્રયાણ એ એ પ્રસંગોથી રત્નનગરીનો અને ઈંગ્રેજ વચ્ચેનો સંબંધ ઘાડો થયો અને રોપેલા કાર્યવૃક્ષને ઈષ્ટ ફળસિદ્ધિ થઈ.

આ ફળસિદ્ધિની વાત ઘણા ઘણા દિવસ સુધી રાજાએ અને પ્રધાને સંભારી રાખી, અને તેથી એકલો આનંદ ન પામતાં એ વાત જ્યારે નીકળતી ત્યારે મધ્વરાજનું મુખ ગંભીર થઈ જતું. એક વાર પ્રસંગ નીકળતાં તે બોલ્યો: “જરાશંકર, ઈશ્વરે સારી વાતો પણ ધારેલી “ સિદ્ધ કરી તેમ ખોટી વાતો પણ જે જે ધારી હતી તે સિદ્ધ થતી “ હોય એમ લાગે છે. મહારા પિતાએ ઈંગ્રેજ સાથે પ્રથમ સંધિ કર્યો “ ત્યારે જ મહે નિર્ણય કર્યો હતો કે રજપુતાઈ રંડવાનો કાળ આવ્યો. “ નાનાસાહેબના બંડપ્રસંગે જમે અને ઉધાર વિચારી મહે જાતે જ એ “ સંધિ દૃઢ કર્યો તેમાંની જમે અને ઉધાર બાંહેખ ખરી પડતી જાય છે અને “ પડશે. ઈંગ્રેજોનામાં સુગ્રીવજીની સેનાના સારા અને નઠારા સર્વ ગુણ. “ દૈવી અંશ અને વાનર અંશ—સર્વ પ્રકટ થાય છે અને થશે. અને તેને “ યોગ્ય આપણે વિચાર અને આચાર રાખવા પડશે. એવ સાહેબ “ ગુજરી ગયા અને હું રહ્યો. એવ સાહેબના જેવા ઈંગ્રેજો હવે આ દેશમાં “ થોડા આવશે. હવે ઈંગ્રેજોને પણ આ દેશમાં શુદ્ધ રાજાઓની સાથે “ યુદ્ધ નહી કરવાં પડે પણ ધાડપાડુઓ, બાયલાઓ, વ્યસનીઓ, અને “ એવાએવાઓની સામે શિક્ષાની તરવાર ઉગામવાને નિમિત્તે યુદ્ધ કરવું.

“ પડશે. તેને યુદ્ધ સમજશ મા. એ તો છોકરાંની રમત—પોલીસની
 “ દોડધામ જેવી વાત સમજજે. ઈંચેજેતું તેમ આપણા લોકનું ક્ષત્રિયત્વ
 “ આ દેશમાંથી જતું રહેવાનું—તેમના મહાન્ રાજ્યમાં અન્યત્ર
 “ યુદ્ધો થશે તેથી તેમની સેનાને અનુભવના દ્વાર મળવાનાં. પણ
 “ આપણને તે દ્વાર નહી મળે—આપણે તરવાર આપી નથી, પણ આપી
 “ દીધી જ સમજવી. આપણે હવે વૈશ્ય જેવા થઈશું અને પૃથ્વીનું
 “ ઉત્પન્ન વધારવામાં આપણું ભાગ્ય સમાપ્ત થશે. તેની સાથે ઈંચેજે
 “ બહાર ગમે તે હશે પણ આ દેશમાં આવી વૈશ્યવૃત્તિવાળા થઈ
 “ જવાના, અને અત્રેથી કમાઈ કરી પોતાને દેશ જઈત્યાંના પોતાના
 “ બંધુઓને પણ પોતાના જેવા કરવાના એ સિદ્ધ. સર્વથા ભાવી
 “ આગળ કોઈ બળવાન નથી, પણ હવે દેશકાળ બદલાયા અને નવા
 “ યુગનો પવન ઝપાટાબંધ ચોપાસથી વાવા લાગ્યો છે તેમાં શું કરવું,
 “ કેવી રીતે વર્તવું, કેવાં બીજ નાંખવાં, ક્યાં નાંખવાં, શું રાખવું, શું
 “ પડતું મુકવું, વગેરે સર્વ વાતોનો ગંભીર વિચાર કરવો એ હવે મહારું
 “ ને તહારું કામ.”

જરાશંકર—“ મહારાજ, કેવળ સત્ય વાત જોલો છો. આ નવો
 “ યુગ પ્રવર્તે છે તેના ઉન્માદમાં એકદમ દાખલ થઈ જવું જેમ ઠીક
 “ નથી તેમ પાછલો યુગ હજી વિદ્યમાન હોય તેમ નવા યુગનો પ્રમાદ
 “ કરવો પણ યોગ નથી. નવો યુગ નહી સમજે ને પ્રમાદ ધરશે તે
 “ અર્જુન પેઠે કાળાઓથી લુટારો; નવા યુગના ઉન્માદમાં લીન થશે
 “ તે પરીક્ષિતની પેઠે બ્રાહ્મણને ગળે સર્પ વીંટી પાછળથી પસ્તાશે.
 “ ક્ષત્રિયોનાં લોખંડનાં શસ્ત્ર ગયાં સમજવાં એ નક્કી, પણ શસ્ત્ર ન
 “ ધરવાની પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ વગરશસ્ત્રે પાંડવોના
 “ ધર્મયુદ્ધમાં ધર્મવિજય પ્રવર્તાવ્યો એ કથામાં આપણા પુરાણ મુનિએ
 “ મહાન્ ઉપદેશનું રહસ્ય મુક્યું છે તે આપના જેવાઓને જ માટે શોક
 “ પ્રવીન, કહ્યું ન કરો એ વાક્ય શ્રવણેને પણ કામ લાગે છે. મહારાજ,
 “ મનને અસ્ત કરી ન નાંખો.”

મહારાજ વિચારમાં લીન હતો. તેના ક્ષાત્ર નેત્રોમાંથી અપ્રતિહત
 જળ-ધારા ચાલતી હતી. તેના દાંત નીચલા ઝોડને અત્યંત બળથી
 ફરડતા હતા ને એ ઝોડમાંથી રુધિર નીકળે એટલું જ બાકી હતું.
 વામ હસ્તની તર્જની મુઠ ઉપર ભાર દેઈ આજોટતી હતી. કપાળે
 ફરચકીયો વળી હતી ને તેની વચ્ચે થઈને પરચેવો ઉભરાતો હતો.
 જરાશંકરે આ અવસ્થામાંથી તેને જગાડવા ફરી પ્રયત્ન કર્યો.

“ મહારાજ ! ”

આકાશ ભણી નેત્ર કરી, કેડે તરવારની મુઠ ઉપર હાથ ડાબી, વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરી, મહારાજ અચીન્ત્યો ઉભો થયો. “ બ્રાહ્મણ ! “ તું સત્ય કહે છે, પણ હાલ તો સર્વ ક્ષત્રિયોની મુહાગણ રાણી “ રણભૂમિ ગુજરી ગઈ છે તેનો અસહ્ય શોક થઈ રહેશે ત્યાંમુધી “ જીવને શાંતિ વળવાની નથી. જા, મહારી રજપુતાણીને જઈને કહે “ કે હવે તારો રણથૂરો રજપુત મટી ગયો ! — એ વટલાયો. ” રાજાનું નેત્ર હજી શૂન્ય આકાશ ભણી હતું.

જરાશંકરે રાણીને તેડવા મોકલ્યું. મેનારાણી, પ્રધાનની લાજ છોડી, ઉઘાડે મુખે, ગભરાતી, હાંફતી, આવી. રાણીનું આ સ્વરૂપ પ્રધાને પ્રથમ જ જોયું. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં, અને હાથ જોડી, “ માતાજી ” સંબોધન ઉચ્ચારી, રાણીને રાજાની સર્વ અવસ્થા વિદિત કરી. રાણી રાજાની સ્થિતિ જોતી થોડીક વાર ઉભી — રાજાએ તેના સામી દૃષ્ટિ સરખી ન કરી — અંતે રાણીએ શાંત મનથી કંઈક વિચાર કર્યો. જરાશંકરને દ્વાર વાસી બહાર બેસવા આજ્ઞા કરી, અને પોતે રાજાના સામી જઈ ઉભી. તહોયે એને રાજાએ જોઈ નહી. રાણીએ રાજાના ખભાઓ પર પોતાના હાથ મુક્યા. તહોયે રાજા ચમક્યો નહી — તો બોલે તો શાનું ? રાણીએ રાજાને કપાળે અને મુખે પોતાનો હાથ ફેરવ્યો અને ફેરવતાં બોલી : “ મહારાજ ! સ્વામીનાથ ! ”

રાજાએ રાણીના ભણી જોયું; તેને ખભે પોતે હાથ મુક્યા; “ કેમ, “ રાણી, શું જોઈએ ? ”

“ મહારાજ પ્રસન્ન હોય તો રાણીને શું જોઈએ ? આપને ખેદ “ એ રાણીનું સર્વસ્વ ગયા જેવો પ્રસંગ. ”

“ જરાશંકર ક્યાં ? ”

“ આપના મનની અવસ્થાનો ખેદ કરતાં પ્રધાનજી બહાર “ બેઠા છે. ”

“ તમે ક્યારનાં આવ્યાં ? ”

“ હું ક્યારની એ આવી હતી પણ મહારાજે મહારા ઉપર દૃષ્ટિ “ કરી ત્યાર પહેલાંનું આવ્યું નકામું. મહારાજ, આપ જેવાને શાનો “ ખેદ થયો ? ”

“ તે પુછવાનો તમારો અધિકાર ? ”

“ આપના આનંદમાં અધિકાર મને આપો ત્યારે મને મળે, પણ “ આપના દુઃખમાં તો વગર આપ્યો અધિકાર ભોગવું છું. મહારાજ,

“આપનાં દુઃખમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર એ તો મહારો પદ્માનો લેખ.
“તે રદ કરવા આપને અધિકાર નથી.”

આ ઉત્તરથી રાજા પ્રસન્ન થયો, અને પ્રસન્ન મુખે આસન ઉપર બેઠો અને રાણીને અંકુષ પર આસન આપી તેને કહેવા લાગ્યો.

“તે હવે મહારો ખેદ ગયો એટલે તારો અધિકાર પણ ગયો
“કે નહીં?”

“આપની પ્રીતિ એવી છે કે આટલાથી છેતરાઈ અધિકાર ખોડ
“એમ નથી.”

“સાંભળ ત્યારે, મને કંઈ કારણથી અત્યંત ખેદ થયો હતો
“તેનો ઉપાય જાણ્યો એટલે ખેદ ગયો, જરાશંકર અને સામંતને
“બોલાવી તેમની સાથે મંત્ર કરીશ ત્યારે હું પુરો સ્વસ્થ થઈશ.
“સ્વસ્થ થયા પછી રાત્રિયે મેનારાણીના રાજ્યમાં હું બંધનને પ્રાપ્ત
“થઈશ ત્યારે અથવા ઈતિ સર્વ વાત કહીશ. અત્યારે અધુરી કહેવી
“પડશે, બોલ, બેમાંથી તને રુચે તે માર્ગ લેઉ.”

“મહારાજ, અમારો અધિકાર તે તે ધર્મની ગાય લેવાનો, અને
“એવી ગાયને દાંત હોય નહીં. આપે સ્ત્રીનો કાળ રાત્રિ કરી આપ્યો
“તો તે કાળે હું અધિકાર વાપરીશ—મહારાજ, તે પ્રસંગે વચન પાળવામાં
“ન્યૂનતા ન રાખશો.”

“અહુ સારું.” રાણી ગઈ, રાજા તેની પાછળ એક દૃષ્ટે બેઠો
રહ્યો, તે અદૃષ્ટ થઈ એટલે જરાશંકરને બોલાવ્યો. બારણે સામંત
આવ્યો હતો તેને પણ અંતર બોલાવ્યો.

“સામંત, તું બેઠો તો હતો તેવો તું આવ્યો.”

“મહારાજની શુદ્ધ કૃપાનું ફળ, કે મનમાં સેવકને સ્મરો
“કે સેવક આકર્ષાય.” સામંતે ઉત્તર આપ્યો.

“સામંત, પણ કહે તું અત્યારે ક્યાંથી?”

“મહારાજના મનની કાંઈકે અવકળા જાણી આવ્યો.”

“હીક ક્યું,—જરાશંકર, તું બારણે કેમ જતો રહ્યો! રાણીએ
“કહાડી મુખ્યો?”

“ક્ષમા કરો, મહારાજ, એ બોલ ન કહેશો”—જરાશંકર
કાને હાથ દઈ બોલ્યો: “મહારાજના મનનું ઓપધ કરવા હું અસમર્થ
“નીવડ્યો, ત્યારે રાણીજીને મહેં જ બોલાવ્યાં.”

“તે તારા કરતાં એની શક્તિ વધારે છે?” મહારાજે હસીને
પુછ્યું.

“ મહારાજ, કહ્યું વધારે કે નીવડ્યું વધારે ? હું હાર્યો અને
 “ રાણીજીએ પ્રસન્ન કરી પાછા અમારી પાસે આપને મોકલ્યા તે
 “ આપની પ્રસન્નતા અમે ભોગવીએ છીએ તે રાણીજીની જ અમારા
 “ ઉપર કૃપા. ”

“ ત્યારે રાણીનો પ્રતાપ તારા કરતાં વધારે ? ”

“ મહારાજ, સ્વસ્થાને સર્વનો પ્રતાપ વધારે — દિવસે સૂર્યનો,
 “ શુક્રલપક્ષની રાત્રે ચંદ્રનો, ને કૃષ્ણપક્ષની રાત્રે તારાઓનો. દશરથનો
 “ અધિકાર એ કે તેના શબ્દ સાચવવા રામ વન ગયા. પણ દશરથ,
 “ કૌશલ્યા, લક્ષ્મણ, ને સીતા; તે સર્વેએ ઇચ્છ્યું કે અમને તમારી
 “ સાથે વનમાં લેઈ જાવ. પણ સર્વ ધર્મ જાણનાર શ્રી રામચંદ્રજી—
 “ તેમણે કેવો વિવેક કર્યો તે જાણો. કૌશલ્યાજીને સાફ ના કહી
 “ કે તારો અધિકાર પિતા પાસે રહેવાનો છે—આજ્ઞા કરી કૌશલ્યાને
 “ દશરથ પાસે રાખ્યાં—ધર્મકાર્યે પુત્ર માતાને આજ્ઞા કરી શકે. માતાની
 “ સ્ત્રીબુદ્ધિ થાય ત્યારે પુરુષબુદ્ધિવાળો પુત્ર ધર્મ સાચવવા માને
 “ આજ્ઞા કરે—તેવા સમયો અર્થે જ શાસ્ત્રવચન છે કે ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય-
 “ મર્હતિ ॥ દશરથ પિતા તેમણે પોતાની પાછળ આવવા માંડ્યું:
 “ પિતાને આજ્ઞા કરી નિષેધ કરવાનો પુત્રને અધિકાર નહીં તે ન
 “ વાપર્યો; પિતાની યોગ્ય આજ્ઞા જાણતાં પોતે વન જવા નીકળ્યા, પણ
 “ પોતાની પાછળ પિતા આવે તે પિતાના રાજધર્મના ભંગનું સાધક
 “ થાય, માટે એ વાતમાં પિતાની ઇચ્છાને પોતે અનુસર્યા નહીં; પણ
 “ રતોવાઈ ગુપ્તપણે પિતા નિદ્રાવશ હતા તે કાળે પોતે ચાલી ગયા.
 “ ગુરૂજનોની આજ્ઞા પાળવા ન પાળવાનો આ વિવેક. લક્ષ્મણજી ભક્ત
 “ હતા, તેમને સાથે ન આવવા સમજાવ્યા, પણ આગ્રહ કર્યો ત્યારે
 “ કહ્યું કે તમે આવવા સ્વતંત્ર છો. સીતાજીને ઘેર રહેવાનો લાભ
 “ બતાવ્યો ને વનવાસનાં દુઃખ બતાવ્યાં. પણ સ્ત્રીને પતિના દુઃખમાં,
 “ બળ કરી, ક્રોધ કરી, ગમે તેમ કરી, ભાગ લેવા અધિકાર છે ને
 “ પતિનો ધર્મ છે કે તે અધિકારમાં વચ્ચે ન પડવું. વનમાં જવા
 “ સીતાએ રામ ઉપર ક્રોધ કરી રામની રજા મેળવી છે, અને શ્રી-
 “ રામચંદ્રે નથી પુછ્યું દશરથને કે નથી પુછ્યું કૌશલ્યાને, અને
 “ કોઈને પુછ્યા વગર સીતાની આ ઇચ્છાને પોતે વશ થયા. આવી
 “ વાતોમાં સ્ત્રીનું સ્વાતંત્ર્ય અને સ્ત્રીનો અધિકાર બલિષ્ઠ છે અને તે
 “ અધિકારમાં ન્યૂનતા કરવા પોતાની ઇચ્છાથી કે પોતાનાં માતા-
 “ પિતાની ઇચ્છાથી પણ પતિને અધિકાર મળતો નથી તેનું આ દૃષ્ટાંત.

“ પતિનું દુઃખ તે પત્નીના દુઃખની પરાકાષ્ટા છે ને તેમાંથી પતિને
 “ મુક્ત કરનારી ધર્મપત્નીનો અધિકાર અપ્રતિહત છે; તો મહારાજ,
 “ મહાપતિવ્રતા એવાં જે રાણીજી તે આપને પ્રસન્ન કરે તેમના તે
 “ અધિકાર કે પ્રભાવમાં હું ન્યૂનતા ઈચ્છું તો નરકનો અધિકાર થાઉં.
 “ મહારાજ, એમનો એ અધિકાર અને પ્રભાવ અખંડ અને અચલ
 “ રહ્યો ને એમની પાસેથી નિત્ય અમારી પાસે આમના આમ પ્રસન્ન
 “ થઈ આવતા આપને જોવાનું અમારું સદ્ભાગ્ય એવું જ અચલ રહ્યો.”

મહારાજ પુષ્કળ હસ્યો અને સામંતને ફેલાવા લાગ્યો: “ સામંત,
 “ જોઈ આ પ્રધાનની દુશળતા ? મને પ્રસન્ન કરવાનું કામ પ્રધાનનું
 “ પોતાનું, તે એણે આમ રાણીને માથે નાંખી દીધું ! ભલે, એ
 “ એમ પ્રસન્ન થાઓ; હું હવે મહારા મનની વાત ફેલાવા ઈચ્છું છું
 “ તેમાં પ્રધાનનું કામ છે અને તે કરતાં વિશેષ—સામંત !—ત્યારે
 “ કામ છે.”

સામંત—“ સેવક સાંભળવા તૈયાર છે.”

“ જરાશંકર, જે મ્હોટા કાગળ લાવ, તેમાં એક પર લખશે
 “ સામંત, અને એક પર લખ તું.” મહારાજે કહ્યું. જે જણે કાગળ
 લીધા, ને રાત્રીએ લખાવવા માંડ્યું.

“ લખો મહારા રાજ્યનાં જે અંગ—એક દારભારીઓ ને બીજું

“ ભાઈઓનું.” લખાયું.

“ લખો. રાત્રી અને ભાઈઓ તે એક, અને દારભારીઓએ
 “ સરત રાખવું કે ભાઈઓમાંથી કોઈ ગમે ત્યારે રાત્રી થાય
 “ પણ કોણ થશે તેની ખબર પડે નહીં, માટે બધા ભાઈઓને રાત્રી
 “ થવા જેવા કરી રાખવા કે અભિષેકકાળે આંધળાને આંખવાળો
 “ ન ગણવો પડે. લખો.”

જરાશંકર—“ લખ્યું, મહારાજ. અતિ ઉત્તમ લેખ લખાવ્યો.”

મહારાજ—“ વચ્ચે જોડશે નહીં. છાનામાના લખો. આ ભાઈઓએ
 “ એમ ગણવું કે રાજ્ય ગાદીવાળાનું છે તે માંડમાંડ તેની સાથે
 “ હલકું તો ત્રીજો ઈંગ્રેજ આંગળી ખુંપાવશે, ને આજ રાત્રીનો
 “ વારો આવશે તો કાલ રાત્રી બન્યે કે ન બન્યે આપણો વારો
 “ આવશે, ને રાજ્યમાં હશે તો કુવેથી હવાડે આવશે—માટે હુવાનું
 “ સોધું ન કરવું, ને રાજ્ય બહારના વાવના પેટમાં જશે તો તે
 “ કોઈને બાંધે નહીં આવે.” રાત્રી સામંત સામું જોઈ રહ્યો.

“ મહારાજ યથાર્થ કહો છો.” સામંત બોલ્યો.

મહારાજ—“ હા, કહું છું તો ખરું. પણ એ ખરું કહેલું ભાઈઓના
“ પેટમાં ખરું નહીં વસે અને રાજાઓને અને ભાયાતોને લહડવાનો
“ વારો ખીજાં રાજ્યમાં આવે છે તેમ આપણામાંયે આવશે એમ
“ મને શંકા રહે છે, આજ સુધીના રજવાડાઓ જુદા હતા, હવે
“ જુદા થશે. જો, રાજ્ય એકનું એક રહેવાનું ને તે રાજાએ
“ જાળવવાનું અને ભાયાતો અનેક ને દિવસે દિવસે વધવાના. આજ
“ સુધી વંધારે ગ્રાસ આપવો પડે તો રાજાઓ અને ભાયાતોનાં શસ્ત્ર
“ નવી ભૂમિ પેદા કરતાં ને તેમાંથી ભાયાતોને ગ્રાસ જતો. તમે એ
“ જણ આ બધા બોલ લખતા જવ—હવે તો ભૂમિ હશે તેટલી ને
“ તેટલી ને ભાઈઓ વધશે એટલે રાજ્યને ઘેર ખોટ પડશે ને રાજ્ય
“ નહાનાં થઈ જશે: આ રાજા અને ભાઈઓના વિરોધનું પ્રથમ મૂળ.
“ ભાઈઓને શસ્ત્રવડે લહડવાનું ગયું એટલે જલે કે લેખણે લહડશે,
“ એ લહડતાં જાતે નહીં આવડે એટલે કાયસ્થો અને મુત્સદ્દીઓ
“ કમાશે અને આખરે ઈંગ્રેજો ન્યાયાધીશ થશે—તેની ખુશામત, તેને
“ લાંચ, તે ગાળો દે તે વેઠવાની, તે લહડાવે તે પ્રમાણે લહડવાનું,
“ વગેરે હલકટ વૈશ્યકળાઓમાં અને વૈશ્યયુદ્ધોમાં સર્વ ક્ષત્રિયો—કાં
“ રાજાઓ અને કાં ભાઈઓ—ખુવાર થશે અને ખુવાર કરશે અને
“ પરાયાનાં પેટ ભરી તેમના ગુલામ થશે. લખો એ જણા કે મહારા
“ રાજ્યમાં એ ન જોઈએ.”

“ ક્ષત્રિયો વૈશ્ય જેવા કેમ થશે તે કહ્યું. હવે લખો કે
“ રજવાડાઓના રાજાઓ બ્રાહ્મણો જેવા થઈ જશે. તેમને ઘર ઢોર
“ બહાલાં થશે, તેમને જીવવું બહાલું થશે, તેમને મરવું અળખામણું
“ થશે, તેઓ જરાજરામાં ડરશે, તેમને વ્યવહાર નહીં આવડે, ને
“ બ્રાહ્મણો ભાંગ પીયે તેમ રજપુતો ખીજાં વ્યસન કરશે. લખો—એ
“ મહારા, રાજ્યમાં ન જોઈએ. શસ્ત્રની પ્રીતિ મટી એટલે આ થવું
“ નક્કી. એ પણ લખો.”

“ ક્ષત્રિય પુરુષો સ્ત્રીઓ જેવા થશે, તે લખો. ‘ હાય ! હાય !
“ પુત્ર કેમ ન થયો ? ’ તેની તેમને ચિંતા પેસશે. બહાર યુદ્ધ કરવાનાં
“ મઠ્યાં અને જોવા સાંભળવા મઠ્યાં એટલે ઘરમાં પોતાની સ્ત્રીઓનાં
“ યુદ્ધ જોશે, ઝાઝી. સ્ત્રીઓ પરાણી તેમાં એકને બહાલી ને બીજાને
“ અળખામણી કરશે, બહાલી સ્ત્રીઓનો પક્ષ કરી તેની સખી જેવા
“ થઈ બીજા સ્ત્રીઓ સાથે તેની સાસુ જેવા થઈ લહડશે, માજી રાજાઓની

“ અને ભાઈઓની સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓપેડે કનડશે, સ્ત્રીઓમાં મગ્ન થઈ પોતે
 “ સ્ત્રીરૂપ થશે, અને ઘરમાં, ઘરબહાર, અને અનેકધા રાત્રીઓ સુદ્ધાંત
 “ રજપુતો સ્ત્રીની કૃપાઓ આચરશે અને પુરૂષો ખીલ્લ થશે—બહારનાં
 “ માણસો અને હલકા નોકરો તેમના પુરૂષો થશે. લખો.”

સામંતની કલમ અટકી, તેની આંખમાંથી આંસુધારા આવી.
 “ મહારાજ, હવે મહારો જીવ ગભરાયો—મને તમારો વર્તારો ખરો
 “ લાગે છે—ચારે પાસના રાજ્યમાં આ થતું જોઈએ છીએ—મહારાજ,
 “ હવે તો—”

મહારાજ—“ હે મૂર્ખ, એટલામાં સ્ત્રી જેવો થઈ ગયો?”

જરાશંકર—“ સામંતસિંહ, જલદવાસ્થળી જાતે જોઈને પછી કૃપણ
 “ સ્વધામ ગયા છે—ક્ષત્રિયો હલકવાનું તો ગયું—પણ આવો સમય
 “ જોઈ, ધૈર્ય રાખી, અને તે ઉપાય યોજવા એ ધર્મ સર્વ પુરુષોનો છે
 “ તે ક્ષત્રિયોનો હોય એમાં શી નવાઈ? શિવશક્તિનો રચેલો પ્રલયકાલ
 “ પુરો થયો તે જોઈ પછી નારાયણ ખોડ્યા છે.”

મહારાજે જરાશંકરનો ખલો થાખલ્યો: “ સાબાશ, મહારા પ્રધાન!
 “ સામંત, આ તહો અને જરાશંકરે કહ્યું તે પણ ભેગેભેગું લખ અને
 “ રોતું છોડી પુરુષાતન ખતાવી હું લખાવું તે પણ લખ.”

સામંત—“ જેવી આજ્ઞા.” લખવા માંડ્યું.

મહારાજ—“ ક્ષત્રિયો શૂદ્ર જેવા થશે—તેમને લખતાં વાંચતાં નહી
 “ આવડે ને હલકા ધંધા કરશે, હલકાં કર્મ વ્યભિચાર આદિ સર્વ કરશે,
 “ પરજાતિની ખુશામત કરશે, હલકા કપટ કરવા શીખશે, ને છાનાં
 “ ખુન કરતાં શીખશે.”

“ હવે લખ કે ક્ષત્રિયો મ્લેચ્છ જેવા થશે—મ્લેચ્છના સર્વ દુષ્ટ
 “ વ્યવહાર—દીલ્હી વગેરેમાં જોઈએ છીએ ને સાંભળીએ છીએ તે—
 “ પશુદોષ, દુષ્ટતા, ક્રૂરતા આદિ તેમનામાં આવશે—પણ તેમના ગુણ
 “ તેમનામાં નહી આવે. લખ, લખ, કે, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, સ્ત્રી કે શૂદ્ર
 “ સર્વેના દોષ તેમનામાં આવશે—ગુણ એકેનો નહી આવે.”

“ હવે શું લખ્યું તે, સામંત વાંચી ખતાવ.”

સામંતે વાંચ્યું.

જરાશંકર—“ મહારાજ, આનો પ્રલયકાળ તો નહી આવે.”

મહારાજ—“ તું શું સમજે? આ પ્રલયકાળનો યુગ ખીલ્લ રાજ્યોમાં
 “ બેસી ચુક્યો છે—એક રત્નનગરીમાં સત્યયુગ પ્રવર્તે છે.”

જરાશંકર—“ ને હજી પ્રવર્તશે.”

મહારાજ—“ સામંત, પ્રવર્તશે—જે તમે સહ આશ્રય આપશો ને
“ સહ પુરુષપ્રયત્ન કરીશું તો તે છેલ્લે સુધી પ્રવર્તશે. તેના ઉપાય બતાવું?”

સામંતે નિઃશ્વાસ મુક્યો. “ મહારાજ, સમુદ્રે મર્યાદા મુકવા માંડી
“ ત્યાં માણસ શું કરશે?”

મહારાજ—“ અરે જા! મહારા ભા! લખ, લખ, હવે લખાવું તે.”

સામંત—“ બોલો, મહારાજ!”

મહારાજ—“ હવે સહિના ઉપાય કહું છું.”

“ પ્રથમ, લખ કે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ તો નહીં આવે, પણ યુદ્ધકળા
“ પૃથ્વી નીચે ઉડી ખાણમાં રાખી મુકી હશે તો આજ નહીં ને
“ બસે વર્ષે કામ લાગશે, જરાશંકર રામાયણ ને મહાભારતનાં બુદ્ધિરત્ન
“ આજ કામ લગાડે છે; બ્રાહ્મણોએ હજારો વર્ષ ગોખણીયા ગોખી ગોખી
“ રાખેલાં તે આજ તેમાંથી કામે લગાડે છે. આપણા ક્ષત્રિયોએ પણ
“ હવે એ માર્ગ લેવો. માણસ સાથે લહડવાનું બંધ થાય તો આપણા
“ જંગલમાં સિંહ વાઘ લહડવાને બહુ પડ્યા છે—તેની સાથે લહડવું,
“ જીવવું બહાલું થઈ ન જાય માટે તેની સાથે લહડીને મરવાની ટેવ
“ રાખવી, ને હથીયાર અવનવાં જે થાય તે સચોટ વાપરવાની
“ આવડ રાખવી. આ કામ સારું મહારા જંગલનો ભોગવટો મહારા
“ ભાઈઓને સોપું છું. ભીલટોળીને કે પરદેશીઓને તેમની અને
“ રાજની રજા વગર એ જંગલમાં શીકાર કરવાનો નહીં, ઈંગ્રેજો
“ અતિથિ થઈ આવે ને આંખની શરમ પડે તો શીકાર કરે પણ
“ મહારા ભાઈઓ કે છોકરાઓ વગર એકલો ન કરે. મહારી ગાંદીના
“ વારસો આ કામમાં અગ્રેસર રહે ને માથું બહાલું ન કરે. એક
“ રાજ મરે તો બીજે તૈયાર રાખવા જેવા મહારા ભાઈઓને રાખવા.
“ મહારા ભાઈઓનાં શસ્ત્ર સારાં રાખવાં અને એમને આ કળામાં
“ ભોમીયા રાખવા એ મહારા વારસોનું કામ, ને હવે માણસોની લહડાઈમાં
“ ચહડી મહારી નોકરી કરવાનું મથ્યું તેને સટે મહારા ભાયાતો આ
“ નોકરી કરે. પરદેશમાં યુદ્ધકળા શીખવા યુદ્ધ કરવા અથવા જ્યાં
“ માથું કોરે મુકી રજપુતનું કામ કરવું પડે ત્યાં મહારા વારસે
“ ભાયાતોને મોકલવા ને તેમણે જવું—આ શીકારનાં ઉપરાંત.”

સામંત પ્રસન્ન થયો, “ વાહ, મહારાજ વાહ!”

જરાશંકરે મુખ ખગાડ્યું. “ મહારાજ ! રાજને વારસો સાથે
“ શીકારમાં મોકલવા, અને નકામું મૃગયાવ્યસન પાડવું એ માર્ગમાં મને
“ બહુ અધર્મ અને વિપરીત પરિણામ લાસે છે—”

મહારાજે ધૈર્ય જોઈ અટકાવ્યો: “ બસ, બસ, બ્રાહ્મણ, એ તું
“ ન સમજે—લખાવું તે લખ ને મહારી આજ્ઞા બરોબર પળાય તે જોવું—
“ તને મહારી આજ્ઞા છે. આપણે તકરારો કરવા નથી જોઈ. માત્ર કહું
“ તે લખો ને તે પ્રમાણે કરો.”

જરાશંકર—“ જેવી આજ્ઞા.”

મહારાજ—“ બીજું. લખ. લાયાતો અરસપરસ હહડે ત્યારે મહારા
“ ધર્માધિકારીયો છે જ. પણ તેમને રાજ્યસાથે વાંધો પડે ત્યારે પંચ
“ નીમવા. પંચમાં એક મહારો પ્રધાન, બીજો પંચ રાજના હુવરો
“ મુકીને પછીથી જે રાજના વારસ થતા હોય તેમાંથી ઠાવણી ઉમરનો
“ લાયાત, ત્રીજો પંચ વાદી કે પ્રતિવાદી લાયાત જેને નીમે તે
“ લાયાત—મુત્સદ્દિ નહી, —એ ત્રણ પંચ એક મતે થઈને જે ચુકવે તે
“ છેવટનો ન્યાય; ત્યાં તકરારી લાયાત જાતે કે પોતાના જુના કારભારી
“ સાથે આવે ને સંસ્થાનમાંથી દફતરી આવે. પંચનો એકમત થાય
“ નહી તો ફરી પંચ નીમવા, તેમાં પ્રધાન જાતે જોસે કે બીજાને નીમે,
“ અને બીજા દશ વૃદ્ધ લાયાતોનાં નામ લાયાતસમસ્ત વધારે મતથી
“ દે તેમાંથી જે જણને રાજ્ય તરફથી કબુલ કરવા ને એ ત્રણ પંચ
“ એકમત થાય કે ન થાય પણ વધારે મતે જે ચુકવે તે ન્યાય.
“ મહારા લાયાતોમાંથી વૈશ્ય યુદ્ધ દૂર રાખવાનો આ શીવાય બીજો
“ માર્ગ નથી. ”

“ ત્રીજું. લખો. લાયાતો રાજ્ય શીવાય કોઈને ત્યાં ગ્રાસની જમીન
“ વેચે કે ગીરવે નહી, અને ધણીધણીયાણી અને દીકરો એમ ત્રણ
“ જણ જેટલી વસ્તીને ખાવા પુરતો ગ્રાસ રહે નહી ત્યારે તે જમીન
“ દરબાર વેચાતી લે.”

“ ચોથું. હવેથી નવા ગ્રાસ આપવા વખત ગ્રાસ લેનારને રાજની
“ મરજ પડે તેટલી જમીનને ઠેકાણે જમીનની કીંમતથી જેવડા પધસા
“ આપવા ને તેટલી જમીન રાજ્યમાં રાખી બાકીની જમીન આપવી. ”

“ જે ગ્રાસીયો રજપુતની કળાઓ ન શીખે અથવા રજપુતાઈ
“ મુકી બીજા વર્ણનો કે સ્ત્રીનો આચાર પકડે અથવા ઉપરની સરતો તોડે
“ તેને લાયાતસમસ્ત પાસે ન્યાય ચુકવાવી તેઓ દરારે તેટલા તેના

“ ગ્રાસના ભાગ ઉપર દરબારી મહેસુલ મુકવો—આ ન્યાય લાયાતો
 “ પાસે મુકવાવવો—રાજ ન મુકવે. જે ગ્રાસીયા રાજવિદ્યા નહી શીખે
 “ તેને પણ આજ શિક્ષા. બાકી જે અપરાધો સટે ગ્રાસ જમ કરવાનો
 “ દરબારને અધિકાર છે તે રૂહેશે જ.”

“ છેલું. લખ. આ મરણ પરણના દાવા ને કર દરબાર લાયાતોના લે
 “ છે તે હવેથી માફ; પણ સટે જ્યારે ગાદીપર નવા રાજનો અભિષેક
 “ થાય ત્યારથી દરેક લાયાતના ગ્રાસનો પચાશમો ભાગ રાજને વર્ષોવર્ષ
 “ રૈયત પેઠે મહેસુલ આપવા માંડે. દરેક અભિષેકનો આ નજરાણો.
 “ લાયાતો રાજઓનાં આયુષ્ય વધારે રાખશે તો તેમનાં નજરાણાં
 “ વધશે નહી. રાજઓ વહેલા ને વધારે મરશે તો નજરાણાં આવી
 “ રીતે વહેલાં વધશે; આ શીવાય બીજું દરબારનું લાગું નહી.”

“ ખસ સંપૂર્ણ. જરાશંકર, આ લખેલું મહારા દફતરમાં રાખ.
 “ એક નકલ તારા દફતરમાં રાખ. અને મહારા પછીના રાજની અને
 “ તહારા પછીના પ્રધાનની બુદ્ધિમાં તે ઠસાવજે. સામંત, હાલ તો મહારે
 “ પુત્ર નથી એટલે મહારો વારસ તું છે અને તહારે પણ પુત્ર નથી
 “ તે જે થાય તે ખરું. આ મહેં કહ્યું તેમાં બધાંનો લાભ છે—માટે
 “ સર્વ ગ્રાસીયાઓ પાસે તે કબુલ કરાવ, અને તેમને સઉને ફહેજે
 “ કે મહારાજને આ વાતમાં બહુ ચિંતા છે ને યુગ બદલાયો તે પ્રમાણે
 “ રાજ્ય અને રજપુતાઈ જળવવાં હોય તો આ ઉપર સઉ સહી
 “ કરો. સઉને ફહેજે કે પુત્રવિનાના મહારાજની જાતને રાજ્યના અને
 “ ભાઈઓના લાભ વિના બીજો લાભ આમાં નથી. વળી ફહેજે કે
 “ મહારાજના નિઃસ્વાર્થપણા ઉપર તમને કંઈક પણ અવિશ્વાસ આવતો
 “ હોય તો આ પત્ર ઉપર તમારી સહી લેવાની સરતે મહારાજ, પોતાનું
 “ રાજ્ય છોડવા, અને તે છોડી તમે ફહો તેને રાજ્ય આપવા તૈયાર છે.
 “ મહારાજ રાજ મટી લાયાત થઈ આ સરતોએ લાયાતપણું કબુલ
 “ કરશે ને રજ આપશો તો રાજ્યનો લાયાત મહારાજ જે કોઈ રાજ
 “ થાય તેના રાજ્યના હિત સારું હજી પણ બીજી સરતો સ્વીકારી પોતાને
 “ પુણ્યવાન માનશે. પણ તે લાયાત થયો નથી ત્યાં સુધી એ
 “ સરતોની વાત સરખી કરવી એને છાજતી નથી. જા, સામંત, જા.
 “ રાજ્યનું હિત જળવવા મહારાજ રાજ્ય છોડશે અને સામંતને અથવા
 “ હલકામાં હલકા લાયાતને રાજ્ય સોંપી તેનો લાયાત થઈ મહારાજ
 “ સેવા કરશે. જા, સામંત, જા. એવો કાલ આવશે કે જ્યારે આ

“ કે દોઈ રાજ્યનો રાજ દહેશે કે હું રાજ્ય છોડું ને ખીજને આપું
 “ ત્યારે હજિજ બચ્ચાને નિમિત્ત મળશે ને દહેશે કે તમે રાજ્ય છોડ્યું
 “ તો સ્વતંત્ર છો, પણ છોડીને ખીજને આપી બધી પ્રજાની પ્રજા
 “ સોંપવા તમને અધિકાર નથી—માટે એ અધિકાર તો અમારો છે
 “ તે તમે લવ ને ખીજને નહીં આપવા દેતાં અમે જ તમારે ઠેકાણે
 “ બેસશું. રાજ્યનું દાન કરી દેવાનો કાળ છે ત્યાં સુધી તેમ કરી
 “ રાજ્યનું કલ્યાણ મને કરી દેવા દે.”

જરાશંકર—“ મહારાજ, છે તેમનું તેમ ચાલવા ઘો—”

મહારાજ—“ બસ, જરાશંકર, બસ. જે વચન મહારા મુખમાંથી
 “ નીકળ્યું છે તે મહારા અધિકારીઓએ આજ્ઞા સમજવી. એમાં મને
 “ અત્યંત હાનિ હોય તો તે મંદ સ્વીકારી છે ને મહારા ભાઈઓને
 “ વાસ્તે હું તે ખમીશ. ભાયાતો એથી ઉલટું સમજે તો તેમને
 “ વિશ્વાસ આણવા સામા ત્રાજવામાં હું મહારું રાજ્ય આપવા તત્પર
 “ થાઉં છું. રાજ્યના હિત વાસ્તે રાજ્યનો ત્યાગ કરતાં મને અટકાવવા
 “ દોઈનો અધિકાર નથી. મહારી રાણીને અધિકાર હોય તો તેને તો
 “ તે જોઈતું જ નથી. સામંત, જા—અને સર્વ ભાઈઓ જેનું નામ દે
 “ તેને પ્રાતઃકાળે મહારી કહેલી સરતે આપી દેવા તત્પર છું.”

સામંત—“ મહારાજ—”

મહારાજ—“ બસ. આ આનંદના અવસરમાં એક પળનું વિદ્ય
 “ ન જોઈએ. જા.”

સામંત—“ મહારાજ—”

મહારાજ—“ બસ. જા. આજ્ઞા છે.”

સામંત—“ મહારું સાંભળો નહીં ત્યાં સુધી આ આજ્ઞા પાળવી
 “ સુવ્રતવી રાખવી એ આપના ભાયાતોનો અધિકાર છે.”

મહારાજને હસતું આવ્યું. “ ચાલ, બોલી જા—પણ હું
 “ બોલજે—માથા ન કરીશ.”

સામંત—“ મહારાજ, આપના ભાઈઓ વગરસરતે આપની
 “ આજ્ઞા પાળે છે અને આપના વાક્યમાં અધર્મ હોય નહીં એવી
 “ સદા રાખે છે. છતાં આજ્ઞાથી પળાવતું મુઠ્ઠી દેઈ તેમની સંમતિ
 “ માગવી, અને રાજ્ય છોડવાની સરત કરી તેમનો આપના વચન
 “ ઉપર અવિશ્વાસ થશે એમ જણાવતું—આ સર્વ આપના ભાઈઓની

“ રાજભક્તિ ઉપર આરોપ મુકવા જેવું છે. આ આરોપને પાત્ર થવા
 “ જેવું તેમણે કંઈ કર્યું નથી, રત્નનગરીના ભાયાતો પોતાના રાજાઓ
 “ આપે તે લેતા આવ્યા છે, રાજાઓ માગે તે આપતા આવ્યા છે, અને
 “ પરાપૂર્વનો આ આપણો કુળાચાર તોડવાનો આરંભ કરવો અને તે
 “ મહારે હાથે તોડવાનો તે યોગ્ય નથી. ભાઈઓ મને દુષ્ટ ગણશે.
 “ મહારાજ, આપની આજ્ઞામાં અમને આનંદ છે, સંમતિ અને સરતો
 “ ફહાડી નાખો.”

મહારાજ—“ સામંત, મહારા ભાઈઓ ગઈ કાલે મહારા શબ્દ
 “ ઉપરથી માથું આપવા તૈયાર થયા હતા; છતાં હું તેમના ઉપર આવો
 “ આરોપ મુકું તો મહારા જેવો કૃતદ્વ કોઈ નહી ફહેવાય. પણ ઘણો
 “ વિચાર કરી આ કામ કરું છું તે સાંભળ—લખવાની જરૂર નથી—
 “ મનમાં સમજજે, રાજ્ય બદલાય ત્યારે સર્વે પ્રજાએ સાવધાન રહેવું
 “ પડે છે, તેમ યુગ બદલાય ત્યારે રાજાએ સાવધાન રહેવાનું છે. કુળે
 “ કુળે કુળાચાર અને યુગે યુગે યુગાચાર. સામંત, આતુર્માસમાં વાદળાના
 “ અંધકારથી સૂર્ય છવાયેલો હોય એવા દિવસ તને લક્ષમાં હશે.
 “ તે દિવસે ન સમજાય અપોર અને ન સમજાય સાંજ, અને અરણ્ય
 “ કે રણમાં હાઈએ ત્યારે ન સમજાય પૂર્વ કે પશ્ચિમ ! આવે પ્રસંગે
 “ ડાહ્યા માણસે પળવાર ઉભાં રહી ચારપાસ આંખ ફેરવવી ને જેવું,
 “ કે પૃથ્વીના કીચા છેડાપર જુદી જાતનો અંધકાર ઉદય પામે છે ને
 “ વધે છે, તે ઉપરથી પૂર્વદિશા અને સંધ્યાકાળ ઉભય સમજવાં. તે
 “ કાળે નિત્યનો સૂર્ય દૃષ્ટિને જ્ઞાન આપતો નથી. તેમ જ આવા રાજપરિવર્ત
 “ અને યુગપરિવર્તને પ્રસંગે કુળાચાર અને યુગાચારથી દૃષ્ટિને
 “ જ્ઞાન મળતું નથી, આવે કાળે તો નવા યુગનો અંધકાર અથવા
 “ તેજ જે હોય તે કેળી પાસથી આવશે તે સત્વર જાણી લેઈ તે
 “ પ્રમાણે માર્ગ લેવાનો વિચાર કરવો, કારણ જે શંકાઓ અને સમાધાન
 “ કરવા ઉભો રહ્યો તો એ અંધકારની રેલ જોતાજોતામાં જગતને
 “ અને તને છાઈ દેશે અને પછી કોઈ માર્ગ દેખાડવા નહી આવે.
 “ ઘડીઘડીમાં જોતાજોતામાં જેમાં ભાગ્યચક્રો બદલાઈ જાય છે તેવા
 “ યુદ્ધના પ્રસંગોના અનુભવવાળા આપણા રાજાઓ અને ક્ષત્રિયોની દૃષ્ટિ
 “ આવે સમે તીવ્ર થાય છે અને તેવે કાળે જુના આચારો શોધવા
 “ જવું એ તો ઘરમાં ને ગામમાં સર્વત્ર લહાય લાગી રહી હોય ત્યારે

“ઘરમાં પડી રહેલા પણ ચારે પાસ સળગવા માંડેલા બાપદાદાના
“જુના પેટીપટારા શોધવા જવા જેવું છે. હવે જોલ.”

સામંત:—“ભલે મહારાજ, હુલાચારને પડતો મુકો પણ આ
“આરોપ અને અવિશ્વાસનું કારણ શું?”

મહારાજ—“સામંત, સાંભળ. જે વૈશ્યયુદ્ધની રેલ ચારેપાસ
“આવી રહી છે તે આ ભૂમિમાં ન કરે નારાયણ ને આવે તો તે રેલમાં
“જુદતાં આપણાં માણસો અને તે નહીં તો તેમનાં સંતાન—પેલા દુષ્ટ
“કર્ણુ વાઘેલાના દીવાના દીવાન પેઠે—આ નવી બાદશાહીનું વાદળ
“આ નગરી ઉપર ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરશે, અને જે એવો પ્રયત્ન કરે
“એવા તેઓ અધમ થશે તો મહારાજની આજ્ઞાને એકપક્ષી અને
“અન્યાયમય શાસનની ઉપમા આપતાં તેમને ડરાવનાર વસ્તુ દેઈ રહી?
“આજ નહીં તો કાલ ને કાલ નહીં તો પરમ આ નિમિત્તે ઈંચેજને
“હાથે આપણું ઘર ઉઘાડું થવાનો પ્રસંગ આવશે, અને કરેલાં કામ
“ન સમજતાં રાજા અને તેના બાયાતોની પ્રીતિની કલ્પના કેમ થશે?
“એ પ્રીતિ ઉઘાડી રહે અને નવા યુગના જુના યુગના સંઘર્ષ કામ
“લાગે એવું આજથી કરી મુક.”

“સામંત, હું અપુત્ર છું ત્યાંમુધી તું મહારો વારસ છે—દેહનો
“વિશ્વાસ નથી—માટે આ મહારા મંત્ર હું તને બતાવું છું. આજ તું
“બાયાત છે—કાલ રાજા થાય, રાજાનું રાજ્ય અને બાયાતોના આસ-
“બેની વચ્ચેનો—બેને જોડનારો—તું મહારો બળવાન પુલ છે, ત્યારે
“ઉભયપક્ષનું સગપણ છે, ઉભયપક્ષનાં લાભહાનિમાં ત્યારે લાભહાનિની
“આશા છે—માટે આ કામે હું તને જ યોગ્યું છું—જુદ્ધિમાં અને
“ભક્તિમાં પણ ત્યારે જેવું પાત્ર મને ક્યાં મળશે?—માટે જા અને
“પ્રાતઃકાળમાં આવીને દહે કે આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ વાત થઈ ગઈ.”

સામંત વિચારમાં પડી આજ્ઞા માગી ગયો.

“જરાશંકર, તું બારે ચિંતામાં પડેલો દેખાય છે.”

“હા, મહારાજ ! આપે મ્હોરું સાદસ કર્યું.”

મહારાજે હસવા માંડ્યું: “રાજ્ય જોડવાનું કહ્યું તે કે દરજીની
“પેઠે આ બધો મહારા બાયાતોનો જામ્યો શીવ્યો તે?”

“બે વાનાં.”

“ હું રાજ્ય છોડું તેની તને શાની ચિંતા ! રજપુતો જોતાજોતામાં
 “ યુદ્ધકાળે મરવા તૈયાર થાય, તેમ મહાકાર્યને અર્થે રાજ્ય છોડે;
 “ માણસને લક્ષ્મી બહાલી કે જીવ ? સહિને જીવ લક્ષ્મી કરતાં વધારે
 “ બહાલો હોય છે—તે જીવને અમે ગણતા નથી તો લક્ષ્મી તો
 “ પગનો જોડો છે.”

જરાશંકર—“ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે મ્હોટી અને ગુણવાળી વસ્તુનો
 “ વિચાર માણસ કરે તેમાં તો શી નવાઈ, પણ ન્હાની અને ગુણવગરની
 “ વસ્તુનોએ વિચાર પૂર્ણ કરવો, યત્ન કરીને પરિણામ વિચારવો,
 “ તે વિચાર પંડિત થઈને કરવો, કારણ ઉતાવળથી કરેલાં દેખીતાં
 “ નકામાં કામનો વિપાક એવો થાય છે કે મરણસુધી શલ્ય પેઠે સાથે
 “ છે અને હૃદયને નિત્ય બાળી નાંખે છે.”

મહારાજ—“ શ્લોક બોલ, શ્લોક એનો.”

જરાશંકર—

“ ગુણવદગુણવદ્વા કુર્વતા કાર્યજાતમ્ ।
 પરિણતિરવધાર્યા યત્નતઃ પષિન્દતેન ॥
 અતિરમસકૃતાનાં કર્મણામાવિપત્તેર્ ।
 ભવતિ હૃદયદાહી શલ્યતુલ્યો વિપાકઃ ॥”

મહારાજ—“ ફરી શ્લોક બોલ.”

જરાશંકર નિઃશ્વાસ મુઠી ફરી શ્લોક બોલ્યો.

“ મહારાજ, આપે મહાન કુટુંબકલેશ ઉભો કીધો; મહારી સાથે
 “ પ્રથમથી જરાક તો મંત્રવિચાર કરવો હતો ?”

મહારાજ નરમ પડી બોલ્યો: “ જરાશંકર, ખરી વાત છે. તહારી
 “ સાથે મંત્ર કયો હતો તો સારું હતું—એ કરવું એ મહારો ધર્મ હતો,
 “ એમાં ના નહી. આ કોનો શ્લોક છે ?”

જરાશંકર—“ મહા અનુભવી મહારાજ ભર્તૃહરિનો.”

મહારાજ—“ રાજનું કહ્યું રાજ્યે કબુલ રાખ્યું. થયું તે થયું. ગઈ
 “ વસ્તુનો મહારાજ શોક કરતો નથી. પણ એ શીવાય બીજું બોલું
 “ મ્હે શું કર્યું તે કહે.”

જરાશંકર—“ આ કામ સીધેસીધું પાર ઉતરે તો એમાં રાજ્યનું
 “ કલ્યાણ છે તેની હું ના નથી કહેતો. પણ શત્રુના કીધાનો દરવાજો

“ તોડી પાડવો હોય ત્યારે દરવાજાની અને તેને તોડનાર હસ્તીના
 “ હુંબસ્થળની વચ્ચે ઉંટ રાખવું જોઈએ કે અતુલ બળ અને અનેક
 “ લક્ષ્મીના સ્થળરૂપ હુંબસ્થળમાં દરવાજામાં ધારવાળા ખીલા પેંસી ન
 “ લય અને ઉંટના નાશગી જે કામ થાય તેમાં હસ્તીનું બળિદાન
 “ આપનું ન પડે.”

મહારાજ—“ એ દૃષ્ટાંત કાંઈ લાગતું નથી.”

જરાશંકર—“ હસ્તી તે આપ અને ઉંટ તે આપનો પ્રધાન.
 “ મહારાજ, પારકા રાજાઓ સાથે તેમાં પોતાનાં રાજ્યમાં અનેક પ્રસંગો
 “ એવા આવે છે કે તેમાં કાર્યસિદ્ધિને અર્થે શત્રુના તેમ પ્રજાના શાપ
 “ અને પ્રહાર દોઈએ તો ખમવા જ જોઈએ. રાજ-હસ્તીનો દેહ આ
 “ શાપ અને પ્રહાર ખમવા જ્યાં ત્યાં આગળ ધરવો એ અનર્થ
 “ નીતિવિદ્ છે.* એ દેહ તો અત્યંત ગૌરવના દોઈ વિરલ પ્રસંગના વાસ્તે
 “ રત્ન પેઠે રક્ષણ કરી રાખી મુકવો જોઈએ અને આવા ઘડી ઘડી
 “ આવતા પ્રસંગોમાં તો આ પ્રહારો અને શાપોની વૃષ્ટિ વચ્ચે મહારા
 “ જેવાં ઉંટને જ ધક્કેલી દેવાં જોઈએ કે એક ગયું તો બીજું સંપાડાય.
 “ પ્રધાન એ રાજાની હાલ છે, કવચ છે, અને રાજાના ઉપર પડવાના
 “ પ્રહાર પોતાના અંગપર જે પ્રધાન ઝીલતો નથી તે પ્રધાન રાજાનો
 “ અને રાજ્યનો અધર્મી શત્રુ છે. આપ જ ફેટેતા હતા કે વીલાયતમાં
 “ પણ ‘રાજા પાપ કરતો નથી.’ એવો સંપ્રદાય એવ સાહેબે આપને
 “ સમજાવેલો હતો. રાજાને હાથે તો યશનાં કાર્ય જ સોંપવા—તે સર્વને

* The personalities of the present ministers are so insignificant, the covering shield they present is so transparent, that the monarch himself always shines through them. It appears to me dangerous for the future of the monarchical idea for a ruler, even with the best intentions, to show himself too frequently in public without a decent ministerial covering. Because this danger seems to me imminent and a fight with men of straw has no charms for me, I say, like Chamisso when the French were in Germany,

“ The situation has no sword for me. ”

—BISMARCK.

† “The King commits no sin.”

“ માન આપે, કીર્તિ આપે, દ્રવ્ય આપે, અને તેના બદલામાં, સર્વની
 “ પ્રીતિ લે. વીલાયતમાં શિક્ષા કરે ન્યાયાધીશ, પણ રાણીને કોઈનો
 “ વાંકો વાળ કરવા અધિકાર નથી, તે તો માત્ર ક્ષમા કરે: અપરાધીને
 “ ન્યાયાધીશ શિક્ષા કરે તે શિક્ષા રાણી સ્વીકારે—રદ ન કરે—પણ
 “ પોતાની કૃપાના સાગરની દહેરવડે શાંત કરે. રાજાને જે કાંઈ વિપરીત
 “ કહેવું હોય તે પ્રધાનના કાનમાં ફેરવે તે જગત્ જાણે નહીં ને જગત્ દે તે
 “ ગાળો ખાવાને સમર્થ હોય તે પ્રધાન, આમ કાનમાં આવે તે મંત્ર,
 “ અને તે મંત્રનો મંત્રી રાજાની જ આપેલી શક્તિ* રાજાની જ ઇચ્છા
 “ પ્રમાણે જગતમાં વાપરતાં સામા પ્રહાર સૂઝે; અને રાજા આવા કામમાં
 “ શું કરે છે, શું ધારે છે, અને એનું બીચારાનું કાંઈ ચાલે છે કે
 “ નહીં એ સર્વ વાતમાં સામાવાળાઓ તેમ પ્રજા કાંઈ કલ્પના જ ન
 “ કરી શકે ત્યારે સર્વની રાજા ઉપરની પ્રીતિની ધારા નિત્ય નિરંતર વહ્યાં
 “ કરે તો જ રાજ્યનું રાજ-અંગ અખંડિત રહે. મહારાજ, આપનું જ
 “ મને કહેલું વચન હતું કે રાજ્યના દેશકાળની એકતા વંશપરંપરાદ્વારા
 “ એક ભાવે રહેનાર રાજા રાખે છે. આ સત્યવાક્ય મહારા અંતર્માં
 “ જડેલું છે. મહારાજ, આ ક્રમે અખંડ રાખવા જેવો રાજવૃક્ષ તેને
 “ નિરંતર લોક-પ્રીતિના પાન શીવાય બીજો પદાર્થ કુપથ્ય છે, અને તે
 “ વૃક્ષ ઉપર અકાળે નહાના મહેટા ફુલાડાના પ્રહારો થવા દઈ વૃક્ષને
 “ કુત્સિત કરવું અયોગ્ય છે, માટે જ રાજાઓની જોડે પ્રધાનનો ખપ;
 “ અને તેથી જ જે રાજાઓ જાતે પ્રધાન થાય છે તે રાજ-અંગનું
 “ અંગત્વ હીન કરે છે. અનેક પ્રાણીયોના આશ્રયરૂપ રાજવૃક્ષને તો મહાન
 “ પવનના ઝપાટા શીવાય બીજાની સાથે યુદ્ધ જોઈએ જ નહીં. મહારાજ,
 “ આ ભાયાતોની સાથે આથડી મરવાનાં કામમાં આ મહારા ક્ષુદ્ર
 “ શરીરનો ઉપયોગ આપને કેમ ન સુઝ્યો? અને આ કાર્યમાં
 “ રત્નનગરીના રાજ-અંગને આગળ કેમ ધક્કેદ્યું? ”

મહારાજ આ સર્વ ભાષણ ઉત્સાહ, પ્રીતિ અને આનંદથી સાંભળ્યાં
 કરતો હતો—એની પ્રીતિ-આજ જરાશંકર ઉપર સોગણી વધી.

“ મહારી રત્નનગરીના પ્રધાનરત્ન ! તારું બોલવું ઉત્તમ છે—સત્ય
 “ છે—અને તે સર્વનો વિચાર કરી આ કામ મહે આરંભેલું છે. ભાયાતોનો
 “ ન્યાય ચુકવવામાં નિત્ય આથડી મરવાનું કામ કરવાના પંથમાં

“ મહે તને આ જ વિચારથી મુક્યો છે ને ઘણી સંભાળ રાખી એવી
 “ યોજના કરી છે કે રાજાઓને માથે ન્યાય અન્યાય કાંઈ એ આવે નહીં.
 “ રાજાએ ન્યાયનું કામ પ્રધાનો પાસે કરાવવું ને જાતે તેમાં પડવું નહીં.
 “ એનું કારણ આવું જ છે. જે ભાયાતોનું કામ રાજાઓના હાથમાં
 “ જરી પણ રાખ્યું હત તો મહારા વારસો અને મહારા ભાઈઓ વચ્ચે
 “ ઘડી ઘડી કુટુંબકલેશ થાત અને વંશપરંપરા સર્વ રાજાઓના
 “ અપયશનું મૂળ રોપાત. તે કામ મહે કર્યું નથી. અને હાલ આરંભેલા
 “ કામમાં એટલો ભાર છે કે મહારા સો પ્રધાનોથી તે થાય એમ નથી
 “ અને તહારા હાથીની સુંડ જરીક હલાવવાથી એ કામ સિદ્ધ થશે,
 “ અને એ હાથીનો મધ્વરાજરૂપ એક દંતુસળ ભાંગશે તો કાલ વહાણે
 “ ખીલે ઉગશે—પણ એથી એ તહારા હાથીના દીર્ઘ આયુષ્યમાં ખીલે
 “ સો વર્ષ ઉમેરાયાં સમજજે.”

“ હવે મહારે પ્રશ્ન કરવા જેવો આપે રાખ્યો નથી”—
 જરાશંકરે કહ્યું.

“ તો હવે આજ જા—અને થાય છે તે જોયાં કર—આજે ઘણું
 “ કામ કર્યું.”

જરાશંકર ગયો. સામંતને સંપેદ્યું કામ સિદ્ધ થતાં હકરતો પડી,
 શ્રમ પડ્યો; પણ મધ્વરાજના ઉપરનો મૂળ વિશ્વાસ અને પ્રેમ,
 અર્વાચીન વેશ્ય બુદ્ધિની નદીનો ઉદય થયા પહેલાંનું રાજભક્ત ક્ષત્રિયત્વ,
 આ યુગના બુદ્ધિવિરોધ અથવા બુદ્ધિવિભ્રમના અનેક રંગો વગરનાં—એક
 વાત જાણી સંતોષ માનનાર અને એક-રંગી-જુનાં માણસોનાં સરલ
 હૃદયો ઉપર સામંતનું પ્રેમાળ તંત્રિત્વ, તે સર્વને અંતે તે સર્વના પ્રેમ
 અને વિશ્વાસના સુપાત્ર મધ્વરાજે રાજભાગ કરવા કહેલું વચન, તે વચન
 એ પાળશે સ્વર્ગી નિશ્ચય-બુદ્ધિ, એ બુદ્ધિને લીધે આ કાર્યમાં રહેલા
 રાજ્ય-કલ્યાણ અને ગૌરવનું ભાન, અને એ વચનથી અનેકધા વધેલી
 રાજપ્રીતિ અને એ ભાનથી અને આ વચનના દૃષ્ટાંતથી વધેલી સ્વાર્થ-
 ભાગની સ્પર્ધા: આ સર્વ કારણોનું પરિણામ એ થયું કે મધ્વરાજનો
 મનોરથ તેના રાજભક્ત અને સદ્ગુણી ભાઈઓએ એક અક્ષર ખોલ્યા
 વિના અને એક અક્ષર ફેરવ્યા વિના સિદ્ધ કર્યો અને નીમેલા પ્રાતઃકાળના
 ઉદયની સાથે મધ્વરાજની આંખ ઉઘડતાં મેનારાણીએ સામંતે

ઘડારથી ફાડાવેલા આ શુભ સમાચાર રાજાને કહ્યા અને પતિને પ્રસન્ન કરવાનો પોતાનો અધિકાર સંસિદ્ધ કર્યો.

રાજા સામંતને મળ્યો અને ઉપકારમાં તેને ભેટતાં ભેટતાં બોલ્યોઃ
 “સામંત, આવી ભેટ છેલ્લી જ સમજાવે. આવું મોટું કામ હવે મહારે
 “કે તહારે કરવાનું રહ્યું નથી, અને જો કરવાનું આવશે તો નવા યુગના
 “રાજાને તેના ભાયાતો આટલો સત્કાર આપવાના નથી. હું હવે
 “ભરદરબારભરી મહારા ભાઈયોનો ઉપકાર માનીશ—રત્નગરીનું રાજ્ય
 “અને તેનો રાજા એમના પાડનો બદલો વાળી શકે એમ નથી.”—
 સામંતને વીદાય કરી રાણી પાસે ગયો, ને યાદ આવતાં બોલ્યોઃ

“રાણી, મહારા પ્રધાનને આખી રાત નિદ્રા નહીં આવી હોય.
 “આપણા વિશ્વાસુ ભક્ષણ સાથે તેને સત્વર ફાડાવ કે ઉંટ ને હાથી
 “જે કુશળ રહ્યાં ને દરવાજો એની મેળે ઉઘડ્યો.” રાણી તે પ્રમાણે
 કરવા ગઈ એટલામાં રાજા મનમાં બોલ્યોઃ “યશનું અંગ રાજા ને
 “અપયશનું અંગ પ્રધાન—એ વાત નવી જાણી. ગાળો અને શિક્ષા પ્રધાન
 “ઉંટની પેઠે ખમે—એનો એને બદલો શો ? રાજાએ પોતાની સ્વતંત્રતા
 “ઓછી કરી, પોતાની ઈચ્છા અને શક્તિ પ્રધાનને વશ રાખી,
 “આ પરગૃહથી આણેલા પ્રધાનરત્નના શિષ્ય બનવું એ સંપ્રદાય હવે
 “સમજાયો. જ્યાં એ સંપ્રદાય પળાય નહીં ત્યાં પ્રધાનને ઉંટને સ્થળે
 “વાપરવો અશક્ય છે; એ સંપ્રદાયની ક્રિયાવડે જ રાજા પ્રધાનનું મૂલ્ય
 “જાણે છે, કૃતજ્ઞતા બતાવે છે, અને પ્રધાનની પ્રધાનતાના દુઃખનો
 “બદલો જે જાતના સુખથી વળે તે સુખ આપે છે—ખરી વાત છે.
 “પ્રધાન રાજ્યકાર્યનું ઉંટ—આ મહારા ગૃહકાર્યની સાંઠણી આવીઃ—
 “એ ઉલ્લય રત્નને તેમના કાર્યમાં સરખીરીતે વશ રહેવું એ જ મને
 “ઘટે છે.”

મેના રાણી આવી. રાત્રે રાજાએ તેને પોતાની ચિંતાનું કારણ
 અને તેના ઉપાયની સાધના કહી દીધાં હતાં. અત્યારે હાથી ને ઉંટની
 વાત સમજાવી. સમજાવતાં સમજાવતાં કહ્યુંઃ “રાણી, આ ઉંટ રાજ્યનું
 “મહામૂલ્યવાન રત્ન છે—તે જો આજ આ કામમાં યોજ્યું હત
 “તો તહારે નક્કી જાણવું કે અત્યારે આ દરવાજો ઉઘાડ્યાના સમાચારને
 “ઠકાણે ઉંટ મરી ગયાના સમાચાર આવ્યા હતા. ખરે, પ્રધાનોની
 “રાજાએ બહુ રીતે જાતે ચિંતા કરી કાળજી અને રક્ષા કરવા જેવું
 “છે—જે રાજા પોતાના પ્રધાનની દયા આણતો નથી તે દુષ્ટ છે. જો

“પ્રધાનમાં ન પરવડે એવો અવગુણ હોય તો તે પ્રધાનને તરત ફેલાડવો,
 “પણ રાખવો તો એને સર્વથા રક્ષવો અને એના ચિંતાભારમાં રાત્ર
 “અને તેના કુટુંબીઓ તરફથી નવો ભાર ન ઉમેરવો. પ્રધાનનું કામ
 “રાત્ર ઉપર અંકુશ રાખવાનું છે તો તેના કુટુંબીઓને નિયમમાં
 “રાખવાનું હોય તેમાં શી નવાઈ? આથી ઘણું સ્થળે રાજકુટુંબ અને
 “પ્રધાન એ વચ્ચે વિરોધ હોય છે ને પ્રધાન પોતાની ચિંતામાં
 “રાજ્યનું કલ્યાણ યોગ્ય રીતે કરી શકતો નથી. રાણી, માટે સરત
 “રાખવી કે આપણા કુટુંબમાંથી કે સેવકવર્ગમાંથી કોઈ પણ પ્રધાનની
 “આજ્ઞા લોપે નહીં અને એના વિરુદ્ધ આચરણ કરે નહીં.”

“મહારાજ, રાજ્યકાર્યમાં પ્રધાન આપનું અંગ છે—તેને અમારા
 “દોષ લાગુવા અને સુધારવા પૂર્ણ અધિકાર છે તે વાપરવામાં તેને ઉદાર
 “આશ્રય આપજો અને આ રંક દાસીની કાંઈ ભુલો થઈ હોય તે
 “આપને મુખે એ કહી દે એટલું એના મનને બળ આપજો.” રાણી
 જોડી.

મહારાજ—“પ્રધાનજના રાજ્યકાર્યમાં તું તેને પ્રતિદેશ ન થતાં
 “જાતે હરકત વેઠી આશ્રય આપે છે તે વીશે તે ઘણી ઘણી વાર
 “મહારી પાસે ત્હારો ઉપકાર માને છે અને બીજા રાજ્યની પેઠે આ
 “રાજ્યમાં અંતઃપુરનો તેને વિરોધ નથી—તેના સામે ખટપટ નથી,
 “એટલું જ નહીં પણ રાજ્યનું હિત ધારી તેણે કરેલી આજ્ઞાઓ
 “પાળતાં રાણીજને દ્રવ્યસંબંધી હાનિ પહોંચે છે તે છતાં તેમની
 “અનુદેશતા છે. માટે પ્રધાન પોતાને ધન્યભાગ્ય માને છે.”

રાણી—“આપના છત્ર નીચે બેસી એટલો ગુણ ન લઈએ તો
 “અમારા કુળને લાંછન લાગે.”

મહારાજ—“ઈશ્વરની કૃપા હોય છે ત્યારે સર્વ વાનાં યથેષ્ટ હોય છે :
 “અને સર્વની શુદ્ધિઓ ઉત્તમ થાય છે. એ કૃપાના પ્રવાહને સાધારણ
 “રીતે માણસો બાવ્યનો પ્રવાહ કહે છે. રાણી, ત્હારી અને મહારા
 “બાઈઓની શુદ્ધિ મહારા ઉપર ઈશ્વરની કૃપા સૂચવે છે.”

રાણી—“મહારાજ, એ બાઈઓની સદ્શુદ્ધિનો આપે બદલો
 “વાળવો જોઈએ. રાત્રઓનો દોષ અને રાત્રઓના પ્રસાદ નિષ્ફળ
 “જવા ન જોઈએ.”

મહારાજ—“બાઈઓનો બદલો વળાય એમ જ નથી. એમણે
 “મહારું એવું મહાભારત કામ કર્યું છે.”

રાણી—“તેમના મનમાં કંઈ વાસના છે તે પૂર્ણ કરો તો તેઓ
“પ્રસન્ન થશે—મહારો આત્મા પણ પ્રસન્ન થશે.”

મહારાજ—“એવું શું છે?”

રાણી—“આપ વચન ઉચ્ચારો કે માગ્યું મળશે તો કહું.”

મહારાજ—“રાણી, માગનારની ઈચ્છા જાણ્યા વિના જ—માગીશ તે
“આપીશ—એવા બદ્ધમુષ્ટ ભાવી વરનું પ્રથમથી દાન કરવું એ વ્યવહાર
“સત્યયુગના દેવતા પાળતા, બ્રહ્મા એવાં વરદાન કવચિત્ કરતા અને
“શિવજી ઘણીવાર કરતા; પણ તે જગતના કર્તા અને સંહર્તા હતા.
“એટલે તેમનો તેવો અધિકાર નીભતો, પણ જગતનું રક્ષણ કરનાર
“વિષ્ણુ એવું વરદાન કદી કરતા ન હતા, અને અમે રાજાઓના
“ધર્મમાં રક્ષણ કરવું એ વિષ્ણુનો અંશ છે. વળી જો, દૈત્યોને વામન
“સ્વરૂપ ધરી વિષ્ણુએ શીખવ્યું કે આવાં વરદાન તમારે ન કરવાં.
“માનવીઓને શ્રી રામચંદ્રજીએ વગર બોલ્યે શીખવ્યું કે દશરથજીએ
“કૈકેયીને વરદાન કર્યું એવું તમે કરશો તો દશરથજીનાં જેવાં દુઃખ
“પામશો. રાણી, સૂર્યવંશના શિરોમણિ રામચંદ્રજીનો ઉપદેશ તેમનાં
“સૂર્યવંશી છોરુ ન પાળે એમ થાય?”

રાણી હસી પડી. “મહારાજ, પ્રીતિના અંધનમાં આ પુરાણોના
“આધાર ન ચાલે.”

મહારાજ—“તહારે પ્રીતિનો આધાર જોઈતો હોય તો કહે કે
“મહારી પટરાણીનો અધિકાર વધારે કે તહારો?—પટરાણીને પુછ્યા
“વિના તને વરદાન અપાય ખરું?”

રાણી—“હું તો એમ જાણતી હતી કે આપને હું એક જ
“રાણી છું.”

મહારાજ—“તમે પરસ્પર દહડો નહી, માટે મહેં આજસુધી મહારી
“પટરાણીનું નામ તહારી પાસે દિધું નથી.”

રાણી—“ત્યારે હવે તો અમારાં એ બહેનનું નામ જાણવવા
“જેટલાં અમને ભાગ્યશાળી કરો, ને અમે તે ભેગાં રહ્યું જાણીએ છીએ
“કે નહી તેની કસોટી કરી જુવો તો ખરા.”

મહારાજ—“એ તો એ ત્રણ નામ દેવાં પડે એમ છે—”

રાણી—“ત્યારે તો જાણ્યા વગર રહું તો અન્ન ગળે ન ઉતરે.”

મહારાજ—“ તમે તે સર્વને ઓળખો છો.”

રાણી—“ મહારાજ, બોલી દો હવે.”

મહારાજ—“ ખેલો મહારી બુદ્ધિ—એ મહારાં નહાનપણનાં પટરાણી.
“ એને પુછ્યા વિના તો કાંઈ થાય જ નહી. બીજાં રાણી આ રતનગરી
“ —એમના મંત્રની બાંધછોડ કરવાનો ધર્મ તુકું ને તમને વધારે
“ બહાલાં ગણું એમ ન થાય એવો તેને વશ છું. ત્રીજી રાણી મહારી
“ રણભૂમિ—તે બોલાવે ત્યારે તમને, ઉઘતાં હો તો ઉઘતા ને રોતાં હો
“ તો રોતાં મુકી જવું પડે. પછી તમે—તે ત્રણે તમારી વડીલ બહેનોને
“ પુછ્યા વગર તમને કંઈ પારિજાતિક આપું તો આ ત્રણે રાણીઓ
“ સ્વભામાના કરતાં મોટું રુસણું માંડે ને અમો સૂર્યવંશીઓમાં
“ શ્રીકૃષ્ણ જેવી કળા મળે નહી કે બધાનાં મન મનાવી શકીએ.”

રાણી—“ મહારાજ, હું એ ત્યારે આ વાત ઉઘાડી કરી મારું
“ છું—શું કરવા મોઢમ વરદાન મારું?—કે—”

મહારાજ—“ કે-શું? બોલી દો.”

રાણી—“ તમારાં આ ત્રણ માનીતાં પછી એક ચોથાં વસાવો ને
“ મને પાંચમી રાણો.”

મહારાજ—“ તે કોણ?”

રાણીને વિનોદરૂપ બદલી ગંભીર વાર્તા કરી.

“ મહારાજ, સામંતસિંહે એમનાં ઠકરાળાં જોડે મહારી મારફત
“ આપને વીનંતી કરાવી છે કે, રાજ્યને રાજગુણોવાળા પુત્રો આપવામાટે
“ અને એવા પુત્રો વિનાની ગાદી રૂહે નહી માટે અનેક અને ઉચ્ચ
“ હુળની રાણીઓ સાથે ધર્મયુક્ત રાજાઓએ વિવાહ કરવો એવો શાસ્ત્ર
“ પ્રમાણે અને વ્યવહાર પ્રમાણે સંપ્રદાય છે માટે મહારાજે પણ એ
“ સંપ્રદાયનો લાગ રતનગરીને આપવો ઘટે છે.”

મહારાજ—“ તમારા બાણીથી આ સંદેશામાં કાંઈ ઉમેરવું છે?”

રાણી—“ મહારાજ, જે સ્ત્રી જાતે સફળ ક્ષેત્ર નીવડી નથી તેવી
“ સ્ત્રી સ્વભાવિક રીતે સ્વામીની વંશવૃદ્ધિ અને રાજ્યની સંપત્તિ ઈચ્છી
“ આપ જેવાના સંસારનું જગતને ફળ મળેલું જેવાનો પ્રયત્ન કરે—”

મહારાજ—“ અને જે સ્ત્રી ... પોતાનું... ગર્ભ... કાપવાનો... માર્ગ...
“ મોકળો... કરે—”

રાણી—“ હું હાસ્ય નથી કરતી. જે વાત સામંતસિંહે ફાવી છે
“ તે મહારા મનમાં પણ ઘણા દિવસની ભરી રાખેલી હતી.”

મહારાજ—“હું...હાસ્ય...નથી...કરતો. પણ...તમારા...મનમાં
“ ...ભરી...રાખેલી...એ...વાત...હજીએ...તેમાં...જ...રાખી...મુકો
“ ...અને સળી જઈ ત્યાં નાશ પામે એમ થવા ઘો.”

રાણી—“ મહારાજ, હું રંકના ચાળા શા માટે પાડો છો ? ”

મહારાજ—“ ચાલ, ચાળા નહીં પાડું. મહારી ત્રણ પટરાણીઓ
“ આ વાતમાં તમારું કહું માનવાની ચોખી ના ફાલે છે. માટે તેમનું
“ વચન હું લોપવાનો નથી. એ ઉત્તર તમે જ સામંતને ફાલવો કે
“ અમો તો અમારા વંશના વડીલ શ્રીરામજીનું એકપત્નીવ્રત પાળીયે
“ છીયે તે મુકી, તમારા શાસ્ત્ર અને સંપ્રદાયને મ્હોટા ભા કરી મહારાજ
“ ઘરમાં અનેક સ્ત્રીયો લેગી કરવાનું સ્ત્રીપણું નહીં સ્વીકારે. મહારાજ
“ પછી તમારે જાતે ગાદીએ બેસવાનો પ્રસંગ ઈશ્વર આપે તો તમે
“ રાજ થાવ ત્યારે તમે જાતે ઘરમાં અનેક રાણીઓ સંપાડવાને સ્વતંત્ર
“ છો પણ કાલનો જ લેખ સંભારજો—અનેક સ્ત્રીયોનો ધણી તેમના
“ જેવી સ્ત્રી-સાસુ કે નણંદ જેવો-થાય છે તે રતનગરીના પુરુષોને
“ કરવાની મનાઈનો મુચરકો સામંતની પાસે છે તે સામંતે જોવો. સામંતનાં
“ ઠકરાણાંને ફાલે કે ઘેલા રજપુતની ડાહી રજપુતાણી બની એ
“ ઘેલાને ડાહ્યો કરજો ને તમે એના જેવાં ઉલટાં ઘેલાં ન થશો. ફાલો,
“ મેનારાણી, હવે કાંઈ તમારે ફાલવાનું છે ? ”

રાણી—“ કહું માનો તો ઘણું યે છે.”

મહારાજ—“ એ...તો...તમારો... પાસો...અવળો... પડી...
“ ચુક્યો. એ શીવાય કાંઈ બીજું છે ? ”

રાણી—“ એ ને એ.”

મહારાજ—“ અમારે એ એની એ ના—એની એ ના ! ”

રાણી—“ મહારાજના ઉપર કોઈનું બળ નથી.”

મહારાજ—“ ખરોખર ત્યારે હું જાઉં છું—મહારી પટરાણીઓને
“ મ્હોલ.”

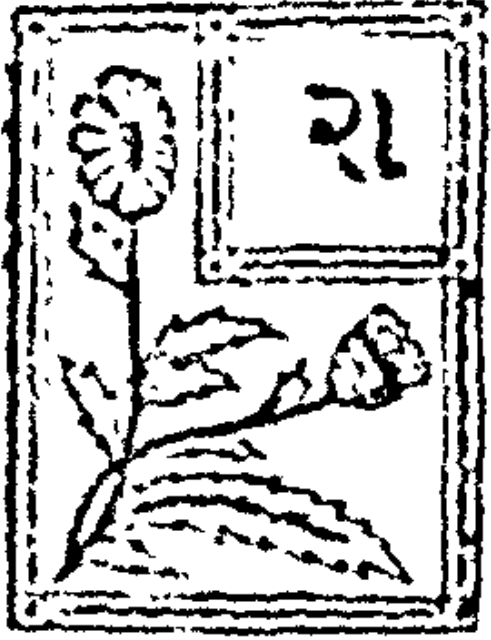
રાણી—“ મહારાજ, કૃપાકાળે પાછા પધારજો.”

રાણીને કપોલદેશે કૃપાદાન કરી રાજ ગયો. મહારાજની ચિન્તાઓના
નાટકનો આ અંક પુરો થયો.

પ્રકરણ ૧૦.

~~~~~

મહારાજનો મણિ અને તેના રાજસંસ્કારના ખીજ.

હીદારા કરેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતાં સામંતે જરાશંકરદ્વારા પ્રયત્ન કર્યો. એક દિવસ જરાશંકરે મહારાજ પાસે વાત ફાડાડી. “મહારાજ, સામંતને આપના ઉપર “બહુ ખોટું લાગ્યું જણાય છે.”

મહારાજ—“શી વાતમાં?”

જરાશંકર—“આપને પુનર્લગ્ન કરવા એણે સંદેશો ફાડાવ્યો હશે “તેનો આપે બહુ તિરસ્કાર કર્યો ફાડેવાય છે.”

મહારાજ—“એ જ દેખીશું કાંઈ! તહારી સાથે કોણે ફાડાવ્યું?”

જરાશંકર—“સામંતે જ વાત કરી.”

મહારાજ—“કોની સાથે એણે ફાડાવ્યું હતું તે કહ્યું?”

જરાશંકર—“રાણીજી સાથે.”

મહારાજ—“એવી મૂર્ખતા કરે તેને તિરસ્કાર નહીં તો શું થયે?”

જરાશંકર—“રાણીજીની સંમતિ દર્શાવવા એમ કહ્યું હતું.”

મહારાજ—“સામંત મને પરણાવવા ઇચ્છે છે તે રાજ્ય-અર્થે દે “મહારા સંસારને અર્થે? જો મને ફરી એવા સંસારમાં નાંખવાની “ઇચ્છાથી સામંતે આ સૂચના કરી હોય તો એ મહારા અતિશય “તિરસ્કારને પાત્ર છે. રત્નનગરીના રાત્રીઓ પોતાના સંસારને અર્થે કાંઈ “પણ કરતા નથી, અને મહારા રાજ્યનો વારસા મને સંસારની વાસના, “એનો પાત્ર ગણે તેમાં એની શુદ્ધિ, અને મહારે વીશે એનો અભિપ્રાય. “ઉભય મને દુઃખનાં કારણ થાય છે. જો એની સૂચના હું “સ્વીકારું અને એનો તિરસ્કાર ન કરું તો હું અને એ ઉભય રાજપદને “અયોગ્ય ધીમે, અને એ તિરસ્કાર કરીને જ હું એને યોગ્ય “થવાનો માર્ગ દેખાડું છું. વળી રાણીનું ગળું કાપવાની વાત રાણી “પાસે જ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો એ મહારા તિરસ્કારનું ખીજું કારણ.”

જરાશંકર—“મહારાજ, એણે રાજ્ય-અર્થે આ સૂચના કરેલી છે, “અને મને લાગે છે કે બાયાતોની સહીઓ એને વારસા ગણી એની “પાસે મંગાવી તે બનવાથી એના મનમાં આ તરંગ ઉદ્ભવે હશે.”

મહારાજ—(વિચાર કરી) “હા! હવે સમજાયું. તહારું કારણું

“ખરોખર છે—આ સૂચના એની રાજલક્ષિતું ફળ છે અને એ લક્ષિતના
 “ખંડલામાં મહે એનો ખહુ તિરસ્કાર કર્યો. મહે ભુલ કરી.
 “જરાશંકર, ત્હારે એ ભુલ સુધારવી અને સામંતપાસે ખુલાસો કરી
 “એનો ઉપકાર માનવો.”

જરાશંકર હસી પડ્યો. “હા, મહારાજ, રાજાઓ ભુલો કરે અને
 “પ્રધાનોએ તે સુધારતાં કરવું.”

મહારાજ—“ખીજાં રાજ્યોમાં તો એમ નિત્ય કરવું પડે છે. આપણા
 “રાજ્યમાં આજ વારો આવ્યો.”

જરાશંકર—“મહારાજ, પ્રધાનની સાથે મંત્ર થયા વિના જે કાર્ય
 “થાય તેમાં પશ્ચાત્તાપનો પ્રસંગ આવે તે રાજાને; તેના કરતાં પ્રધાનની
 “સાથે મંત્ર કરી તેની જે ઇચ્છાથી કામ થાય તેમાં પશ્ચાત્તાપનો
 “વારો આવે તો તેમાં પ્રધાનને ભાગે પણ કાંઈ આવે.”

મહારાજ—“ત્હારો અધિકાર વધારવા આ વકીલાત કરતો હઈશ?”

જરાશંકર—“હા, મહારાજ!”

મહારાજ—“કબુલ ! મહારા સ્વતંત્ર અને છાતીવાળા પ્રધાન !
 “મહારી પાસે તું આવે પ્રસંગે મહારી ભુલ ઉઘાડી કરી બુદ્ધિબળથી જે
 “વાતનો સ્વીકાર કરાવે તેની મહારાજ કેમ ના ફેડેશ? પણ ફેડે, એ
 “વાત જ કાંઈકે મનમાં આવ્યાથી પ્રધાનદ્વારા મને આવી વાત ન
 “કરતાં રાણીદ્વારા આવી ખટપટ કરે તે સામંતનો તિરસ્કાર કરવામાં
 “મહે શું ખોટું કર્યું ? તું જ ફેડેછે કે રાજ્ય-અર્થે સામંત આ સૂચના
 “કરે છે, ને રાજ્ય-અર્થની વાત પ્રધાનદ્વારા ન કરતાં સ્ત્રીયોદ્વારા
 “કરે તેને ધક્કો મહારી બહાર ન ફેડાડું તો ખીજું શું કરું?”

જરાશંકર—“મહારાજ, હું હાર્યો. પણ આપણે હવે પ્રસ્તુત વાત
 “કરીયે. સામંતના સંદેશાના ગુણુદોષ વિચારીયે. રાજખીજનો નાશ ન
 “થાય એ કારણે અનેક ક્ષેત્રનો સંગ્રહ અંત:પુરમાં વિહિત ગણ્યો છે;
 “રાણીજીને ને સામંતને તે વાત ઇષ્ટ હોય તો તે કર્તવ્ય જ.”

મહારાજ—“એનો વિચાર કરી મુક્યો છે—તે ટુંકામાં સાંભળ. પ્રથમ
 “તો એ કે કામમાં જાતે જ અધર્મ હોય તો તો લક્ષમાં રાખજે
 “કે રાણીની અને સામંતની સંમતિથી તે ધર્મ્ય ન થાય. મરનારની
 “સંમતિથી કરેલ તેના બુનમાંથી એ સંમતિને લીધે પાપનો અંશ
 “ઓછો થતો નથી. ખીજું, એ સંમતિ આપનારની જેટલી મોટાઈ

“ તેટલી જ તે લેનારની હલકાઈ ને હુણતા. ત્રાવું, એમાં લાલ હોય
 “ તો એ એક લાખને એક ત્રાજવામાં મુક અને તેના સામા ત્રાજવામાં
 “ હાનિ મુક-તો હાનિ વધશે. ક્ષત્રિયોને એ ચાર સ્ત્રીઓ વચ્ચે
 “ મુઠ્ઠી તે પુરુષોનું સ્ત્રીરૂપ કરવાનું આ કામ મને બહુ હાનિકારક લાગે
 “ છે અને આ નવા યુગમાં તે ન કરવું એ તો મ્હું જ નક્કી કર્યું છે,
 “ ને ભાયાતોને તે ન કરવાનું કામ કરવાનો માર્ગ હું રાત્ર કદી નહી
 “ બતાવું.”

જરાશંકર—“ પણ મહારાજ, રાજબીજનો નાશ એ ઓછી હાનિ
 “ નથી.”

મહારાજ—“ સિંહને એક જ સિંહણ હોય છે ને એકાદ બાળક હોય
 “ છે; એક ભુંડની આસપાસ અનેક ભુંડણો અને અનેક ભુંડકાં એકઠાં
 “ કરવાં એ શુદ્ધ માર્ગથી વીર્યતેજ એકત્ર ન રૂઢેતાં કડકા કડકા
 “ થઈ જાય છે. એક ભુંડનાં અનેક ભુંડકાં કરતાં એક સિંહનો એક
 “ સિંહબાળ પિતૃપક્ષનું તેજ વધારે સાચવે છે. શૃંગારવાસના પણ
 “ આમાં જ નિર્મળ રૂઢેછે. જરાશંકર, રત્નનગરીના રાત્રઓ સિંહ
 “ જેવા છે.”

જરાશંકર—“ મહારાજ, આમાં મહારા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આવ્યો,
 “ કડકા થયેલું પણ રાજબીજ ને રાત્રને ઘેર સંસ્કાર પામેલું, તેની
 “ ઉત્તમતા સાધારણ ઘરમાંથી ન મળે. વળી હું અનેક પુત્રો ઉત્પન્ન
 “ કરવાનું કહેતો નથી. પણ એક પુત્રનો લાભ શોધવા અનેક દોષ રાખવા
 “ કહું છું.”

મહારાજ—“ એક આખા નિર્મળ અને પ્રસન્ન કાચમાં જેવું શુદ્ધ
 “ પ્રતિબિમ્બ પડે છે તેવું ઘણું પાસાંવાળા કાચમાં કદી પડવાનું નથી.
 “ આખો કાચ તે એક પત્ની, એ પાસાં તે અનેક પત્નીઓ. એક
 “ પત્નીપર અભિન્ન પ્રીતિથી જે પ્રજા તે જ ઉત્તમ.”

જરાશંકર—“ પણ ઉત્તમ ન મળે તો ઉતરતું લેવા પ્રયત્ન કેમ
 “ ન કરવો?”

મહારાજ—“ જે ઉત્તમ ન મળે તો ઉતરતી પ્રજા તો મહારા
 “ બાઈઓમાંથી કેમ નહી મળે? તેઓ પણ મૂળ રાજબીજ છે-તેમાંથી
 “ મૂળ રાત્ર સાચે વધારેમાં વધારે સંબદ્ધ હોય તે જ રાત્રનો વારસ.”

જરાશંકર—“ સત્ય, પણ તેને રાજ-કુળના સંસ્કાર પ્રાપ્ત નથી હોતા.”

મહારાજ—“તે ન્યૂનતાનો ઉપાય મહારા ભાઈઓ સાથે કરેલા
 “લેખમાં છે. મહારા ભાઈઓને રાજસંસ્કાર અને ક્ષત્રિયસંસ્કાર
 “નિત્ય અને તેટલા આપતાં રહેવું એ મહારા વારસો અને તેમના
 “પ્રધાનોનું મહોદું કર્તવ્ય.”

જરાશંકર—“પણ એવો પ્રસંગ આવે કે વારસ કેવળ અયોગ્ય
 “હોય અને સંસ્કારની યોગ્યતા પણ તેમાં ન હોય?”

મહારાજ—“તો જે આવેનો બાળક યોગ્ય અને ઉત્તમ હોય
 “તેનું દત્તકવિધાન ક્યાં થતું નથી?”

જરાશંકર—“પણ આમ કરતાં વિરોધ અને ખટપટનો સંભવ.
 “એટલું જ નહીં, પણ રાજની પાછળ દત્તક લેવાનું ઠરે તો સ્ત્રીયો
 “અને બીજાના હાથમાં વાત જાય.”

મહારાજ—“દત્તક લે તો તો રાજ જ—તેના સ્વતંત્ર અધિકારથી
 “તે કામ કરે. તેણે જીવતાં દત્તક ન લીધો હોય તો પાછળ જીવનારે
 “એમ જ જાણવું કે મરનાર રાજએ વારસને જ યોગ્ય ગણેલો છે.
 “આવા વારસના હાથમાંથી રાજ્ય લેઈ લેવું તે કોઈ માનવીનાં
 “અધિકારની વાત નથી.”

જરાશંકર—“મહારાજ, હું હાર્યો.”

મહારાજ—“તે સામંતને સમજાવજે. સામંતને સમજાવજે કે
 “જ્યાંસુધી એ પોતે મહારા રાજ્યને યોગ્ય છે એવો મહારો અભિપ્રાય
 “અડ્યો નથી ત્યાંસુધી હું મહારાજ કોઈને દત્તક લેઉં એમ પણ થનાર
 “નથી, તો પુનર્લગ્ન કરી મહારું ક્ષત્રિયપણું, મહારું રાજ—અભિમાન,
 “અને મહારી રાણીપરની મહારી પ્રીતિ—એ સર્વને કલંક એસે એવું
 “કામ મહારાજ દેહમાં પ્રાણ છતાં કદી કરનાર નથી. ઈશ્વર પુત્ર
 “આપનારો હશે તો એક રાણીને ઉત્તમ પુત્ર ગમે ત્યારે આપશે—
 “નહીં આપનારો હોય તો સો રાણીનો સ્વામી અપુત્ર રહેશે. જરાશંકર,
 “સામંતને તેની રાજલક્ષિ સારુ ધન્યવાદ આપજે, પણ ફેરવે કે
 “પુત્રની અતિશય કામના કરવી તે બ્રાહ્મણવાણીયાને કપાળે લખી
 “છે—મહારે કપાળે નહીં. એક રાણીને પુત્ર થશે તો તેને ભાગ્યે
 “થશે. તેનું તેવું ભાગ્ય નહીં હોય તો મહારા ભાઈઓનું સહભાગ્ય
 “કમી કરવા મહારું નાક ઝાડી તેમનું અપમાન કરવા જેવું કામ
 “હું નહીં કરું, અને સર્વ કારણથી વધારે કારણ એ મહારી મેના
 “રાણીની પ્રીતિના અદલામાં તેને અન્યાય આપવાનું કામ, તેમ મહારી

“પ્રીતિ ઉપર ચક્રવર્તી સત્તા વાપરવાનો તેને ઈશ્વરે આપેલો અધિકાર
 “રજ પણ કમી કરવાનું પાપ,—આવા અન્યાયનું કામ અને આ પાપ
 “મહારી પ્રજના ઘરમાં થયેલું જોવાને ન ઈચ્છું તો હું જે તેમનો રાજ
 “તેના ઘરમાં તે રાજને જ હાથે થાય એવું હું કદી કરનાર જ નથી.
 “આજસુધી—મંત્ર થતા સુધી—આ વાત કરવાનો તને અધિકાર હતો.
 “હવે મહારો સિદ્ધાંત જાણ્યા પછી જે કોઈ આ વાતનો એક શબ્દ
 “મહારા કાનમાં પાડશે તેણે મહારી આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો ગણીશ અને
 “તેને શિક્ષા કરીશ. જરાશંકર, સામંતને, તને, રાણીને, અને સર્વને
 “આ મહારી આજ્ઞા છે તે તેમને સર્વને વિદિત કર અને તું જાતે ભુલી
 “જશે તો રામે લક્ષ્મણની વલ્લે કરી હતી તેવી તહારી પોતાની
 “થઈ સમજજે.”

જરાશંકર—“મહારાજ—”

મહારાજ—“બસ, એકપત્નીવ્રતવાળો પતિ અને તેની ધર્મપત્ની—
 “તેમની બેની વચ્ચે ત્રીજો કોઈ-પવન પણ-અંતરાય નહીં પાડે.
 “પ્રધાનની સાથે મંત્ર કરી સિદ્ધ થયેલી મહારી આજ્ઞાને હું રાજ કે
 “તું પ્રધાન કોઈ નહીં તોડે.”

જરાશંકર—“મહારાજ—”

મહારાજ—“એક શબ્દ નહીં સાંભળું. હું આજ્ઞા કરી ચુક્યો.”

જરાશંકર—“માન્ય કરું છું—મહારાજ—એ આજ્ઞાને.”

મહારાજ—“ત્યારે પછી શું ફાલેવા જતો હતો?”

જરાશંકર—“આપના જેવા ધર્મરાજની સેવા કરતાં થતો આનંદ
 “જણાવવા જતો હતો.”

મહારાજ—“રાજની સ્તુતિ કરવી એ ભાટચારણોનું કામ છે તે
 “તો હું જાણતો હતો. પણ પ્રધાનનું હશે તે આજ જ જાણ્યું.”

જરાશંકર—“ક્ષમા કરો. મહારાજ, શબ્દદ્વેર થયો. આપની
 “આજ્ઞા જાણી હું અતિ પ્રસન્ન થયો.”

મહારાજ—“ઠીક થયું.”

આ વાર્તા થયા પછી કેટલેક વર્ષે મહારાજ અને મેનારાણીની
 નિર્મલ પ્રીતિનું ફળ આપવાનો સંકેત ઈશ્વરે જણાવ્યો. રાણી સગર્ભા
 થઈ. એ ગર્ભને ગર્ભદશામાંથી રાજપદને ઉચિત સંસ્કાર આપવા
 મહારાજે ચિંતા કરવા માંડી. એક દિવસ રાજગૃહમાંથી અંતઃપુર
 જતાં જતાં વિચાર કરવા માંડ્યા.

“ ગર્ભનું હિત વિચારનાર પિતાએ ગર્ભ ધરનારી સ્ત્રીને પોતાની
 “ પત્ની ન ગણતાં ગર્ભની માતા ગણવી, અને ગર્ભાધાનથી તે ગર્ભના
 “ મોક્ષસુધી કામવાસના દૂર રાખી સ્ત્રીના શરીરને પવિત્ર ગણી તેને
 “ ગર્ભની સેવામાં અર્પણ કરવું, અને આ સેવા કરવાના કામમાં તેને,
 “ પતિએ, બ્રહ્મચર્ય પાળી, દૂર ઉભા રહી, આશ્રય આપ્યાં કરવો.
 “ ગર્ભમોક્ષ પછી બાલક સ્તન્યપાન કરે અને માતાના અંગનું સત્વ ચુસે
 “ ત્યાંસુધી તે બાલકને પોષવાનું સત્વ ઓછું થાય નહી તેમ વર્તવાનો,
 “ તથા તેની માતાનું સત્વ એ પાસથી લુટાય નહી એમ વર્તવાનો,
 “ બાલકના પિતા અને તેની માતાનો પતિ તેનો એવડો ધર્મ છે.
 “ બ્રાહ્મણ-વાણીયાઓમાં આ ધર્મ પાળવાનો માર્ગ વૃદ્ધોએ ઘડી ફહાડેલી
 “ રીઠિએ રાખ્યો છે. તેમની સ્ત્રીઓ પ્રસવકાળ પહેલાં અને પછી
 “ કેટલાક માસસુધી પીયર રહેછે. આથી ઉભય કાળે તે સ્ત્રીઓ સાસુના
 “ કલેશથી અને પતિના કામવિકારથી યુક્ત રહેછે; અને પોતાની
 “ પ્રેમાળ માતાને હાથે સીમંતિની અને બાળકની માતા પોતાનું શરીર,
 “ પોતાનો આનંદ, અને ગર્ભ તથા બાળકોના પ્રતિ પોતાના ધર્મ
 “ સાચવે છે. પણ રત્નનગરીના રાજાઓના મંદિરમાં જુદો માર્ગ છે.
 “ તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવળ લોગાશ્રમ નથી-તેમનું બ્રહ્મચર્ય જ્યારે
 “ જોઈએ ત્યારે તેમની પાસે તયાર છે. તેમની માતાઓ તેમની રાણીઓ
 “ ઉપર વત્સલ હોય છે.-બીજા લોકની સાસુઓ પેઠે સ્વાર્થી અને
 “ દીકરીઓની પક્ષપાતી હોતી નથી. મહારાજ ! હવેથી તું બ્રહ્મચારી
 “ થયો અને મેનારાણી તહારાં માતાજીને મંદિર રહેશે અને તેમની
 “ ચિંતા માતાજી કરશે.”

મહારાજની માતાં નાગરાજના મરણ પછી છ સાત માસે
 ગુજરી ગઈ હતી. એવ સાહેબ સાથેના યુદ્ધમાં પડેલા પાટવીકુમાર
 હસ્તિદંતની વિધવા સાસુ સાથે રહી હતી; અને યુદ્ધમાં યશસ્વી થયેલો
 પતિ મૃત નથી પણ યશશરીર વડે જીવે છે ગણી, એક હાથે
 સૌભાગ્યકંકણ રાખી અને બીજા હાથનું કંકણ લાગી, યશસ્વી સ્વામીના
 યશસ્વી મરણનું અનુશોચન તજી તેમ જ મૃત પતિની પાછળ આનંદ લોગનો
 કેવળ ત્યાગ કરી, પતિવ્રતા સૌભાગ્ય-વૈધવ્ય પાળતી હતી, અને
 ઈશ્વરની ભક્તિ અને સાસુની સેવામાં તેમ ધર્મવ્યવહારમાં અને ઉદાસીન-
 દશામાં કાળમાત્ર ગાળતી હતી. મરણકાળે રાજમાતાએ આ વિધવાને
 અને મહારાજને પોતાની શર્યાપાસે બોલાવ્યાં અને તેમને આજ્ઞા કરી;

“ મધરાજ, આયુષ્ય પહોંચ્યું ત્યાં સુધી મહારો ધર્મ પાળી હું હવે તહારા
 “ પિતા અને ભાઈ જે દેશમાં ગયા છે ત્યાં તેમની પેઠે જાઉં છું. મહારી
 “ પાછળ શોક કરશો માં. તહારા મોટાભાઈનું યશશરીર જળવનારી
 “ આ તહારી ભાભી, તેને હવેથી મહારે સ્થાને રાખજે, એ હવેથી
 “ તહારી અને તહારી રાણીની માતા, અને તમે એનાં બાળક. મહારામાં
 “ હવે ઝાઝું બોલવાની શક્તિ નથી. પણ સંક્ષેપમાં આ તમારો પરસ્પર
 “ ધર્મ કહ્યો તે પ્રમાણે તમે એ જણ તમારી માતાએ પોતાના
 “ મરણકાળે કરેલી આ આજ્ઞા પાળજે. સૂર્યવંશનો અને રત્નનગરીના
 “ રાજમંદિરનો આ કુળાચાર છે.” જુવાન વિધવા ભણી જોઈ બોલી,
 “ બેટા, તું હવે મહારે સ્થાને છો-હોં ! આપણે રાજવંશી ક્ષત્રિયાણીઓને
 “ ઉપદેશની જરૂર નથી. બેટા, મહારી જીભ બંધ થાય છે-મને
 “ છેલ્લી કોટી દે-મલ, મહારા હાથમાં હાથ મુક.” આંખમાં આંસુનાં
 પૂર સાથે એ જણાંએ વૃદ્ધ માતાની આજ્ઞા પાળી, એક તેને કંઠ ભેટી,
 બીજાએ તેના હાથમાં વચન આપ્યું. માતાની જીભ બંધ થઈ, બોલાતું
 બંધ થયું. કંઠે વળગેલી વિધવા-વધૂને મરવા સુતેલી રાજમાતા
 છાતી સરસી બળવિનાને હોથે ડાબતી દેખાઈ, પુત્રના મુખ સામી
 તેની દૃષ્ટિ ઉઘડી વળેલી લાગી, પુત્રના હાથનો સ્પર્શ થતાં માતાનાં
 આંગળાં તેને ઝાલવા જતાં હોય તેમ વળતાં લાગ્યાં. પ્રાણનો અવસાન
 આવતાં કાંઈક વિદ્ય લાગ્યું. મધરાજ બોલ્યો: “ માતા, તમારો
 “ પુત્ર ને તમારી પાછળ આ એનાં માતા. મહારા જન્મની જનની !
 “ આજ તું આ સંસારમાંના કોઈ માનવીનો વિચાર કરીશ નહીં-તહારી
 “ કુખમાં પાકેલો રજપુત નાગરાજના કુટુંબને અને લોકને તેની જ
 “ પેઠે પાળશે. માતા, જેમ વગર ચિંતાએ મહારા શૂરવીર ભાઈ
 “ રણજંગમાં રોળાયા, જેમ મહારા ભાઈનો શોક કે પાછળ રહેનારાઓની
 “ ચિંતા રજ પણ કર્યાવગર મહારા પિતાએ આ ધરતીમાતાને બોળે
 “ દેહ મુક્યો તેમ જ આપણ ક્ષત્રિયો અને ક્ષત્રિયાણીઓ આ
 “ લોકમાંથી પરલોકમાં વગરચિંતાએ અને વગરવાસનાએ જઈએ છીએ.
 “ માતા, તમે આ પ્રસંગે માત્ર આપણા કુલગુરુ સૂર્યદેવ અને તે
 “ સર્વના દેવ પરમાત્મા જે ભગવાન તેમનું સ્મરણ કરો અને તેમના
 “ તેજમાં ભળવાનો આનંદ અનુભવો ! રજપુતમાતા ! રજપુતમાતા !
 “ યમરાજનું તેડું આનંદથી સ્વીકારવું એ આપણો કુલધર્મ છે !
 “ રજપુતમાતા ! મરણ એ આપણું મંગળ છે.”
 પુત્રના સામી એકદૃષ્ટિ કરતી માતાની આંખ મીચાઈ, આંખ

મીંચાતાં મીંચાતાં રંજપુતાણીના ઓઠે આનંદથી ઉઘડતા લાગ્યા, તે ઉઘડતાં ઉઘડતાં તેમાંથી પવન નીકળ્યો, તે પવનમાં ઈશ્વરનું નામ સુણાતું હોય એમ પાસે બેઠેલાંને લાગ્યું, અને તે નામ સાથે રાજમાતાના પ્રાણ પ્રાણત્વના ત્યાગી થઈ ગયા.

આ દિવસથી મધરાજ મરનાર જ્યેષ્ઠ બાંધવની વિધવાને “માતાજી” કહી બોલાવવા લાગ્યો, અને પોતાની રાણીને તેણે આજ્ઞા કરી કે “માતાજીની” સેવા પ્રીતિ અને માન રાખી, કરવી. સગર્ભા રાણીને આજથી “માતાજી” ને મંદિર મોકલવાનો ઉત્સાહી મધરાજ મેનારાણીને મંદિર આદ્યો. “આજથી મેનારાણીના ગર્ભઉપર માતાજીની અમીટ્ટૃષ્ઠિથી મહારા શૂર લાઈ હુસ્તિદંતની છાયા પડશે!” પાટવી કુમારે જે સ્થાન સાચવ્યું હતું તે સ્મરણમાં આવતાં, તેના ગુંણ સાંભરતાં, મધરાજની ક્ષત્રિય આંખમાંથી પણ એકાંત અશ્રુધારા આવી અને મરેલા લાઈનું અનુશોચન આટલે વર્ષે જાગ્યું. મુખ દુઃખી થયું, અંતે લાઈનો શોક તેમ વંશવૃદ્ધિના વિચારનો આનંદ, ઉભયનો ત્યાગ કરી—ન રોતો, ન હસતો, રાજ રાણીને દ્વારે આવ્યો.

દ્વાર વાસેલાં હતાં, અંતર્થી ગોષ્ઠીવિનોદનો સ્વર આવતો હતો. રાજ તે સાંભળતો દ્વાર ખુલાર થઈ્યો. અંતર માતાજીની દાસી રાણી સાથે વાત કરતી રાજએ ઓળખી, એ દાસીના સ્વભાવ ઉપરથી માતાજીએ એનું નામ મધુમક્ષિકા પાડ્યું હતું—તેને કિંકરવર્ગ મધમાખ કહી બોલાવતો હતો.

મધુમક્ષિકા રાણીને ફેટેતી હતી: “રાણીસાહેબ, આપે હવે “મહારાજ સાથે દીર્ઘકાળનું રુસણું લેવું.”

રાણી—“પણ મને તે આવડતું નથી.”

મધુ—“રાધાજી હરિ ઉપર રીસાયાં હતાં; તે એમ કહીને કે

*“હાવાં નહોં બોલું હરિ સાથે રે

“મને ચંદ્રમુખી કહી બોલાવી!”

“આપે પણ એમ જ કાંઈ કરવું.”

મધરાજ દ્વાર ઉઘાડી અંતર ગયો. રાણી પલંગ ઉપર અને મધુમક્ષિકા સામી જમીન ઉપર, એમ બે બેઠાં હતાં તે ઉઘ્યાં.

મધરાજ—“કેમ, મધુમક્ષિકા, મહારા ઘરમાં કલહ થાલે છે કે?”

* કોઈ કવિની રચેલી કડી છે.

મધુ—(હસીને) “મહારાજ, સ્ત્રીપુરુષના શાસ્ત્રમાં પ્રણયકલહ
“કહેલો છે તે ઉત્પન્ન કરવો એ મહારાજેવી રંક દાસીઓનું કામ છે.”

મહારાજ—“ત્યારે તું તો દંશ દે એવી જ છે.”

મધુ—“આવા દંશ દેઈ, માતાજીએ પાડેલું નામ સાર્થક કરું છું.”

મહારાજ—“માતાજીનું નામ દીધું ત્યારે તો તું કહે તે સ્વીકારવું
પડશે.” મહારાજ પલંગપર બેઠો. રાણી પલંગની આજુને અડીંગી ઉભી.

મહારાજ—“મધુમક્ષિકા, રાધાજીને ચંદ્રમુખી કહ્યાં તેમાં ખોટું
“શાનું લાગે?”

મધુ—“મહારાજ, ચંદ્ર સંપૂર્ણ થયા પછી રાત્રિયે રાત્રિયે
“ચંદ્રબિમ્બ અને ચંદ્રની કાન્તિ ક્ષીણ થયાં કરે છે, અને રાધાજીના
“મુખને આ ઉપમા આપી એ તો અપમાન કરવા જેવું થયું—તેમને
“એવો ક્ષય નથી.”

મહારાજ—“અમારા સૂર્યવંશમાં એવાં રુસણાં ન શીખવવાં.”

મધુ—“મહારાજ, રાણાજીનું શરીર ચંદ્રવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલું
“છે અને રાણાજીનો હાથ ઝાલ્યો ત્યારથી જ એ ચંદ્રવંશના
“બુદ્ધિવિલાસમાંથી આનંદ અને લોગ લેવા આપે સ્વીકાર્યું છે.”

મહારાજ—“એમ? ત્યારે હવે તેમ કરવું પડશે—પણ અમે સૂર્યવંશના
“જડ જેવા રાજાઓને એવી વાતો નહીં આવડે!”

મધુ—“મહારાજ, ચંદ્રવંશી રાણીઓમાં ચેતન એવું છે કે
“તેની દૃષ્ટિથી જ આપ જેવા સૂર્યવંશી ચંદ્રકાંતો સચેત અને રસિક
“થાય છે.”

મહારાજ—“એ વાત તો ખરી. પણ કહે, આજ માતાજીની સેવા
“મુકી તું અંહી ક્યાંથી આવી છે?”

મધુ—“માતાજીએ આપને ફાલેલું વિદિત કરવા આવી છું.”

મહારાજ—“માતાજીની શી આજ્ઞા છે?”

મધુ—“કાલ રાણીજી માતાજીને મંદિર આવ્યાં હતાં તે
“પ્રસંગે માતાજીએ રૂપચેષ્ટાદિની પરીક્ષા કરી જાણી લીધું છે કે
“રાણીજીને હવે સીમંતિની દશા પ્રાપ્ત થઈ છે. અને તેનું પરિણામ
“પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થાય. રાજજેશીએ પણ આવી જ ગણના કરી છે. માટે
“મહારાજ, આજથી તે જ્યાં સુધી ઈશ્વર આપે તે બાળક સ્તન્ય-

“ પાનનો ત્યાગ કરે ત્યાંસુધી રાણીજીએ, આપના મંદિરને માત્ર હૃદયમાં
 “ રાખી, સર્વદા માતાજીને મંદિર વસવું, અને તેમ કરવા દેવા આપે
 “ એમને આજ્ઞા આપવી, એવી માતાજીએ આપને વિજ્ઞાપના કરી છે.”

મધુરાજ—“ મધુમક્ષિકા, માતાજી મહારી આટલી ચિંતા કરેછે તે
 “ તેમની વત્સલતાથી હું ઓશીંગણ થયો છું. એમની આજ્ઞા એ મહારા
 “ ઉપર કૃપા જ છે અમે સમજું છું. આજ સાયંકાળ પહેલાં એ આજ્ઞા
 “ પ્રમાણે સંપૂર્ણ અનુવર્તન થઈ જશે.”

મધુ—“ મહારાજ, મંગળવિયોગનું મુહૂર્ત કાલથી છે માટે જ
 “ આજ રાત્રે રચવાના પ્રણયકલહનો માર્ગ હું દેખાડતી હતી.”

મધુરાજ—(હસી પડી) “ એમ કરો ત્યારે. પણ એક ઘડીમાં તહે
 “ આટલું શીખવ્યું તો હવે પછીનાં એ વર્ષમાં તો કોણ જાણે તું
 “ કેટલું શીખવીશ ? ”

મધુ—“ મહારાજ, અમે દાસીઓની શક્તિ તો આવા માર્ગપર
 “ દીવો ધરીયે એટલી; પણ એ દીવા વડે આવે સુધી એક કટાક્ષવડે
 “ જોઈ લેવું એ તો ક્ષત્રિયાણીઓની શક્તિની વાત છે. મહારાજ,
 “ આપના કિંકર આપના હાથમાં તરવાર આપે પણ વાપરવાની શક્તિ
 “ તે તો આપની જ.”

મધુરાજ—“ ઠીક. માતાજીની ખીજ શી આજ્ઞા છે ? ”

મધુ—“ માતાજીએ ફહાવ્યું છે કે રાણીજી મહારે મંદિર આવશે
 “ ત્યારે પછી તેમના તથા ગર્ભ-આળના સંસ્કાર માટે જે જે સંકલ્પ
 “ કુળાચાર પ્રમાણે નિર્ધારિલા છે તે લક્ષમાં રાખવા આપે પણ
 “ વારંવાર એમને મંદિર આવ્યાં જવું કે માતાજીનો દેહ ન હોય ત્યારે
 “ ગર્ભવતીની સંભાવનાના આચાર-વિચારનું જ્ઞાન રાજકુળમાંથી નષ્ટ ન
 “ થાય. મહારાજ, આમાં ખીજે હેતુ એવો છે કે આપણી ક્ષત્રિયાણીઓને
 “ સ્વામીનું દર્શન ક્યારે દુર્લભ થઈ પડશે તે ફહેવાય નહી, માટે
 “ આ દુર્લભ લાભના પ્રસંગ, યુદ્ધકાળવિના ખીજ નિમિત્તે ક્ષત્રિયાણીના
 “ લાગ્યમાંથી ઓછા કરવા ઘટતા નથી; અને વળી પતિવ્રતા ગર્ભવતીને
 “ પતિદેવના દર્શનનો અને તેના ઉપદેશનો આનંદ પામવાનું દોહદ
 “ નિરંતર રહ્યાં કરે છે અને તે દોહદ પુરવાથી ગર્ભ ઉપર પિતાની
 “ છાયા સંપૂર્ણ થાય છે; માટે મહારાજ, બ્રહ્મચારી છતાં આપે આટલી
 “ મર્યાદામાં ગૃહસ્થાશ્રમ રાખવો એ આપનો ખીજે કુળાચાર માતાજી
 “ આપને જણાવે છે.”

મહારાજ—“મધુમક્ષિકા, એ હુળાચાર પણ હું પાળીશ.”

મધુ—“મહારાજ, તારાઓ વચ્ચે શુક્ર ઉગી રહે તે કાળે ચંદ્ર
“શુક્રની પાસે આવે તેમ દાસીઓ વચ્ચે ગર્ભવતી હોય તે કાળે જ
“માત્ર આપે જાતે આવી દર્શન આપવું.”

મહારાજ—“એ વિધિ હું સંપૂર્ણ રીતે પાળીશ.”

મધુ—“મહારાજ, હલકી વર્ણમાં હલકાં દોહદ^૧ હલકા
“સહવાસથી થાય છે; આપના હુળમાં ઉચાં દોહદ ઉત્પન્ન કરવાના માર્ગ
“લેવાંય છે. સુન્દરગિરિ ઉપરના મહાત્માઓનાં દર્શન ગર્ભવતીને વારંવાર
“કરાવવાથી ગર્ભનો આત્મા શુદ્ધ થાય છે; સુરગ્રામમાં રમણીય
“દેવસ્થાનોનાં દર્શન ગર્ભવતી કરે તેથી ગર્ભની બુદ્ધિ પવિત્ર સુન્દરતાથી
“સંસ્કારી થાય છે; મહારાજ, ગર્ભવતી સુન્દરગિરિનાં શિખર લાણી
“દૃષ્ટિ કરે ત્યારે ગર્ભની બુદ્ધિ અભિલાષ ઉચ્ચ કરતાં શીખે છે.
“ગર્ભવતી શીતળ પવનવાળા રત્નાકર પાસે ઉભી ઉભી આનંદ પામે અને
“સામેના આકાશ લાણી જુવે તેમ તેમ ગર્ભની બુદ્ધિમાં શાન્તિ અને
“ગંભીરતા સ્ફુરે છે અને દૂર દૃષ્ટિની સ્થાપના થાય છે; આપના
“અરણ્યની શોભા ગર્ભવતીના નેત્રમાં જાય ને પુષ્પોનો સુવાસ તેના કાનમાં
“જાય તેમ તેમ ગર્ભનું પ્રકુલ આનંદ-શરીર બંધાય છે; ત્યાંના સિંહ
“અને વાઘની ગર્જનાઓ શૂર હૃદયની ક્ષત્રિયાણી સાંભળે તેમ તેમ
“ક્ષત્રિય પુરુષોનાં જીવન જેવાં શૌર્ય અને ધૈર્ય ગર્ભની નસોમાં માતાના
“રુધિરદ્વારા ચહટે છે. મહારાજ, ગર્ભવતીને આ સર્વ સંસ્કારનો
“સંપૂર્ણ સહવાસ થાય અને તેને અતિશ્રમ ન પડે એવી વ્યવસ્થા
“આપે જાતે કરવી, અને રાણાજી એ અર્થે યાત્રાઓ કરે ત્યાં, અવકાશે,
“આપે એમનું મન પ્રકુલ રાખવા બને તેટલી વાર જવું.”

મહારાજ—“મધુમક્ષિકા, માતાજીની આ આજ્ઞાઓ હું શુદ્ધ ભક્તિ
“અને આનંદથી પાળીશ, અને એ સર્વ કાળે બને તો તને રાણીસાથે
“રાખે આવી મહારી પ્રાર્થના માતાજીને વિદિત કરજે.”

મધુ—“માતાજીએ એ સંકલ્પ તો કરેલો જ છે.”

મહારાજ—“માતાજીની બીજી કાંઈ આજ્ઞા છે?”

મધુ—“માતાજીની વિજ્ઞાપના આટલાથી જ સંપૂર્ણ થાય છે.
“તે ઉપરાંત એમણે પોતે જે વ્યવસ્થા કરેલી છે તે આપની સંમતિ
“અર્થે આપને વિદિત કરવા મને કહેલું છે.”

મધરાજ—“ માતાજીની કરેલી સર્વ ચિંતાઓ કૃપારૂપ જ હશે માટે
 “ હું તે જાણ્યા પહેલાં સ્વીકારું છું. એ ચિંતાઓનો સારાંશ સત્વર
 “ કહી દે કે તેનો આનંદ મહારાથી વધારે વાર દૂર ન રહે.”

મધુ—“ મહારા જેવી એ ચાર વાર્તા વિનોદ કરનારી ને એ
 “ ગાનારી દાસીઓ, શાસ્ત્રી મહારાજનાં વૃદ્ધ પત્ની, સામંતસિંહનાં
 “ અનુભવી ઠકરાળાં, એ ચાર ભાયાતોની યુવાન સ્ત્રીઓ, અને તે ઉપરાંત
 “ સેવા અર્થે કેટલુંક દાસીમંડળ: એટલી મંડળી રાણાજીના સહવાસ
 “ અર્થે સઉને અવકાશે માતાજી નીમવા ધારે છે; અને માતાજી પોતે
 “ તો છે જ, પણ તે આપના મહોટાભાઈ શીવાય બીજા પુરુષની કથા
 “ કરતાં નથી, પણ અભિમન્યુ ઉદરમાં હતા ત્યારે સુભદ્રા પાસે
 “ શ્રીકૃષ્ણે પ્રસવ પહેલાં વીરકથા કહી હતી તેમ આપના જ્યેષ્ઠાંધુનાં
 “ સર્વ પરાક્રમનાં કથાકીર્તન માતાજી રાણીજી પાસે વારંવાર કરવા ધારે
 “ છે. મહારાજ, પ્રદહાદજી ગર્ભમાં હતા ત્યારે તેમની માતા પાસે
 “ ઇંદ્રિને ઘેર નારદમુનિએ પણ આમ જ પ્રભુની વાર્તાઓ કરી હતી.
 “ મહારાજ, ગર્ભવતીની પાસે કરેલી વાર્તાઓથી ગર્ભનો આત્મા
 “ અંધાય છે.”

મધરાજ—“ મધુમક્ષિકા, માતાજી મહારે સારું આટલીબધી ચિંતા
 “ રાખે છે તે ઉપકારનો બદલો હું શી રીતે વાળીશ? મને જન્મ
 “ આપનાર માતાજીને તો મહારે સારું આટલી ચિંતા કોઈદિવસ કરવી
 “ પડેલી મને સાંભરતી નથી. તેમના કરતાં આજ માતાજી જે ચિંતા
 “ કરે છે તે તો હજાર ગણી વધે. રાણી! આ દેહ હોય કે ન હોય
 “ પણ ત્યારે આ ઉપકાર ભુલવો નહીં અને ત્યારાં સંતાન ભુલી જાય
 “ એમ થવા દેવું નહીં. રાણી! આ ઉપકારના બદલામાં આપણે તે શી
 “ સેવા કરી શકીશું? અરેરે! એમને લાખ વસ્તુઓનો ખપ પડતો
 “ હશે, આપણે સોંપેલાં માણસ એમને લાખ વાનાંની ન્યૂનતા રાખતાં
 “ હશે, એમને કંઈ કંઈ ગુપ્ત દુઃખ પડતાં હશે, પણ જે ઉદારતાથી અને
 “ સહનશક્તિથી મહારા છત્રઅન્ધુના વિયોગનો અતુલ ભાર એમણે
 “ વેઠ્યો છે તે જ ગુણોને બળે આ સઉ ન્યૂનતાઓ પણ વેઠી લેતાં હશે.
 “ રાણી! માતાજીની પ્રીતિએ હદ વાળી નાંખી છે.”

મધરાજના નેત્રમાં અશ્રુ ઉભરાયાં અને હાથ વડે તે દહીવા લાગ્યો.

મધુ—“ મહારાજ! આપના મહાન્ હૃદયની કોમળતા આપના

“ જીવને આ દશામાં નાંખે એ રત્નગરીના રાજકુટુંબના સત્પુરુષોની
 “ જગત્પ્રસિદ્ધ વત્સલતાને ઉચિત જ છે. મહારાજ, આપ જેવા વિરલ
 “ સજ્જનનું જ લક્ષણ કહેતાં કહેલું છે કે,

“ મનસિ વચ્ચસિ કાયે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણાઃ ।

“ ત્રિભુવનમુપકારશ્રેણિભિઃ પ્રીણયન્તઃ ॥

“ પરગુણપરમાણૂન્ પર્વતીકૃત્ય નિત્યમ્ ।

“ નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

“ મન, વાણી ને કર્મ ત્રણે સ્થાને પુણ્ય અમૃતથી ભરેલા,
 “ ઉપકારમાલાથી ત્રિભુવનને પ્રસન્ન કરતા, પરમાણુ જેટલા પારકા ગુણને
 “ પર્વતનું રૂપ આપી નિત્ય પોતાના હૃદયમાં વિકાસ પામનારા સજ્જન
 “ કેટલા છે? તો કહે વિરલા છે.”

“ મહારાજ ! માતાજી આમાં આપના ઉપર કાંઈ ઉપકાર કરતાં
 “ નથી—જે ગર્ભરત્નમાં રત્નગરીના લાગ્યબીજનો સમાસ રહેલો છે તે
 “ રત્નની સંભાળ રાખવી એ તો રાજમાતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. મહારાજ !
 “ આ રાજમંદિરમાં પગ મુક્યા પછી તે આજ સુધી રાણીજી
 “ માતાજીની અહોનિશ ચિંતા રાખે છે, અને કલ્પવૃક્ષ તો ચિંતવેલી
 “ વસ્તુ આપે છે પણ માતાજી જેની ચિંતા સરખી કરતાં નથી તેની
 “ ચિંતાઓ કરી રાણીજી તો માતાજીની પાસે કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક
 “ કામ કરે છે તે સર્વ-સેવા કહો કે ઉપકાર કહો—માતાજીના હૃદયને
 “ સર્વ કાળ નદી પેઠે દ્રવતું રાખે છે તેની આ આંખો સાક્ષી છે.
 “ મહારાજ, રાણીજીને માટે માતાજી આજ જે ચિંતા કરે છે તે આજ
 “ નદીના શીતળ જળના શીકર^૧ પાછા નદીમાં પડે છે.”

આવી વાર્તાઓને અંતે રાજની આજ્ઞા લેઈ મધુમક્ષિકા, રાજને
 આનંદ-દંશ દેઈ, ગઈ. માતાજીની ચિંતાઓ અને આજ્ઞાઓ ધિશ્વિરે સફલ
 કરી. ગર્ભ-સંસ્કારી પુત્રરત્ન મણિરાજ મધ્વરાજનાં મંદિરમાં રમવા
 લાગ્યો અને તેની અમૃત-ચિંતાઓનું મંગલચક્ર સ્ત્રીવર્ગને માથેથી
 ઉતરી પુરુષના શિરપર ફરવા લાગ્યું. માતાજી અને રાણીને મુક્ત
 કરી મધ્વરાજ એ નવા ભારનો ભારવાહી થયો. પોતાના હાથમાંથી
 રાજના હાથમાં આળકને આપવા પ્રસંગે માતાજીએ રાજને
 મધુમક્ષિકામુખે સંદેશો ફાડાવ્યો:

* ભર્તૃહરિ. ૧. છાંટા. ૨. ભાર ઉચકનાર મનુર, હેલકરી.

“ મહારાજ, માતાજીએ આ રાજવૃક્ષની સ્તનંધય^૧ અવસ્થામાં તેના
 “ કોમળ દેહનું પોષણ કેવી રીતે કરેલું છે તે આપને જણાવવા ઇચ્છે
 “ છે કે તે જ ન્યાયે હવેની બાદ્યાવસ્થામાં તેનો ^૨વૃદ્ધિગ્રાહ કરવામાં
 “ આવે. આ ^૩સિંહશાવકને સિંહી માતાનું જ ^૪સ્તન્ય પાવામાં આવેલું
 “ છે અને ઈતર વર્ણના હલકા દેહના ^૫ક્ષીરનો સ્વાદ આપી એના
 “ તેજને ભ્રષ્ટ કર્યું નથી. મહારાજ, સિંહિનું એક વાર ઉદર તજ્યું તેમ
 “ હવે સ્તન્ય તજી આપની પાસે બાળક આવે છે. સિંહના પૌરુષ-
 “ તેજનું બીજ આ બાળકમાં છે તેને વધારી, પોષી, આપના તેજથી
 “ અધિક તેજનું ધામ બનાવી દેવું એ હવે આપનું કર્તવ્ય છે તેમાં
 “ કોઈ રીતે ન્યૂનતા ન રાખવી એવી માતાજી આપને વિજ્ઞાપના કરે છે.”

“ મહારાજ, સંસારમાં પડેલા માનવીને માથે હર્ષશોકના અનેક
 “ પ્રસંગો લખેલા હોય છે, તેમાં શોકચક્ર અનિવાર્ય છે અને તેની
 “ સાથે પ્રબળ યુદ્ધ કરવામાં યુવાવસ્થાનો ઉત્કર્ષ છે. મહારાજ, કાલના
 “ દિવસે ઉદ્યોગનો ઉત્કર્ષ અનુભવવાના ઉત્સાહીએ આજની રાત્રિયે
 “ અસ્વપ્ન^૬ નિદ્રા લેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તેમ યૌવનમાં શોકચક્રની
 “ સાથે સફલ યુદ્ધ કરવા જેને તત્પર કરવાનું આપ ધારો છો તે
 “ રત્નને બાદ્યાવસ્થામાં આનંદવિના બીજ કોઈ મનોવિકારનું દર્શન
 “ કરાવશો માં. મહારાજ, આ બાળકના ક્ષત્રિય નેત્રમાં અશ્રુનું બિન્દુ
 “ સરખું આવે નહીં અને એના મંદિરમાં આમ સ્ત્રીજાતની પેઠે તે
 “ રોવાનો પરિચિત થાય નહીં તે વીશે માતાજીએ આજસુધી અહોનિશ
 “ ચિંતા રાખી છે અને રાણીજીની તથા ^૭ધાત્રી-મંડળ પાસે પણ એ જ
 “ ચિંતા રખાવી છે. મહારાજ, એથી અધિક ચિંતા રાખી, રખાવી,
 “ એ બાલ-વૃક્ષના મુખ-પલ્લવને કરમાવા દેશો નહીં. મહારાજ, ચિંતાના
 “ સ્વપ્ન વગરનો આનંદ એ બાલકનું ચક્રવર્તી રાજ્ય છે તે રાજ્યની
 “ આણ તોડશો નહીં.”

“ મહારાજ, આ બાલક-ઉદ્યાનના^૮ માળીનો સુંદર અધિકાર
 “ માતાજીએ પોતાના અને રાણીજીના હાથમાં આજ સુધી રાખ્યો હતો. અનેક
 “ માળીઓના હાથમાં રહેલો ઉદ્યાન બગડે છે, અને અનેક મનુષ્યોની
 “ આજ્ઞાનું ધારણ કરનાર બાળક કોઈની આજ્ઞા ધારી શકતું નથી અને

૧. ધાવનાર. ૨. વૃદ્ધિનું ગ્રહણ, Development. ૩. સિંહનું બચ્ચું.
 ૪. ધાવણ. ૫. દુધનો. ૬. સ્વપ્નરહિત. ૭. દાઈ, આયા. ૮. બાળકરૂપી
 વારી-બાગ.

“ તેનું હૃદય છિન્નલિન્ન થાય છે. મહારાજ, આપ પિતા છો અને આપની
 “ ઇચ્છાને અનુસરનાર કોઈ પ્રવીણ વત્સલ પુરુષ શોધી ફહાડશો
 “ અને તે ઉલય મળી આ બાલકના માળી થજે. મહારાજ, પારકી
 “ મા જ કાન વીધે માટે એ કામ ઉપર આવા અપર પુરુષને રાખજો
 “ અને તેનો અધિકાર પૂર્ણ નથી એવી કલ્પના પણ બાલકને
 “ થવા દેશો નહી. પરંતુ માર્જરવર્ગમાં દેખીએ છીએ કે માતા જ
 “ બાલકને દાંત વચ્ચે રાખી શકે છે તેમ અન્યથી થવાનું નથી; માટે
 “ ગુરુની મુખ-વિદ્યામાં મુદ્રેલા કોમળ બાલક ઉપર ભુલ્યે ચુક્યે ગુરુના
 “ દાંત બીડાઈ જાય અથવા એસી જાય નહી એટલી વાત જાણવજો.
 “ તે ઇંડું સેવવા એટલી પક્ષિણી માતાના જેવા જાગૃત રહી જાણવજો.
 “ રાજ-બાલકને ગુરુથી પણ ભય છે.”

“ મહારાજ, આજ્ઞા ઉપાડવી એ વયમાં વધેલા અને બુદ્ધિમાં
 “ પહોંચેલા પુરુષોથી પણ અરોબર બનતું નથી તો તે ગહન સેવાધર્મ
 “ પુષ્પ જેવા બાલકથી બનશે એવી દુષ્ટ આશા આપ તો નહી જ
 “ રાખો પણ બાલકનો ગુરુ કે બીજું કોઈ પણ એ આશા સ્વપ્નમાં
 “ પણ રાખે એવી મૂર્ખતાના પ્રતીકાર સત્ત્વર કરજો. મહારાજ, સાકરમાં
 “ સ્વાદ સંતાડી ઔષધ પાવાનો માર્ગ સઉને શીખવજો. બાલકને
 “ તો ઉત્સાહમાં રાખી જ કામ કહાડી લેવું.”

“ મહારાજ, આપના બાલકને સાધારણ પુરુષો કે કિંકરોનો સહવાસી
 “ ન કરશો—અમે કયો નથી અને આપ પણ ન કરશો. પતિસુખની
 “ લુબ્ધ સ્ત્રીયો બાલકને જોઈને વીસારે છે અને બાલકને પોતાના
 “ હાથમાંથી દાસીઓના હાથમાં ફેંકી દે છે, અને એ દાસીઓની પાસે
 “ બાલક અનેક ગુપ્ત કુચેષ્ટાઓ શીખે છે. આ બાલકને માતાજી અથવા
 “ રાણીજીને મુઠી ત્રીજા મનુષ્ય પાસે મુવાડેલું નથી, અને આપના
 “ વિશ્વાસનું પાત્ર હું વગર બીજા જોડે રાખેલું નથી, કે બહાર મોકલેલું
 “ નથી. મહારાજ, રાજ્યકાર્યના ગ્રસ્ત રાજથી આટલું બધું તો
 “ બનવાનું નથી, પણ જે ગુરુના હાથમાં આ બાલક મુકો તે એ
 “ બાલકને ત્રીજાના હાથમાં જવા દે એવું કરશો નહી. મહારાજ, ઇન્દ્રના
 “ બાલકને ધૃતસ્થિતિની સતત છાયામાં રાખજો, અને બીજું તો અમ
 “ સ્ત્રીઓ કરતાં આપ વધારે જાતે જ વિચારી જોજો.”

મધુમક્ષિકાના સોંપેલા રાજકુમારને રાજાએ પોતાની આંગળીએ

લીધો અને પ્રધાનને તેડવા મોકલી રાજા બાળકની સાથે ગોષ્ઠીવિનોદ કરી તેની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો:

“કુમાર, હવે માતાજી વિના તમને ગમશે કે?”

મણિરાજ—“માતાજી વિના તો નહીં ગમે, પણ આપને માતાજી વિના રહેવું પડે છે તેમ અમે પણ રહીશું.”

મધુ—“મહારાજ, એ ઉત્તરમાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. આપ અને માતાજી ઉભય પ્રતિ આ ઉત્તર સધર્મ છે. સર્વ ધર્મ જળવી બાલકે બાલભાષામાં આપેલો ઉત્તર જ કહી આપે છે કે મહોટપણે એ રત્નનગરીના રાજાઓનું ધર્મવૈચિત્ર્ય જળવશે.”

મધુરાજ—(પ્રસન્નમુખે બાલકનો હાથ ઝાલી) “અમારે તો રાજ્ય કરવું પડે છે—તમે શું કરશો?”

મણિરાજ—આપ રાજ્ય કરો ત્યારે દેખાડી દેવાની કૃપા કરજો કે રાજ્ય આમ થાય. આપની સાથે રહીશું, આપ દેખાડશો તે દેખીશું, ને આપ ફેરવશો તે ફરીશું.”

મધુ—“મહારાજ, બાલકે તો રાજવિદ્યાનું માગણું માગી લીધું—તે આપવું એ હવે આપના અધિકારની વાત.”

બાલકે હાથ ઉંચો કરી દાસીનું મુખ ડાખ્યું.—“મધમાખ, અમે રાજાજી જોડે વાત કરીએ તેમાં વચ્ચે ગણગણવાનું તને કોણે કહ્યું છે?—ત્યારે અમારી વાતમાં બોલવું નહીં.”

મધુમક્ષિકા નીચી વળી કુમારને છાતી સરસો ડાખવા લાગી અને તેમ કરતાં કરતાં એની આંખમાં આંસુ ભરાયાં. તેને ડાખતી ડાખતી છોડી દેતી તે બોલી: “ઘણું જીવો, કુમાર!—મહારાજ! પ્રભાતનો સૂર્ય ઉગતો ઉગતો તિમિરને આંધું ધક્કેલે તેમ આપની પાસે આવતા ઉગતા રાજકુમાર, રાજવિદ્યાનો આરંભ કરતાં પહેલાં આજથી જ, મજ જેવાનો અધિકાર બંધ કરે છે ને ફેરવે છે કે મહારી પાસે અવલા પ્રવલા નહીં થાય.”

મણિરાજ—“મધમાખ, હજી તું ગણગણતી રહેતી નથી ને કહ્યું કરતી નથી.”

મધુ—“તે આપ મને શું કરશો?”

મણિરાજ પિતાલણી જોઈ બોલ્યો: “મહારાજ, માતાજીએ કહ્યું છે કે અવળે રસ્તે ચાલે તેને રાજાજી શિક્ષા કરે માટે હવે આપ જાણો.”

મધુ—(હસી પડી) “ત્યારે આપનું બળ તો થઈ રહ્યું કે?”

મણિરાજ—“ હું તહારી સાથે બોલીશ નહીં.”

મધુ—“ મહારાજ, બાલકે આજ્ઞા કરવી જાણી, આજ્ઞાલંગની
“ અસહિષ્ણુતા બતાવી, આપે કરવાની શિક્ષા આપને સોંપી, અને
“ સ્ત્રીજાતિને બાલકે કરવા જેવી શિક્ષા મને કરી—મારી સાથે અબોલા
“ લીધા! મહારાજ, રાજસ્વભાવના વૃક્ષનો અંતર્ભાવ આ બાલક—
“ બીજમાં હતો તે બીજના અંકુર આજ આપરૂપી સૂર્યના તેજની
“ પાસે કુટવા લાગે છે.”

મણિરાજ—“ મહારાજ, મહારી વાત આપને કહી દીધી; ગમે તો
“ આ મધમાખને ઉરાડી મુકો અને ગમે તો તેને ગણગણતી રોકો.
“ મને આજ આપની સાથે વાતો કરવાનું મન થયું છે તે આની વાત
“ જરી ગમતી નથી.”

મધુ—“ કુમાર, આપ જાતે જ મને ફહાડી મુકો તો હું
“ તરત જાઉં.”

મણિરાજ—“ હું કાંઈ તને ફહાડી મુકતો નથી. તહારા મધુપુડાંમાં
“ લરાઈ જ ને ગણગણીશ નહીં એટલે થયું.”

મધુ—“ દયો, ત્યારે હું આ છાની રહી.”

મણિરાજ—“ હવે ઠીક.”

સહ બોલતાં બંધ રહ્યાં. કુમાર મધુમક્ષિકા લાણી જોઈ રહ્યો,
તેણે એ બોલી નહીં.

મણિરાજ—“ મધમાખ, બોલતી કેમ નથી?”

મધુમક્ષિકા બોલી નહીં. હસતી હસતી જોઈ રહી.

મણિરાજ—“ કેમ બોલતી નથી?”

મધુરાજ—“ તમે બોલવાની ના કહી તે શી રીતે બોલે?”

મણિરાજ—“ હું બોલાવું ત્યારે તો બોલે.”

મધુરાજ—“ તમારે એની પાસે શું બોલાવવું છે?”

મણિરાજ—“ માતાજીએ ફહાવેલું બધું એણે આપને કહ્યું, પણ
“ કાલ રાત્રે રાણીજીએ ને મધમાખે પોતે મને કહેલું હતું તે આજ
“ કહેતી નથી.”

મધુરાજ—“ શું કહ્યું હતું?”

મણિરાજ—“ એ વાત મધમાખ કહે.”

મધુ—“ હું તો ભુલી ગઈ છું.”

મણિરાજ—“ ભુ...લી...ન...ય! બોલી દે-રાણીજી રોજ તને
“ જુઠી કહે છે.”

મધુ—“ એ તો એમનું જુઠું ખાઉં માટે જુઠી કહે છે.”

મણિરાજ—“ વાસું, બોલ તો ખરી!”

મધુ—“ શું બોલું? જરા સંભારી આપો તો બોલું.”

મણિરાજ—“ પેલું— લાકડાના ઘોડાને ઠેકાણે ખરો ઘોડો ને
“ એવું બધું.”

મધુમક્ષિકા હસવા લાગી.—“ હા, હા, મહારાજ, કુમારને આપની
“ પાસે બોલી કરી આણેલા છે.”

મણિરાજ—“ તે બોલી શી તે કહે ને?”

જરાશંકર એટલામાં આવ્યો અને પાસે બેઠો. કુમારને
બોળામાં લીધો.

જરાશંકર—“ મહારાજ, કુમારશ્રીને શું પુછવા માંડ્યું છે?”

મધુરાજ—“ કુમાર આજથી માતાજીનું મંદિર છોડી આપણી
“ પાસે આવ્યા છે તે બોલી કરીને આવ્યા છે.”

જરાશંકર—“ હે કુમાર! શી બોલી કરી છે?”

મણિરાજ—“ આજથી મહારા લાકડાના ઘોડાને ઠેકાણે હવે મને
“ ખરો ઘોડો આપવાનો.”

જરાશંકર—“ બીજું કંઈ?”

મણિરાજ—“ હવે મહારે રમવાનું મુકી દેઈ ઘોડે ચઢવાનું, પટા
“ રમતાં શીખવાનું, ને બધરિંને મુકી મહારાજની અને પ્રધાનજીની
“ સાથે ફરવાનું ને દરબાર ભરાય તેમાં આવવાનું.”

જરાશંકર—“ કેમ મધુમક્ષિકા, આવી બોલી કરી છે?”

મધુ—“ હા જી.”

મણિરાજ—“ હવે હું મહારાજની સાથે જમવાનો.”

જરાશંકર—“ એમાં તો મહારાજની આજ્ઞા બેઈએ.”

મણિરાજ—“ તે તમે અપાવો કે મધમાખ અપાવે. હું નહીં માગું.”

જરાશંકર—“ પિતાજીની પાસે તો માગવી પડે.”

મણિરાજ—“ માતાજીએ કહ્યું છે કે ક્ષત્રિયો માગે નહીં.”

જરાશંકર—“ ત્યારે બેઈતું હોય તે શી રીતે મેળવે?”

મણિરાજ—“ જાતે મેળવે, બંને મેળવે, તરવાર વડે મેળવે.”

જરાશંકર—“ત્યારે-આપ પણ તેમ મેળવો.”

મણિરાજ—“મેં બોલી કરી છે તે મધમાખ નહીં અપાવે તો
“એના ઉપર રીસાઈશ એટલે એ એની મેળે અપાવશે.”

મધુ—“કુમાર, મહારે તો આપની પાસેથી હવે જવાનું.”

મણિરાજ—“જય ક્યાં? બોલી પાળ્યા વગર જય તો ખારણા-
“વચ્ચે ઉભો રહી રોકું.”

જરાશંકર—“કુમાર, હવે તમારી બોલી મહારાજ પાળશે.”

મણિરાજ—“મહારાજ આપને આજ્ઞા કરે તો બોલી પળાઈ
“સમજું.”

જરાશંકર—“તે આજ્ઞા કરી જ સમજે.”

મણિરાજે મધરાજ સામું જોયું. મધરાજને હસવું આવ્યું.

મણિરાજ—“રાણાજીએ કહ્યું છે કે આપની આજ્ઞા વગર કોઈથી
“ચલાય નહીં ને પ્રધાનજી આમ કેમ પોતાની મેળે કહે છે?”

મધરાજ—“એમને જ પુછો.”

જરાશંકર—“કુમાર, મહારાજ પ્રસન્ન થાય ત્યારે એમની આજ્ઞા
“થઈ સમજવી.”

મણિરાજ—“ત્યારે અમે પણ એમને પ્રસન્ન જ કરીશું એટલે
“અમારી મરજી પ્રમાણે થશે.”

જરાશંકર—“એમ જ.”

મધુ—“મહારાજ, કુમાર સોંપી હું હવે રજા લેઉં છું.”

મણિરાજ—“મધમાખ, માતાજીએ કહ્યું છે કે રાત્રીએ અને
“કુમારોએ સેવકોની આકરી જાણવી. મૂટે ઉભી રહે.”

સહ જોઈ રહ્યાં.

મણિરાજ—“મહારાજ, આપની આજ્ઞા હોય તો મહારાં રમકડાં
“મધમાખના દીકરાને આપવાનાં છે તે હું. માતાજીને મંદિર જઈને
“એને આપું.”

મધરાજ પુત્રની કૃતજ્ઞતાથી પ્રસન્ન થયો અને તેને બોળામાં
લઈ બોલ્યો, “કુમાર, માતાજીએ જે જે કહ્યું છે તે સરત રાખજો
“ને એમને મંદિરે જઈ મધમાખને ખુશી કરો. મધુમક્ષિકા, કુમારને
“વાસ્તે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરતા સુધી માતાજીની પાસે જ થોડા દિવસ
“રાખજો ને હું બોલાવું એટલે લવજો.”

મણિરાજ—“મહારાજ, હું હવે રમકડાં રમવાનો નહીં.”

મહારાજ હસીને બોલ્યો: “ના, કુમાર, નહી. હવે તમારે
“એસવાને ઘોડો ને રમવાને પટા ને બાણ આવશે—પ્રધાનજી સત્વર.
“મોકલાવશે.”

મણિરાજ—“તે શીખવશે કોણ?”

મહારાજ—“તે પણ આવશે.”

મણિરાજ—“મને આપ ક્યારે બોલાવશો?”

મહારાજ—“સાંજે કીલો બેવા લેઈ જઈશું.”

મણિરાજ—“હા! મધમાખ, હવે ચાલ ને ઘેર જઈ તહારા
“દીકરાને લાવ તે હું તેને રમકડાં આપી દેઉં.”

મધુ—“તે મને આપને એટલે હું એને આપીશ.”

મણિરાજ—“ના. તું તો ઘરમાં રાખી મુકે ને તહારા દીકરાને
“આપે નહી. એ તો હું જ એને આપીશ તે મહારી પાસે લાવજે,
“ને જો પાછાં એની પાસેથી ખુંચી લીધાં તો જોજે તહારી વલે.”

મધુ—“એમ કરજો. ચાલો હવે મહારાજની રજ લેઈયે.”

મણિરાજે એનું મહોં ફરી ડાબ્યું.

મધુમક્ષિકા કુમારનો હાથ ખસેડતી બોલી: “કેમ મહોં ડાબો
“છે?—જવાની ઈચ્છા નથી?”

મણિરાજ—“અંહી ઉભી રૂઢે. મહારાજ જશે ત્યારે જઈશું.”

મધુ—“ત્યાં સુધી શું કરીશું? મહારાજને હવે કામ હશે.”

મણિરાજ—“મહારાજ પ્રધાનજી જોડે બોલશે તે સાંભળીશું.”

મધુ—“મહારાજની ખાનગી વાતો આપણાથી સંભળાય
“નહી.”

મણિરાજ—“ત્યારે રજ લે.”

આટલી વાર રાજપ્રધાન પરસ્પર વાતોમાં ભળ્યા હતા તેને
મધુમક્ષિકા ફેરવા લાગી:

“મહારાજ, હું ત્યારે આજ્ઞા માગું છું ને કુમારને સાથે લેઈ
“જાઉં છું—પણ જતાં જતાં માતાજીના સંદેશા ઉપરાંત હું રંક કાંઈ
“વિજ્ઞાપિ મહારા ભણીથી કરું તે સાંભળવી જોઈએ.”

મહારાજ—“બોલ.”

મધુ—“મહારાજ! સામાન્ય મનુષ્યોને પણ પુત્ર રજ મૂલ્યવાન
“હોય છે તો રાજને હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. શ્રુતિ પુત્રને
“પિતા પાસે ફેરવડાવે છે કે:—

“અંગાદંગાત્સંભવસિ હૃદયાદધિજાયસે ।

“આત્મા વૈ પુત્રનામાઽસિ સ જીવ શરદઃ શતમ્ ॥

“—પુત્ર, મહારા પ્રત્યેક અંગમાંથી તું સંભવ પામ્યો છે અને હૃદય
 “પાસેથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તે પુત્રનામે મહારો આત્મા જ તું છે; તે સો
 “શરદ્ઋતુ વટાવી જવજ, — મહારાજ, પુત્રમાં પિતાના અંગનો આવિર્ભાવ
 “તો થતાં થાય, પણ પિતાના હૃદયનો આવિર્ભાવ તો અવશ્ય થાય છે.
 “તેનું કારણ એવું છે કે વડમાંથી વડવાઈઓ લટકી નવાં વૃક્ષ
 “થાય છે તેમ માતાપિતામાંથી સંતાન થાય છે, તે જનક—જાતના દેહ
 “એક જ છે; એટલું જ નહીં પણ પિતાના દેહની પેઠે એ દેહમાં
 “રહેનારો આત્મા પણ આ ન્યગ્રોધયેષ્ટા કરે છે અને ઉભયનો આત્મા
 “પણ એક જ છે. અને રાજના કુમારમાં રાજાનો આત્મા સ્ફુરે
 “છે ને વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલો આવો આત્મા પ્રભુનું પરમ
 “ધન છે. માટે તે સમજનારે સમજવાનું છે કે:—

“વીજસ્યાન્તરવસ્થિતસ્તરુપતિઃ કાલે પુનર્જન્મતે ।

“આવ્યોમ્નસ્તનુતે ચ દેહદહરં સ્વાત્માનમન્તર્હિતમ્ ॥

“તચ્છેષ્ટઃ શિશુરેષ મૂપ જગતાં વૃદ્ધ્યૈ વિભર્તિ સ્વકમ્ ।

“ઓજઃ સત્ત્વસમુદ્ધિમત્પ્રયતતાં તત્તિસદ્ધયે ત્વાત્મવાન્ ॥

“મહારાજ, આ શ્લોકમાં બહુ ગંભીર વાત કહી છે. દેહથી
 “આત્મા જુદો છે. છતાં દેહ આત્માને લીધે જ છે. આત્મા દેખાતો
 “નથી, દેહ દેખાય છે. એ દેહ વધે ઘટે છે તે સર્વ આત્માના જ
 “બળથી; જડ બીજને વધવાની શક્તિ નથી. પણ એ બીજ—દેહમાંથી
 “મહાન્ વૃક્ષ નીકળે છે તેનું કારણ—એ બીજમાં અને વૃક્ષમાં રહેલો—
 “એને સાંધનાર એક—તેનો આત્મા છે. તેમ જ આ શિશુ કાળે કરીને
 “મહાન્ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થશે. મહારાજ, બીજને વૃક્ષથી જુદો
 “માનશો માં અને શિશુને યુવાનથી જુદો માનશો માં. જે વૃક્ષ બીજમાં
 “અવસ્થિત છે તે જ યોગ્ય કાળે મહાન્ રૂપ ધારે છે ત્યારે તેના
 “અંતર દેહમાં અંતર્હિત રહેલો, એ દેહથી દહર ફેટેતાં સૂક્ષ્મ એવો
 “તેનો આત્મા શું કરે છે તે પુછશો, તો ફેટે છે કે આકાશ સુધી પહોંચતી
 “શાખાઓ—અને એથી આવેના આકાશ સુધી પહોંચતા તેનાં પુષ્પના
 “સુવાસ—અને તેથી આવે જઈ મનુષ્યના ઉદરમાં જઈ મનુષ્યપણું
 “પામનાર તેનાં ફળ—એ સર્વમાં આ આત્માના બળનું સ્ફુરણ છે તે

“ વિકાસ પામે છે. આવી જ રીતે, હે ભૂપ, આ આપના બાળકની
 “ ચેષ્ટા સમજવી. એ બાળકનો આત્મા બાળક નથી — મહારાજ, આપનો
 “ અને તેનો આત્મા એક જ છે અને એ આત્માનું ઓજસ આપની
 “ પાસેથી ન્યગ્રોધની શાખાઓ પેઠે આ બાળક દેહમાં આવેલું છે.
 “ બીજમાં રહેલા આત્માનું બળ શાખાઓમાં, પુષ્પોમાં, સુગંધમાં અને
 “ ફળોમાં સ્ફુરી મનુષ્યમાં આવે છે; તેમ આ બાળકમાં રહેલું ઓજસ
 “ જગતની વૃદ્ધિ કરવાને અને આપની અખિલ પ્રજામાં સ્ફુરવાને
 “ યોગ્ય છે અને આપના રાજવંશનું અને એનું પોતાનું સર્વ સત્ત્વ આ
 “ ઓજસમાં સમૃદ્ધ થયેલું છે — જેવી રીતે વૃક્ષની તેમ પોતાની સત્ત્વસમૃદ્ધિ
 “ પુષ્પાદિમાં સ્ફુરે છે. મહારાજ, આ બીજને, આ શિશુને,
 “ આ ઓજસને, તેમની કાચી અવસ્થામાંથી સિદ્ધ કરવાં — પકવવાં એ
 “ આત્મવાનનો ધર્મ છે. બ્રાહ્મણો પોતાના અને શિષ્યમાત્રના દેહમાંથી
 “ ઉલ્લયના એક બ્રહ્માત્માને છુટો કરી વિશ્વરૂપમાં સિદ્ધ કરે છે તેમ
 “ રાજપિતા પોતાના અને પોતાના રાજકુમારના દેહમાંથી ઉલ્લયના
 “ એક જ રાજાત્માને છુટો કરી રાજ્યદેહના આત્મા સાથે એકરૂપ કરે
 “ તો રાજાત્મા સિદ્ધ થાય. એ સિદ્ધિ આપ જેવા મહાશય આત્મરા
 “ આત્મવાન રાજાઓ કરી શકે એમ છે માટે તે રીતે પ્રયત્ન
 “ કરશો એવી હું રંકની આપને વિનંતિ છે. મહારાજ, આ શિશુબીજમાં
 “ રહેલો તરુરાજ હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું — એ તરુરાજ પ્રકટ
 “ સિદ્ધ કરવો એમાં આપના આત્મોજસની એક સિદ્ધિ છે. મહારાજ,
 “ હું બહુ બોલું છું — તે આ મહાન બીજના ઓજસ ઉપરની
 “ મહારી પ્રીતિ બોલાવે છે તેથી બોલું છું. બાકી આપની પાસે આટલું
 “ બોલવા જેટલી હું રંકમાં ધૃષ્ટતા નથી. મહારાજ, હું બાળકને લેઈ
 “ માતાજીને મંદિર જવાની આજ્ઞા માગું છું.”

મણિરાજ આ સર્વ વાત સાંભળી રહ્યો હતો, ધાત્રીના મુખે
 સામું જોઈ રહ્યો હતો અને મધ્યે પિતા અને પ્રધાનનાં મુખ સામું
 જોયાં કરતો હતો તે, મધ્વરાજ ઉત્તર આપે તે પહેલાં, ધાત્રીનો પાલવ
 બાંધી બોલી ઉઠ્યો.

“ મધમાખ, ગણગણી રહી ? ”

મધુ — “ હા. આપને કાંઈ ફેલેલું છે ? ”

મણિરાજ — “ એક બોલી તું કરે તે વગર હું આવવાનો નથી.”

મધુ — “ શી બોલી ? ”

મણિરાજ—“ભરતે સિંહના દાંત ગોણવા માંડ્યાં ને શકુંતલા
“આવી ત્યારે ભરતને મુઠ્ઠી રાજ સાથે એ વાતો કરવા મંડી ગઈ
“ને ભરતને ન બોલાવે શકુંતલા ને ન બોલાવે દુષ્યંત !”

મધુ—“તેનું આજ શું છે ?”

મણિરાજ—“રાણીજીને ત્યારે ફેલેવું કે મહારે આમ ભરતના જેવું
“ન થાય, મહારી સાથે તો આખો દહાડો ને રાત ભરતની ને લવકુશની
“વાતો કર્યો કરે તો આવું.” સઉ હસી પડ્યાં.

મધુ—“તે રાણીજી કાંઈ મહારા હાથમાં ? આપ એમને
“ફેલે.”

મણિરાજ—“હું આવ્યો ત્યારે રાજ ત્યારા હાથમાં ખરા ને
“હવે જતી વખત રાણીજી નહી. આવ્યો ત્યારે કેમ બોલી કરી
“હતી ?—જા, નહી આવું ત્યારી સાથે.”

સર્વ હસી પડ્યાં.

મધુરાજ—“કુમાર, જવ રાણીજીને ફેલે.”

મણિરાજ—“હું રાણીજી પાસે માગવાનો નહી. હમે રાજકુમારો
“તો બળે કરી લઈએ—તે આવો તાલ નહી ચુકું. આપ દુષ્યંત રાજ
“જેવું કરશો તો મને નહી ગમે. મહારી સાથે તો વાતો કર્યો કરશો
“તો મને ગમશે.” રાજ પ્રધાન ફરી હસી પડ્યા. મધુમક્ષિકા મહો
મલકાવી શરમાઈ ગઈ.

મધુ—“કુમાર બોલી કરી બાંધશે. માગવાના નહી. આવો
“ત્યારે એમ કરીશું.”

મણિરાજ—“જેજે હાં ! ફરી જઈશ તો પછી જેજે. હું ખુશી
“નહી રહું ને તને કાયર કરીશ.”

એ એ જણ વાતો કરતાં કરતાં ગયાં. તેમની પાછળ રાજની
દૃષ્ટિ ગઈ. કુમાર આગળ આવી ધાત્રીને હાથ ઝાલી ખેંચતો હતો
અને ઉતાવળી ચલાવતો હતો. એ એ અદૃશ્ય થતાં રાજની દૃષ્ટિ
પાછી વળી. સૂર્યમાંથી ફિરણ કુટે તેમ રાજના મુખસૂર્યમાંથી
પુત્રાભિમાનનો આનંદ લલુકતો હતો.

રાજને રાજકુમાર પાછળ જોતો જોઈ પ્રધાન આનંદથી
મનમાં બોલ્યો :

*“ નિવાતપદ્મસ્તિમિતેન ચક્ષુષા ।

“ નૃપસ્ય કાન્તં પિબતઃ સુતાનનમ્ ॥

“ મહોદધેઃ પૂર ઇવેન્દુર્દર્શનાત્ ।

“ ગુરુઃપ્રહર્ષઃ પ્રવભૂવ નાત્માનિ ॥

“ પુત્ર દર્શનનો આનંદ એવો જ છે.”

જરાશંકરને પોતાને પુત્ર ન હતો તે સાંભરતાં કાંઈક ખેદ થયો. પુત્રસ્થાને તેનો ભાણેજ વિદ્યાચતુર હતો તે ગુણવાન વિદ્વાન હતો— તેનો યોગ મણિરાજની સાથે થાય તે વિચાર ઉત્પન્ન થતાં એ શોક ભુલી ગયો ને આનંદચિંતામાં પડ્યો. પણ જાતે પોતાના ભાણેજની વાત શી રીતે ફહાડવી? મધુમક્ષિકાના ઉપદેશનો પ્રસંગ ફહાડી આ વાતનો પ્રસંગ ફહાડવા તેણે વિચાર કર્યો—પણ વિચાર થતાં માંડી વાળ્યો. મનમાં તે બોલ્યો:—“ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ધર્મ પાળનાર “ મહારાજની સેવામાં રહી સ્વાર્થને વિચારે સૂચના કરું તો હું “ રાજ્યદ્રોહી થાઉં—હું એ વિચાર નહીં કરું.”

“ મહારાજને વિદ્યાચતુરનો અર્થ હશે ત્યારે જ આ યોગ કરીશ; “ એ વિના નહીં.”

મધુરાજ—“ જરાશંકર, માતાજીની આજ્ઞા અને મધુમક્ષિકાનો “ સુબોધ, એ ઉભયનું મર્મ ભુલવાનું નથી. જે પિતાને પુત્ર, તેને “ શિર નવા ધર્મની ચિંતા છે. હુમારને શી રીતે રાજતત્વમાં સિદ્ધ “ કરવો એ ચિંતા મહારા શિરને ભમાવે છે.”

જરાશંકર—“ મહારાજ, રાજપુત્રોને વિદ્યા આપવાના માર્ગ “ આપણા શાસ્ત્રમાં અને આપના કુળમાં પરિચિત છે.”

મધુરાજ—“ હા. પણ કાળવિવર્તનો વિચાર ભુલવો નહીં એ પણ “ શાસ્ત્રનું વચન છે તે સાધવાનું છે.”

જરાશંકર—“ મહારાજ, આજસુધી મુસલમાનો ચક્રવર્તિ હતા તે “ કાળે આપણી વિદ્યા આપના કુળને ઉપયોગી થઈ.”

મધુરાજ—“ ને હજી થશે. પણ આપણી વિદ્યા એટલે જુની ભાષા “ જ ન સમજવી. વિદુરજીએ લાક્ષાગૃહમાં મ્લેચ્છભાષાથી પાણડવોનું “ રક્ષણ કર્યું હતું. યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞપ્રસંગે મયરાક્ષસની કળાનો ઉપયોગ

* રઘુવંશ:—“ પવન વિનાના કમળ જેવા નિશ્ચલ નેત્રવડે રાજાએ પુત્રનું કાન્તવદન પીવા માંડ્યું ત્યારે તેનો મહાન્ હર્ષ પોતાનામાં રહી ન શકતાં મહાર નીકળવા લાગ્યો—ચંદ્રદર્શનથી મહાસાગરનું પૂર નીકળે તેમ.”

“કયો હતો. ભીમસેન રાક્ષસીને પરણ્યો હતો અને અર્જુને નાગકન્યાને
 “પરણ્યો હતો. બ્રાહ્મણોની વિદ્યા બ્રાહ્મણી જ હોય છે, પણ ક્ષત્રિયો
 “સર્વ લોક અને સર્વ દેશની વિદ્યાઓને ઘરમાં વસાવે છે.”

જરાશંકર—“આ સર્વનો મર્મ આપના મનમાં શો છે?”

મહારાજ—“ઈંગ્રેજ સાર્વભૌમ થયા તે કાળે તેમની વિદ્યાને
 “વરવી—એ આપણું કર્તવ્ય. એ આપણી વિદ્યા ભણી પ્રજાને સુખી કરે;
 “ઈંગ્રેજ વિદ્યા ભણી પરવશ ન રહે—એ હવે રાજનગરીનાં
 “રાજાઓનાં ધર્મ.”

જરાશંકર વિચારમાં પડ્યો.

મહારાજ—“કેમ વિચારમાં પડ્યો?”

જરાશંકર માથું ખંજવાળવા લાગ્યો.

“મહારાજ, રાજનીતિ બહુ ગુંથવારા ભરેલી છે.”

મહારાજ—“શી રીતે?”

જરાશંકર—“ઈંગ્રેજ ભણશે તે કુલાચારને નહી ગાંઠે, ઉદ્ધત થશે.”

મહારાજ—“રજપુતોનો સ્વધર્મ એ કે જયાચાર સાધવો ને તે
 “અર્થે કુલાચાર કાલોચિત ન હોય તો ફેરવવો. જરાશંકર, રજપુતો
 “કોઈના નહી તે કુલાચારના થશે એટલે દાસપણું પામશે. મોઘલ
 “બાદશાહોનાં ઝનાનામાં રજપુતોએ કન્યાઓ મોકલી તે બાદશાહોને
 “જીતવા માટે. આપણા રાજાઓ દીલ્લી નગરનાં પરાઓમાં સેનાઓ
 “લેઈ રહેતા હતા અને બાદશાહો ઉપર અમલ ચલાવતા હતા તો
 “રજપુતો અને હીંદુઓ આજ હયાત છે.”

જરાશંકર—“એ તો શિવાજીનો પ્રતાપ—શિવાજી ન હોત તો
 “સુનત હોત સખટી.”

મહારાજ—“એનો પ્રતાપ. સામ દામ ભેદ અને દંડ ચાર જુનાં
 “અને બીજાં નવાં—સર્વ સાધન આ કાળમાં સાધશે તે જીતશે. એક
 “સાધન ઓછું રાખ્યું તો રજપુતો પાછા હજ્યા, બીજું સાધન
 “શિવાજીએ ન રાખ્યું તો એની પાછળ બ્રાહ્મણો થયા અને બ્રાહ્મણોની
 “પાછળ ઈંગ્રેજ થયા. જરાશંકર, રાજવિદ્યાના લોભી પુરુષો સર્વ
 “જાતનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર વસાવે છે ને પ્રસંગે કામ લાગે તે વાપરવા
 “સજ્જ રહે છે.”

જરાશંકર—“પણ પ્રાચીન માર્ગ ત્યજવાના આ માર્ગની મર્યાદા
 “દેખાતી નથી. મહારાજ! આ દિશામાં નદીનું પૂર વાળો તો મર્યાદાનો

“ માર્ગ રાખજો. નીકર સહિ હુબીશું ને જગતમાં ભસ્મામુર ઉભા થશે.”

મહારાજ—“ રાક્ષસોના સામાં વાનરો અને રીંછ ઉભાં કરીશું તો
“ અમો સૂર્યવંશી ફાવીશું—શિવાજી પણ એમ જ ફાવ્યા હતા.”

જરાશંકર—“ આ રીંછ ને વાનર જોળશે ત્યારે આપના ક્ષત્રિયો શું
“ કરશે ? ”

મહારાજ—“ મહારા દેવયોનિ ક્ષત્રિયો વાનરનો વેશ લેશે માટે વાનર
“ નહીં થાય. તેમની વિદ્યાથી મહારા વંશજો સમુદ્રપર સેતુ બાંધશે
“ ને પરગૃહમાં પેસશે. અસ, જરાશંકર, એ વિચાર મહેં સિદ્ધ કર્યો.”

જરાશંકર—“ પણ આપે પાણી પહેલાં મર્યાદાની પાળ બાંધવી
“ ઘટે છે.”

મહારાજ—“ હા, પ્રજાનું હિત જાળવવાની બુદ્ધિ રૂઢેશે એ પાળ
“ ને એ મર્યાદા. પ્રજામાં યુગવિવર્ત થાય ને રાજનામાં ન થાય તો એ
“ કળેડાનો કલેશ ભારે થાય. માટે મહારા ઘરમાં ને રાજ્યમાં સહિ
“ ઈંત્રેજી ભણે ને ઈંત્રેજનાં મર્મદ્વાર પકડવાના હેતુથી આ વિદ્યા
“ ભણવાનું અભિમાન રખાવીશું તો કોઈ ઈંત્રેજ નહીં થાય. આ આપણી
“ એક પાસની પાળ. અને આપણા જુના આચારમાંનાં જે પદાર્થ વડે
“ ઉત્તમ જય થાય એવા પદાર્થપર દૃષ્ટિ નંખાવી તેનો લોભ રખાવવો
“ એ બીજી પાસની પાળ. એ એ પાળો શીવાય ત્રીજી મર્યાદા નહીં.
“ જરાશંકર, અસ ! હવે મહારો વિચાર પુરો થયો. મણિરાજને આ
“ વિદ્યા આપવાના માર્ગ હવે બતાવ—એમાં તહારું કામ. ચારપાસની
“ વિદ્યાઓ ભણ્યાવિના રતનગરીના રાજાઓ અંધારે હુબી મરે એ નહીં થાય.”

જરાશંકર—“ મહારાજ ! આપણું બાળક પારકા માણસ પાસ
“ રૂઢે તો આપણા હાથમાંથી જાય અને પારકું થાય. પારકી મ્લેચ્છ ભાષાને
“ જોળે ગયેલું બાળક આપની અને આપના આચાર વિચારની
“ મર્યાદા નહીં પાળે.”

મહારાજ—“ ક્ષત્રિયોનાં બાળક શત્રુઓની ભૂમિનાં, શત્રુઓની
“ ઢાલોના તેમ જ તેમની તરવારોનાં ભોમીયાં થાય તો શત્રુઓની ભાષા
“ અને તેમના આચારવિચારનાં ભોમીયાં થાય તે પણ યોગ્ય જ છે. બધરિં
“ અને બ્રાહ્મણોને સૌખ્યાં ઘર અને ક્ષત્રિયોને સૌખ્યાં ઘરનાં બારણાં.”

જરાશંકર—“ તે યોગ્ય છે. પણ શત્રુઓના આચારનું દાસપણું
“ ક્ષત્રિયોને વિહિત નથી ? ”

મહારાજ—“ ના, નથી. પણ સામાના લેદ જાણતાં તેમના અંધનમાં

“ આવવું પડે, તેમ સામાની રાજનીતિ સમજવાનું સાધન તેમની
 “ ભાષા તે જાણતાં જાણ્યે અજાણ્યે તેનો ચેપ વળગે તો તેટલું
 “ જોખમ ઝડોરવું એ નય-યુક્તને અંગે લાગેલું છે. યુદ્ધમાં જય તે જીતે
 “ કે હારે કે મરે કે ઘવાય. જરાશંકર, વિચાર સંપૂર્ણ થયો ને હવે
 “ આજ્ઞા થઈ સમજ. કુમારને પરભાષાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સમજાવવાં છે.
 “ મહારા અર્જુનનો દ્રોણાચાર્ય શોધી ફહાડ.”

જરાશંકર—“ મહારાજની આજ્ઞા થઈ તો તે પાર ઉતારવી એ
 “ મહારું કામ છે. પણ ઈંગ્રેજ વિદ્યા શીખવવા દ્રોણાચાર્ય આજ્ઞાણને
 “ શોધવા જવામાં વાંઝણીનો પુત્ર શોધવા જેવું છે.”

મહારાજ હસ્યો. “ જરાશંકર, રોતો જય તે મુવાના સમાચાર
 “ લાવે. તહારા અભિપ્રાયવિરુદ્ધ આજ્ઞા થાય એટલે તે કેમ પાળવી
 “ તે તને સુઝવાનું નહી.”

જરાશંકર—“ મહારાજ, એ આરોપથી મને ખેદ થાય છે. પણ
 “ મ્લેચ્છવિદ્યાનો ગુરુ આપણાં શાસ્ત્રનો સંસ્કારી હોય એમ ધારી તેને
 “ શોધવાની આજ્ઞા આપો છો પણ તે અસાધ્ય છે તે આપ સ્વીકારશો.”

મહારાજ—“ કૌરવના ગુરુ દ્રોણાચાર્ય, તેની પાસેથી પાણ્ડુપુત્ર
 “ શસ્ત્રવિદ્યા લાણ્યો. એ જ રીતનો શોધ કરતાં મહારા પ્રધાનને
 “ આવડવું જોઈએ.”

જરાશંકર—“ સત્ય છે, મહારાજ, આપનું હાર્દ ઉત્તમ છે; પણ
 “ શત્રુની વિદ્યાનો રસિકજન આ રાજ્યમાં અસ્થાને પદ પામશે.
 “ રાજકુમારની કોમળ અવસ્થામાં-તેના ઉગતા પ્રભાતકાળે-દૂર દેશની
 “ પરવિદ્યાનો આભાસ આ આળ-કમળને પોતાના રંગથી રંગે એ
 “ આપને ઇષ્ટ હોય તો ઇચ્છા. દ્રોણાચાર્યની વિદ્યા ચોરી લેવા અર્જુનનું
 “ વય હતું, દ્રોણાચાર્યને અર્જુનના મનનો પરાભવ કરવાનો અવકાશ
 “ ન હતો. મહારાજ, મણિરાજ, કેવળ આળક છે અને સીતાજીને
 “ સોનાના મૃગની રઠ લાગી હતી તેમ આપ રાજ છો અને રાજરઠ
 “ પણ દુસ્તર છે.”

મહારાજ—“ જરાશંકર, જે સ્વતંત્રતાથી તું તહારા રાજને અટકાવે
 “ છે તેથી, અને જે વચન ખોલી મહારા ઉપર આ આક્ષેપ કરે છે તે
 “ વચન સાંભળી, મને આજ આનંદ થાય છે. હું તહારા ઉપર પ્રસન્ન
 “ છું-મરજી પડે તે માગ.”

જરાશંકર—“ મહારાજ, સિંહ પોતાના દાંતનો લંગ થવા દેતા

“ નથી અને ક્ષાત્ર ઉદ્રેકના ભરેલા રાજા આજ્ઞાનો ભંગ વેઠતા નથી, એવું
“ અનુભવી પુરુષનું વચન છે:

“ દંષ્ટ્રાભંગં મૃગાણામધિપતય इव व्यक्तमानावलेपाः ।

“ નાજ્ઞાભંગં સહન્તે નૃવર નૃપતયસ્ત્વાદૃશાઃ સાર્વભૌમાઃ ॥* ”

“ મહારાજ, આ સહનશક્તિ આપ પ્રત્યક્ષ દેખાડો છો—આજ
“ આપ આજ્ઞાભંગ થવા ઘો છો—તે આપની મહારા ઉપર કૃપા અને
“ આપના આત્મદમનનું દૃષ્ટાંત.”

મહારાજ—“ એ શ્લોક તહે મને ઘણીવાર કહેલો છે. એ આજ્ઞાભંગ
“ થવા ન દેવો એ સાર્વભૌમ રાજાનું કામ. આપણે માથે સાર્વભૌમ
“ ખીન્ને થયો તેની આજ્ઞા ઉપાડવાનો પ્રસંગ તહારા અભિપ્રાયથી મહે
“ સ્વીકાર્યો છે તો આજ્ઞાભંગનું અસહન પણ સાર્વભૌમ પદને મહે
“ સોંપ્યું તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તહારા વિના ખીન્નું કોણ કરાવે ? ”

જરાશંકર—“ ક્ષમા કરો, મહારાજ, ક્ષમા કરો. આપનો સેવક
“ આપની આજ્ઞાનો ભંગ કરી આપને ઓછું આણુવા જેવું સ્મરણ
“ નહી કરાવે.”

મહારાજ—“ ત્યારે મહારી આજ્ઞા સ્વીકાર. જરાશંકર, મહારા કુમારને
“ ઘરકુકડી વિદ્યાનો ભોગી જોઈ સંતોષ નહી પામું, જે ઈંગ્રેજનો
“ આસંગ તહે આ રાજ્યને પ્રાપ્ત કરાવ્યો છે તે ઈંગ્રેજની વિદ્યા તેમને
“ દેશ જવાનાં કાળાં પાણી જેવી હોય તોપણ તે પાણીપર આ કુમારને
“ મોકલ. એ પાણીને પેલે પાર ઉતરી મહારો કુમાર આ ઈંગ્રેજોની
“ લંકાના મર્મભાગમાં પેસશે અને તેમ કરતાં—ત્યાં જતાં—એ
“ કુમાર ડુબવાનો હો તો ડુબો ને તરવાનો હો તો તરો. ન ડુબે તેની
“ સાવચેતી રાખીશું એમ કરતાં તે ડુબે તો તેનું ભય રતનગરીના
“ રાજાઓના કુળધર્મમાં નથી. શત્રુઓના ગુરુ પાસેથી મહારો મણિરાજ
“ તેમની વિદ્યા શીખશે.”

જરાશંકર—“ મહારાજ, હું હાર્યો. આપની આજ્ઞા સિદ્ધ કરવી
“ અને આપની ઈચ્છેલી સાવચેતી રાખવી એ ઉભય કામ સિદ્ધ
“ કરવાનું સાધન શોધવા હું પ્રયત્ન કરીશ.”

મહારાજ—“ તને તો સુઝે કે ન યે સુઝે... પણ જો તહારા ધ્યાનમાં
“ આવે તો હું સુઝાડું.”

જરાશંકર—“આપને કાંઈ સાધ્ય વસ્તુ સુઝે તો તો ઉત્તમ જ વાત.”

મહારાજ—“તહારા ભાણેજ વિદ્યાચતુરને આ કામ ઉપર રાખ.
“ઈંગ્રેજ ભણેલો છે, ને તહારા અંકુશમાં રહેશે. મને એ છોકરો ઠીક
“લાગ્યો છે.”

જરાશંકરને એ રીતનો સંતોષ થયો. વિદ્યાચતુરનું અને મણિરાજનું
કલ્યાણ થાય ને મહારાજની આજ્ઞા સિદ્ધ થાય—એ સર્વ સાધવાનું
આ એક જ સાધન.

જરાશંકર—“જેવી મહારાજની કૃપા. મહારાજ, આનું નામ તે
“આપની આજ્ઞા માનવી ફહેવાય કે આપની કૃપા સ્વીકારવી ફહેવાય
“તે મને સુઝતું નથી. પણ આપની આજ્ઞાના પાલનમાં હું શિથિલ
“ન રહું એટલા માટે આ કૃપા કરી હોય તો આપની કૃપા પાછી
“ખેંચી લ્યો અને કૃપા વિનાની આજ્ઞા હું કેમ પાળું છું તે વીશે
“સેવકની પરીક્ષા કરો.”

મહારાજ—“રાત્રની અને શાસ્ત્રની આજ્ઞા થઈ એટલે તર્કવિતર્ક ન
“કરવા એવું શાસ્ત્રવચન તું પાળતો નથી.”

“બહુ સારું મહારાજ.” જરાશંકર ગયો.

“માણસની પાછળ માણસ તૈયાર રાખવું એ રાત્રનો એક આવશ્યક
“ધર્મ છે. જરાશંકર પાછળ બીજો પ્રધાન તૈયાર જોઈએ. જે
“કારણથી મણિરાજને ઈંગ્રેજ ભણાવું છું તે જ કારણથી હવે પછીના
“પ્રધાનો પણ ઈંગ્રેજ ભણેલા જોઈએ. જરાશંકરની વિદ્યા, એના અનુભવ,
“અને એની બુદ્ધિ—દુધમાં સાકર ભેળીયે તેમ—એના ભાણેજમાં
“ભેળીયું તો ભળશે—પરભારામાં નહીં ભળે. વિદ્યાચતુર ઈંગ્રેજ
“ને સંસ્કૃત ભણેલો છે તે જરાશંકર જેવો ગણેલો—થતાં વાર નહીં
“લાગે. જુના દિવસ જાય છે ને નવા આવે છે, તેના આ સંધિમાં
“એવો માણસ જોઈએ કે જતા દિવસની નોંધ રાખે ને આવતાને
“ઝીલી લે. હું, જરાશંકર. અને વિદ્યાચતુર—ત્રણ જણ મળી એ કામ
“કરીશું. અમે ત્રણ જણ મળી જે સડક પાડીયે એ સડક ઉપર
“મણિરાજ ઘોડાની રવાલથી ચાલ્યો જાય ને અમારા કરતાં સવાઈ
“બુદ્ધિ ચલાવે એટલું હવે આમાં કરવાનું છે.” આવા વિચારો કરતાં
કરતાં મહારાજ પોતાના નિત્યકાર્યમાં લગ્યો.

પ્રકરણ ૧૧.

પરરાજ્યનો પ્રથમ વમળ.

શિરાજને લાળવતાં મધરાજે વિદ્યાચતુરને કરેલી આજ્ઞાઓ આ ગ્રંથના ખીલ લાગમાં દર્શાવેલી છે. એ આજ્ઞાઓ કેમ પળાય છે તે જોવા મધરાજ ઘણે પ્રસંગે ઘણે પ્રકારે જગૃત રહેવા લાગ્યો. મધુમક્ષિકાદ્વારા આપેલો ઉપદેશ રાજાએ સંપૂર્ણ રીતે પાળ્યો. વિદ્યાચતુરને કુમારના શિક્ષણમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી અને તે સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ ન થાય તેટલું ખંતથી જોવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે કેટલોક કાળ વીતતાં એક દિવસ વિદ્યાચતુર અને કુમારને લેઈ રાજા સુંદરગિરિના શિખર ઉપર ગયો. ત્યાં પોતાનો તંબુ નંખાવી પાસે એકે સુનેરી ગાદી નંખાવી રાજા બેઠો બેઠો સામેના સમુદ્ર ભણી દૃષ્ટિ કરી રહ્યો છે. મુછો ઉપર આમળા નાંખે છે, એટલામાં થોડેક છેટે પર્વતના પટ આગળ વિદ્યાચતુરની આંગળીએ વળગી કુમાર ઉભો અને જમણો હાથ અને તેની તર્જની લાંબી કરી ગુરુને પુછવા લાગ્યો.

“ચતુરજી, આ સામે દરિયો કેટલો હશે?”

“કુમાર, તમે ભરતખંડનો નકશો જોયો છે તેમાં આ પાસથી “પેલી પાસ દરીયા સુધી જેટલી જમીન છે તેથી જમણો હશે.”

“તેના પછી શું હશે?”

“આપણા જેવી જમીન.”

“તેમાં માણસો હશે?”

“હા.”

“તે પછી શું આવે?”

“પાછો દરીયો.”

“તે પછી શું?”

“પાછી જમીન.”

“તેમાં પણ માણસો હશે?”

“હા.”

“તે કેવાં હશે?”

“આ સાહેબ લોક આવે છે તે ત્યાંના.”

“તેમને રાજ હશે?”

“હા.”

“તે રાજને કુમાર હશે?”

“હા.”

“સાહેબ અંહી આવે છે તેમ આપણા લોક ત્યાં જતા હશે?”

“કોઈક.”

“ત્યારે સાહેબ લોક એટલા બધા અંહી થું કરવા આવતા હશે?”

“આ દેશમાં રાજ્ય કરવા.”

“ત્યારે મહારાજને કહોને કે આપણે પણ એ દેશમાં જઈ

“થોડુંક રાજ્ય કરીએ.”

“એ તો આપ કહો ત્યારે.”

મધરાજ આ વાર્તા રસથી સાંભળતો હતો તેના લણી ફરી મણિરાજ પિતા પાસે આવ્યો અને પાછળ વિદ્યાચતુર પણ આવ્યો.

મણિરાજ છેક પાસે આવી બોલ્યો: “મહારાજ, આપણે તો
“આ સાહેબલોકના દેશમાં ચાલો ને રાજ્ય કરો-અંહીયાં તો કાંઈ
“ગમતું નથી.”

મધરાજ અંતર્માં નિઃશ્વાસ મુઠી બહારથી હસી બોલ્યો: “કુમાર,
“હું તો ઘરડો થઈ ગયો. હવે તો તમે મ્હોટા થાવ ત્યારે કાંઈ કરજો.
“વિદ્યાચતુર!-” નેત્ર ભીનાં કરી મધરાજ બોલ્યો-“રજપુતાઈ રંડાઈ!
“રજપુતના દીકરાઓના અલિલાષ, અને રંક રાંડીરાંડોના દીકરાઓના
“અલિલાષ, તે હવે સરખા સમજવા.”

મધરાજે કુમારને બોળામાં લીધો અને સામેના સમુદ્રપર દૃષ્ટિ
કરી ઓઠ પીસવા માંડ્યા-ઉભો થઈ, તરવાર ઉપર હાથ મુકી, રાજ
પર્વતના તટ આગળ આવ્યો, વિચારમાં પડી ગયો, અને અંતે ઓઠ
કરડી, ભ્રમર ચહડાવી, વિદ્યાચતુરને સ્થિર ગંભીર સ્વરથી આજ્ઞા કરવા
લાગ્યો. “વિદ્યાચતુર, હવેથી તમારે એક કોરું પુસ્તક રાખવું અને
“હું જે જે વાતો કહું તે તે તેમાં લખી રાખવી, અને મણિરાજ
“યોગ્ય વયનો થાય ત્યારે તે વાંચે અને હું જીવતો હઉં કે ન હઉં
“તો પણ તે વાતો તેના હૃદયમાં ઉતરે એવી રીતે એ પુસ્તક લખવું
“અને રાખવું. બીજું. રત્નનગરી પાછા જઈએ તે દિવસે મને યાદ
“આપવું એટલે હું અમુક સમય ઠરાવીશ તે સમયે હું, મહારા ભાયાતો,
“મહારા અને તેમના કુમારો, અને જરાશંકર-એટલા બેસીશું અને

“ તેમની પાસે નિત્ય તમારે ઈંગ્રેજની કથા વાંચવી. જેમ હાલમાં
 “ અમે આપણાં રામાયણ, મહાભારત અને અમારા પૂર્વજોના રાસા
 “ વંચાવીયે છીયે તેમ તમારે મરજી પડે તેટલા પછસા ખરચી પુસ્તકો
 “ મંગાવવાં અને તેમાંથી ઈંગ્રેજો વાનરા હતા ત્યાંથી તે આજસુધીની
 “ એમની કથા વાંચવી. તેમ જ ફ્રાંસીસવાળા, રસદેશવાળા, વલંદાવાળા,
 “ ફ્રેંગીયો, મુસલમાનો, અને એવા એવા અનેક લોકની અને તેમાં
 “ મુખ્ય કરીને આ ગોરા લોકની આજકાલની અવસ્થા જણાય એવી
 “ કથાઓ વાંચવી. એ લોકનાં યુદ્ધોનાં વર્ણન, એમનાં સામ દામ
 “ અને લેદની કળાઓ, એમની રાજનીતિ, એ લોક કીયે કીયે દેશ
 “ જાય છે ને શું કરે છે, એમના શત્રુ કોણ છે ને મિત્ર કોણ છે,
 “ તેમાં કોનું આલે છે ને કોનું નથી ચાલતું એમની પ્રજા કેવી છે—
 “ સુખી છે કે દુઃખી, યુદ્ધ-કાળને વાસ્તે એ લોક તોપખાનાં કેમ
 “ અનાવે છે, શાંતિકાળને માટે એમની પ્રજામાંના અસંતોષી જીવોને
 “ સારુ કેવા ધંધા ઉભા કરે છે, એમના ક્ષત્રિયો, બ્રાહ્મણો, અને વૈશ્યો
 “ કેવા છે, વગેરે સર્વ વાતોમાં એ સર્વ લોકનાં મર્મસ્થાન તમારે
 “ જાણવાં, એમની કળાઓનાં રહસ્ય ચોરવાં, અને એમની બુદ્ધિના
 “ તેમ બીજા કીલાઓની રચના શીખવી. વિદ્યાચતુર, એ સહી શીખી,
 “ જાણી, ચોરી, તમે તેને અમારી પાસે આપણી બોલીમાં સમજાવો
 “ અને કાળે કરીને આ મહારા રાજ્યની આશાના બીજને એ સર્વ
 “ વિદ્યામાંથી શી શી પ્રાપ્ત કરાવવી તે હું તમને કહું તે પ્રમાણે ઈંગ્રેજ
 “ લાખાદારા પ્રાપ્ત કરાવો.”

“ વિદ્યાચતુર, આ હુમારને ઈંગ્રેજની તેમ આપણી ક્ષાત્રવિદ્યા
 “ પણ તેનું વય થતાં શીખવવાની છે તે કામ તમારાથી નહીં અને,
 “ પણ જેના હાથમાં એને મુકીયે તેની પાસેથી—દેશી પાસેથી કે
 “ પરદેશી પાસેથી—મિત્ર પાસેથી કે શત્રુ પાસેથી—તરવાર જેવાં શસ્ત્ર
 “ તેમ તોપ જેવાં અસ્ત્ર, એક શૂર સાથે કરવાની હુસ્તી તેમ અનેક
 “ પુરુષોની બનેલી સેનાને માથે રહી સામે એવી જ સેનાઓ કરવાની
 “ સેનાધિપતિની વિદ્યા—એવી એવી જે હવેના કાળમાં નિર્થક લાગશે
 “ એવી સર્વ કળાઓ, આ હુમાર અને મહારા રજપુતો શીખે તેમ
 “ મહારે કરવું છે ને અગ્નિહોત્રીનો અગ્નિ અખંડ સચેત રહે તેમ આ
 “ કળાઓ મહારે રાખવી છે. એ મહાકાર્ય ઈંગ્રેજની મદદ વિના નહીં
 “ અને એ હું જાણું છું; ઈંગ્રેજની સાથે રહી તેમનો અને આપણો બંને
 “ સ્વાર્થ એક છે તે હું કોઈ વખત તમને સમજાવીશ અને શાણા

“ ઈંગ્રેજોને એ વાત ગળે ઉતારવી છે અને તેમને ગળે ઉતારી આ
 “ કામ સાધવું છે. વિદ્યાચતુર, આવી આવી વાતોમાં આ રાજ્યની
 “ નવી રાજનીતિનું બીજ રોપાય છે તે બીજ રોપવાનું મહારે માથે
 “ આવેલું છે તેમાં તમારે મહારું અને મહારા હુમારનું પ્રધાનપણું કરવું
 “ પડશે—જરાશંકરના ભાણેજના હાથમાં મહારા રાજ્યના ગુપ્ત મંત્ર
 “ મુકતાં હું અવિશ્વાસ નથી રાખતો.”

“ આ સર્વ કાર્યને અર્થે ચંદ્રની આસપાસ તારાઓ ચળકે તેમ
 “ હુમારની આસપાસ મહારા ભાયાતોનાં પુત્ર ઉભરાઈ રહે એવું કરો.
 “ આ દેશમાં પડવા માંડેલી આ રાત્રિને કાળે આ ચંદ્ર અને તારાઓનું
 “ એકસંખી જડ અરસપરસ પ્રકાશ આપે એવું કરવાનું છે. વિદ્યાચતુર
 “ આજસુધી અમારા ભાઈઓ યુદ્ધમાં અમો રાજાઓને કામ લાગતા
 “ અને અમે તેમનું પોષણ કરતા. યુદ્ધકાળે તેઓ તેમનાં મસ્તક
 “ અમારા કામમાં આપતા, અને શાંતિકાળે અમારા રાજ્ય-વૈભવમાંથી
 “ અમે તેમને ગ્રાસ એટલે કોળીયા આપતા. હવે ઈંગ્રેજના રાજ્યમાં
 “ અમારે તેમનાં મસ્તકનો ખપ નથી અને ગ્રાસ આપવાનો શું પણ
 “ રાખવા પણ ભારે પડશે. મસ્તક ઓછાં થતાં ત્યારે આપેલા ગ્રાસ
 “ પાછા આવતા તે નવા જન્મતા ભાઈઓને અપાતા અને રાજભૂમિ
 “ ભાઈઓને અપાતાં અપાતાં પણ અમારા રાજ્યભાગ એમના એમ
 “ રહેતા. હવે નવી પ્રજાને આપવાનું ખરું, અને પાછું લેવાનું કાંઈ
 “ નહીં—કારણ મસ્તક ઓછાં થવાનાં નહીં અને ગ્રાસ વધવાના. આથી
 “ અમારા રાજ્યભાગ ક્ષીણ થઈ જશે, અને રાજ્યભાગ ક્ષીણ થતાં
 “ આ રાજ્યની સત્તા નબળી થશે એટલી ઈંગ્રેજની વધશે. આ ભયંકર
 “ પરિણામનું બળ ઓછું થવાનો માર્ગ મહે બીજી રીતે લીધો છે. પણ
 “ માણસની બુદ્ધિને જ્ઞાની લોક નાચનારી ગણિકા જેવી રહે છે, તે
 “ બુદ્ધિને ખપ વગરના ભાઈઓ ઉપર રાજાઓ પ્રીતિ નહીં રાખે અને બળે
 “ ગ્રાસના સ્વાર્થી અને યુદ્ધકળા ભુલવા સરજેલા ભાઈઓને રાજાની
 “ સેવાનો કે તેના સંબંધનો કાંઈ પણ પ્રસંગ નહીં રહે. મહારા રાજ્યની
 “ એક મહોટી સાંકળ આવી રીતે ત્રુટી છે; તે સાંકળના એ છેડા ઝાલી
 “ પોતાનાં પેટ ભરનાર મદારીઓ મળશે અને છેડે અંધાયલાઓને
 “ માંકડાં પેટે મરણ પ્રમાણે નચાવશે. વિદ્યાચતુર, આ સાંકળના છેડા
 “ આમ પારકા હાથમાં જાય નહીં એ મહારું કર્તવ્ય છે માટે આ
 “ ત્રુટેલી સાંકળને ઠેકાણે મહારા હુમાર અને ભાઈઓ વચ્ચે પ્રીતિની

“ સાંકળે રયો; અને આ દેશમાં કોઈ કાળે યુદ્ધનાં વાળં વાગે તો
 “ શાલિવાહને માટીનાં પુતળાંની સેના ઉભી કરી હતી તેમ પ્રીતિની
 “ ચીકાશથી મહારા રાજ્યના ક્ષત્રિય-પુતળાંઓ અંધાર્ધ રહેલાં હશે તો
 “ તેમાં તેમના પૂર્વજો ધુણી ઉઠશે-માટે એવી ચીકાશથી આ માટીને
 “ ઘડજો. ઈંગ્રેજોને આજ અમારાં ભાયાતોની ગરજ નથી પણ એવો યુગ
 “ આવશે કે એમના રાજ્ય ઉપર ચાર પાસના પાડોશીયો તેજ-દ્વેષથી ઘેરો
 “ ઘાલશે. વિદ્યાચતુર, તેવે કાળે એમની વસ્તી બ્રાહ્મણ-વૈશ્ય થઈ ગઈ
 “ હશે તે એમને કામ નહીં લાગે. અને એ એકલા પડશે. તે પ્રસંગે
 “ આ મહારાં પુતળાંમાં જીવ આવશે તો ઈંગ્રેજોને મીઠો લાગશે અને એ
 “ પુતળાંને કામ લગાડી મહારાજની દીર્ઘદૃષ્ટિને સંભારશે. વિદ્યાચતુર,
 “ ઈંગ્રેજો ઉઘાડી આંખે જોશે ત્યારે રજવાડાનું મૂલ્ય સમજશે ને તેનો
 “ ભાવ વધારશે, અને રાજાઓ સમજશે ત્યારે ઈંગ્રેજનો ભાવ વધશે
 “ પણ એ બે જાણ સમજે ત્યાં સુધી આ ભાઈઓનો ભાવ વધવાનો નથી.
 “ જ્યાં સુધી એ સમજાણનો યુગ આવે નહીં ત્યાં સુધી સર્વને દુઃખ છે, અને
 “ ત્યાં સુધી ધૈર્ય રાખી મહારાં આ ઝાડ ઉછેરવાં એ મહારા પુત્રને શીખવજો.”

“ સરત રાખજો કે રત્નનગરીના રાજાઓ એકપત્નીવ્રત પાળે છે
 “ અને તેમને પુત્રો હતા નથી તો તેમના ભાઈઓ તેમની ગાદીએ
 “ ચઢે છે. માટે મહારા ભાઈઓ અને તેમના વારસોમાં આ રાજ્યના
 “ ભાવી રાજાઓનાં બીજ છે અને તેથી પણ તેમનાં મનની સંભાળ
 “ મહારા હુમારના ગુરુએ લેવાની છે.”

“ વિદ્યાચતુર, અમારાં ક્ષત્રિય રાજ્યોના ક્ષત્રિયો પોતાની જાત
 “ મુકી મહોટા ખેડુત અને, રજપુત ફેહેવાતા મટી જમીનદાર અને
 “ તાલુકદારનું નામ પામે, તેવાં કાળમાં પણ અમારાં રાજકુળનાં ઘરોમાં
 “ આટલું અગ્નિહોત્ર નિરંતર પળાય એવા ધર્મનું બીજ આમ રોપવાનો
 “ મહારો આગ્રહ—”

આ અસિદ્ધ થવા નિર્મેલું વાક્ય પૂર્ણ થતા પહેલાં જરાશંકરનો
 પત્ર લેઈ ઉતાવળો ઉતાવળો રાજદૂત આવ્યો, અને મનનો સંકટપ
 મુખમાં જ રહેવા દેઈ રાજા પ્રધાનનો પત્ર ફોડી વાંચવા લાગ્યો. વાંચતાં
 વાંચતાં તેની ભૂકુટિ એ ચાર વાર ચઢી ગઈ અને એ ચાર વાર શીત
 આવ્યાં હોય તેમ તે પાછો શીતળ થઈ ગયો. પત્ર વાંચી મહારાજ
 એકદમ ઉભો થયો અને પર્વતતટ આગળ જઈ ઉભો ઉભો આંહો
 ચઢાવતો મનમાં બોલવા લાગ્યો.

“ વાનરસેનામાંથી હનૂમાન આવ્યો ! ” જરાશંકરનો પત્ર લેઈ તેમાંથી ચાર પાંચ લીટીયો વાંચવા લાગ્યો :

“ નાગરાજમહારાજની સાથે સંધિકાળે થયેલા કરાર પ્રમાણે
“ સંસ્થાનોના વિરોધપ્રસંગે તેમના પંચનું કામ કરવાનો ઈંગ્રેજ સરકારને
“ અધિકાર છે, તે અધિકારને પ્રમાણી સરકારે પોતાનો વકીલ નીમવાનું
“ નક્કી કર્યું છે. તે વકીલ એમનો પોલીટીકલ એજન્ટ અથવા રેસીડેન્ટ
“ ફહેવાશે, ચાર પાંચ સંસ્થાનો વચ્ચે પોતાનો નિવાસ રાખશે, પોતાના
“ નિવાસમાં પોતાનો અધિકાર રાખશે, અને રાજ્યોના પંચનું
“ અને દેશની શાન્તિ જાળવવાનું, કામ કરશે. સુવર્ણપુર, રત્નનગરી
“ વગેરે અનેક રાજ્યોના પંચનું કામ કરવા સરકારનો મુખ્ય વકીલ
“ મરાઠાપાટણમાં રહેશે અને તેના તાબામાં થાણાંઓ ઘણાં અને તેમાં એક
“ થાણું લીલાપુરમાં રહેશે ત્યાં મુખ્ય વકીલના હાથનીચે રહી એક
“ એજન્ટ કામ કરશે.” પત્ર પાછો મલ્લરાજે બંધ કર્યો.

“ વકીલ મહારાજના સંધિકાળે મહારા મનમાં જે શંકા હતી તે
“ ખરી પડવા કાળ આવ્યો. વાનરપ્રજાનો હનૂમાન આવ્યો—તે હવે
“ હુપાહુપ કરશે અને અમારી સોનાની લંકામાં ઠેકાણે ઠેકાણે આગ
“ લગાડશે.—હવે આપણે રાક્ષસો, અને એ વાનરા. આપણે કરીશું તે
“ અધર્મ—એ કરશે તે ધર્મ.”—“ સરકારના સંધિરૂપથી બીજા પૃથ્વીમાં
“ ડટાયું હતું તેમાંથી ફળગો ફુટી આજ પૃથ્વી ફોડી ખહાર નીકળ્યો.
“ આ રેસીડેન્ટ—વકીલ—તે આ ફળગો ! ”

“ આ આતશબાજના દારુખાનાનું ઝાડ !—હવે એનો કાંઈ ઉપાય ? ”

વીજળીનો ચમકારો થાય એટલી ત્વરાથી રાજના મનમાં આ વિચારોના ચમકારા થઈ ગયા. તે ઓઠથી ઓઠ કરડવા લાગ્યો. તેના હાથ તરવારની મુઠ ઉપર આવળા કરવા લાગ્યા.

“ કુમારને વીલાયત જતવાનું મન થયું ત્યાં શકુનમાં આપણો
“ દેશ વીલાયતવાળાએ જત્યો ! આપણાં રાજ્ય, રાજ્ય મટી, સંસ્થાન
“ થયાં ! જે રેલની બીક લાગતી હતી તે દૃષ્ટિ આગળ આવી—”
તરવાર લાણી દૃષ્ટિ કરી—“ મહારી પ્રિય તરવાર ! તહારું પાણી હવે ઉતરી
“ ગયું ! હવે રજપુતોએ લાકડી ઝાલવી ! ”

મનના વિચાર પડતા મુઠી વિદ્યાચતુરને રાજ ફહેવા લાગ્યો :
“ વિદ્યાચતુર, એકદમ આ મુખ મુઠી રત્નનગરી જવાની તૈયારી કરો.
“ મહારે મહારા પ્રધાનસાથે મહાવિચાર કરવાનો મહાપ્રસંગ આવ્યો.”

રાજાની આજ્ઞા પળાઈ. બીજે દિવસે જ રાજા પોતાના મહેલમાં પહોંચ્યો, અને એકદમ પ્રધાનને તેડવા માણસ મોકલ્યું. પ્રધાન આવતાં રાજા બોલી ઉઠ્યો:

જરાશંકર, એકદમ એવ સાહેબને લખાવ કે અમારે તમાર “એજન્ટ એજન્ટનું” કાંઈ કામ નથી. એને પાછો બોલાવી લ્યો—નીકર “નીકર—”

“યુદ્ધ થશે!—એમ લખાવું, મહારાજ?” જરાશંકર હસીને બોલ્યો.

“નહી—નહી—હસવાનો કાળ નથી. નાગરાજના સંધિમાં “એજન્ટનો અક્ષર પણ નથી.”

“પણ પણ સરકાર ધારે છે કે અક્ષર તો શું પણ વાઝ્ય છે.”

“ક્યાં છે?”

“નથી તો અક્ષર પણ નથી. પણ તરવાર દેખાડી સરકાર “ફહેછે કે એ અક્ષર છે એવું સ્વીકારો—નીકર આ અમારી તરવાર એ “અક્ષર દેખાડનારી ઉભી છે.”

“તો શું એ તરવાર એમની ખરી અને અમારી આ તરવાર “નહી?”

“મહારાજ, ક્ષોભ મુકી ધીરે રહી તરવારને જ પુછો ને?”

“ત્યારે શું આપણે તેમના અંધાયલા?”

“આપણે છુટા, પણ આપણી તરવાર એવી અંધાયલી છે કે “ઉઘડે નહી.”

મહારાજ આ સાંભળી ઉશ્કેરાયો. તેનાં નેત્રમાં લોહી ભરાઈ આવ્યું. યુદ્ધના રસિક રાજાને વીરરસનો ઉન્માદ ચહુડ્યો. તેણે એકદમ મ્યાનમાંથી બહાર ફેલાડી તરવાર ઉઘી કરી અને મદારી સાપને વીંઝે તેમ તરવારને આકાશમાં અફાળવા લાગ્યો, અને જાતે એ હાથ ઉઘી કુદી ફાળ ભરી દરવાજા આગળ ઉભો રહી ત્રાડ નાંખવા લાગ્યો.

“સામંત! સામંત! એકદમ સેના લેઈ આવ? સેના લાવ!—કોણ “છે રે! સેના લાવો!—સેના!”—

જરાશંકર કંઈકે ગભરાયો, મહેલમાંની સર્વ વસ્તી ભેગી થઈ ગઈ અને રાજા કોઈને પણ જોતો ન હોય તેમ “સેના! સામંત! સેના!” એમ ફાટી બુમો પાડવા લાગ્યો, અને બુમો પાડતાં પાડતાં પૃથ્વીને લાંત મારી ગાજી બોલ્યો: “સામંત, મહારી તરવાર અંધ છે એમ “ફહેનાર તે કોણ?”

જરાશંકર શાંત થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો. સહ વિચારી રાણી અને સામંત ઉભયને સત્વર તેડાવ્યા. એક પળ જતી હતી તે વર્ષ જેવી થઈ. દ્વાર આગળ ભીંતને તરવારથી અઢીંગી, પીંઠો ભણી તાકી રહી, પા ઘડી પુતળા પેઠે આ દશામાં સ્થિર રહી, નિદ્રામાંથી જાગ્યો હોય, સમાધિમાંથી ઉઠ્યો હોય તેમ રાજા, શાંત મુખમુદ્રા ધરી હાલ્યો, અને ચારેપાસની નવી સ્થિતિથી આશ્ચર્યમાં પડી, પુછવા લાગ્યો, “સર્વ” “કેમ એકઠાં થયાં છે ? સહ પોતપોતાને કામે વળગો. ખબર નથી “કે રાજાપ્રધાનનો મંત્ર થતો હોય ત્યાં કોઈ એ ન આવવું ?”

સર્વ આશ્ચર્યમાં પડી પાછાં ગયાં. રાણી પણ અર્ધે માર્ગે આવેલી સમાચાર સાંભળી પાછી ગઈ, માત્ર સામંત આવ્યો, અને પ્રધાન પાસે હતો જ.

“મહારાજને શૂરવીરોની ઉન્માદદશા પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને તેથી “થયલા ગભરાટમાં સર્વ એકઠાં થઈ ગયાં હતાં.” જરાશંકર બોલ્યો.

મહારાજ—“ત્યારે પ્રાકૃતમાં એમ કહેને કે હું ગાંડો થયો હતો !”

જરાશંકર—“મહારાજના અનુભવનું વર્ણન મહારાજ કરે.”

મહારાજ—“સામંત, પ્રધાનને અપ્રિય બોલ્યા વિના સત્યને વળગી “રહેતાં આવડે છે.”

સામંત—“અને આપની પાસે એટલી સ્વતંત્રતાથી બોલવાની એ “છાતી ચલવે તે આપની મ્હોટાઈ.”

જરાશંકર—“સત્ય કહો છો, સામંત. મહારાજ આપની ઉન્માદ “—દશામાં આપે સામંતને સંભારેલા તેથી એમને તેડાવ્યા છે.”

મહારાજ—“શું કરવા સંભારેલો ?”

જરાશંકર—“સરકારના એજન્ટની નીમણુકને રદ કરવા.”

મહારાજ—“એ નીમણુક સંબંધી સર્વ હકીકત સામંતને કહી દે.”

જરાશંકરે આજ્ઞા પાળી, અને મહારાજને થયેલા ઉન્માદનો ઇતિહાસ પણ કહી દીધો.

સામંત સર્વ વાત સાંભળી રહ્યો. ઉત્તર દીધો નહી.

મહારાજ—“કેમ, સામંત, કંઈ ઉત્તર દેતો નથી ?”

સામંત—“મહારાજ, ઉત્તર દેવાનો આપના ભાયાતોને અધિકાર “નથી. તાત્કાલિકાનાં માણસ આવ્યાં હતાં તે કાળે ઈંગ્રેજોને ધર્મી “અને મરાઠાઓને અધર્મી ગણી ઈંગ્રેજોનો સંબંધ આપે સ્વીકાર્યો તે “કાળથી જ આપની આજ્ઞા થયેલી છે કે રાજાપ્રધાનના મંત્રથી

“ આપની સિદ્ધ થયેલી આજ્ઞાને પાળવા શીવાય બીજો વિચાર કે ઉત્તર
 “ કરવાનો ભાયાતોને અધિકાર નથી. મહારાજનું દુઃખ જોઈ હું
 “ અંતર્માં દાઝું છું, પણ મહારી બુદ્ધિ આપને કામ લાગે એટલો અધિકાર
 “ તેને નથી.”

મહારાજ—“ સામંત, અભિપ્રાયમાં ફેર પડ્યો ત્યારે આજ્ઞા કરવાનું
 “ કામ મહારું હોવાથી, મહારા તે કાળના અભિપ્રાય પ્રમાણે, અને તહારા
 “ અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ, આજ્ઞા આપેલી. આજ એ આજ્ઞાનું અનિષ્ટ ફળ
 “ જોવાને પ્રસંગે તહારા અભિપ્રાયની થયેલી અવગણના અમારા સ્મરણમાં
 “ આણવી એ કામ મેલા માણસનું છે. એ અવગણવાનું સદું
 “ વાળવાને, આજ અમને ઉપયોગી થવા અથવા અભિપ્રાય આપવા
 “ ના પાડવી, એ કામ મને શિક્ષા કરવા જેવું છે. એ અવગણનાથી
 “ તને ખોટું લાગ્યું હોય તો તને રાજપુરુષોના ધર્મનો સંપૂર્ણ ઓધ
 “ નથી એમ ફહેવું જોઈએ. એ અવગણના સો વર્ષ સુધી ભુલી ન
 “ જવી એ સ્ત્રીસ્વભાવનો અંશ છે. એ અવગણનાનું મને ઈશ્વરે ફળ
 “ આપ્યું સમજી તહારા મનમાં તહારો વિજય થયો લાગતો હોય તો
 “ તહારા હૃદયમાં રાજ્યશત્રુનો ગુણ છે. એ વિજયના ભાનથી મને
 “ મર્મવાક્ય ફહેવા તું તત્પર થયો હોય તો તહારા મુખમાં સ્ત્રીની જાલ
 “ છે. સામંત, મહારી સેના તે તું છે અને મને એટલો તો અધિકાર
 “ છે કે મહારી સેના ઉપર જેટલો આધાર રાખું તેથી જમણો મહારા
 “ સામંત ઉપર રાખું.”

સામંત નીચું જોઈ રહ્યો અને તેના નેત્રમાંથી એક આંસુ પડતું
 દેખાયું. તે ઉઠી દ્વારની બહાર જઈ પાછો આવ્યો અને રાજના સામું
 ઉંચું જોઈ બેઠો.

“ મહારાજ, હું કૃપણ ચિત્તના ભાઈ ઉપર આપ જે ઉદારતા
 “ દેખાડો છો તે મને તરવારના ઘા કરતાં વધારે લાગે છે. મહારાજ, હું
 “ અપરાધીને પૃથ્વીભેગો કરી દો. હું શિક્ષાપાત્ર સેવક, તેના પ્રત્યે આપ
 “ ઉદાર વચન ફહેછો એ મહારા હૃદયને પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી બાળે છે.
 “ મહારાજ, મને શિક્ષા કરો. આપના સત્ય વચનમાં — ધર્મવચનમાં—
 “ અધર્મીને કંપાવનાર શિક્ષા મુકો.”

“ સામંત, મહારી સેનાનો નાશ કરવા કરતાં તેને સવળે માર્ગે
 “ લેવી એ મહારું કામ છે. તું મહારો જમણો હાથ. મહારી મુછનો

“વાળ, મહારા રાજ્યનો સ્તંભ, તું જ મહારી સેના—તને શિક્ષા કરું
“તો મને જ થાય.”

“મહારાજ, એ સેના અને એ સ્તંભ હવે આપને આંગણે હાથી
“પેઠે માત્ર ખરચના ખાડા છે—એ હાથીને છુટા મુકશો તો આપની
“પ્રજાને કચરશે અને બાંધી રાખશે તો આપના ભંડાર ખાલી કરી
“દેશે. મહારાજ, અમને તે હવે શું કરશો?”—સામંતે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ
મુક્યો, અને એ નિઃશ્વાસનું કારણ થઈ પડેલી રાજનીતિના કારણરૂપ
જરાશંકર ભણી વાંકી આંખે જોવા લાગ્યો, જરાશંકરે તે દીકું ન દીકું
કર્યું, અને રાજ અને તેના ભાઈના વાદનો પ્રવાહ નિર્વિઘ્ન ચાલવા
દેવા મૌન ધાર્યું.

મહારાજ—“સામંત, તે વાતનો હાલ પ્રસંગ નથી. આ સરકારના
“એજન્ટની વાતમાં આપણી તરવાર છુટી કે ઉઘાડી છે તે બોલ.
“એ બોલવાનો અધિકાર તારો છે.”

સામંતે શૂન્ય હાસ્ય કર્યું: “મહારાજ, સર્વ વાત કાળે શોભે
“અને કાળે ફળે. તરવારનો કાળ ગયો. હવે તરવાર ઉઘાડવી તે અકાળે
“યમનું ઘર પુછવા જેવું છે—સામળદાસનું વચન છે કે,

“સંપત ગઈ તે સાંપડે, ગયાં વળે છે વહાણ,

“ગત અવસર આવે નહી, ગયા ન આવે પ્રાણ !

“મહારાજ, બ્રાહ્મણની બુદ્ધિએ ચાલતાં હાથમાં આવેલો અવસર ગયો
“ને રજપુતાઈના પ્રાણ ગયા તે બેમાંથી એક પણ પાછું આવે એમ
“નથી. એ ગયેલો અવસર અને ગયેલો પ્રાણ આણતાં જરાશંકર
“ભટ્ટને આવડતું હોય તો એ જાણે—બાકી મને તો આજ્ઞા આપો
“તો એક વાત આવડે તે એ કે આ ભટ્ટને ધુળભેગો કરી એણે
“વાળેલા સત્યાનાશનો બદલો આપું અને—”

જરાશંકર સ્થિર દૃષ્ટિથી રાજના સામું જોઈ રહ્યો. રાજનો ક્રોધ
હાથમાં રહ્યો નહી. ક્રોધની પરિસીમાને કાળે સિંહ ગાજવું મુકી દેઈ
પંજાનો ભાર દેખાડે તેમ રાજએ કર્યું. પોતાનું અપમાન થતાં જોણે
સામંતને ભાઈ ગણી અત્યંત ક્ષમા ધારી હતી અને પ્રીતિનો પ્રવાહ
રેલાવ્યો હતો તે રાજએ પ્રધાનના શત્રુને ઉગતો ડાબ્યો. રાજની ભ્રમર
ચહુડી ગઈ અને સામંતના મુખમાંથી વચન નીકળતાં મહારાજે
અન્ધુસ્વરૂપ ત્યજ દઈ ગંભીર રાજ—સ્વરૂપ ધાર્યું અને સ્થિર સ્વરે
સંબંધ ન ગણી આજ્ઞા કરી:—

“ સામંત, મહારો પ્રધાન તે મહારું અંગ છે અને તેનું અપમાન
 “ અને તેના દ્રોહના વિચાર કરવાનો અપરાધ તહે મહારા દેખતાં
 “ ક્યો છે તેની શિક્ષા તને કરું છું કે આ પળે મહારા મુખ આગળથી
 “ જતો રહે અને મહારી આજ્ઞા થાય ત્યાં સુધી રત્નનગરીમાં અથવા
 “ તેની પંચકોશીમાં અથવા જ્યાં હું અથવા મહારો પ્રધાન હઈએ
 “ તેની પંચકોશીમાં તહારે આવવું નહી—આવીશ તો અધિક શિક્ષા
 “ ખમીશ—ખીજ એક ખોલથી આ પવન અપવિત્ર કર્યાવિના સત્વર
 “ ચાલ્યો જ.”

જરાશંકર લડક્યો—“ મહારાજ—”

મહારાજ—“ ચુપ! સામંત, આજ્ઞા એકદમ ઉઠાવ.”

સામંત એકદમ ઉભો થઈ રાજાને પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો.
 તેના શરીરને, કંપ અને ખેદ એ એ જણે, અંધીવાન કરી, દ્વારની
 બહાર ધક્કેલી ફહાણું.

જરાશંકર—“ મહારાજ, આપે બહુ અયોગ્ય આજ્ઞા કરી—
 “ અપમાન થતું હોય તો મને પણ શિક્ષા કરજો—પરંતુ ઘણું અયોગ્ય
 “ કામ થયું. મહારા ઉપર ઘણી મમતા દર્શાવી. પણ પ્રધાનને
 “ પુછ્યા વિનાની આજ્ઞા સિદ્ધ નથી.”

મહારાજ—“ અભિપ્રાય અને સૂચનાઓ સાંભળતાં જે રાજાને
 “ અપમાન લાગે તેણે ગાદી છોડવી જોઈએ. મહારી આજ્ઞાને તહારાં
 “ ઉપરની પ્રીતિ સાથે રજ લેવા દેવા નથી. રાજાએ પ્રધાનને પુછ્યા
 “ વગર કરેલી આજ્ઞા સિદ્ધ થતી નથી એ નિયમ સત્ય છે, પણ
 “ જ્યારે પ્રધાન જ એક પાસનો પક્ષકાર હોય ત્યારે એ નિયમ લાગુ
 “ નથી થતો.”

જરાશંકર—“ ત્યારે શું આવી વાતોમાં રાજાઓ વગરપ્રધાને
 “ ચલાવી લેશે ?”

મહારાજ—“ અલખત. મહારા પ્રધાનનું રક્ષણ કરવું તે મહારું કામ
 “ છે. મહારી સર્વ પ્રજાને માલમ પડવા દે કે જેવી રીતે મહારા સામી
 “ કોઈ ફરીયાદી ઉઠાવે તે હું સાંભળીશ તેમ જ પ્રધાનના સામી
 “ ફરીયાદો પણ સાંભળીશ અને ન્યાય આપીશ. મહારી જાત ઉપર
 “ કોઈ હુમલો કરશે તો યોગ્ય લાગશે ત્યાં ક્ષમા રાખીશ. પણ મહારી
 “ રાણી—મહારા કુમાર—મહારા ભાઈઓ અને મહારી સર્વ પ્રજાએ શંકા
 “ વગર જાણવું જોઈએ કે મહારા અધિકારીઓ તે મહારાં શસ્ત્ર છે,

“ અને જેમ મહારી તરવાર ચોરનારને હું શિક્ષા કરીશ તેમ મહારા
 “ પ્રધાનના અધિકાર અને પ્રતાપ ઉપર હાથ નાંખનારને હું તીવ્ર શિક્ષા
 “ કરીશ અને એ શિક્ષા કરતાં બીલકુલ ક્ષમા રાખનાર નથી. મહારા
 “ પ્રધાનને અધિકાર અને પ્રતાપ કેટલો આપવો અને તેનું રક્ષણ
 “ કેટલે સુધી અને કેવી રીતે કરવું તેમાં હું મહારો પોતાનો પ્રધાન બને
 “ જ છું. જરાશંકર, આજ્ઞાપત્ર લખાવ કે મહારી સેનાનું આધિપત્ય
 “ સામંતના પુત્ર મુળુલાને આપુંછું, જ્યાં સુધી મુળુલા બાળક છે ત્યાં
 “ સુધી એને નામે એ આધિપત્યનું કામ મહારી આજ્ઞા પ્રમાણે દૂર રહી
 “ સામંતે કરવું, અને જ્યાં એને પગ સુકવાનો આધિકાર નથી ત્યાં
 “ એની ઈચ્છા હોય તે માણસ દ્વારા એણે કામ લેવું. મહારાજની
 “ કચેરી શિક્ષાથી એની આજ્ઞાના અર્થ અને આજ્ઞાનો પ્રતાપ સર્વ
 “ સમજી શકે એમ થશે. ચાલ, હવે સરકારના એજંટનું પ્રકરણ ચલાવ.”

જરાશંકર—“ પણ મહારાજ, પરિણામનો વિચાર દર્શાવવાનો
 “ મહારો અધિકાર ખરો.”

મહારાજ—“ શું પરિણામ પરિણામ કરે છે ? જેતો નથી કે જે
 “ રાજનીતિથી મહારા ભાયાતો નકામા થઈ ગયા એવી રાજનીતિના
 “ પવનને મહારા હૃદયમાં ભરનાર તને ગણીને તહારા ઉપર દાંત પીસી
 “ રહેલા ભાયાતોની તરવાર તે સામંત છે, અને એ તરવાર તહારા
 “ ઉપર પડતાં પળની વાર ન હતી ? ”

જરાશંકર—“ હું સારી પેઠે સમજું છું કે મહારા ઉપર એ તરવાર
 “ ઘણા દિવસની ઝઝૂમી રહી છે અને મહારાજની કૃપાની ઢાલથી
 “ જ આપના રંક પ્રધાનનું રક્ષણ થયું છે; પણ આણી પાસથી ઈંગ્રેજ
 “ રાજનીતિનાં પગલાં આપણા સીમાડા ઉપર વાગે છે તે કાળે
 “ આપણા અંદર અંદરના ખડખડાટનો સ્વર એ શીકારીને કાન જશે
 “ તો આપણે એ શીકારીના શીકાર થઈશું. મહારાજ, મહેં આપને
 “ ઘણેક પ્રસંગે કહેલું છે કે શત્રુના ગઠના દરવાજા તોડવામાં જે ઉંટને
 “ મારવું પડે તે રાજ્યનો પ્રધાન છે. મહારાજ, આપના કુટુંબમાં જ
 “ મહાન્ વિગ્રહ નહીં થાય તો મહાન્ કલેશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે
 “ અને એ કલેશનો પ્રસંગ લેઈ ઈંગ્રેજ કાંઈ પણ લાલ લેઈ શકે તેના
 “ કરતાં એ સર્વ પરિણામ અટકાવવાનો સવળો અને સહેલો માર્ગ એ જ છે
 “ કે આપના પ્રધાનને ઉંટને સ્થાને મુઠી-ત્યજી-આપના બંધુવર્ગનું સાંત્વન
 “ કરવું એમાં જ હાલ રાજ્યનું હિત છે. મહારાજ, એ વર્ગ રાજ્યદ્રોહી

“કે રાજદ્રોહી નથી થયો - તેમને માત્ર મહારી જાત ઉપર રોષ છે,
 “અને મહારા કરતાં આ વર્ગનો - આ સેનાનો - આપને બહુ ઉપયોગ
 “છે તે હું સત્ય કહું છું. મહારાજ, પ્રધાનો ઘણા મળશે પણ આવી
 “બંધુસેના નહીં મળે અને તેમના બોલવા ઉપરથી રોષ ધરવો
 “આપને યોગ્ય નથી. કહ્યું છે કે,

“કડવા હોય લીંબડા, શીળી હોય છાંય

“બોલકણા હોય બાન્ધવા, તોય પોતાની બહાંય,”

મહારાજ—“તું કહેછે તે ઘણે અંશે સત્ય છે અને તેટલા માટે
 “જ સામંતને માટે યોજેલી શિક્ષામાં માત્ર મહારી પ્રીતિ શિવાય
 “બીજી રીતની હાનિ તેને પહોંચાડી નથી અને તે પશ્ચાત્તાપ કરી મહારી
 “ક્ષમાની આશા રાખે એવો માર્ગ રાખ્યો છે. સામંતના હૃદયમાં ક્રોધ
 “છે પણ દ્વેષ નથી, અને તે અવશ્ય પસ્તાશે, અને એક દિવસ
 “આ જ સ્થાને તહારી સાથે પ્રીતિથી રાજ્યકાર્યમાં આશ્રય આપશે.
 “મહે એને કરેલી શિક્ષા જેવી આવશ્યક છે તેવી જ માપસર
 “છે અને તેનું ફળ ઉત્તમ આવશે. રજપુતનો સ્વભાવ રજપુત બાળે
 “પણ એને માટે તહારું બલિદાન આપું તે તો અયોગ્ય અને હાનિકારક
 “જ. તહારું જ કહેવું છે - અને તે સત્ય છે - કે હવે અમારી તરવારો
 “મ્યાનમાં બંધાઈ અને સેનાઓ નકામી થઈ છે. હવે તો એવા
 “સહસ્ર બંધુઓ કરતાં એક ચતુર અને રાજનીતિનો પ્રવીણ પ્રધાન
 “એ જ રાજાઓની તરવાર અને ઢાલ ઉભયનું કામ સારશે.”

જરાશંકર—“મહારાજે ક્ષમાનો માર્ગ ઉઘાડો રાખ્યો છે તો હાલ
 “તરત જ આપની આજ્ઞાને નિષ્ફળ થવાનો સાધનભૂત હું નથી થતો.
 “પણ મને એક નવાઈ એ લાગે છે આપની તરવાર બંધાયાથી,
 “હવે લેવાનો જે માર્ગ તે, આપને આવો સુઝ્યો ને તે જ બંધનનાં
 “વિચારથી આપને ઉદ્વેગ થયો ! અને બીચારા સામંતને આપને
 “શાંત કરવા તેડેલો તે પરિણામને પામ્યો !”

મહારાજ હસી પડ્યો. “હા, એ પ્રારબ્ધનો સંયોગ વિચિત્ર
 “થયો ખરો. પણ મહાન પ્રસંગોએ પ્રથમ મને આવેશ થાય છે,
 “અને તેની શાંતિ અને તે પ્રસંગના ગુંચવારાનો ઉકેલ - એ એ વસ્તુ
 “મને સાથે લાગ્યાં જ થાય છે. એવા મહારા સ્વભાવનો તને પ્રથમ
 “પણ અનુભવ થયો હશે.”

જરાશંકર—“ ત્યારે મહારાજ, આપના કરતાં હું કાંઈ સુખી ખરો
“ કે એવા આવેશના અનુભવ વગર એવો ઉદ્દેશ યથાશક્તિ કરું છું.”

મહારાજ ફરી હસ્યો. “ એ વાત તો ખરી. પણ એવો અળવાન
“ આવેશ— ક્ષત્રિયોનો યુદ્ધમાં અન્ધુ છે; તો તેને ખીજે પ્રસંગે દૂર
“ રાખીએ એવા અમે એકલી ગરજના સગા નથી, અને તમારે એ
“ આવેશની સાથે કદી પ્રસંગ પડવાનું કારણ નથી માટે તમારામાં
“ ડાહ્યા હોય છે તે એનો સંસર્ગ કરતા નથી. એટલો આપણામાં ફેર,
“ અને એ ફેર મટાડવામાં રાજ્યને લાલ નથી માટે જ રાજના
“ અન્ધુઓને પ્રધાનનું કામ આપવું યોગ્ય નથી અને તમારી ગરજ
“ રાખીએ છીએ.”

જરાશંકર—“ ત્યારે મહારાજે ઈંગ્રેજના વકીલની વાતનો ઉદ્દેશ
“ કેવી રીતે કર્યો? આપના હૃદયમાં ધરતીકંપ થયો તેનું આપે શું
“ મહાપરિણામ બેચું તે કહો. ”

મહારાજ—“ ત્યારો ને મહારો વિચાર એક થયો.”

જરાશંકર—“ મહારો વિચાર આપને કહ્યો નથી.”

મહારાજ—“ પણ હું સમજ્યો.”

જરાશંકર—“ તો બોલી દો.”

મહારાજ—“ પ્રથમ તું બોલી દે. પછી હું કહીશ.”

જરાશંકર—“ આપની પાસે હું હાફે તે યોગ્ય જ છે. ત્યારે હું
“ મહારો અભિપ્રાય પ્રથમ કહી દઉં છું તે સાંભળો.”

મહારાજ—“ બોલ.”

જરાશંકર—“ જુવો, મહારાજ, ઈંગ્રેજની સાથે સંબંધ બાંધ્યો તે
“ હું તો હજી સુધી ખરોખર કંઈ જ માનું છું. પણ ધારો કે તે કામ
“ ખરોખર ન હોય તોપણ હવે તે વાત નિરુપાય છે. એ સંબંધને
“ સોનાની ખાણ ગણો કે ખાણની શય્યા ગણો, પણ જે હોય તે એ.
“ હવે આપણે એમાંથી જેટલો લાલ મળે તેટલો શોધવાનો માર્ગ
“ શોધવો, અને થયું ન થયું થનાર નથી જાણી તેનો વિચાર ન કરવો.”

મહારાજના મુખ ઉપર ગંભીરતા આવી અને બોલ્યો: “ સત્ય
“ વાત કહી.”

જરા—“ મહારાજ, હવે ઈંગ્રેજ અધિકારીઓ તે સામુ અને આપ
“ વહુ—એવો સંબંધ બંધાયો. તે લોક આપનો અધિકાર ઓછો કરવા કંઈ

“ કંઈ ઉપાય કરશે. એમનો સંબંધ થયો તે સારા કે નરસા પ્રારબ્ધનું
 “ એક બીજા રોપાયું. હવે તો એ બીજાનું ફળ સારું નીવડે એમ હોય
 “ તો તેને ઉત્તમ કરવા યત્ન કરવો અને નરસું નીવડે એમ હોય તો
 “ તે નીલાવી લેઈ સુધારવા પ્રયત્ન કરવો એ જ યોગ્ય છે. વિચારકાળે
 “ શંકા સ્થાને છે: એ કાળ ગયો. આચારકાળે શંકા અસ્થાને છે
 “ અને સંશયાત્મા વિનશ્યતિ એ બોધ સ્થાને છે: ઈંએજની સાથે સંબંધ
 “ કયો તે આચારકાળ હતો તે પણ ગયો. હવે તો જે હોય તેનો
 “ નિર્વાહકાળ આવ્યો છે, અને એ કાળના ચિકિત્સકો અસંદિગ્ધ અને
 “ સંમત ઉત્સાહક બોધ આપતા આવ્યા છે કે—

“ પ્રારબ્ધમુત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥

“ પ્રારબ્ધે કરેલા કર્મનો લાગ ઉત્તમ જનો કરતા નથી—ત્યારે શું કરે છે?—

“ નિર્વાહ: પ્રતિપન્નવસ્તુષુ સતામેકં હિ ગોત્રવ્રતમ્ ॥

“ જે વસ્તુ પ્રતિપન્ન કરી તેનો અંત સુધી નિર્વાહ કરવો અને બીજા
 “ રીતે ન વર્તવું એ એક જ સત્પુરુષનું કુલવ્રત છે—એટલે એ વ્રત ન
 “ પાળનાર અસત્પુરુષ છે. અને એ વ્રતના આચારકાળે એ પુરુષોના
 “ જીવ કેવા રહે છે? તો ફહેનાર ફહે છે કે—

“ અઙ્ગીકૃતં સૃકૃતિનઃ પરિપાલયન્તિ ॥

“ અંગીકૃત વસ્તુનું સજ્જનો પરિપાલન કરે છે અને એમ કરનારા
 “ સૃકૃતિ એટલે કૃતકૃત્ય ભાગ્યશાળી હોય છે અને મનમાં પણ તેમ
 “ જ પોતાને સમજે છે. જે સિંહાસન ઉપર આપ બેસો છો તે સ્થાન
 “ સત્પુરુષોને માટે જ છે, અને તે સ્થાન ઉપર બેસવાનો અધિકાર
 “ મહાભાગ્યનું ફળ, તેમ જ એથી અધિક મહાભાગ્યનું બીજા છે તે મહારા
 “ કરતાં આપ વધારે જાણો છો.”

“ મહારાજ, નિર્વાહકાળે, વિચારકાળના કરેલા વિચાર પુરાસ્મરણમાં
 “ આવતા નથી, આચારકાળની મુકેલી તીવ્રતા નિર્વાહના કાર્યમાં
 “ સ્ફુરતી નથી, અને જે વિદ્વોના વિચાર આપે પૂર્વે સંપૂર્ણરીતે કરીને જ
 “ પ્રારંભનો આદર કરેલો તે વિદ્વોની તાત્કાલિક મુદ્રા આપના મનને
 “ સંકોચ પમાડે છે તે કેવળ મોહને લીધે છે. તે મોહથી વિદ્વનો નિર્વાહ
 “ થવામાં કલેશ થાય એ આપના કેવળ યુક્તાનુભવી સામંતમાં તો
 “ યોગ્ય છે. પણ યુક્તદશા તો માત્ર આચારકાળનું એક પગથીયું છે;
 “ અને કેવળ-યોક્તાઓનું કર્તવ્ય જે ક્ષણે સંપૂર્ણ થાય છે તે જ ક્ષણે

“ રાજઓની રાજનીતિના પ્રવાહ આરંભાય છે અને તે પ્રવાહમાં
 “ તરવારની મદ્દકળા તો માત્ર મદ્દરાજ જેવા રાજઓને જ વરેછે, તો
 “ મહારાજ ! આ નિર્વાહકાળમાં એ રાજનીતિની મદ્દકળા કેટલી સખળ
 “ કરવી તે હું રંક જન્મના આહ્વાણ કરતાં આપનો સૂર્યવંશી પ્રાચીન
 “ રાજકુળાચાર આપને વધારે સમર્થ રીતે શીખવશે. મહારાજ,
 “ આપનું રાજબુદ્ધિવીર્ય આપને આમાં નિઃસંશય કંઈક અપૂર્વ ક્ષણસંતતિ
 “ આપશે—એવી મહારા મનને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. મહારાજ, હું તો
 “ આ રાજનીતિમાં આપનો સારથિ છું—મહારથી તો આપ છો અને
 “ આપના દિગ્દર્શન પ્રમાણે રથ ચલાવવા તત્પર છું.”

મદ્દરાજ—“ ત્યારે આપણે ઈંગ્રેજ સાથે નિર્વાહ કરવો એટલો
 “ અભિપ્રાય ત્હેં આપ્યો અને નિર્વાહ કેવી રીતે કરવો તે વિચારવાનું
 “ કામ મહારાપર નાંખ્યું.”

જરાશંકર—“ મહારાજ, યથાર્થ ફહો છો. આપનો અભિપ્રાય શો તે
 “ ફહેવાનો વારો હવે આવ્યો.”

મદ્દરાજ હસીને બોલ્યો: “ પ્રધાન લુચ્ચો દેખાય છે. આટલું લાંબું
 “ લાંબું બોલી, શું કરવું તે ફહેવાનો ભાર આખરે મહારે માથે જ
 “ રહેવા દીધો—ફરી અભિપ્રાય આપતાં સામંતની બહીક લાગતી હશે !”

જરાશંકર—“ મહારાજ, બહીક હશે ત્હોંએ આહ્વાણ છું. બાકી
 “ આપના જેવા છત્ર નીચે રહી એવા તાપનો ડર હોય તો તો એવા
 “ ડરકણ પ્રધાનને આપની સેવામાં રાખવો યોગ્ય નથી જાણી એને
 “ સેવામાં રાખતા હોં તો આપનો ધર્મ આપ બળવતા નથી એટલું
 “ ફહેવા જેટલી છાતી ચલવું એટલો વિશ્વાસ તો મને આપનો છે.”

મદ્દરાજ ખડખડ હસી તટ્ટીયા ઉપર માથું નાંખી પડ્યો ને ફરી
 ફરી હસ્યો.

“ અસત્ય લાપણનો ત્યાગ કરી, અપૂર્ણ સત્ય બોલતાં તને
 “ આવડ્યું. હવે સામંતને બોઈ તને બોવાની મૂર્ખતા મહારે માથે બાકી
 “ રહી.”

જરાશંકર હસ્યો. “ મહારાજ, આ ઈંગ્રેજ રાજ્યનો નિર્વાહ
 “ કરવો એટલું સિદ્ધ છે તો તેના વધીલની બાબતમાં પણ નિર્વાહ
 “ કરવો એ, રસોઈ કરવા સળગાવેલો તાપ વેઠવાને ચુલેથી કેટલે છેટે
 “ બેસવું એના વિચાર કરવા જેવું છે.”

મહારાજ—“ શી રીતનો ? ”

જરાશંકર—“ એ તાપ મુંબાઈ નગરી જેટલે છેટે લાગવા દેવો કે
“ લીલાપુરમાં પણ લાગવા દેવો ? ”

મહારાજ—“ મુંબાઈમાં તો છે જ.”

જરાશંકર—“ હા, પણ એટલે છેટે પડેલા ચુલામાં રંધાતા ચોખા
“ કાચા રૂહે છે કે બફાય છે કે બળી જાય છે એ જોવા જેટલી લાંબી
“ દૃષ્ટિ પડે એમ નથી અને લીલાપુરમાં તો બધું જોવાંશે.”

મહારાજ સાંભળવા આતુર બની ટટાર થઈ બેઠો. “ પણ
“ લીલાપુર જેટલો પાસે તાપ લાગશે તો તેના તનખા ઉડશે, રાખ
“ ઉડશે, ધુમાડો ઠઠ આપણી આંખોમાં આવશે, ને વળી તાપ ઠઠ
“ સરસો વેઠવો પડશે તે ? એટલું નુકસાન વધારે કે પાસે રહી ચોખા
“ ચાંપી જોવાનું ફળ વધારે ?

જરાશંકર—“ મહારાજ રાજનીતિના જાણનાર છો. સુભાજીરાવને
“ ફહાડી મુકતાં પહેલાં જ ઈંગ્રેજની સાથે બુદ્ધિબળ રમવાની કળાને
“ શોધવા આપે જ ધારેલું છે; અને બુદ્ધિબળને અંગે આપણી અને
“ સામાની ઉભયની બાજુ જાણી લેવી એ સાધન સાધવાને અર્થે સર્વ
“ સંતાપ અને કલેશ વેઠવા એ પણ એક સાધન છે.”

મહારાજના મનનો એક મહોટો વળ ઉકલ્યો તોપણ કંઈક બાકી
રહ્યું. “ જરાશંકર, એ તો ખરું, પણ સામાને જાણતાં આપણે પણ
“ જાણાઈ જઈશું તે ? ”

જરાશંકર—“ મહારાજ, એ ભીતિ તો વૃથા છે. નાગરાજ
“ મહારાજે કરેલા યુદ્ધને અંતે જ આપણે જાણાઈ ગયા છીએ. હવે
“ ઈંગ્રેજ આપણને વધારે ઓળખવા પ્રયત્ન કરશે તે આપણાથી
“ અટકાવાય એમ નથી. આપણે શરીરે પહેરેલાં વસ્ત્રમાત્ર ઉઘાડી
“ ઉઘાડીને જોશે, અને એમ કરવા બળ કરતાં કળ વધારે વાપરશે.”

મહારાજ—“ ત્યારે—આવ ફહાડા પગ ઉપર—એવું આપણે જાતે જ
“ કરવાનું કારણ છે ? ચાહીને પાસે બોલાવવાનું કારણ શું ? ”

જરાશંકર—“ જે રાજ્યો અને રાજાઓનાં અંગ અનેક અંતવ્યાધિથી
“ નિર્માલ્ય થઈ ગયાં છે ત્યાં તો ઈંગ્રેજ પાસે આવ્યાથી કેવળ ભય
“ જ છે. આપણી ચારેપાસ જ્યાં જોઈએ ત્યાં છિદ્ર વિનાનાં રાજ્ય
“ નથી અને એ છિદ્રોમાં નખ ઘાલી ઘાલી અંદરનું લોહી ઈંગ્રેજો રીંછ
“ પેઠ પીશે અને એ લોહીને ઠંડાણે એ રીંછની ઝેરી લાળ લીંપાશે તો

“ તેમાં કંઈ અસંભવ કે અયોગ્યતા મને તો નથી લાગતી. મહારાજ,
 “ જે રાજના રાજ્યમાં પ્રજાનું રક્ષણ ન થતાં લક્ષણ થાય છે, જે
 “ રાજ પ્રજાના કલ્યાણના વિચાર અને આચારમાં દિવસની સાઠ ઘડી
 “ ગાળતા નથી અથવા સાઠને ઠેકાણે અઠાવન ઘડી એમ ગાળી એ
 “ ઘડી જેટલો કાળ પણ પ્રજાને ત્યજી બીજા વિષયને સમર્પે છે તે
 “ રાજના રાજ્યમાં અવકાશ પામતી દુર્વાસનાને માથે ઈશ્વર કોઈ શત્રુ
 “ ઉભો કરે તો તેમાં અયોગ્ય શું આવી ગયું ? મહારાજ, પ્રજાને શિક્ષા
 “ કરે રાજ અને રાજને શિક્ષા કરે ઈશ્વર.”

જરાશંકર જરીક અટક્યો અને પાછો બોલ્યો: “ મહારાજ, જે
 “ રાજ્યમાં છિદ્રો હશે તેમાં ઈંત્રેજનો સહવાસ ભયંકર નીવડશે કે
 “ નહીં એ કહેવાતું નથી, અને નીવડશે તો મને કંઈ અયોગ્ય લાગતું
 “ નથી. પણ ત્યાં તે અયોગ્ય હશે તોપણ રત્નનગરીના ધર્મિષ્ઠ મહારાજને
 “ તો આમાંથી કંઈ ભય મને દેખાતું નથી. મહારાજ, આપનો અને
 “ આપના રાજ્યનો જેને જેને જેમ જેમ પ્રસંગ પડશે તેમ તેમ
 “ આપની સુવાસના અને આપની સુંદરતા અધિકાધિક દીસી આવશે.
 “ મહારાજ, આપને કોઈ સુખડની પેઠે વધારે વધારે ઘસશે તેમ આપ
 “ વધારે વધારે સુગન્ધ આપશો અને વધારે વધારે તપાવશે તેમ તેમ
 “ કાંચન પેઠે વધારે સુંદર દેખાશો — કહ્યું છે કે,

* “ ઘૃષ્ટં ઘૃષ્ટં પુનરપિ પુનશ્ચન્દનં ચારુગન્ધમ્
 “ તપ્તં તપ્તં પુનરપિ પુનઃ કાશ્વનં કાન્તવર્ણમ્ ॥
 “ છિન્નં છિન્નં પુનરપિ પુનઃ સ્વાદુ ચૈવેશ્વકાણ્ડમ્
 “ ન પ્રાણાન્તે પ્રકૃતિવિકૃતિર્જાયતે હ્યુત્તમાનામ્ ॥

“ મહારાજ, રત્નનગરીનાં પુરુષરત્ન જેને જેવાં હોય તેટલાં જોઈ લે,
 “ એ કોઈના દૃષ્ટિપાતથી ડરે એમ નથી. એ રત્નને કોઈ માત્ર જોવા
 “ ઇચ્છે તેટલાથી જ તેને કંઈ ભય નથી. ઈંત્રેજ રાજપુરુષોને
 “ આપણા પુરુષરત્નોના ભંડાર જોવા હોય એટલા જુવે — એમાં કાંઈ
 “ હાનિ નથી. બાકી એ પરદેશીઓ આપણા રાજ્યની બહાર પાડોશમાં
 “ લીલાપુર આવી રૂંહેશે તો મને તો તેમના તન્ત્ર જાણવાનો, તેમની
 “ કળાઓ જોવાનો, અને એવો એવો આપણને એક કાળે ઇચ્છેલો,
 “ લાભ જ આપણને શોધતો આવતો દેખાય છે. મહારાજ, આ
 “ નિર્વાહકાળમાં મને તો આ જ વિચાર ઉત્તમ લાગે છે.”

મધરાજ આનંદમાં આવી એકદમ ઉભો થયો, જરાશંકર ઉભો થયો, રાજા પ્રધાનનો વાંસો થાબડી ઉમંગથી બોલ્યો: “ અસ, જરાશંકર, “ અસ—મધરાજનો સંશય ટળી ગયો, રતનગરીનાં રત્ન નિર્ભય “ છે. જા, વિદ્યાચતુરપાસે ઉત્તર લખાવ કે એ સુગ્રીવજીનો વંશ તે “ સીતાજીનો માનીતો, ને સીતાજીનાં જ બાળક એ વંશને છેટે કેમ “ રાખી શકશે? માટે તેમને જે ઝાડે એસવું હોય ત્યાં આવી એસે “ ને મરજી પડે એટલું કુદે. એ વાનરો બહુ કરશે તો મુઠી ચણા “ બગાડશે—બાકી રતનગરીનાં રત્ન એમનાથી ચવાય કે ભંગાય એમ “ નથી—એ રત્ન ખાવા જશે તો એમના દાંત પડશે. જરાશંકર, “ મથુરાનગરીના વાનરોને ચણાનો પ્રસાદ—આપણે એમને પહેચી વળીશું “ અને ઘરનાં થોડાં નળીયાં ભાગશે તો ગામમાં માઠીની ખોટ નથી.”

જરાશંકર ઘેર ગયો. રાજા અંતઃપુરમાં ગયો. જતાં જતાં તેને સામંત સાંભર્યો અને તેની સાથે હૃદયમાં ઉંડો નિશ્વાસ પડ્યો. નહાનપણનો સાથી, યુદ્ધકાળનો સખા અને મણિરાજ પછીનો ગાદીનો વારસ —એ સામંતનો વિયોગ મધરાજને અસહ્ય લાગ્યો અને માર્ગમાં ને માર્ગમાં જ તેનાં નેત્રમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. પોતે જાણી જોઈને જાતે જ આ દુઃખનું કારણ થયો છે, પોતાના મિત્રને પોતે જ ઘા કર્યો છે—એ વિચારતાં મધરાજનું હૃદય છેક કોમળ થઈ ગયું અને તે પોતાની નિન્દાનાં વાક્ય બરબડવા લાગ્યો.

“ ધિક્કાર છે આ રાજ્યાસનને કે જેને લીધે મિત્રના ઉપર ઘા “ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અરેરે, મિત્રનો ત્યાગ કરવાને ઠેકાણે “ રાજ્યાસનનો જ ત્યાગ કર્યો હતો તો શું ખોટું હતું?”

“ સામંત—સામંત—મહારા બાળપણના સ્નેહી! તહે મહારું હિત “ વિચારી ક્રોધ આણ્યો તેનો બદલો મહે આમ વાળ્યો—જે મનુષ્યની “ પ્રીતિ ઉપર વિશ્વાસ રખાતો નથી તે દુષ્ટ છે—રાજાઓની પ્રીતિનો “ વિશ્વાસ જગત્ કરતું નથી તે બરોબર છે. રાજાઓની જાતિ જ દુષ્ટ “ છે. રાજ્યને અંતે નરક લખ્યાં છે તેમાંનું એક તો હું આ અનુભવું “ છું. અહો પરમાત્મા! તહારી ગતિ ન્યારી છે.”

આમ વિચાર કરતો રાજા અંતઃપુરમાં ગયો. રાણીએ તેનું ગ્લાન મુખ દીઠું અને તેના સ્વભાવની પરીક્ષક સ્ત્રી તે ગ્લાનિનું કારણ પૂછ્યું એટલી ગઈ. સામંતના સમાચાર અંતઃપુરમાં ફરી વળ્યા હતા અને રાજાએ કરેલી શિક્ષા સર્વને મુખે નિર્દય ફેલાઈ—રાજાનો ન્યાય પંચે કર્યો

અને સામંત જેવા પ્રતાપી સપક્ષ મિત્રને શત્રુ કરવામાં રાજાએ સાન કરતાં કાન વાપર્યાનો નિર્ણય થઈ ગયો. મહારાજને માથે આવો આરોપ આજ પ્રથમ જ આવ્યો. રાજાની ખુદ્દ અદલાઈ તેની સાથે કાળ અદલાયો એમ સર્વ ફહેવા લાગ્યાં, અંતઃપુરમાં જતાં જતાં મળેલાં સર્વ માણસનાં પરભાર્યાં બની ગયેલાં મુખ ઉપરથી જ રાજા સર્વની આ અદલાયલી વૃત્તિ કળી ગયો અને એના બળતા ચિત્તમાં ઘી હોમાયું તો પણ રાજાનો પ્રતાપ એવો હતો કે કોઈથી એની પાસે કે માંહોમાંહી પણ ઉંચે સ્વરે આ વાત વીશે ઓઠ ફરફડાવી શકાય નહીં. યમરાજના ઘાથી શૂન્ય થયો હોય એમ આખો રાજમહાલ લાગ્યો. સર્વના મતમાં ભળેલી રાણીની પણ આ વાતમાં જીભ ઉપડે એમ ન હતું— રાજાનીતિના પ્રસંગમાં અંતઃપુરનાં કોઈપણ માણસને તેણે ઓઠ ઉઘાડવાનો અધિકાર આપ્યો ન હતો, અને એની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો એ પરિણામ અતિશય ભયંકર હતું તેનો અનુભવ સામંતના દૃષ્ટાંતથી સર્વને પ્રત્યક્ષ થયો હતો. છતાં યમરાજની સાથે અંતકાળે વાતો કરવા એઠેલા રામચંદ્રનું હિત ધૃષ્ટી, પોતાનું અહિત અવગણી, લક્ષ્મણે દુર્વાસાને ભાઈ પાસે જવા દીધા હતા અને રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું તે દૃષ્ટાંત લક્ષમાં લેઈ રાણીએ રાજા પાસે પોતાનું ઇગિત સ્પષ્ટ કરવા છાતી ચલાવી, અને તેમ કરવામાં રાજાના ચિત્તની ગ્લાનિ દુર કરી વિનોદ આપવાનો માર્ગ લેવાનો—એક સાધનથી એ કાર્ય સાધવાનો પ્રયાસ આરંભ્યો.

અન્ધુસ્નેહને રાજ્યધર્મના ભારનીચે ડાબી દેવાના પ્રયાસ અને કલેશથી થાકેલો મહારાજ મસ્તિકમાંથી સર્વ ભાર ફેંકી દેઈ રાણીના અંકસ્થળમાં માથું મુકી પલંગમાં સુતો, દીવાની ઝીણી કરી દીધેલી જ્યોત્સ્ના તેની આંખનો કલેશ દૂર રાખી માત્ર પ્રકાશ જ આપવા લાગી, ઉઘાડી ખારીમાંથી પશ્ચિમ સમુદ્રની ભરતીની પ્રેરેલી પવનની લહેરો રાજાના શરીરને નિદ્રોન્મુખ કરવા લાગી, બહારનાં ઝાડોનાં પાંદડાનો ખડખડાટ કણેન્દ્રિયને એકસ્વરમાં લીન કરવા લાગ્યો, અને રાજાની ચિત્તશય્યામાં આળોટતી ચિંતાઓએ ખોઈ દીધેલી પદ્મબ્રષ્ટ નિષાદેવીનું આવાહન આરંભવા આનન્દયોગનું મુહૂર્ત સાધવાના ઉદ્ધાસથી સ્વામીનાં શરીરપર કરતલ ફેરવતી મેનારાણી બેડી રાખેલું ગેય ધીરે ધીમે સ્વરે ગાવા લાગી:

“મેના રટે પ્રભુ આજ ! મહારાજ ! રંક મેના રટે તમપાસ !—ધ્રુવ.

“શૂર પુરુષ તે હાથ ધરે જે નહી એકલી તરવાર ! મહારાજ૦

“શૂર પુરુષ તે હૃદય ધરે જે નહી કેવળ અંગાર ! મહારાજ૦

“*શંખ ધરે રિપુ—હૃદય—વિદારણ જે ત્રિભુવનનો નાથ, મહારાજ૦

“*ભક્ત—હૃદયના સાંત્વન કાળે પદ્મ ધરે તે હાથ. મહારાજ૦

“લાત ખમી હુરિ ભૃગુની હૃદયમાં સિદ્ધ થયો ક્ષમાનાથ, મહારાજ૦

“અવનિ વસી અવતાર ધર્યાં ને વેળ્યા યુગવ્યવહાર; મહારાજ૦

“મેના જેવી અખળા નારી તે પણ પાળે કાળ, મહારાજ૦

“દેવા મણિ પ્રભુકરમાં એણે તપ તપ્યું છે નવ માસ, મહારાજ૦

“એ હુરિકેરા ભક્ત તમે છો—એ મેનાના નાથ: મહારાજ૦

“તેજસ્વી છો તેને ક્ષમાનો કોણ દીવો ધરનાર ? મહારાજ૦”

આ વાક્યે રાજાને નિદ્રાસ્ખલિત કર્યો. તેણે પાસું ફેરવ્યું. રાણીનું ગાયન વાધ્યું.

“સામંતશિરના મુકુટમણિથી પદપાવડી સોહાય, મહારાજ૦”
રાજાએ આંખો ઉઘાડી—જગૃત થયો. રાજા રાણીનું મુખ જોવા લાગ્યો.

“એમ મણિધરપર ભાર ક્ષમાનો અચળ ટકાવો ક્ષમાનાથ ! મહા૦”
રાજા ચમક્યો—રાણીના ખોળામાંથી માથું લેઈ લીધું—એઠો થયો. એનાં નેત્ર—આકાશમાં ધૂમકેતુ ઉદય પામ્યો. રાજાનો ચિત્તવિકાર ચતુર લલના એતી ગઈ અને જાતે ચહાવેલા વિષનો ઉતાર જાતે આરંભ્યો.

“અખળા જાતિ નથી અધિકારી સિંહાસનની પાસ, મહારાજ૦

“કોમળ રસની હું અધિકારી, કોમળ જન્યું પ્રભાવ ! મહારાજ૦”

ગાનયોગ્ય હાવભાવનું નાટ્ય કરતાં રાજા સામા હાથ જોડતી—
રાજાના વિશાળ મેઘ જેવા વક્ષઃસ્થળમાં મુખચંદ્ર ધપાવવા લાગી—

“હાથ જોડી કરી ઉર ઉઘાડું, વનિતા માગે આજ, મહા૦”
રાજા રાણીનું મુખ જોયું કરી તેમાંથી હવે શું વાક્ય નીકળે છે તે સન્મુખ દૃષ્ટિ કરી સાંભળવા—જેવા—લાગ્યો. રાણીની વાગ્ધારા અસ્ખલિત આલતી રહી.

“શાસ્ત્રવિશારદ પીયુ ! દેને જ શૂર ધીર રસિક શૃંગાર. મહા૦”

“યુદ્ધ—વિશારદ પીયુ ! સહેને જ, રાખી ક્ષમા, રસખાણુ ! મહા૦”

રાજાના વિચાર પોતાના અંગમાં આકર્ષતી લીન કરતી અંગના, પોતે હરાવી દીધેલી સેના નહાસતી નહાસતી સ્વસ્થ થવા પામી બળવતી થવા

પામે અને તેને જીતવા પોતાને ફરી પ્રયાસ કરવાનો પ્રસંગ આવે તે
પહેલાં, સમયગ્રાહિણી રતિશૂરી બળવાન ધસારો કરવા લાગી.

“ મહારાજ ! શૂરી મેના કરે રસઘાવ !

“ મહારાજ ! જો જો ! રંગીલી કરુંછું પ્રહાર !

“ ચતુર વીર ! સજ્જ થજે સાવધાન !

“ કારમો છે કામિની કેરો ચહાવ !

“ મહારાજ, શૂરી મેનાનો જોજો જી હાથ !

“ રંગીલા, ઝીલજે રસરંગની ધાર ! ”

“ ધાર ” શબ્દનો ઉચ્ચાર નીકળતા પહેલાં રાણીનું શરીર રાંતના
શરીરપર પ્રહાર કરી પડ્યું. રાજા એકદમ સુકુમાર શરીરને નિર્માલ્યવત્
વિષવત્ ગણી તરછોડી ઉભો થયો, રાણીને પડતી મુઠ્ઠી રંગલવનના
દ્વાર ખૂદાર જતો રહ્યો, અને જતાં જતાં રાણીના સામું ક્રોધકટાક્ષ ફેંકી
છેલ્લા બોલ બોલતો ગયો—“ સામંતને શિક્ષા કરનાર રાજા સામંતનો
“ પક્ષ કરનારીને પણ શિક્ષા કરી શકશે. રાણી ! અધિકાર વિનાનું
“ કામ કરવાની યોજના કરી મહારી આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો—રાજદંડને
“ યોગ્ય માનવી પાસે રાજા સંબંધ ભુલી જાયછે. રાણી ! સામંતનો
“ ત્યાગ કર્યો તો તહારો કરવો એ વિધાતાનો વિશેષ લેખ ! ”

રાજા દ્વાર ખૂદાર અદૃશ્ય થયો—અંધકારમાં લીન થયો. રાણી
ઉભી થઈ પાછળ ચાલી. રાજા પોતાની કે કોઈની સાથે વાત કરતો
સંભળાયો. રાણી અંધકારમાં ઉભી ઉભી ગાવા લાગી—

“ રસીયા ! રોષ તજોજી !* ”

“ તુમ મધુકર, અમ કેતકી, ભલ્યો બન્યો સંભોગ !

“ કંટક—દોષ બીચારીયે તો તો કેસે બને રસભોગ ?

“ ઓ રસીયા ! રોષ તજોજી ! ”

ઉત્તર ન મળ્યો. રાણી દીવો લેઈ આવી ચોકમાં રાજાને
શોધતી ચાલી અને રાજાને પકડી પાડતી બોલી :

“ મહારું રમકડું રીસાયું રે ઓ વહાલા ! ”†

પકડાયેલો રાજા બોલ્યો : “ રાણી ! વિચાર કરતાં તહારું ફેલેવું
“ એવું સમજાય છે કે સામંત મણિધરની પેઠે મણિ અને વિષ ઉભય
“ ધરનારો છે માટે ક્ષમા રાખવી. રાજનીતિમાં સ્ત્રીવર્ગને હું અધિકાર
“ આપતો નથી—માટે તને શી શિક્ષા કરું ? ”

રાણી, પગે પડી-રાજના જમણા પગને આલિંગન દેઈ, બોલી,
 “ મહારાજ ! મહે રાજનીતિમાં ચાંચ બોળી નથી-આપના રાજ્યમાં
 “ હું અબળા પ્રબળા બની આપને લાંછન લગાડવા અભિલાષ રાખતી
 “ નથી. એ અભિલાષ બીજી સ્ત્રીયોને સોંપ્યો-મેના તો આપની પ્રજા
 “ છે અને આપનો આપેલો અધિકાર લે છે.”

રાજ—“ તે શો ? ”

રાણી—“ કોઈ સર્પ આપને દંશ દે એવે સ્થળે આપ સંચાર
 “ કરો ત્યારે વચનથી અને અગત્ય પડે તો વચ્ચે પડી આપને ખેંચીને
 “ પણ આપને વિષદંશમાંથી ઉગારવા એ અધિકાર આપના આયુષ્યવડે
 “ સૌભાગ્યવતીને વિવાહના સમયથી જ મળેલો છે.”

રાજ—“ શું સામંત મને દંશ દે એમ છે ? ”

રાણી—“ સામંત તો દે એમ નથી. પણ આપના ભાયાતો એ
 “ સામંતના દાંત છે ને એ દાંતમાં વિષ છે. મહારાજ, આપના ભાયાતો
 “ આપના પ્રધાન ઉપર અને આપના ઉપર ક્રોધે ભરાયા છે. સામંતને
 “ ક્ષમા કરશો તો આ વિષ શાંત થશે અને એ વિષવાળા નાગના
 “ શિર ઉપર ધરતીનો ભાર રાખશો તો ટકશે. એ આપની જાતને
 “ ઉગારી લેવાનો એક માર્ગ છે.”

રાજ—“ રાણી ! ત્હારો અભિપ્રાય જાણ્યો. એ અભિપ્રાયથી
 “ મહારી આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો નહીં કર્યો નહીં થાય; પણ તને શિક્ષા
 “ થોડીક કરુંછું તે એ કે આજની રાત્રિ મહારો વિયોગ વેઠવો અને
 “ ફરીથી રાજ્યપ્રસંગના વિષયમાં ઉચ્ચાર પણ ન કરવો એટલી ફરી
 “ આજ્ઞા આપું છું.”

રાણી રાજનો પગ મુઠી ઉઠી. તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ
 આવ્યું. “ મહારાજ ! આપના વચનમાં ન્યાય છે અને આપની
 “ આજ્ઞામાં દંડ અને ક્ષમા ઉભય છે — એ આજ્ઞાનો ભંગ કરવા મજ
 “ રંકનું ગળું નથી. મહારાજ, હું આપની રૈયત છું. આપ રંગ-ભવનમાં
 “ પધારી શય્યા કરો-હું આજની રાત આ ચોકમાં જ દેશવટો ભોગવીશ.”

રાજ પલંગમાં સુતો. રાણી ચોકમાં સુતી. પ્રીતિની સત્તાના
 કાંટામાં સુતેલો રાજ આખી રાત ઉઘી શક્યો નહીં તેમ રાજ્યાસનનો
 અધિકારી પ્રિયજનને કરેલી શિક્ષાના વિષયમાં પશ્ચાત્તાપ કે ઉદ્વેગ
 પામી શક્યો નહીં. સામંત જેવા મિત્રને અને મેના જેવી રાણીને શિક્ષા

કરનાર રાજના મસ્તિકની અવસ્થાનું ચિત્ર આપવા તો શ્રીકંઠ ભવભૂતિ જેવાનો શક્તિપાત જ સમર્થ થાય.

હૃદયમાં વજ્ર અને નેત્રમાં પાણી રાખનાર રાજની અવસ્થા કેવી દુસ્તર છે?—ભવભૂતિ કહે છે કે,—

इदं राज्यं पाल्यं विधिवदसियुक्तेन मनसा
प्रियाशोको जीवं कुसुममिव धर्मः क्लमयति ॥
स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोप्यसुलभम्
तदद्याप्युल्लासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥

પ્રકરણ ૧૨.

નવાં પ્રકરણ અને નવા ઇતિહાસ.

“ But no! the imperial theorist will live and die
“ a martyr to his theory.”

—*Merivale on Aurelius.*

રરાજ્યનો પ્રથમ ધક્કો વાગ્યો તેની અસર મધ્વરાજના સર્વ તન્ત્રમાં લાગી ગઈ. એનાં ભાયાતો, એની સેના, એનો મિત્ર, એનું અંતઃપુર, એનો સ્નેહઃ સર્વ સ્થળમાં છિન્નભિન્નતા થઈ ગયા જેવું થયું. પોતાનાં સર્વ સગાંબહાલાં પરાયાં થઈ ગયાં જણાયાં.

આભપ્રાયના ભેદને અંતે પ્રીતિમાં ભેદ પડ્યો. ઈંએજનો સંગંધ સ્વીકારતાં ક્ષત્રિય અન્ધુઓ નકામા થઈ ગયા, તેની લાગણી તેમને સ્વાભાવિક રીતે થઈ, અને સામંતને કરેલી શિક્ષાથી ભાયાતો અત્યંત તપી ગયા. મધ્વરાજ એકલો પડ્યો. એના કાનનો મંત્રી પ્રધાન સર્વને મન શત્રુ થયો. “ ખટપટ ”—અંતર્ભેદ—નાં મૂલ ઉંડાં રોપાયાં. રાજ્યમાં સર્વનો પરસ્પર વિશ્વાસ અચલ હતો તે સંસારનાં નિયમોને અનુસરી પાણીના રેલા પેઠે સરી ગયો. પલંગમાં એકલો સુતો મધ્વરાજ આ ચિત્રનું પ્રત્યક્ષ દર્શન અનુભવવા લાગ્યો—તે છેક રાત્રિને પાંછલે પ્રહરે નિદ્રાનો પ્રથમ સંચાર અનુભવતાં બોલી ઉઠ્યો:—

“एकोऽहमसहायोऽहमेकांकी विजने वने ।

“ इत्येवंविविधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते ।”

પળવાર નિદ્રામાં પડી જ ઓલ્યો:—

“ ઇંગ્રેજોની સાથે હું જોડાયો—હવે—અજ્ઞીકૃત સુકૃતિનઃ પરિપાલ-
યન્તિ.”

રાજાના મનની ભોમીયણ રાણીએ, આજ્ઞાનો ભંગ ન ગણી
ખારીમાં છાની દૃષ્ટિ કરી, રાજાને જોઈ લીધો. તેને નિદ્રાવસ્થા જોઈ
પોતે પોતાને કૃતકૃત્ય સમજતી ચોકમાં પૃથ્વીપર ગાઢ નિદ્રાને વશ થઈ.

આ પ્રસંગ પછી એક વર્ષ વીતી ગયું. રતનગરીની પાડોશમાં
વીરપુરનો વૃદ્ધ રાણો ગુજરી ગયો અને તેની ગાદી ઉપર તેનો યુવાન
પુત્ર ખાચર બેઠો. ખાચરના પિતાને મધ્વરાજ સાથે મિત્રતા હતી,
અને ઉભયના સામાન્ય શત્રુઓ સામે ટક્કર ઝીલવામાં રતનગરી અને
વીરપુરનાં રાજ્ય ભેગાં રહેતાં. આ પ્રસંગોમાં રતનગરીના રાજાઓ
પોતાનું સંસ્થાન સુસંઘઙ્ગ સમીપ અને સુઘટિત રાખવામાં અને દૂરના
પ્રદેશ ઉપર લોભ ન રાખવામાં સંતોષ માનતા અને પોતાના ભાયાતો
તથા ગ્રાસીયા દૂર દેશમાં પરાક્રમ દર્શાવી જુદા ગ્રાસ મેળવવા પ્રયત્ન
કરે તેમને સાહાય્ય આપતા અને તેમની વૃત્તિઓને અહિર્મુખ કરવામાં
સાધનભૂત થતા ત્યારે વીરપુરના રાજાઓ પોતાના રાજ્યને ભાયાતોની
તૃષ્ણાને વશ રહેવા દેઈ દૂરના પ્રદેશો ઉપર જાતે ફાળ ભરવામાં આનંદ
માનતા. ઇંગ્રેજ રાજ્યનો હાથ આ તૃષ્ણાનાં સાધનભૂત યુદ્ધોની આડે
આવ્યો અને તૃષ્ણા શમી નહીં. ભાયાતોનો ઉન્માદ શત્રુઓનાં શિર
ઉપરથી અસ્ત થઈ રાજ્યની ગાદી આગળ ઉદય પામવા લાગ્યો. આ
સર્વનું ફળ એ થયું કે પૃથ્વીની તૃષાથી કુદી રહેલા યુવાન અને ઉત્કટ
ખાચરે આજ સુધી અન્ધુજન પેઠે રહેલાં પાડોશનાં રાજ્યોની
પૃથ્વી વગરયુદ્ધે પચાવી પાડવાના માર્ગ શોધ્યા અને તેમ કરવામાં
પોતાને કનડતા ભાયાતોને સાધનભૂત કરી પોતાને ખાવા આવતાં
કુતરાનાં ટોળાં પડોશીઓ ઉપર છોડ્યાં. વીરપુરના ગ્રાસીયા લોક પોતાના
રાજાને નામે ત્યારે પાસની જમીન પચાવી પાડવા લાગ્યા, અને તેમના
તથા તેમના રાજા ખાચર સામે નવા પોલીટીકલ એજન્ટને ત્યાં
આસપાસ રાજ્યોમાં ફરીયાદીઓ થવા માંડી. પોતે જ સર્વને હેરાન

૧. આ વિજય વનમાં હું એક છું, અસહાય છું; એકલો છું—એવી
ચિંતા સિંહરાજને થતી નથી.

કરતો નથી એવો આલાસ એજંટના મનમાં ઉત્પન્ન કરવા તેમ ન્યાય માગવાને નિમિત્તે, એજંટની મૂર્ખતાનો અથવા ધનવાસનાનો લાલ લેઈ, એજંટના આપેલા ન્યાયદ્વારા, પારકી પૃથ્વી કમાવા ખાતરે પાડોશીઓ સામા દાવા કરવા કરાવવા માંડ્યા. આ એપ બીજાં, રાજ્યોમાં પણ પેઠો. રાજ્યોમાં શાંતિ રાખવાના અને તેમના પંચનો અધિકાર ધારણ કરવાના અભિલાષી પોલીટીકલ એજંટનો અભિલાષ સિદ્ધ થયો અને લહુડવા પડેલી બીલાડીઓની લાખરીઓ તેમનાથી વધારે બુદ્ધિમાન અને બળવાન વાનરના હાથમાંની તુલામાં પડવા માંડી. આ કાળપરિવર્તનનું નાટક મધ્યરાજ દૂરથી જોયાં કરતો હતો અને ખિન્ન થતો હતો, એટલામાં એ કાળચક્રનો ઘોષ એના કાનમાં પણ આવવા લાગ્યો — એના રાજ્યપર એ ચક્ર ફરતાં લાગ્યાં. પોતાના સ્વરાજ્યમાં અંતઃપુર સુધી સળગેલી આગ હોલવી રહ્યા પછી ઘણો કાળ થયો નહીં એટલામાં પરરાજ્યોમાં લાગેલી આગના લડકા આકાશમાં દેખાવા લાગ્યા અને તેના તનખા પોતાના છાપરા ઉપર પડવા લાગ્યા. જુની મિત્રતા ભુલી જઈ ખાતરે એક પાસથી રત્નનગરીના રાજ્ય સાથે સીમાડાની તકરાર ઉઠાવી અને બીજી પાસથી ખાતરના ગ્રાસીયાઓ રત્નનગરીના રાજ્યની એક પાસની જમીન ખેડાવવા લાગ્યા. એજંટે મધ્યરાજ ઉપર પત્ર લખી ખાતરે ઉપાડેલી તકરારનો ઉત્તર માગ્યો. એક પાસથી આ ઉત્તર માગવાનો તેનો અધિકાર મધ્યરાજે સ્વીકાર્યો નહીં અને તે વિષયનું લેખયુક્ત આદ્યું અને બીજી પાસથી તેણે જરાશંકરને અને સામંતના ઉગતા પુત્ર મુળુભાને બોલાવી રાજપ્રધાન વચ્ચે સિદ્ધ કરેલી આજ્ઞા આપી.

“ જરાશંકર, રાજ્યોના પંચ થનારે પંચનો ઢોંગ માંડ્યો અને
 “ મૂર્ખ રાજ્યો એકબીજાનાં ગળાં કાપી પંચના હાથમાં મુકશે.
 “ શસ્ત્રયુક્તના યુગમાં પણ ધરતીનો લોભ ન કરનાર રાજ એ લોભમાં
 “ પડી વૈશ્યયુક્ત કરે એ કાંઈ બને એવી વાત નથી. શસ્ત્રયુક્તના
 “ કાળમાં લાયાતો અને યોદ્ધાઓનો સ્વાર્થ એવો હતો કે રાજ્યો
 “ ધરતીના ભુખ્યા રૂહે અને ઘડીઘડી યુદ્ધના પ્રસંગો શોધી એ યોદ્ધાઓની
 “ ધરતીની તૃષા લાગે. આ વૈશ્યયુક્તના કાળમાં પ્રધાન સહિત મુત્સદ્દી
 “ વર્ગનો એવો સ્વાર્થ છે કે રાજ્યો ધરતીના ભુખ્યા રૂહે અને ઘડી
 “ ઘડી લેખયુક્તના પ્રસંગ શોધી લેખકવર્ગની ભુખ લાગે. જરાશંકર,
 “ જૂલકાળમાં આપણાં પુરુષરત્નને જેમ લોભનાં કલંક લાગ્યાં નથી તેમ

“ આ વર્તમાન કાળમાં એ કલંક વગરનાં શુદ્ધ રત્નોનો આપણી પાસે
 “ સંગ્રહ છે અને તહારો રાજ એ લોભકલંકવાળા ચળકતા પથરાને
 “ નિર્મળ રત્નોને સટે સંગ્રહતો નથી. ધરતી અને ધન જેવા જડ
 “ પદાર્થો કરતાં રત્નગરીના જનરાજ્યનું બળ મહારા વંશને પરાપૂર્વથી
 “ પ્રિય રહેલું છે. માટે જરાશંકર, જુવાન ખાચરને લાગેલો ચેપી
 “ રોગ આ દેશમાં આવી ન જાય તેને માટે ધરતી અને ધનનો તું ચાહે
 “ એટલો ભોગ આપી આ દેશમાં વૈશ્યયુદ્ધની હોળી જાગે નહીં અને
 “ આ આજકાલનાં માંકડાંને મહારા પંચ-સરપંચનું કામ સોંપવાનો
 “ પ્રસંગ કોઈ દિવસ આવે નહીં એવા મહાયજ્ઞનો આરંભ માંડ.”

“ તરવાર ચુકવે તે ન્યાય એ કાળ વહી ગયો ! સ્વપ્ન જેવો થઈ
 “ ગયો ! હવે રાજાઓનો ન્યાય તરવાર નહીં ચુકવે પણ માણસ
 “ ચુકવશે ! જરાશંકર, જ્યાં સુધી આ દેહમાં જીવ છે ત્યાં સુધી આ
 “ રજપુત એ કાળને આ દેશમાં નહીં આવવા દે — તું જ ફેટેતો હતો કે
 “ રાજા કાલસ્ય કારણમ્ — હું જીવીશ ત્યાં સુધી રાજ મટી મહારા
 “ રાજ-છત્રને ધક્કેલી પાડી તેને સટે ઈંત્રેજનું છત્ર રોપવું પડે — એ
 “ છત્રની છાયા શોધવી પડે એમ નહીં કરું. એ છાયા શોધવાથી રાજત્વ
 “ જાય છે ? કે મહારી પાડોશના રાજાઓની સાથે મહારો મમત છોડી
 “ તેમનું ધાર્યું થવા દેવામાં અને તેમના હાથમાં થોડીક ધરતી — માટી,
 “ પથરા અને ઝાડપાલા — જવા દેવાથી રાજત્વ જાય છે ? જરાશંકર,
 “ એવી છાયા શોધવાથી જ રાજાઓનું રાજત્વ જાય છે અને જશે ! બીજા
 “ રાજાઓને તેમ કરવું ગમે તો ગમ્યો. પણ યુદ્ધકાળમાં પાછા હઠવા
 “ કરતાં વડીલ હસ્તિદંતે મરણને પ્રિય ગણ્યું, અને એના જેવા શૂર
 “ મહાત્મા પુત્રરત્નના શબની છાતી ઉપર પગ મુકતાં નાગરાજ જેવા
 “ પુત્રવત્સલ પિતાએ આચકો ખાધો નહીં — તેમ — તેમ — એ મહાત્માઓની
 “ છાયામાં ઉછરેલો બાળક વૈશ્યયુદ્ધને અર્થે તેમના શત્રુઓની છાયા
 “ સ્વીકારવાનો નથી. જે ધરતી મુઠીને મહારા એ વડીલો મહારી દૃષ્ટિ
 “ આગળથી ગયા તે ધરતીને લજવી એમાં શી વસાત છે ? ઈંત્રેજોની
 “ મેહું મિત્રતા સ્વીકારી છે — તેમની પાસે ન્યાય માગવો સ્વીકારેલો
 “ નથી. તેમની પાસે ન્યાય માગવાને હાથ જોડવા તેના કરતાં નાગરાજે
 “ કરેલા યુદ્ધમાં મહારી સાથે ઉભા રહેલા રાજાઓનાં આજકાલનાં
 “ સંતાનના હાથ ઉચે રાખી તેમને જે જોઈએ તે આપી દેવું એવો
 “ મમત મને અતિપ્રિય છે. માટે જ અને આ મહારો મમત રાખ.”

“જરાશંકર, મહેં મહારું સાધ્ય બતાવ્યું. તેનું સાધન શોધવું
 “એ પ્રધાનશુદ્ધિનું કામ છે - આવી વાતમાં કેવું સાધન વાપરવું, શો
 “લોગ આપવો, વગેરે વાતનો વિચાર કરવાનો શ્રમ મધરાજ લેતો
 “નથી. આ ધુળ જેવી તકરારોનું ગમે તે રીતે કરી સમાધાન કરી
 “દે. મહારો અને મહારા રાજ્યનો સ્વાર્થ કેવી રીતે સાચવવો તે તને
 “આવડે છે. તેમ કરવા જતાં તહારી ચતુરતામાં ભુલ આવશે તો
 “તેની ક્ષમા આપતાં પણ મને આવડે છે. માટે જ અને મહારા
 “લણીની પૂર્ણ સત્તાથી, પૂર્ણ વિશ્વાસથી, અને પૂર્ણ સાધનથી ધારેલું
 “કામ સિદ્ધ કરી આવ.”

“જેજે. જે રાજ સાથે તકરાર હોય તેની સાથે પણ સમાધાન
 “કરવું અને તકરાર ન હોય તેની સાથે પણ લવિષ્યમાં આ
 “પથરામાટીની તકરાર ઉભી ન થાય એવા કરાર કરી દેવા. આપણા
 “રાજ્યની સીમ એવી દૃઢ અને સ્પષ્ટ કરીને બાંધી દે કે નહાના
 “બાળકને પણ તે સમજવામાં ભૂલ ન થાય અને લુચ્ચામાં લુચ્ચા
 “માણસને પણ તે હદ ખોટી કરવાનો માર્ગ ન જડે. પરરાજ્યો
 “સાથેનાં સર્વ પ્રકરણને એવાં શાંત કરી દે કે આ રાજ્યમાં તેમને
 “પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત ન થાય અને તેમ કરવામાં તહારી શુદ્ધિમાં જે કાંઈ
 “ધરતીનું કે દ્રવ્યનું નુકસાન તરત વેઠવું પડે તે વેઠી લેવું-પણ મહારા
 “રાજ્યની એક પાસે જેવી સમુદ્રે હદ બાંધી છે તેમ બીજી ત્રણ
 “પાસે એવી હદ બાંધજે કે યાવચ્ચંદ્રદિવાકર એ હદમાં કોઈ ચાંચ
 “ખોળી શકે નહીં; અને તે જ પ્રમાણે પરરાજ્યો સાથેના જે જે પ્રશ્ન
 “હોય તેનું સમાધાન પણ એમ જ સદાકાળને માટે કરી લેજે. એ
 “કામ થઈજશે અટલે રતનગરીના લાવી રાજઓએ પોતાની પ્રજાને
 “અર્થે જે કાળ રોકવો જોઈએ તે કાળ ઓછો કરવા કોઈની શક્તિ
 “આલવાની નથી.”

પ્રધાનની જોડે આટલી વાત કરી જુવાનીમાં આવવા તયાર
 થતા મુળુલાનો હાથ ઝાલી વૃદ્ધ થતો મધરાજ ઉછળતા આનંદથી
 બોલવા લાગ્યો.

“મુળુલા, સામંત જેવો મહારા રાજ્યનો સ્તંભ છે તેમ તમે
 “મણિરાજના રાજ્યના સ્તંભ થવા યોગ્ય છો. નાગરાજ અને
 “ઈંચેજના યુદ્ધપ્રસંગે પરરાજ્યોમાં જવું પડ્યું હતું ત્યારે સામંતલાનો
 “મહારે સાથે હતો અને એમની શુદ્ધિ અને પ્રીતિ મને કામ લાગી

“હતી. મણિરાજ આજ બાળક છે પણ તમારું વય યોગ્ય છે માટે
 “આવા મ્હોટા પ્રસંગોનો અનુભવ આપવા અને રાજઓમાં પ્રસંગ
 “પાડવા તમને જરાશંકર સાથે મોકલું છું તેનો પૂર્ણ લાભ લેજો, અને
 “વીરપુર જતાં માર્ગમાં તમારા પિતાને પણ સાથે લેઈ લેજો ને
 “તેમની ઓથમાં રહેજો.”

મુળુએ નીચાં નમી મહારાજના ચરણ સ્પર્શ્યાં અને મધરાજે
 તેને માથે હાથ મુકી આશીર્વાદ આપ્યો.

મુળુભા બોલ્યો: “મહારાજ, મહારા રંક પિતા ઉપર આપ ક્ષમા
 “રાખો છો તેનો બદલો હું છોરુથી વાળી શકાય એમ નથી; પણ
 “આપની આજ્ઞા સાથે જે કૃપા રહેલી છે તે એ હું મહારા શિર ઉપર
 “ધારુંછું અને આપના વિયોગથી દુઃખી મહારા પિતાને આ સમાચાર
 “કહી આપનાં દર્શન જેવો સંતોષ તેમને વાળીશ.”

મધરાજ આ ઉત્તરથી તૃપ્ત થયો અને પ્રસંગ જવા દેવો અયોગ્ય
 ગણી બોલ્યો.

“જરાશંકર, મુળુભાને લેઈ તું સામંતને મળજો અને હવે તું
 “મને પાછો મળે તે પ્રસંગે સામંતને મુળુભાની સાથે લાવજો.”

અતિ હર્ષમાં આવી જરાશંકર બોલ્યો: “અવશ્ય, મહારાજ, એ
 “આનંદ પ્રસંગ ક્યાંથી? મહાકાર્યના આરંભમાં આપ મુળુભાનું
 “માગણું સ્વીકારો છો અને સામંતરાજ ઉપર કૃપા કરો છો તે મંગળ
 “શકુન થાય છે અને આપની આજ્ઞા સિદ્ધ થઈ સમજાશે. સામંતરાજ
 “અને મુળુભા જેવાં રતોના ધણીને શાની ખોટ પડવાની છે?”

જરાશંકર અને મુળુ ગયા. મુળુના વંશમાં પિતાનું નામ પુત્રના
 નામ પહેલાં લખવાનો વહીવટ હતો તેથી મુળુભા સામંતમુળુ અથવા
 સામતમુળુના નામથી ઓળખાતો. સામંતમુળુના અંતઃકરણમાં નવા
 યુગનો વા વાયો હતો. પૃથ્વી અને સત્તાનો અત્યંત લોભ, પિતાને થયેલાં
 અપમાનથી ઉદય પામેલો ક્રોધ, તે અપમાનના નિમિત્તભૂત પ્રધાન
 ઉપર અને તેના કુટુંબ ઉપર દ્વેષ અને વૈર, અને રાજ્યમાં કાંઈ પણ
 ઉથલ પાથલ કરી જાતે આગળ આવવાની તૃષ્ણા; ઇત્યાદિ ભૂત મુળુનાં
 ઉગતા હૃદયમાં રાતદિવસ નૃત્ય કરી રહેતાં. તેમની સાધનભૂત કૂરતા
 મોસાળપક્ષથી તેનામાં ઉતરી હતી; પિતૃપક્ષથી માત્ર શુદ્ધિ, કલ્પના,
 અને શૌર્ય તેનામાં ઉતર્યાં હતાં; અને એ સર્વથી ઉઠેલા અલિલાષ
 મહાપ્રયત્નથી તે હૃદયમાં ગુપ્ત રાખતો હતો. એ પાછો ક્યોં તે સમયે એના

બોલવામાં કાંઈ કપટ હોય, એના સ્મિતમાં કોઈ ગુપ્ત કટાર હોય, એના હૃદયમાં કોઈક રાક્ષસ હોય—એવો આભાસ મહારાજના હૃદયમાં વીંજળી પેઠે ચમકારો કરી શાંત થયો. તેને અકારણ ગણી મહારાજે તેનો વિચાર ન કર્યો અને પોતે સ્વકાર્યમાં લગ્યો.

“વિદ્યાચતુરને આ પ્રસંગોમાં સર્વ રાજકીય પુરુષોના પ્રસંગનો લાલ મળશે તો તે વિદ્યાનો લાલ મણિરાજને મળશે અને જરાશંકર “પાછળ તૈયાર કરવા યોગ્ય. વિદ્યાચતુરને ધાર્યો છે તે તૈયાર થશે “તો રાજ્યને પણ લાલ છે”—એ સંકલ્પ મનમાં કરી વિદ્યાચતુરને નવાં કામોમાં સાથે લેવા જરાશંકરને રાજ્યે આજ્ઞા કરી. જરાશંકરને તો લાવતું હતું ને વૈદ્યે કર્યું.

આ મહાન કાર્ય કરવામાં કેટલાંક વર્ષ ગયાં. તે પૂર્ણ થતાં પહેલાં રાજ્યોના અને ઈંગ્રેજ અધિકારીઓના કંઈ કંઈ અનુભવ થયા. ખંડણી વસુલ કરવા અને પંચનું કામ કરવા નીમાયલા અધિકારીનાં રૂપ કાળક્રમે બદલાયાં અને મહારાજનો અભિપ્રાય થયો કે તે અંતે રાજ્યોના ગોવાળનું રૂપ ધરશે.

રાજ્યોના પંચ નીમાયલા અધિકારીને માથે ઉપરી સરકારે સરપંચનું કામ કરવા માંડ્યું અને સાધારણ પ્રજાવર્ગનાં માણસ એક ન્યાયાધિકારીની પાસેથી સંતોષ ન મળતાં ઉપરી ન્યાયાધિકારી પાસે શુદ્ધતર ન્યાય (અપીલ) માગવા જાય તેમ રાજ્યો એજન્ટ પાસેથી સરકાર પાસે જવા લાગ્યા અને તેમને માથે ન્યાયાસન સ્થપાયાં. ક્ષત્રિયત્વ ભુલી રાજ્યો સાથે રાજ્યો વૈશ્ય યુદ્ધ કરવા મંડી ગયા, પંચ પાસે હારતાં સરપંચ પાસે શુદ્ધતર ન્યાયના ભિક્ષુક થવા લાગ્યા, અને તેમની ભિક્ષુકતા વધી તેમ તેમ પંચ—સરપંચનું ગૌરવ વધવા લાગ્યું. સાક્ષી પુરવાં ઉપર આધાર રાખતો ન્યાય શોધનાર રાજ્યોનાં લાગ્ય ક્ષુદ્ર સાક્ષીઓના હાથમાં જતાં રહ્યાં; એ પક્ષમાંથી એકનો પુરાવો બોટો માનવો આવશ્યક થતાં રાજ્યોની અને તેમના પ્રધાનોની પ્રતિષ્ઠા પંચ—સરપંચના હાથમાં જવા લાગી, અને પ્રતિષ્ઠાહામિને ક્રમે રાજત્વ પણ હઠવા લાગ્યું. રાજ્યોની આ દશા થઈ તેની સાથે પંચ—સરપંચનો અધિકાર ક્વચિત્ જાતે વધ્યો તો ક્વચિત્ વધાર્યો વધ્યો, ક્વચિત્ રાજ્યો એ અધિકારની શંકા ઉઠાવવા લાગ્યા તો ક્વચિત્ એ જ શંકાઓએ અધિકારને, સ્થાણુ ખનનન્યાયનો પ્રસંગ આપી, સિદ્ધ અને સ્થિર કર્યો. ન્યાયી એજન્ટ હોય ત્યાં હારેલાં ઘૂત ફરી રમવાની

આસક્તિ રાજ્યોને આ અધોગતિ આપવા લાગી તો અન્યાયી એજંટો મળતાં અધોગતિના ઉપરાંત દુર્દશા પણ થવા લાગી. કવચિત્ તો જાતે અધોગત થયલા રાજાની દુર્દશા કરી જોનારને તે જોવામાં રસ પણ પડતો. આ વાતનું એક પરરાજ્યમાંનું અવલોકન થતાં મહારાજે અદ્ભુત આશ્ચર્યમાં પડી જરાશંકરને કહ્યું:—

“ જરાશંકર, જો-જો-આ લુચ્ચા અને પ્રજાઘાતક ઠાકોર યમદૂતની પાસેથી દ્રવ્ય ફહડાવતાં અને તેને અનેક અપમાન આપતાં આ દુષ્ટ કેનંદ “ ફાફસ સાહેબને કેવો રસ પડે છે તે!—અરરર! શો કાળ આવ્યો ? ”

જરાશંકર બોલ્યો:—“ મહારાજ, એક જણે કહેલું છે કે “ લીંબડાની પાટી લીંબોળીઓ, તેમાં વળી ચાંચો મારી મારી સ્વાદ “ લે એવી જાલ, અને એ સ્વાદ લેવાની કળામાં પ્રવીણ નીવડનાર “ કાકલોક:—એ સર્વનો યોગ કરવામાં પણ વિઘાતાની ચતુરતા છે.”

“ ચિત્રં ચિત્રં વત મહદહો ચિત્રમેતદ્દિ ચિત્રમ્

“ યત્સંજાતો હ્યુચિતઘટનાસંવિધાતા વિધાતા ।

“ યન્નિમ્બાનાં પરિણતફલસ્ફીતિરાસ્યાદનીયા

“ યચ્ચૈતસ્યા: કવલનકલાકોવિદ: કાકલોક: ॥

“ યમદૂત જવું શિક્ષાપાત્ર અને ફાફસ જેવો શિક્ષા કરનાર “ એવી જોડ રચવામાં બ્રહ્માની પણ ચતુરતા છે ! ”

મહારાજે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુક્યો. “ જરાશંકર, એકને લીધે સર્વને “ મહાન્ અનર્થ થવાનો ! પોતાનાં છિદ્રમાં થતો વ્યાધિ નરમ પાડવા “ યમદૂતે રાજ્યનાં કેટલા અધિકાર ઈંગ્રેજને હસ્તગત કર્યા ? ”

જરાશંકર—“ મહારાજ ! સર્વ યાદવોના ઉન્માદ અને પ્રમાદને “ અંતે શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં રહેલા પદ્મમાં ભાલો વાગ્યો અને સર્વ “ યાદવને હણનાર લાકડાનો અવશેષ એ દુષ્ટ યાદવોના સંગમાં રહેનાર “ પરમ પુરુષને પણ પ્રાણઘાતક નીવડ્યો તો આપણે કોણ ? ”

મહારાજ—“ જોટા ઈંગ્રેજ અધિકારીઓ હોય ત્યાં તો તેમને “ નીમનારનો દોષ. પણ આ તો આપણા જ રાજાઓ અને દેશીઓ “ સારા એજંટોને નરસા કરશે ત્યાં નીમનારનો દોષ ફહડાવવા ક્યાં “ બેસીશું ? નફડી, સાહેબોની વાતો થાય છે તેટલી તેમનામાં અધોગતિ

“ નથી, પણ આપણાં જ આ વૈશ્યયુક્ત આપણી અને તેમની અધોગતિ
 “ આણી મુકે છે! દુષ્ટ સ્વામીને સારી સ્ત્રીઓ સુધારે છે તો ગમે તેવા
 “ સાહેબોને સુધારવા જોટલી કળા શું રાજા પ્રધાનોમાં નહી આવે?
 “ જરાશંકર, આ હોળી મહાબળથી લાગી છે અને એની આંચ
 “ આપણને ક્યારે લાગી એસશે તે કહેવાતું નથી. જરાશંકર, બળે
 “ એવાં લાકડાંને અડકવા લાગેલો અગ્નિ નિરંકુશપણે સર્વને બાળે અને
 “ તેમાં એકાદ લીલું ઝાડ પણ બળી જાય તે એ ઝાડના દેશકાળનું
 “ બળ! જરાશંકર, એ કાળ આપણને અડકવા ન પામે એવો એક
 “ જ માર્ગ છે તે એ કે આ વ્યાધિને પેસવાનાં છિદ્ર આપણામાં ન
 “ પડવા દેવાં અને તે છિદ્ર પડવા કાળ આવે તેના કરતાં ધરતી,
 “ દ્રવ્ય, માન અને અંતે આ રાજમુકુટ જાય તો તેને પણ જવા
 “ દેવાં! રાજપુત્રોમાં રાજત્વ હશે તો ગયેલાં રાજ્ય મળશે; પણ
 “ રાજત્વ ત્યજી રાજ્ય રાખવા જનારનાં રાજ્ય પણ જશે અને રાજત્વ
 “ પણ જશે અને ગયેલું કંઈ પણ પાછું નહી આવે.”

જરાશંકર—“ એ જ નિશ્ચય સત્ય છે. રાજા દેશકાળનું કારણ છે
 “ એ બુદ્ધિવ્યવસાયમાં આપનો પુરુષાર્થ છે, અને આપના પુરુષરત્નને
 “ તે જ અર્થે પ્રેરો.”

મહારાજ—“ રાજાઓને રાજાઓ સાથે કલહ કરાવવો એમાં ઈંગ્રેજ-
 “ નો સ્વાર્થ છે અને એ અર્થે એમના ખેલ એ ચલાવશે તો એ ખેલ
 “ નિષ્ફળ કરવામાં એકલો પડીને પણ મહારાજ બુદ્ધિબળ (શેતરંજ)નાં
 “ ખેલ રમશે.” આ વિચારની સાથે મહારાજનું મુખારવિંદ શુદ્ધ
 “ આનંદથી ઉભરાવા લાગ્યું. સદ્ગુણ અને સદ્રાજ્યનીતિ જાતે જ આનંદરૂપ છે.

રાજાઓને માથે ન્યાયાસન અંધાયાં, પણ પ્રજાઓને ન્યાય
 “ આપવાને શાસ્ત્રીય ધારાઓ હોય છે તેવા ધારા રાજાઓને માટે આંધવાનો
 “ અધિકાર સરકાર માથે લે તો રાજાઓ પોતાના અધિકારને ગયો
 “ સમજે એમ હતું. આથી રાજાઓએ ધારા માગ્યા નહી અને સરકારે
 “ કે કોઈયે આંધ્યા નહી. આટલા વિષયમાં “ પંચ બોલે તે પરમેશ્વર ”
 “ એટલો જ ધારો રહ્યો, અને રાજાઓના ન્યાયાધીશનું પંચ—સ્વરૂપ એ
 “ વિષયમાં કાયમ રહ્યું. રાજાઓના અધિકારનું રક્ષણ કરવાનું આ સાધન
 “ તેમને અનેકધા ઉપદ્રવકર થઈ પડ્યું. ક્રીયા ધારાથી ન્યાય કરવો
 “ એ પંચની મનોવૃત્તિની વાત રહી. ક્રીયા કારણથી ન્યાય કયો એનું
 “ સ્પષ્ટ કારણ દર્શાવવા પંચને માથે અંધન નહી. અન્ધકારનર્તિત જેવાં

આ નિર્ણયશોધનમાં રાજાઓની આ દોડાદોડ તેમને અનેકધા લમા-
વવા લાગી. સરકારની સેનાના યોદ્ધાઓ - military man - ના
હાથમાં આ પંચપણું હોય ત્યારે તેમના ક્ષુદ્ર શીરસ્તેદારોના હાથમાં
અધિકારસૂત્ર રહેવા લાગ્યાં તો પંડિત અધિકારીઓના હાથમાં આ પંચ-
પણું આવે ત્યાં સરકાર સુધી ફરે નહીં એવાં પ્રવીણ નિર્ણયપત્ર પર-
સારાં લખાવા લાગ્યાં અને એ પત્રમાંના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તરપક્ષ કરવા
જેટલાં સાધનને સ્થાને એ ચાર સંક્ષિપ્ત વાક્યોમાં રાજાઓને વિધિનિષેધ
થવા લાગ્યા. રાજાઓના વૈશ્યવિગ્રહનાં આ નાટકોની વાર્તાઓ, વધતી
ઘટતી, રત્નનગરીમાં દૂરની આગના ધુમાડાના ગોટાઓ પેઠે આવવા
લાગી. આ ગોટાઓથી મહારાજની આંખો ચોળાતાં, આ વૈશ્ય-
વ્યવહારી રાજાઓને, એ વ્યવહારને પરિચિત પણ રાજાઓને અપરિચિત
હોડેતુતુ ન્યાય અને માનાપમાન મળવા લાગ્યાં ત્યારે, અહાર દોડતી વૃત્તિ-
ઓને પાછી ખેંચી લેઈ અંતર્મુખ કરી, યોગી પોતાના નિત્ય અને સત્ય-
સ્વરૂપમાં લીન થાય તેમ, આ અધિકારમથનકાળે રત્નનગરીના ઉદા-
સીન રાજયોગીએ કરવા માંડ્યું. વિદ્યાચતુરે આ વિષયમાં એક
દિવસ એવું સમાધાન કર્યું કે, “આપણા રાજાઓ જ્યારે જાતે ભ્રષ્ટ થાય
“ છે ત્યારે પરદેશીઓ પણ તેવા ભ્રષ્ટ થતા હોય તો મોઘલાઈ પાછી આવે
“ પણ આ પરદેશીઓની રાજનીતિના નિયમ તેમના સ્વાર્થ સાચવી-
“ અંતે પણ ન્યાય આપવાનું પ્રયોજન રાખે છે અને આપણા રાજા
“ ઓને એ ન્યાય મેળવતાં કલેશ પડે છે તેનાં કારણ ત્રણ છે. એક
“ તો એ નિયમો સંપૂર્ણ ગુણવાળા, અથવા આપણા વ્યવહારને કેવળ
“ અનુકૂળ નથી. બીજું એ કે એ નિયમો અમલમાં આણનાર અધિ-
“ કારીઓમાં કંઈકે ભાગ અપ્રવીણ અથવા દુષ્ટ લોકોનો છે અને
“ સારાઓની સંખ્યા છે પણ જોઈએ તેથી થોડી છે. અને ત્રીજું એ
“ કે આપણા રાજાઓ અને તેમનાં માણસોમાંથી દુષ્ટ પુરુષોને બાદ
“ કરીએ તો પણ બાકીનાં માણસોમાં સદ્ગુણ સાથે નવા યુગની વેગ-
“ વાળી ભરતી ઉપર તરવાની વૃત્તિ પણ નથી અને કળા પણ નથી.
“ પરદેશીઓના સ્વાર્થનો ભાર તો ઝીલ્યા વિના છુટકો નથી. પણ આ
“ ત્રણે કારણ દૂર થઈ શકે એવાં છે — જો આપણાંમાં આપણાપણું
“ હશે તો. મહારાજ ! આપના જેવી અતૃણા અને ઉદારતા તેમ
“ આપનો સંયમ બધાઓમાં રહેવો અશક્ય છે અને પાડોશીઓની
“ લાતો ખાવા જેટલી સહનશક્તિ પણ નહાની સુની વાત નથી — તેવા

“ રાજાઓને તો આ ત્રણ કારણ દૂર કરવા જ માર્ગ શોધવાનું છે.
 “ તેટલી કળા — તેટલો સંપ — તેમનામાં તરત આવે એમ નથી — કાળે
 “ કરીને આવે. જે વિદ્યા મહારાજ મણિરાજને અપાવો છો તેવી
 “ વિદ્યા રાજાઓમાં દેરદેર જશે ત્યારે એ કાળ આવશે. માટે
 “ નિરાશ થવાનું કારણ નથી. ખાકી મહારાજે સ્વીકારેલો માર્ગ તો
 “ આર્ય અને ઉદાત્ત રાજવંશીઓના હાથમાં રામબાણ થઈ પડે એવો
 “ છે એની ના કોનાથી ફેલેવાય એમ છે ? પણ મહારાજ, રામબાણ
 “ છોડનાર રામ તો આખા સત્યયુગમાં એક જ થઈ ગયા.” મહારાજે
 આ યુવાનનું ભાષણ શાંત ચિત્તે સાંભળ્યું.

આ અવલોકનમાં એ ત્રણ વર્ષ ગયાં નહીં એટલામાં નવું પ્રકરણ જન્મ્યું અને ઈંગ્રેજ સરકારે મોકલેલા પંચનું નવું સ્વરૂપ પ્રકટાયું. રાજાઓ રાજાઓ વચ્ચે તકરાર થતાં એ સરકારના પંચે નિર્ણય કરવો એ વાત કંઈક સમજાય એવી હતી. પણ રાજાઓ અને તેમની પ્રજાની વચ્ચેની તકરારોનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર આ પંચને આપવાનો વિચાર સરકાર અને રાજાઓના સંધિકાળે સ્વપ્ન કિંવા ગલિત પણ ન હતો, અને એવા અધિકારનું કોઈ રાજાને સ્વપ્ન પણ થયું ન હતું. મૂળ દેશી રાજાઓ ઘણાં વર્ષથી પરસ્પરવિગ્રહમાં પડેલા હતા ત્યારે પણ તેમની પ્રજા કાંઈ સુખી હોવાનું કારણ ન હતું. તે કાળના રાજાઓ, બહારના કોઈને તરવારના બળવિના નમ્યું આપતા નહીં એટલા સ્વતંત્ર હતા ત્યારે એ તરવાર ઉઘાડી રાખવાના નિરંતર પ્રયાસમાં પ્રજાના સુખનો વિચાર કરવા તેમને અવકાશ રહેતો નહીં; અને યુદ્ધકાળના રાજ્ય-સ્તંભ ક્ષત્રિયો મદોન્મત્ત થઈ પ્રજાને પીડતા તેના ઉપર અંકુશ રાખી તેમના કોપનું પાત્ર થવા જેટલી હીમત રાજાઓમાં ન હતી. આ અત્યંત દુઃખને કાળે “ હાથી હાથી લહડે તેમાં “ ઝાડનો ક્ષય ” એ ન્યાયે પ્રજા ત્રાસમાં રહેતી. પણ દુઃખનો અતિશય ભાર વેઠવો પડતાં રંક પ્રાણીઓ પણ સામાં આવે છે, કાચરને પણ શૌર્ય આવે છે, અને મૂર્ખને પણ બુદ્ધિ આવે છે, તે ન્યાયે પ્રજાપીડનસંતાપથી ધુમાઈ રહેલો હતાશન ભસ્મમાંથી પ્રગટ થતો અને રંક પણ બુદ્ધિશાલી વાણીયાઓનાં મહાજન રાજાઓને સતાવી શકતાં અને હડતાલો પાડી તથા બીજા અનેક સાધનોથી વ્યાપારના આકાશમાં ઉડવાની પાંખો વગરના રજપુતોને ઉઘાડી નીચા કરતાં અને રાજાઓના રાજસ્થાનના પાયાને કંપાવતાં, તે જ રીતે ધર્મની સાજી નહીં તો

કોહેલી કમળનાળદ્વારા સ્ત્રીવર્ગરૂપ સરોવરનું પાણી કીનારે ઉભા ઉભા પીવાની અને તે જ નાળમાં કુંકો મારી મારી એ સરોવરના પાણીમાં વેગ અને પરપોટા પ્રવર્તાવવાની કળાવાળા બ્રાહ્મણો, રજપુતો અને રાજાઓનાં અંતઃપુરમાં ચક્રવાયુ (વંટોળીયા) ઉભા કરી, સ્ત્રી અને પુરુષોની આંખો આંધળી કરી મુકતા. ઉચ્ચથી તે નીચમાં સર્વ નાંતો તથા જાતોમાં—દેશાચારે પાડેલી નાતોમાં અને ધંધા અર્થે પડેલી જાતોમાં— તેમ ન્હાની શેરીઓ અને મ્હોટા મ્હોલાઓમાં બ્રાહ્મણોની બ્રહ્મપુરીઓ, વાણીયાઓની ધર્મશાળાઓ, પટેલોના ચોતરાં, વૃક્ષોનાં ઓટલા, સ્ત્રીઓના કુવાતળાવો, કાછીયાઓનાં ચઉટાં, સીપાઈઓના ચંકલાં, અને હલકી વર્ણોનાં પરાંઓઃ એ સર્વ સ્થલોમાં પ્રજાપોકારનો કોલાહલ ઉઠી રહેતો, અને રજપુતોના અને રાજાઓના કાન ઝહેરા કરી દેઈ, નિદ્રાદેવીનો પાલવ પકડી રાખી, રાજવંશીઓના મહેલોમાં તે દેવીને સંચરવા ન દેતો. આ સામ દામ અને ભેદનાં સાધનને પણ રાજા વશ થાય નહીં ત્યારે પ્રજાઓ ઝંડ અને હુલડના વાવટા ઉરાડતી અને પ્રજાપીડક રાજાઓનાં સિંહાસનો ઉભાં ઉભાં ડોલતાં. તે ડોલાવનાર ધરતીકંપથી જગતમાં ત્રાસ વર્ષતો ત્યારે મહાદેવ ચંડી આગળ નૃત્ય કરે તેમ મહારાજો અને તેમના વિકરાળ ગણો અને ભૂતપ્રેતો, ઉચ્ચ પ્રજાદેવી આગળ કિંકર જેવા બની, એ ચંડીની કોપજવાળા શમે એવી ગતિથી અને એવા સ્વરથી, નૃત્ય અને ગાન કરતા. ઈંત્રેજના સામ્રાજ્યને ઉદયકાળે જ રાજાઓને ઈંત્રેજે એવું અભયવચન આપ્યું કે તેથી દેશી રાજાઓમાં પ્રજાદેવી નિર્માલ્ય થઈ ગઈ અને તે કોમળ કુસુમમાળાની નિર્માલ્ય અને પૃથ્વી ઉપર શબવત્ પડી રહેલી પાંખડીઓ ઉપર અને તેને સાંધનાર સૂત્રો ઉપર એ મહારાજાઓ, અને એ શમશાનની ભસ્મ ઉપર તેમનાં ગણો અને ભૂતપ્રેતો, નિરંકુશ અને ક્રૂર નૃત્ય કરી રહેવા લાગ્યા. આ સર્વ વ્યુત્ક્રમ જોનાર કેટલાક પ્રજોદ્ધારના રસિક ઈંત્રેજનાં હૃદય દ્રવ્યાં. રાજાઓની પ્રજારૂપ સિંહણના દાંત અને નખ ઉભય આપણાં અભયવચનથી નષ્ટ થઈ ગયાં અને આ પ્રજાઓના પીડનનું કારણ આપણે થયાં છીએ તો એ પીડન દૂર કરવાનો અને એ પ્રજાઓના બળનો ઉદ્ધાર કરવાનો ધર્મ પણ આપણે માથે છે એવું એ ઈંત્રેજના મનમાં આવ્યું. આક્રીના ઈંત્રેજોના, સ્વાર્થી અને રાજ્યબળના લોભી, ભાગને આ દયા ગમી ગઈ— એ દયાને નિમિત્તે દેશી રાજાઓનું રાજત્વ હીન કરી પોતાનું રાજત્વ વધારવાનું કાવશે, એ બુદ્ધિ તેમના ચિત્તમાં વજ્રલેપ

થઈ. સ્વાર્થ અને પરમાર્થ ઉભય લગ્યાં. સારા અને નરસા ઈંગ્રેજોની બુદ્ધિ આ કાર્ય સાધવામાં એકમત થઈ. માત્ર સાધનનો પ્રશ્ન રહ્યો. પાંડવો જેવા મૂઠ રાજાઓનાં દેખતાં દુર્યોધન* સરકારની ધમ્મજાથી દુઃશાસનાં એજંટો અનેક ક્ષુદ્ર વરને વરેલી રાજલક્ષ્મીનાં અસંખ્ય ચીર એક પછી એક આવી રીતે અને બીજી અનેક રીતે ઉતારવા લાગ્યા; પાંચ પ્રકારની બુદ્ધિના પાંડવો પેઠે અનેક બુદ્ધિવાળા નિઃસત્વ રાજાઓ પોતાની રાજલક્ષ્મીનાં ઉતરતાં ચીરનો ઢગલો પોતાની પાસેના રાજ્યદૂતના ચોપટ આગળ એકઠો થતો બળતે ચિત્તે બેઠે રહેવા લાગ્યા; ભીષ્મપિતામહ, દ્રોણ, અને વિદુર જેવા નીચું બેઠે રહેલા વૃદ્ધોની ચિત્તવૃત્તિને પ્રત્યક્ષ પ્રતિકૂળ થતો, પોતાની અંધા થાંબડતો, રક્ષણ કરવા અસમર્થ નિઃસત્વ અનેક પતિઓને ત્યજી પોતાની એ એક સમર્થ અંધા ઉપર બેસવા, ચીરહીન થતી રાજાઓની રાજલક્ષ્મીને, નેત્રવડે આજ્ઞા કરતો કરતો.

‡ “દુર્યોધન ફેડે દુઃશાસનને—કર કર ઉઘાડું એ ગાત્ર!”

પણ પ્રજાપીડક રાજાઓને વરેલી રાજલક્ષ્મીમાં એટલો જીવ ન હતો કે આ કડીનું અનુસંધાન કરી બોલી શકે કે,

“ધાયે પ્રભુ અનાથનકો નાથ!”

જરાશંકર અને વિદ્યાચતુર સાથે આ નવા યુગની દશા અવલોકતાં અને ચર્ચતાં મહારાજ બોલી ઊઠ્યો: “અહા! એ જ દેશ! એ જ “ઉપદેશ! પણ કાળ જુદો છે. પાંડવો જેવા પાંચાલીને પાત્ર હતા. “તેમ આ આપણા રાજાઓ કંઈ રાજલક્ષ્મીને પાત્ર નથી. જરાશંકર! “ક્ષીણ પુણ્ય થતાં પૃથ્વીપર પડતા એક ઈન્દ્રને ત્યજી સ્વર્ગના રાજ્યને “પાત્ર થતા નવા સુપાત્ર ઈન્દ્રને માત્ર પુણ્યની જ સહધર્મચારિણી “ઈન્દ્રાણી વરે છે તેવી જ રાજાઓની રાજલક્ષ્મી છે! રાજલક્ષ્મી “રાજત્વને વરે છે અને ગુણને આધારે વેલી પેઠે ચડે છે. પ્રજાપીડક “રાજા તે રાજા નથી. રાજત્વહીન રાજાઓને અંગે ઉઠી રહેલો દુર્ગન્ધ “નાસિકા આગળ આવતાં જ સુઘડ પક્ષિની રાજલક્ષ્મી ત્રાસે છે અને “નહાસે છે. ઈંગ્રેજ તેને યોગ્ય છે તો રાજલક્ષ્મી તેને વરે છે. જે “સ્વામી રાજલક્ષ્મીને અયોગ્ય થાય છે તેની પાસે એ ઈન્દ્રાણી રહેતી “પણ નથી. નહીં, આમાં કાંઈ અયોગ્ય હોય એવું લાગવાનું કાંઈ “કારણ દેખાતું નથી—સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએથી બેઠે એ તો.”

* જેની સાથે યુદ્ધ કરવું હુસ્તર છે તેવા. † જેનાં શાસન દુર્વાર છે તેવા. ‡ લૌકિક પદમાંથી.

ચારે પાસ સળગી રહેલી આગને જોનારાંની પાસે બળવાન કાળપવને એ આગનો ઝપાટો લગાડ્યો. પવનના અચીન્ટ્યા ઝપાટાથી આગના ભડકાથી એક જિંથી શિખા આડી થઈ મધરાજના રાજ્ય-ગૃહસાથે ઝપટાઈ, અને રતનગરીના સર્વ રાજ્યાધિકારીઓ, નિદ્રામાંથી એકદમ ચમકી, જાગી, ઉભા થઈ, સજ્જ થઈ ગયા.

કુમાર મણિરાજ રાજ્યનો પ્રત્યક્ષ વારસ ખરો, પણ તેને અભાવે સામંત વારસ થાય અને તેને અભાવે મુળુલા થાય. આવા વારસોને રાજ્યનું કલ્યાણ ધરતી રાજ્યપ્રસંગોમાં કેળવણી આપવી એવો રતનગરીના રાજાઓનો પ્રાચીન કુલાચાર હતો. નાગરાજે સામંતને આવી કેળવણી આપી હતી, અને મધરાજે મુળુને જરાશંકર જોડે મોકલ્યો તેનો પણ આવો જ અભિપ્રાય હતો. પણ પ્રત્યક્ષ વારસોને અપ્રત્યક્ષ વારસો સાથે અતિનિકટ સહવાસ રાખવાથી રાજ્યલોભનો વિષદંશ અપ્રત્યક્ષ વારસોના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થવાની ભીતિ, અને પ્રત્યક્ષ વારસોને જીવની હાનિની ભીતિ, હોવાનું લક્ષ્યમાં રાખી એ બેનો અતિ-નિકટ સહવાસ રાખવામાં આવતો નહીં. છતાં તે બેના પરસ્પર સ્નેહ ઉપર રાજ્યનો આધાર ગણી તેમને અત્યંત દૂર પણ રાખવા દેવામાં આવતા નહીં, અર્થાત્ તેમનો પ્રસંગે પ્રસંગે નિર્ભય દેશકાળે સહવાસ વધારવામાં આવતો. સામંતનું ચિત્ત નિર્મલ હોવાથી એના ભણીથી કોઈ જાતનું ભય મધરાજને થયું ન હતું. પણ મુળુનો સ્વભાવ જાતે અસંતુષ્ટ હતો તેમાં પિતાના તિરસ્કારનું કારણ મળ્યું ત્યાર પછી તેના ચિત્તમાં કોઈકે જાતની અતર્ક્ય ચંચળતા ઉત્પન્ન થઈ અને મધરાજ સામે તેનામાં સ્વભાવજ્ઞ વૈર રોપાયું. મધરાજ તેને જે જે આદર અતાવે તેના અર્થ તે અવળા જ કરવા લાગ્યો અને રાજા મહારાથી ડરે છે અને મને શાંત રાખવા આદર દર્શાવે છે એવું એ કલ્પવા લાગ્યો; મણિરાજનો સહવાસ થતાં આ ધીર અને શાંત આળકને એ નિર્માદ્ય, નિસ્તેજ, અને બુદ્ધિહીન ગણવા લાગ્યો અને એવો કુમાર રાજ્ય ભોગવશે જાણી રાજ્યની દયા આણવા લાગ્યો. આવો કુમાર રાજા થશે ત્યારે પ્રધાનો ફાટી જશે અને વિદ્યાચતુર કર્તાહર્તા થશે એ પણ તેના મનમાં સિદ્ધ થયું. યુવાન મુળુનું ચિત્ત દિવસે દિવસે આવા નિશ્ચયો કરી ઉદ્રિક્ત થયું; પણ પોતાના ઘરમાં પોતાના પિતાની રાજલક્ષ્મિ સમક્ષ એ ચિત્તમાંથી વરાળ સરખી ફહાડવા જેટલી ધૃષ્ટતા એનામાં આવી શકતી ન હતી. માત્ર માતાપાસે કવચિત્

ધ્વનિ ફહાડતો અને અનુકૂળ પ્રતિધ્વનિ સાંભળતો. એક દિવસ બહીતે બહીતે પિતાપાસે પ્રસંગ જોઈ રાજ સામું કંઈકે કટાક્ષનું વચન તે બોલી ગયો; પણ તે વચન નીકળતાં જ સુતેલા સ્વામી ઉપર બંદુક તકાતી જોઈ તાકનાર ઉપર બુદ્ધિમાન પતિભક્ત વિકરાળ કુતરો ઉછળી પડે તેમ સામંતે મુળને ક્યું, અને તે દિવસથી મુળના ઉત્સાહ ભગ્ન થઈ ગયા અને તે નિરાશ રહેવા લાગ્યો. જરાશંકર સાથે રજવાડાઓમાં ફરવાના પ્રસંગ મળતાં મુળએ ખાચર સાથે મિત્રતા કરી અને ઘરમાં ભગ્ન થયેલી આશા ઘરબહાર સાધવા માંડી. ખાચર સાથે પત્રવ્યવહાર અને પ્રીતિ વધાર્યો, રત્નનગરીના ગુપ્ત રાજમંત્ર કુટવા લાગ્યા. અને રત્નનગરીમાંથી જ ખાચરના મનોરથ સિદ્ધ થવાના સાધન મળવા લાગ્યાં. સરકારના એજન્ટ કર્નલ ફ્રાંસિસ ઉપર રાજ્યવિરુદ્ધ નનામાં કાગળો જવા લાગ્યા. રાજાઓ સાથે સર્વ તકરારો હોલવવાના ઉપાય ઈંગ્રેજ ઉપરના તિરસ્કારનું કાર્ય છે અને મધ્વરાજ ઈંગ્રેજથી પરોક્ષ રીતે રાજાઓ સાથે સંધિ કરવા પ્રયત્ન કરે છે એવો પત્ર ફ્રાંસિસ સાહેબને પહોંચ્યો. રાજાઓ ચારચક્ષુ છે. મધ્વરાજને આ સર્વ વાત વિદિત થતાં વિલંબ થયો નહીં. પણ તેણે ધૈર્ય તથા શાન્તિ રાખી દીઠેલું ન દીઠું ક્યું, જાણેલું ન જાણ્યું ક્યું, અને સર્વ વાતમાં માત્ર સાક્ષિદશા ધારી. મુળ અને ફ્રાંસિસ એમ જ જાણતા કે એ વાત કોઈ જાણતું નથી. સર્વરાજાઓ સાથે કરવા ધારેલા સંધિ સંપૂર્ણ થયા ત્યારે ખાચર સાથે સંધિ કરવામાં જરાશંકર તથા સામંત ફાવ્યા નહીં. ફ્રાંસિસ સાહેબ લાણીથી મધ્વરાજ ઉપર પત્ર ઉપર પત્ર આવવા લાગ્યા અને જરાશંકરે દીધેલા સર્વ ઉત્તર નિરર્થક ગયા. ફ્રાંસિસ સાહેબે મધ્વરાજ અને ખાચર વચ્ચે નિર્ણય કરવાની ત્વરા કરવા માંડી. જરાશંકરને મુળનાં કર્તવ્યના સમાચાર રાજાએ કહ્યા ન હતા તેથી જરાશંકરને સામંતના ઉપર બેઠેમ ગયો કે એ મને આમાં ફાવવા દેતો નથી. સામંત તે સમજતો, પણ મહોડે લાવતો ન હતો; કાળક્રમે ફ્રાંસિસ સાહેબ, ખાચર, અને મુળ એક થયા. તેમની વચ્ચે ખોટે નામે અને ગૂઢાક્ષરમાં પત્રવ્યવહાર ચાલવા લાગ્યો. એક દિવસ મુળ ઉપર ફ્રાંસિસ સાહેબના નામનો દેખાતો પત્ર સામંતના હાથમાં આવ્યો અને પોતાને માથે રહેલો આરોપ દૂર કરવાનું સાધન ગણી સામંતે આ પત્ર મધ્વરાજના હાથમાં મુક્યો. આ પત્રમાં મુળને લખેલું હતું કે મધ્વરાજ રાણીસરકારનો શત્રુ છે અને તે શત્રુતાના પ્રયોજનથી ખાચર સાથે ગુપ્ત સંધિ સાધવા પ્રયત્ન કરે છે,

અને તે વીશે મુળુએ સરકારમાં પુરાવો કરવો પડશે. આ પત્ર મહારાજના હાથમાં મુકતાં સામંતના નેત્રમાંથી અશ્રુધારા ચાલી અને તે બોલ્યો:

“ મહારાજ, મહારા કુળમાં અંગાર ઉઠ્યો છે તે એક ક્ષણ પણ જીવવા યોગ્ય નથી. ગમે તો એના વધની આપ કોઈને આજ્ઞા કરો અને તેમ કરવામાં આપ આંચકો ખાતા હો તો મને આજ્ઞા કરો એટલે એ દુષ્ટનું માથું લાવી આપના ચરણ પાસે મુકું. રતનગરીમાં આવો કુલાંગાર સાંભળ્યો કે દીઠો નથી.”

સામંતની આંખ દુઃખ અને ક્રોધથી રાતી થઈ ગઈ અને તેનું વૃદ્ધ થતું શરીર કંપવા લાગ્યું.

જરાશંકર બોલ્યો: “ મહારાજ, સામંતલાએ આજ અત્યંત રાજલક્ષ્મિનું દૃષ્ટાંત બતાવી આપ્યું છે તેના બદલામાં એમની વૃદ્ધાવસ્થામાં એમને આ શિક્ષા કરવી ઘટતી નથી. વળી મુળુલા ઉપર આ પત્ર આવ્યો એટલા ઉપરથી એ પત્રના લેખ વીશે તેને માથે આરોપ મુકવો યોગ્ય નથી.”

મહારાજ સ્મિત કરતો કરતો બોલ્યો: “ જરાશંકર, વિદ્યાચતુરે પેલો શ્લોક કહ્યો હતો તે બોલ અને સામંતને સમજાવ.”

જરાશંકર બોલવા લાગ્યો.

“ સામંતલા, આ શ્લોકમાં એક સમર્થ પુરુષ કહે છે કે આકાશ ને પૃથ્વી ભળે છે ત્યાં આગળ મદ ધરનાર મ્હોટા ઉન્મત્ત હાથીઓ ગાજ રહ્યા છે, આણી પાસ હાથણો ઉભી છે પણ તે સ્ત્રીભતિ હોવાથી દયાને પાત્ર છે—તેની સાથે યુદ્ધ યોગ્ય નથી, અને છેક પાસે મૃગલાં ઉભાં છે તે કાંઈ સમાન—શીલ નથી, તો વનરાજ સિંહ એમાંથી પોતાના તીવ્ર નખનું પાણિડત્ય કોના ઉપર બતાવે? આ હું કહું છું એ શ્લોકનો સાર છે:—

“ દિગન્તે શ્રૂયન્તે મદમલિનગણ્ડાઃ કરટિનઃ

“ કરિણ્યઃ કારુણ્યાસ્પદમસશીલાઃ ખલુ મૃગાઃ ।

“ ઇદાનીં લોકેઽસિન્નનુપમશિખાનાં પુનરયમ્

“ નશ્વાનાં પાણિડત્યં પ્રકટયતુ કસિન્ મૃગપતિઃ ॥”

“ આ અન્યોક્તિ મહારી પાસે શા વાસ્તે ફેવડાવી તે તો
 “ ફેવડાવનાર મહારાજ જાણે. બાકી સામંતભા, પુત્રનું બળિદાન
 “ આપવા સજ્જ થઈ આપે બતાવેલી રાજભક્તિ આગળ અમે તો
 “ ક્ષુદ્ર જન્તુ છીએ અને છોકરવાદીનું વય જતાં મુળુભા પણ આપના
 “ જેવા રાજ્યસ્તંભ થાવ એવો આ બ્રાહ્મણનો આશીર્વાદ છે. જરાશંકર
 “ જેવા કંઈક આવશે જશે પણ સામંતરાજ જેવા રાજભક્ત સિંહ
 “ તો એના જ વંશમાં થશે.”

સામંતે જરાશંકરનું વચન સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કયું અને
 મહારાજ સામે દૃષ્ટિ સ્થિર કરી રાખી. થોડીવાર કોઈ બોલ્યું નહી.
 અન્તે થાકીને સામંત બોલ્યો.

“ મહારાજ, હું કંઈ મહારી સ્તુતિ સાંભળવા આવ્યો નથી.
 “ મહે કચેલી વિરૂપિણીનો ઉત્તર આપો.”

મહારાજ—“ આ શ્લોકમાં ઉત્તર જ છે.”

સામંત—“ હું શ્લોક સમજતો નથી—મને ઉત્તર આપો.”

મહારાજ—“ શ્લોક સમજે તો ઉત્તર આપું.”

સામંત—“ જો આપની આજ્ઞા જ હોય કે મહારે શ્લોક પ્રથમ
 “ સમજવો અને પછી ઉત્તર માગવો તો તે આપનો અધિકાર છે.”

મહારાજ—(હસીને) “ પણ ‘સમજવો’ એમ તું સ્પષ્ટ માગનાર
 “ નહી. ભલે આજ્ઞા ગણીને સમજ. હવેના યુગમાં રાજાઓની પાસે
 “ રંક મૃગલાં જેવી તેમની પ્રજા પડી છે તેને કચરી નાંખવી હોય તો
 “ નવરા સ્વામીને સ્ત્રી ઉપર શૂર થવાનું છે. એથી છેટે આ સ્ત્રીભક્તિ
 “ જેવા બીજા રાજાઓ પડોશમાં હાથણોનાં ટોળાં પેઠે ભમે છે તે
 “ સ્ત્રીઓની મૃગયા તે શૂરમૃગયા નથી. પણ છેક છેટે એ હાથણોના
 “ સ્વામી મદોન્મત્ત હાથી જેવા ઈંગ્રેજ લોક ગર્જના કરી રહ્યા છે
 “ તેમના સામે પોતાના નખનું પાણિડલ્ય બતાવવું હોય તો રત્નનગરીના
 “ રાજાઓમાં હતું તે નાગરાજ મહારાજે બતાવી દીધું છે અને હવે
 “ સિંહ અને હાથીની મિત્રતાના કાળમાં માત્ર મૈત્રીપાણિડલ્યને જ
 “ અવકાશ છે. હવે તો નવરો સ્વામી સ્ત્રીઉપર શૂરત્વ દેખાડે તેવું
 “ શૂરત્વ ધરી, મૃગ જેવી પ્રજાના પતિ એટલે પાલણુ કરનારનું કામ
 “ મુકી દઈ, તે પ્રજાને જ પંજો દેખાડવો એ તો બાયલાઓનું કામ
 “ છે તે તું મને બતાવે છે. ફે, ઉત્તર મળ્યો?”

સામંત સ્તબ્ધ થઈ થોડીવાર બોલ્યા વગર બેઠો જ રહ્યો. અંતે બોલ્યો—“પ્રજાનું રક્ષણ કરવું પડે માટે શું તેને આપણે માથે પણ ચઢાડવા દેવી એવું શાસ્ત્ર છે? મહારાજ, એવાં શાસ્ત્ર ફહાડશો તો “ગાદી છોડી કાલ સવારે સંન્યાસી થવું પડશે.”

મહારાજ હસ્યો: “તે પ્રજાના કલ્યાણ વાસ્તે ક્ષત્રિય રાજા સંન્યાસી થાય તો તેમાં શું અયોગ્ય છે?”

“મહારાજ, ક્ષમા કરો. આમાં પ્રજાનું કલ્યાણ આવી ગયું હોય “એમ હું દેખતો નથી. બાકી આપની ઉદારતા તો ખરી. પણ ઘણી વખત ઉદારતા એ માત્ર લોકમાં પ્રિય થવાનું મૂર્ખાઈ ભરેલું સાધન છે અને એ ઉદારતા બતાવી લોકોને લડાક બનાવી મુકશો તો જેનું “કલ્યાણ ધર્યો છો તેને જ બેસવાની ડાળ કાપવાનું શીખવાશે.”

મહારાજ—“સામંત, તું ભુલી જાય છે કે મુળુલા મહારાજની પ્રજા જ છે એમ નથી પણ મણિરાજ જેવો મહારો પુત્ર છે એવો મુળુ પણ છે.”

સામંત—“જે એમ હોય તો સામંતને શિક્ષા કરી તેથી સોગણી મુળુને કરવી બેઠાં. પણ આપ અને પારકો ગણો છો માટે જ શિક્ષા કરતા નથી.”

મહારાજ—“જે પિતા પુત્રને એટલો દૂર કરે છે કે તે ફરી સમીપ આવે જ નહીં તે પિતા પુત્રને અપુત્ર કરે છે.”

સામંત—“મહારાજ, હું હાર્યો. તો એવી શિક્ષા કરો કે પુત્ર અપુત્ર થવાનું ભુલી જાય.”

મહારાજ—“હવે બોલ્યો તે ક્રોધ ત્વજ સાત્ત્વિક વૃત્તિની વાત કરી. “રાજાઓએ રાગદ્વેષનો ઉપદેશ સાંભળવો પણ નહીં અને કરવો પણ નહીં. હવે તને સાત્ત્વિક વૃત્તિ થઈ તો મહારી સાથે ચર્ચા કરવાને તું અધિકારી થયો તો સાંભળ. ન્યાય જેવો એ રાજાપ્રજાના સંબંધમાં રાજાઓનું એક કર્તવ્ય છે. પણ ન્યાય કરતાં રાજનીતિ મહોટી છે, ન્યાય એ રાજનીતિનું એક શસ્ત્ર છે—અને પ્રજાવર્ગ પરસ્પર વિરોધ ન કરે માટે એ શસ્ત્ર નિરંતર સજ્જ રાખવાનું છે. “રાજાપ્રજા વચ્ચે વિરોધ થાય ત્યારે એ શસ્ત્ર ક્વચિત્ વપરાય છે, પણ ઘણું ખર્ચ એ શસ્ત્ર એ પ્રસંગે યોગ્ય નથી. રાજાપ્રજાનો સંબંધ ક્વચિત્ સ્ત્રીપુરુષના જેવો હોય છે—તે કાળે જે માર્ગથી તેમનાં ઐક્ય અને પ્રેમ વધે એવા શસ્ત્ર યોગ્ય છે. ક્વચિત્ એ સંબંધ પિતાપુત્ર જેવો

“છે—તે કાળે બાળકોનો પિતાપ્રતિ વિશ્વાસ વધે અને પિતા ભણીથી
 “દંડનું ભય સરી ન જાય અને એ બાળકનાં કલ્યાણ અને વૃદ્ધિસમૃદ્ધિની
 “વાડીમાં રાજાએ માળીનું કામ કરવાનું તે કરવામાં રાજાની
 “શક્તિ ઘટે નહીં પણ વધે એવા માર્ગ—એ પણ—રાજાનીતિનાં
 “રામબાણ જેવાં અસ્ત્ર છે. આ અને બીજાં અનેક શસ્ત્રાસ્ત્રમાંથી કીયું
 “વાપરવાનો દેશકાળ છે એ વિચાર ન કરતાં જે રાજા માત્ર એકાદ
 “શસ્ત્રને રાગદ્વેષથી જ પકડે છે કે ત્યજે છે તે રાજા કુપથ્યનું સેવન
 “કરે છે અને કરાવે છે અને કેવળ નરકનો અધિકારી થાય છે. સામંત,
 “મુળુ બુદ્ધિમાન છે તે એક પ્રસંગે ભુલ કરી એકો માટે હમેશા કરશે
 “એવું ધારવાનું છોડી દેઈ ફરી આ ભુલને માર્ગે ન ચડે એવું મુજે
 “તો ખસ છે. ઈંગ્રેજો અને ખાચરે દેખાડેલી મુઠીમાં સાકર નથી પણ
 “ઝેર છે, માટે એ મુઠી એની પાસે ઉઘાડવાને પ્રવૃત્ત થયેલાઓ
 “મુળુને મૂર્ખ સમજી એની પાસે મુઠી ઉઘાડે તે પ્રસંગે ઉઘાડવા દઈ
 “તેમાંનું ઝેર ઝુટાવી લેઈ સાકરને ઠેકાણે જાતે ખાય નહીં એટલી
 “કળા મુળુને આવડે તો ઓછી વાત નથી.”

સામંત—“મહારાજ, આ બધું ગોળ ગોળ અત્યારે સ્પષ્ટ સમજું
 “એમ નથી. માટે મને સ્પષ્ટ વાત કહો.”

મહારાજ—“જરાશંકર, સામંતે ચણેલો ગઠ મ્હું તોડી પાડ્યો.
 “હવે એ ગઠની અંદરની વ્યવસ્થા કરવાની રહી તે તું કર અને
 “સામંતને સંતુષ્ટ કર.”

જરાશંકર આ અરસામાં ઉંડા વિચારમાં પડ્યો અને તેના કાન
 ચાલતી વાતો સાંભળતા હતા ત્યારે એનું મસ્તિક આ ગુંચવારામાંથી
 બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધતું હતું. મહારાજના વાક્યથી એ માર્ગ મળ્યો
 તે ધીમે ધીમે વિચાર કરતો કરતો ખોલવા લાગ્યો, અને ક્વચિત્
 શબ્દે શબ્દે તો ક્વચિત્ વાક્યે વાક્યે સામાથી સમજાય નહીં એ રીતે
 મનમાં વિચાર કરતો હતો.

“સામંતરાજ, ખાચરની સાથે જે સન્ધિ કરવા આપણે સહિ
 “પ્રયત્ન કરીને છીએ તેમાં ખૂલેલો અંતરાય મુળુભા છે એમ આપના
 “ફહેવાથી સમજાય છે. બીજો અંતરાય ખાચરનો તો ખરો જ,
 “અને ત્રીજો એજંટ સાહેબનો. ખાચરના રાજ્યને આ અંતરાયથી
 “એવો લાભ નથી, કારણ જે એ આમાં અંતરાયરૂપ ન થાય તો
 “મહારાજની ઉદારતાથી આપણે એની સાથે એવો સંધિ કરવા

“ પ્રયત્ન કર્યો છે કે તે સંધિથી ખાચરને એકલો લાલ અને આપણને
 “ એકલી હાનિ જ થાય. અર્થાત્ પૃથ્વી અને દ્રવ્યનો પ્રત્યક્ષ લાલ
 “ માત્ર પોતાના જ પક્ષને મળે છે તેનો તિરસ્કાર કરવા ખાચર ઉભો
 “ થયો છે તે કેવળ દુરાચહનું કૃળ છે એમ ગણીએ તો ખાચરને
 “ દુરાચહી ગણવો પડે. ખાચર દુરાચહી નથી—મમતી પણ નથી. પણ
 “ આપણને નમતા દેખી એના ચિત્તમાં વધારે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હોય
 “ અથવા એજંટે એને કાંઈ વધારે લાલચ દેખાડી હોય અથવા મુળુલા
 “ અને ખાચર એ સમાન વયના સ્નેહી હોવાથી અન્યોન્યાશ્રયની
 “ ગાંઠથી અંધાયા હોય અને એ ગાંઠથી સત્તાનો લોભ ઇચ્છી
 “ પરસ્પરની સત્તા વધારવા ઇચ્છતા હોય—આવાં કાંઈ કારણને લીધે
 “ જ ખાચર આપણી સાથે એકમત થતો નથી એમ મને લાગે છે.
 “ સામંતરાજ, આપે મને ક્ષમા આપી એવું હું માનું છું—પણ મુળુલાના
 “ મનમાંથી એ ડાઘ ગયો નથી. આપને ખબર છે કે આપને થયેલા
 “ અપમાનમાં મહારાજે કરેલી આજ્ઞામાં પ્રધાનનો હાથ નથી—આપ
 “ આ વાત માનશો—યુવાન મુળુલા ન માને એ સ્વાભાવિક છે.
 “ આ અવસ્થામાં આપ મહારો પક્ષ લેશો તેનો મુળુલા અવળો નહી
 “ તો જુદો જ અર્થ કરશે. માટે મહારો પ્રથમ અભિપ્રાય એ છે કે
 “ આ વિષયમાં થોડો કાળ આપે મુળુલા પાસે એવો આલાસ પડવા
 “ ન દેવો કે એ આપને અમારા પક્ષના ગણે.”

સામંત ઓઠ કરડતો બોલ્યો: “ પછી ? ”

જરાશંકર—“ પછી આપ મુળુલાના હૃદયના મિત્ર બનો. એના
 “ વિશ્વાસના પાત્ર બનો. એનું હૃદય આપની પાસે એ જાતે ઉઘાડે
 “ એમ કરો. ખાચર અને એજંટની વાતો અને પત્રવ્યવહાર વગરભયે
 “ એ આપને સમજાવે એમ કરો. અને અંતે ખાચર પણ આપના
 “ ઉપર વિશ્વાસ કરે એ સમય લાવો. સામંતલા, શત્રુના ઘરમાં
 “ અમારા શત્રુ ગણાઈ પેસવા પામો. બુદ્ધિમાન મુળુલાને—મુળુલા પણ
 “ એતે નહી અને જડ હોય એમ ખાચરના એ ઘરમાં ખાતર પાડવાના
 “ ખાતરીયાને ઠેકાણે વાપરો. મુળુલાને પ્રત્યક્ષ શિક્ષા કરવાનું છોડી
 “ દેઈ એનો આ ઉપયોગ કરો અને ધારેલો સંધિ સાધો.”

સામંતને કંઈક વિશ્વાસ પડ્યો. તેના ચિત્તમાં કંઈક શાંતિ થઈ.
તે ધીમો પડી પુછવા લાગ્યો,

“ પણ માણસ કામ કરે આશે કે ત્રાસે. મુળુનાં ચિત્તમાંથી

“ત્રાસનું ખીજ તો તમે ફહાડી નાખ્યું. તમને અને ખાચરને એક
“ગાંઠ સાંધવાનો અલિલાષ મુળુ શી રીતે ધરશે?”

જરાશંકર—“મહારાજ તો હાલ મહારી આંખે દેખે છે-ખાચરની
“જોડે સંધિ કરવામાં મુળુલા ફાવશે તો મહારાજ મુળુલાની આંખે
“દેખતા થશે-વર્તમાન ચિત્રમાં હું આ ઉંચી સ્થિતિયે છું તેને
“ભવિષ્યકાળના ચિત્રમાંથી ભુસી નાંખવો અને તેને સ્થાને મુળુલાને
“તેજસ્વી રંગો વડે પ્રતિષ્ઠા આપવી: આ આશાથી મુળુલા આપને
“અનુકૂળ થઈ જશે. સામંતરાજ! ખાચરની મિત્રતા શોધવાથી
“મુળુલા આ રાજ્યમાં જ લાભ શોધે છે, તે લાભનો તેને આ માર્ગ
“દેખાડો. મુળુલાના ક્રોમળ હૃદયમાં હાલ ભૂત નાચે છે તેને આ
“શીશીમાં ઉતારો. મને દૂર કરવાને નિમિત્તે આપ, મુળુલા, ખાચર,
“અને અંતે મહારાજ-સર્વ એક પંક્તિમાં બેસી જવ અને ધારેલો
“સંધિ સાંધો.”

સામંત—“પણ એજંટનું શું કરવું? અને સર્વને અંતે નિરાશ
“થયલા ખાચર અને મુળુ તમારા સર્વના સામા બમણા ક્રોધથી
“કુદશે એટલે આજ કરવાનો વિચાર વધારે કઠણ થઈ પાછો એવો
“ને એવો ઉલો રૂહેશે. તે વિચાર્યું?”

જરાશંકર—“એજંટનો વિચાર એટલો કે આપણે અને ખાચર
“એક થઈશું એટલે એ પડશે જુદો. આ એના નામનો પત્ર આપના
“હાથમાં છે તે એનો હોય કે ન એ હોય. એનો ન હોય અને આપણે
“છેતરાતા હઈએ તો એ પત્ર ઉઘાડો કરવાથી અને એને માથે
“આરોપ મુકવાથી એને આપણને નુકસાન કરવાનું ઘણી રીતે સાધન
“મળશે. એ પત્ર એનો હશે તો એ કબુલ કરવાનો નથી, અને એના
“ઉપરીઓ પાસે એ સાચો અને આપણે જુઠા, એટલે એ પત્ર એનો
“ન હોય ને નુકસાન થાય તેટલું જ નુકસાન. એનો હોય અને એ
“કબુલ કરે તો પણ હું લાભ દેખતો નથી. એ પત્રમાં એ આપણા
“ઉપર આરોપ મુકે છે અને એ પત્ર એના હાથમાં મુકી આપણે
“એના આરોપી ઉઘાડી રીતે થઈ બળવાન શત્રુ સાથે ઉઘાડું યુદ્ધ
“માંડી એના જ ઉપરીઓ પાસે ન્યાય માગવા જવું, જીતીને કાંઈ
“લેવાનું નહીં ને હારીને ખોવાનું બધું: એ માર્ગ ઈશ્વર આપણા ઉપર
“બળાત્કારે નાંખે ને લેવો પડતાં ઉગરવા યુદ્ધ કરવું પડે એ જુદી
“પાત. પણ જાતે જ એ માર્ગ શોધી લેવો એ તો-આવ ફહાડા પગ

“ ઉપર—જેવું થાય. એમાં જીત્યા તો આ સાહેબના પછીનો સાહેબ
 “ એના કરતાં સારો આવશે એવું માનવાને કારણ શું? જે આવશે
 “ તે આ એના જીતલાઈનું વેર આપણા ઉપર નહીં રાખે તેની ખાતરી
 “ શી? એ નવો માણસ વેર રાખી ફરી નવું પ્રકરણ ઉભું કરે અને
 “ આપણે ખીજી વાર ફરીયાદી કરવા જવું પડે તો આપણને ફરીયાદ
 “ કરવા દેવ પડી ગઈ એમ ગણવાનો પુરાવો આપણે આપીશું,
 “ અથવા તો જે વહુને સાસરે સઉની સાથે ન અને તે વહુનામાં
 “ પોતાનામાં જ કંઈક દોષ હોવો જોઈએ એવું અનુમાન થવાનું.
 “ સામંતરાજ, ખાતરને એની સાથે બનાવતાં આવડે ને આપણને
 “ ન આવડે તો આપણી આવડ ઓછી. આ સઉનો ઉપાય એ જ છે
 “ કે આ પત્ર ગુપ્ત રાખી મુકો, આપણે અને ખાતર એક થઈએ
 “ અને એજંટ જાતે એકલો જુદો પડી હાલ એના સામા આપણને
 “ એકલાને દેખે છે તેને સટે એ આપણને અને ખાતરને બેને એકઠા
 “ સંધાઈ એકઠા ઉભેલા અને હાથ ઉપાડતાં જાતે જ રહે એવું
 “ કરો. એને આપણા સંધિનો પંચ મટાડી નોંધણીદાર કરીશું, એટલું
 “ એને સારું લગાડી એના મનનું વૈર શાંત કરવાનો માર્ગ છે.”

મહારાજ—“ સામંત, આટલું કરતાં તો તને આવડવાનું.”

સામંત—“ મહારાજની આજ્ઞા થઈ તો કંઈ ન આવડવાનું નથી.
 “ હશે, એજંટનું ગમે તે થાય તેની મહારે પંચાત નથી. પણ મહારા
 “ કુળમાં ઉઠેલો અંગારો વધારે ગરમ થશે અને આજ ઉઠાડું છું તે
 “ પ્રશ્ન ફરી ઉઠવાનો તેનું શું? મહારાજ, કશ્યપ જેવા મુનિના ઘરમાં
 “ હિરણ્યકશિપુ જેવા દૈત્ય જન્મ્યા, તેવું મહારે થયું છે; અને આ ઉગતા
 “ શત્રુને ઉગતો જ ડાબવો એ રાજનીતિનો ધર્મ છે. એનું બળ વધારી
 “ પછી ડાબવાનું રાખવું એ દેખીતી મૂર્ખતા છે. મહારાજ, પ્રધાનજીને
 “ અપમાન કર્યાની આપે મને શિક્ષા કરી તે મને યોગ્ય લાગી છે;
 “ અને મહારા અંતઃકરણમાંથી મને એ શિક્ષા યોગ્ય ન લાગી હોય
 “ તો મને ઈશ્વરની આજ્ઞા છે. અહીં! એ શિક્ષા કરી આપે મને
 “ મહાદોષમાંથી બચાવ્યો છે અને જે રાજધર્મનો આપે મને એ
 “ નિમિત્તે ઉપદેશ કર્યો છે તે સારું હું આપનો આભારી ન થઉં તો હું
 “ આપણા ઉત્તમ વંશમાં જન્મવા યોગ્ય ન હતો એવું જ કહેવું પડે.
 “ મહારાજ, હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે જરાશંકર ઉપર મહારા મનમાં
 “ રજ પણ કલંક નથી ઉપજ્યું; અને આપ અને જરાશંકર ઉભયે મને

“શુદ્ધ ક્ષમા જ આપી હોય તો, આપણા સૂર્યવંશમાં જ ભરતે જેવો
 “દુષ્ટ કૈકેયીનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમ જ, મને આ મહારા કુળના
 “અંગારનો ત્યાગ અને નાશ ઉભય કરવા ઘો. એટલું હું આપની
 “પાસે માગી લેઉં છું, અને તે માંગવાને ભરત જેમ રામચંદ્રજીને
 “પગે પડ્યા હતા તેમ હું આપને પગે પડું છું અને મહારું હૃદય
 “શુદ્ધ છે તેના શપથ લેઈ આપના પવિત્ર ચરણ સ્પર્શું છું.”

મહાપ્રચણ્ડ વંદોળીયો પર્વતની તળેટી આગળ પૃથ્વી ઉપર મુર્ધ
 નય અને ક્ષણ પહેલાં આકાશમાં ઉભેલું એ વંદોળીયાનું શિખરચક્ર
 પર્વતના પાદમાં લીન થાય, તેમ આ બળવાન યોદ્ધાનું પ્રચણ્ડ ઉચું
 શરીર એકદમ મધ્વરાજના ચરણપાસે દંડવત્ પ્રણામ કરવા મુર્ધ ગયું;
 સામંતના શિરનું મંડીલ મધ્વરાજના પગ ઉપર પડ્યું. એના નેત્રમાં
 અશ્રુની ધારા ચાલી રહી, અને એના દુઃખનો ઉછળતો ઉબળ નિઃશ્વાસ
 એનું હૃદય કંપાવતો હતો તેના ધબકારા ગદ્ગદ થતાં કંઠ આગળ
 પ્રયાણ કરતા સંભળાયા. જરાશંકર સ્તબ્ધ થઈ ગયો—પાષાણ જેવો
 જડ બની ઉભો. મધ્વરાજનું હૃદય ઓગળી ગયું, અત્યંત સજળ
 નયનથી તે વયોવૃદ્ધ લાઈને—જુના મિત્રને—પરમ રાજલક્ષ્મીને—પોતાના
 પગ ઉપરથી ઉઠાડવા ત્વરાથી નીચો નમ્યો, અને નમતાં નમતાં
 મેનારાણીના દ્વાર ભણીથી ભણકારા સાંભળવા લાગ્યો કે,

“સામંતશિરના મુકુટમણિથી પદ-પાવડી સોહાય,

“એ મણિધરપર ભાર ક્ષમાનો અચળ ટકાવો ક્ષમાનાથ !

“મહારાજ ! રંક...મેના રટે તમ પા.....સ !”

પડેલા બન્ધુશરીરને બળાત્કારે ઉચું કરી—તેને ફરી પડી જવા
 ન દેવું હોય—તેને ટેકો આપવો હોય—તેમ—મધ્વરાજ બળ કરી
 સામંતને ભેટી પડ્યો, અને બળવાન યોદ્ધાઓનું સ્થિર આલિંગન જોતું
 બ્રાહ્મણનું નેત્ર સ્થિર દૃષ્ટિ કરી રહ્યું, અને એના હૃદયમાં ઉછળતો સ્વર
 મુખ ઉપર સહસા ચઢી આવી ગાળ્યો—“મહારાજ, મહારાજ, આ
 “રાજલક્ષ્મિ આગળ અમ દરિદ્ર બ્રાહ્મણો કાંઈ લેખામાં નથી—મહારાજ,
 “આવા રાજલક્ષ્મીનું સંતાન આજ જેટલું ઉંચું ઉછળે છે એટલું જ
 “નમ્ર થઈ આપના ચરણ પર એક દિવસ આવી જ રાજલક્ષ્મિથી
 “પડશે—મહારાજ, મીઠા બીજનું ફળ મીઠું જ થશે. મહારાજ,
 “અમારા જેવાં દરિદ્ર ફળને લોભે આવાં રત્નફળનાં બીજ આપની

“વાડીમાંથી દૂર ન કરશો ! પ્રધાનો તો અનેક આવશે જશે પણ
“ ઉદાત્ત રાજવંશનાં બીજ ગયેલાં પાછાં નહીં જડે.”

મહારાજે સામંતને બાથમાંથી છોડ્યો, અને સર્વ બેઠા.

આનંદ અને ઉત્સાહથી ઉભરાતા રાજના મુખમાંથી વચન નીકળ્યું.

“સામંત, રાજનો ધર્મ એવો ગહન છે કે ઘણી વેળા એના
“ મનને અણુગમતી વસ્તુ એને જ હાથે કરવી પડે છે અને તે જ
“ પ્રમાણે તને શિક્ષા કરવી પડી છે—”

રાજના વચનમાં લંગ પાડી સામંત વચ્ચોવચ બોલી
ઉઠ્યો, “મહારાજ, એ વાત પડતી મુકો અને મહારી માગણીનું
“ સમાધાન કરો.”

મહારાજ—“સામંત, હું બાળક મુળને શિક્ષા કરું તે વિના તું
“ સંતોષ પામે એમ નથી. તો સાંભળ. એ બીજ બગડ્યું હશે તોપણ
“ એને સુધારવા હજી એક પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. દૈવની ઇચ્છા એને
“ દુષ્ટ બુદ્ધિ આપવાની થઈ તો આપણે એમ ધારવું કે એ જ ઇચ્છા
“ એને પાછી સુબુદ્ધિ આપશે, અને આજ વેઠેલો તીવ્ર તાપ તે
“ પ્રસંગની છાયાની મીઠાશનું મૂલ્ય બતાવશે. એ કાળે એને જાતે જ
“ પશ્ચાત્તાપ થશે અને તેની શિક્ષા એને ઓછી નહીં થાય એનું દૃષ્ટાંત
“ તહારા અનુભવથી પ્રત્યક્ષ કરી લે. એમ છતાં આજ દૂષિત થયેલી
“ બુદ્ધિ વધારે દુષ્ટ થશે અને તહારા ધારવા પ્રમાણે ઉદયકાળે ન
“ ડાબેલો શત્રુ આગળ જતાં બળવાન થશે તો તે કાળે આપણા
“ હાથમાં જે બળ હશે તે અજમાવીશું.”

સામંત—“એ રાજનીતિ મને સમજતી નથી. મહારાજ, મને
“ કરેલી શિક્ષા મુળને શિક્ષા કરતાં આપને અટકાવે છે એથી જે
“ મહારી બુદ્ધિ થઈ છે તે આપ આથી દૂર કરો એમ નથી.”

મહારાજ—“બાચરની સાથે સંધિ કરવામાં અને એજંટની સાથે
“ જીતવામાં આપણે મુળને એની ઇચ્છાવિરુદ્ધ સાધન કરવાનું ધારીએ
“ છીએ; જે મુળ સદા દુષ્ટ જ રહેશે તો તે ધારણા સિદ્ધ થયાથી
“ મુળ પોતે પોતાને ફસાયો અને હાથો જાતે જ સમજશે અને તે
“ શિક્ષા દુષ્ટ હૃદયને માટે ઓછી નથી.”

સામંત—“પછી ?”

મહારાજ—“પછી એથી પણ વધારે શિક્ષા યોગ્ય લાગશે તો
“ સામંતને હાથે મુળને શિક્ષા કરાવીશ.”

સામંત—“ નક્કી ? ”

મહારાજ—“ મહારાજનું વચન ક્યું છે ? ”

સામંત—“ તો મહારાજની આજ્ઞા સિદ્ધ થઈ સમજો. ”

સામંત આજ્ઞા લેઈ ગયો. મહારાજ જરાશંકરને કહેવા લાગ્યો.

“ જરાશંકર, ફાફસ સાહેબ થોડા દિવસ ઉપર આપણા અંરણ્યમાં મૃગયા કરવામાં મહારો સાથી હતો. ઘણી વાતો અમે કરી. પણ આ વાત કરવા એનો ઓઠ ઉઘડી શક્યો નથી—બાકી એણે વાત ઉઘાડવા ધારી હતી તે હું જાણું છું. ”

જરાશંકર—“ મહારાજ, સદ્ગુણનો પ્રતાપ એવો છે કે દુષ્ટ લોક “ એ પ્રતાપથી જ અંતર્ધ જાય છે અને આયલા બની, જેવા આવેછે, “ તેવા પાછા જાયછે. તેમાં જેનામાં સદ્ગુણ સાથે શૌર્યનો સંગમ “ હોય એવા મહાત્મા પાસે તો દુષ્ટતા સાથે ગમે તેટલું બળ હોય “ તે નિર્બળ થઈ જાય છે. અન્ય પ્રસંગે મહેં આપને કહ્યું હતું કે એક “ મહારાજને મુનિયોના તપોવનમાં પેસતાં એવું કહેવું પડ્યું હતું કે,

* “ પદે પદે સાધ્વસમાવહન્તિ ।

“ પ્રશાન્તરમ્યાણ્યપિ મે વનાનિ ॥ ”

“ સિંહ અને વાઘ જેવાં કૂર પ્રાણીઓ પોતાની સામે એકટશે જોઈ “ રહેનારથી પાછાં ખસે છે. તો ગમે તેવો દુષ્ટ પણ અતુર ઈંત્રેજ આપના “ જેવાની પાસે પોતાના મુખથી અપવિત્ર ઉદ્ગાર ફહાડતાં પાછો દેમ ન “ હટે ? મહારાજ, જો કોઈ રાજાની પાસે કોઈ ઈંત્રેજ હલકી વાત ફહાડે “ કે તેનું અપમાન કરે તો એટલું સિદ્ધ ગણજો કે એ ઈંત્રેજ તો ગમે “ તેવો હશે પણ એ રાજાના રાજત્વમાં કોઈ મહાન દોષ હોવો જોઈએ. ”

મહારાજ અને જરાશંકર છુટા પડ્યા. સામંતને સોંપેલું કામ એણે શ્રદ્ધાથી અને અતુરતાથી કર્યું. દિવસ ગયા. માસ ગયા. મુળનો વિશ્વાસ સામંતે મેળવ્યો. તેના સાધનથી આચર અને એનાં માણસ રત્નગરીના રાજાને વશ બની વત્યાં. આચર સાથે સન્ધિ થયો, સરકારના એજંટે આ સન્ધિનું પ્રમાણભૂત સાક્ષિત્વ કર્યું, અને સરકાર મુધી સન્ધિ વજ્રલેપ થયો. મહારાજના રાજ્યની આરે પાસની સીમા દૃઢ નિર્ણીત થઈ ગઈ. યુવાન મુળએ મનથી પરાક્રમ કર્યું માન્યું. તેની

* આ વન અતિશય શાંત અને રમ્ય છે તો પણ પગલે પગલે મહારા હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન કરે છે.

શુદ્ધિ આગળ ખાચર હાયો ખરો. એજંટ, ખાચર, અને મુળુ, એ ત્રણ અને ચોથો મધરાજ-એ ચાર જણ વચ્ચે રમાયલા ચોપટમાં મધરાજનાં સોકટાં પ્રથમ પાછી ગયાં. એ બાજુમાં એનો ભીરુ અનેલો આલક મુળુ પણ મનમાં કુલાયો. પ્રધાનપક્ષની હાર હવે સિદ્ધ થયા જેવી એની દૃષ્ટિએ પડી. પિતા અને મધરાજ ઉપર આ વાતની ઉધરાણી કરવાનો એણે હવે પોતાનો અધિકાર સિદ્ધ ગણ્યો.

સામંતને જે પ્રસંગનું લય હતું તે આગળ આવ્યું. મધરાજ મુળુની સર્વ ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવાં તત્પર હતો, એ ઇચ્છાઓથી પણ અધિક કૃપા કરવા અભિલાષી હતો, પણ એ તત્પરતા અને અભિલાષના કરતાં પ્રધાનનું રક્ષણ કરવા એનો આગ્રહ અને નિશ્ચય અતિશય અધિક હતો. સામંતને આ રાજનીતિનો જાતઅનુભવ હતો, અને મન સ્વસ્થ થતાં પોતાને થયેલી શિક્ષા તેમ આ રાજનીતિ ઉભયને એણે ઉત્તમ ગણ્યાં હતાં. મધરાજ પોતાના બન્ધુમંડળની ઉન્નતિ ઇચ્છતો હતો અને તેમાં રાજ્યનું કલ્યાણ માનતો હતો. પણ આ કૃપાનું પાત્ર થયેલું મંડળ પ્રમત્ત અને ઉન્મત્ત થાય તો અધિકારી મંડળ અસ્ત થાય તે પણ સમજતો હતો. જેમ જુદી જહેતી ગંગા અને યમુના એક હિમાચલમાં પ્રલવ પામેછે તેમ બન્ધુઓનું તેજ અને અધિકારોઓનો અધિકાર એ ઉભયના જુદા પ્રલવ એક જ રાજ-અંગમાંથી છે, અને યમુનાને ગંગા સમુદ્રમાં પહોંચાડે છે તેમ બન્ધુઓના તેજને રાજ્યસિદ્ધિના સમુદ્રમાં લેઈ જનાર પ્રવાહ અધિકાર જ છે માટે અધિકાર-અંગને તેજ-અંગના ઉન્માદથી ન્યૂન થવું ન પડે તેને માટે રાજ રાત્રિદિવસ સજ્જ અને જાગૃત રહેતો, અને એવો ઉન્માદ દેખતાં તે ઉપર સિંહના પંજ જેવો ભાર મુકતો. આ રાજનીતિને એક પ્રસંગે પ્રતિકૂળ ગણતો સામંત, સાત્વિક વૃત્તિને સમયે અનુકૂળ અને આવશ્યક ગણવા લાગ્યો હતો, અને એ સિંહનો પંજો પોતાના પુત્રને માથે મુકાવવા અને રાજ્યને નિષ્કંટક કરવા એની રાજ્યભક્તિએ એને આગ્રહ ચહડાવ્યો હતો.

મુળુએ રાજની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી, અને રાજએ મુળુની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવા અનેક ચત્ત કર્યા. પણ જ્યાં વૈરાગિ બળ્યાં કરે ત્યાં બીજી ઇચ્છાઓની ગમે તેટલી તૃપ્તિ થાય તે આ અગ્નિથી અળતા ચિત્તને શાંત કરી શકતી નથી. જ્યાં આગળ વૃદ્ધ સામંતે ક્ષણિક

ક્રોધને શાંત કરી અપૂર્વ રાજભક્તિ દર્શાવી અને ઉદાર રાજનીતિમાં પ્રસૂતા ઉત્પન્ન કરી ત્યાં આગળ તેનો યુવાન બાળક બ્રાહ્મણને હાથે પિતાને થયેલા અપમાનની અક્ષમા ડાખી શક્યો નહીં. પિતૃભક્તિએ રાજભક્તિના અંકુરને કચરી નાંખ્યો, અને વૈરના ભડકાએ રાજનીતિના વિચારના દીવાઓને અસ્ત કરી નાંખ્યા. ખાચર સાથે સન્ધિ થતાં બ્રાહ્મણોનું બળ પડી લાગશે એ ઇચ્છા નિષ્ફળ થતાં બીજી સર્વે ઇચ્છાઓ અનિચ્છારૂપ થઈ ગઈ અને એક જ ઇચ્છાની તૃપ્તિ પામવામાં નિષ્ફળ થતાં ચિત્તમાં અસહ્ય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. કામાત્સંજયતે ક્રોધઃ એ વાક્ય સિદ્ધ થયું. બીજા વિકારોનો પ્રવાહ એક દિશામાં જ નાર હોય છે; ક્રોધનો ભડકો સર્વ દિશામાં વિવેક વગર ફેલાય છે, પાત્રાપાત્ર ભેતો નથી, અને જેને અડકે તેને સળગાવે છે. ચંડિકાને દૈત્યસાથે યુદ્ધક્રોધ થતાં તેણે શિવજીના દેહ ઉપર નૃત્ય કર્યું. ક્રોધનો અગ્નિ સર્વ-સંહારક થાય છે. પ્રધાન ઉપર ઉપજેલા મુગુના ક્રોધની જવાબી મધ્વરાજના દેહની આસપાસ ફરી વળવા લાગી. જે મધ્વરાજ પ્રધાનને ફહાડે નહીં તો મધ્વરાજની સત્તાનો નાશ કેમ થવો ન જોઈએ? પણ આ વાતે રત્નનગરીમાં અશક્ય હતી, અને રત્નનગરી બહાર સરકારના એજન્ટના હાથમાં મુકાય એવું કંઈ શસ્ત્ર મુગુને જલ્દી નહીં. પ્રધાનની સત્તાનો નાશ ન બનતાં પ્રધાનનો નાશ કરવાનો માર્ગ મુગુએ શોધ્યો.

હુતરો પૃથ્વી સુંઘતો સુંઘતો ચાલે તેમ મુગુ પ્રધાનનાં છિદ્ર શોધવામાં આયુષ્ય ગાળવા લાગ્યો. છિદ્ર ન જડતાં પ્રધાનની સાથે વૈરભાવે મિત્રતા રચવા લાગ્યો. કાળક્રમે મુગુ વિદ્યાચતુર અને જરાશંકરને ઘેર જતો આવતો થયો. તેના મનના મર્મનો પરીક્ષક અનુભવી વૃદ્ધ જરાશંકર છેતરાયો નહીં. મુગુ ને પ્રધાનની વચ્ચે, જે ગ્રહો એક બીજાને દેખે તેવો, એક બીજાને જોવાના સંબંધ કરતાં વિશેષ, સંબંધ થયો નહીં. બૃહસ્પતિની અવિશ્વાસની નીતિ જાણનાર મામાએ તેના ઉપર રજ વિશ્વાસ કર્યો નહીં ત્યારે અનુભવહીન ભાણેજ છેતરાયો અને વિદ્યાચતુર મુગુને રાજનો ભત્રીજો ગણી તેની મિત્રતા સ્વીકારવા લાગ્યો. આટલું છિદ્ર મળતાં રજપુતનો બાળક કપટકળામાં યુદ્ધનિપુણતાનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. જરાશંકરને આ સંબંધનો આભાસ લાગતાં તેણે ભાણેજને ચેતાવ્યો. પણ ઈંગ્રેજ વિદ્યાર્થી ભોળવાયલો પંડિત માની વિદ્યાચતુર મામા સાથે મનમાં એકમત થયો નહીં. છતાં મામાની

આજ્ઞા માની, પણ પોતાના વિચાર ન બુદ્ધિવાદી સુઝ લાગતા મિત્રને એ છેક દૂર કરી શક્યો નહીં.

મુળુનો પગ આવી રીતે વિદ્યાચતુરના ઘરમાં થોડો ઘણો રહ્યો, માનચતુરને મુળુનું મહોં સરખું ગમતું નહીં, અને એ આવે તે પ્રસંગે વાઘની પેઠે સજ્જ રહેતો. એક દિવસ માનચતુર ઘર બહાર ગયાનો લાભ લેઈ મુળુ વિદ્યાચતુરને ઘેર ગયો, અને બાળક કુમુદસુંદરીને રમાડવાનો પ્રસંગ શોધી ઘરની અંદર કામ કરતી ગુણસુંદરી ઉપર દૃષ્ટિ નાંખવા લાગ્યો. ઘરના ચાકરો આઘાપાછા હતા. સુંદર કોઈ પાડોશીને ઘેર ગઈ હતી. વિદ્યાચતુર ઘેર આવ્યો ન હતો. રાજપુતની દૃષ્ટિ, વિકારથી રાતી, ચોરની પેઠે પ્રસંગ શોધતી, અને શીયાળની પેઠે અંધકારને ભેટી આગળ આવતી, લાગી. તેને છેટેથી ભેટી ગુણસુંદરી અંતર્ભયથી કંપવા લાગી, અને, છેટે ઉભેલા પુરુષનો હાથ કાંકરા ઉપાડવા તત્પર થતો ભેઈ ચતુર કાગડી ઉડી જાય તેમ, ઘરની પરસાળમાં નહાસી ગઈ અને પરસાળનાં દ્વાર વાસી દીધાં. પણ બાળક કુમુદ વાસ્તે તેના જીવને ગભરામણ થઈ. છતાં દીકરી કરતાં હુટુંબલજલજલને બહાલી ગણી. ઘર ઉઘાડું હતું-તેને અને દીકરીને ઈશ્વરના હાથમાં સોંપ્યાં. જાતે જરાક શાંત થતાં એ સહિ નિર્ભય લાગ્યું અને પોતાને પરસાળમાં સંતાઈ રહેવું ઉચિત લાગ્યું-માત્ર એક કાળામાંથી બહાર દૃષ્ટિ રાખવા લાગી. કુમુદને પાછી આપવાને નિમિત્તે મુળુ ઘરની અંદર આવી ફરવા લાગ્યો. આમ તેમ શોધવા લાગ્યો, અને એટલામાં માનચતુર બહારથી આવી દ્વારમાં પેઠો.

માનચતુરે કુમુદને મુળુભાના હાથમાંથી લેઈ લીધી; અને ચારે પાસનો દેખાવ ભેઈ, ગુણસુંદરીની અવસ્થા કદપી, ભવિષ્યમાં આ પ્રસંગ ન આવે અને રાજપુતની સાથે દેખીતો વિરોધ ન થાય એવું વચન રચ્યું.

“ મુળુભા, આપ મહોટા ઘરનું છોરું તે આ ગરીબ ઘરમાં આવો
 “ ત્યારે અમારે ત્યાં કંઈ કંઈ ગુંચવારા થાય અને લોકમાં આપને
 “ નહાનમ લાગે. માટે વિદ્યાચતુરનું કામ હોય તો આપ એને સંદેશો
 “ મોકલશો તો તરત આપને મળવા આવશે અને દરબારમાં તો નિત્ય આપને
 “ વગર તેજ્યો મળી શકશે. માટે આપ અત્રે આવવાનો શ્રમ લેવા કરતાં

“એને જ શ્રમ આપશો તેમાં સહને સારુ દેખાશે. આપ જાતે શાણા
“છો અને સામંતસિંહને પુછશો તો આવી જ રીતે બતાવશે.”

અંતઃકરણના અપરાધે મુળને આ મર્મવાક્યનો અર્થ સમજાવ્યો.
વૃદ્ધજન અને તે વળી માનચતુરના દેખાવવાળો—તેને પ્રત્યુત્તર વાળવા
સામંતના પુત્રની છાતી ચાલી નહી. “ખરી વાત” કહી, નીચું જોઈ,
વધારે જોડ્યા કે જોડ્યા વિના તે ચાલતો થયો. ને દ્વારમાંથી નીકળ્યો
તેની સાથે તે સાંભળે એમ ધુમ મારી મ્હોટે સ્વરે માનચતુર
ફેલા લાગ્યો,

“ગુણસુંદરી રાહુ ગયો—ખહાર નીકળો અને કાલથી દરવાજે
“આરખની ચોટી રાખજો કે આવો પ્રસંગ ફરી ન આવે.”

ગુણસુંદરી દ્વાર ઉઘાડી ખહાર આવી, અને દયામણે મુખે રંક
સ્વરે બોલી: “વડીલ, મહેં આપને એક બે વાર કહેલું છે કે આપણા
“લોકમાં મજીયારાં રહેવાનો ચાલ છે તે સારો છે તે એટલા માટે કે
“આવો પ્રસંગ તેમાં ન આવે. મહારાં સાસુજી, નણંદો અને જેઠ
“જેઠાણી હતાં ત્યારે બધું ઘર આખો દિવસ ભરેલું રહેતું અને ખહારનો
“માણસ જમ જેવો હોય પણ તેની છાતી, ઉમરાની માંદા નજર
“નાંખવા જેટલી, ચાલી શકતી ન હતી. મહારાથી આપની સેવામાં કોણ
“જાણે શી ન્યૂનતા આવી જતી હશે કે આપ ઘડી ઘડી મનોરીયે
“જઈ વસો છો.”

માનચતુર “હસ્યો, “પણ હવે આરખ રાખીશું કની! ઈંગ્રેજી
“ભણે તેને તો ઈંગ્રેજની પેઠે એકલો વાસ અને એકલાં ઘરખાર હોય
“તે ઠીક પડે.”

ગુણસુંદરી ગાલે હાથ દેઈ બેઠી: “આપને કહેવું હોય તો વડીલ
“છો. પણ મહારા હૃદયમાં જે વાત છે તેનો સાક્ષી ઈશ્વર છે. ઈંગ્રેજ
“લોકની કુંકથી પર્વતો ફાટે છે અને તેમના નામથી રાત્રીઓ કંપેછે.
“મહામો અરણ્યમાં હોય પણ તેના સામી દૃષ્ટિ કરતાં લોક ડરે.
“આપણાં ઘર એમનાં ઘર પેઠે ઉઘાડાં થઈ જશે ત્યારે રસ્તાના જનારને
“અને શેરીનાં કુતરાંને પણ તેમાં પેંસી જવાનું મન થશે. આપણા
“ઘરનાં લશ્કર વેરાઈ જશે ત્યારે ઘોળે દિવસે ધાડ પડશે. વડીલ, તમને
“હસવું આવે છે પણ ખરું જાણજો કે આપના જેવા વડીલો તે

“ આપણા ઘરના ગઠ છે અને એ ગઠ તુટશે ત્યારે તેમાંનાં તમારાં અમ
 “ જેવાં ઢોર અને બીજાં જે પવિત્ર ધન હશે તેને લોક લુટશે
 “ તેટલાં લુટાશે.”

“ ગુણસુંદરી ! તમારાં આ વચન સાંભળવાનું મને મન થયું હતું
 “ માટે આટલું ફેલેવડાવ્યું. ઘરડાઓ ગુણમાં ઘાલેલા બોલે તે તમે સમજો
 “ છો; પણ હવેના કાળમાં તો જીવાનીયા વાળુ જેવું બદલાયું છે તેમ
 “ જ ઘરડાઓની ગત ગઈ છે એટલે તમારું ફેલેવું જ્યાં જશે ત્યાં
 “ ખોટું પડશે. બાકી આપણા ઘરમાં તો એવું કહું તો જવાનમાં મહારાં
 “ છોકરાં તમે બધાં, અને ઘરડાંમાં હું જાતે, તે આપણામાં જ એવો
 “ કાળ બદલાઈ કળજીગ એકો કહું તો આપણને પોતાને જ ગાળ પડે !
 “ માટે આપણા ઘરમાં તો એ કાળનો વા વાયો જ નથી. પણ કાલનો
 “ વિશ્વાસ નહીં તો આજનો કેમ થાય ? માટે આરબો ઉમરે રાખીશું
 “ અને હું તો જીવું ત્યાં સુધી છું સ્તો ! ” આમ બોલતો બોલતો
 માનચતુર હસવા લાગ્યો અને ગુણસુંદરીને બીજી વાતમાં નાંખી.

આણી પાસ વિદ્યાચતુરના ઘરમાં ન ફાવેલો મુળ પોતાના ઉપર
 ખીજવાતો અને મનમાં બડબડતો બડબડતો નગર બહાર પોતાનો બાગ
 હતો તે દિશામાં ચાલ્યો. ગુણસુંદરીએ પોતાના કરતાં વધારે ચકોરપણું
 બતાવ્યું જોઈ સ્ત્રીજાતિને હાથે પોતે હાથોં તેનું એને ઘણું હીન પદ
 લાગ્યું. મહારું છિદ્ર વિદ્યાચતુર, જરાશંકર, અને મહારાજ જાણશે એ
 ક્ષયથી તે કંપવા લાગ્યો. માનચતુર જેવા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને હાથે
 તિરસ્કાર ગળી જવો પડ્યો તે વિચારથી તે અસ્ત થયો. આ સર્વ વિચાર
 કરતો કરતો એ ચાલ્યો જાય છે એટલામાં માર્ગની એક પાસ એક
 હાટ આવ્યું. ત્યાં આગળ એક બ્રાહ્મણ રાગ ફહાડી ગાતો હતો અને
 તેની આસપાસ લોક એકઠા થયા હતા. પોતાના મ્હાન ચિત્તને કંઈક
 વિનોદ મળે એ આશાથી મુળ લોકના ટોળામાં ભળ્યો.

“ પુરુષને અબળા ફેલેવાતી નચાવે,

“ રાણીજયાપાસે એ પાણી ભરાવે,

“ જોજો, લોક, કૌતુક કળજીગનાં એ !

“ વંઠલાને ઉંડે કુપે એ ઉતારે,
 “ પુરાણીનાં પોથાં પાણીમાં પલાળે !   જોજો
 “ મ્હોટા મ્હોટા જોગીને જળમાં નાંખે,
 “ જ્ઞાનીઓની આંખે પાટા તારૂં બાંધે !   જોજો
 “ ઋષિ મુનિ એના થકી ભુરકાયા,
 “ કામણુ કરે નારી તણી ગંદા કાયા—   જોજો
 “ હડહડતો આ આવ્યો છે કળિકાળ,
 “ સતીઓ ઉતરી ગઈ પાતાળ !   જોજો
 “ અલિચારિણી આજ થઈ જોગમાયા,
 “ એની દૃષ્ટિએ જે પડ્યા તે ફસાયા !   જોજો
 “ બ્રાહ્મણભાઈના મંત્ર થયા એનાં તંત્ર,
 “ રજપુતનાં શસ્ત્ર બન્યાં એનાં જંત્ર !   જોજો

બ્રાહ્મણ આમ ગાતો હતો ત્યાં તેની સામે એક જણ ગયો અને એને ખભે હાથ મુકી ફેલા લાગ્યો—“ અલ્યા, તારા ઘરમાં પણ “ એવાં જોગમાયા છે કે?—હોય તો ફેલા—” આ સાંભળી બ્રાહ્મણને ક્રોધ ચડ્યો અને યુદ્ધ જાગ્યું. તેનો કોલાહલ અતિશય થયો; “ હો હો ” કરતા છોકરાઓ એની પાઘડી ઉછાળવા લાગ્યા, એ ટોળામાંથી બ્રાહ્મણને છોડવી, પોતે છુટી, મુળુ એકલો ચાલ્યો અને વિચારમાં ને વિચારમાં ખોલવા લાગ્યો—

“ રાણીજયાપાસે એ પાણી ભરાવે.....
 “ રજપુતનાં શસ્ત્ર બન્યાં એનાં જંત્ર ! ”

“ ખરી વાત !—ના, ના, સ્ત્રીઓમાં હતી તેવી ને તેવી સતીઓ “ હજી છે, પણ અમે રજપુતો જ બગડ્યા.” શાંત પડી મનમાં ખોલવા લાગ્યો: “ મહારા જેવો મૂર્ખ કોઈ નથી કે ખરો માર્ગ મુકી “ ખોટે માર્ગે દોરાયો. યુદ્ધ તે સરખે સરખાનું. આ જરાશંકર અને “ વિદ્યામતુર તે કોણ?—હું—બીચારા બુમણા પ્રધાન તે રાજના દાસ. “ એવા હલકાઓના ઉપર મહારા મનમાં વેર થયું ને એવા હલકાઓ “ સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો એટલે આવું હલકું યુદ્ધ કરવું પડ્યું.”

“ પ્રધાન ઉપર વેર લેવાનું ખીજે રસ્તે ન ફાવતાં આ હલકું કામ
 “ સુઝયું, તેમાં ફાવ્યા હતા તો પણ ફળ કાંઈ નહીં, ને એ ન
 “ ફાવ્યા તેમાં આ આખરુ ગઈ. ખરી વાત છે પોતાના જેવા
 “ સાથે દહડવું.”

વિચારમાં પડી આલ્યો. થોડો છેટે ગયા પછી નવો વિચાર
 સુઝતાં પૃથ્વી ઉપર એક હાથ કુઘો અને મુછે હાથ દેઈ હસ્યો.
 મહા ઉદ્ધાસથી મનમાં બોલ્યો;

“ બ્રાહ્મણોએ કયાં શાસ્ત્ર તે રજપુત તોડે. મહારા દાદા
 “ નાગરાજથી બે વરસ નહાના એટલે અમને ગાદી ન મળે!
 “ એ પેલા ધુતારા બ્રાહ્મણોનું શાસ્ત્ર. દાદો બે વરસ મોડો જન્મ્યો
 “ તો પોતરો* નહેલા જન્મેલાને ન જન્મેલા કરે એમ ક્યાં નથી?
 “ આ નકામો બાયલો મણિયો જીવતો ન હોય તો મુળુ એને
 “ ઠેકાણે રાજ! તરવારના એક ઘાનું કામ! આ બ્રાહ્મણો સાથે
 “ નકામી માથાકુટ કરવા કરતાં રજપુત રજપુતાઈ કેમ નહીં કરે?
 “ રાજ્યને સુધારવા રજપુતાઈ કરતાં કોનો ડર છે! રાજ થવાને
 “ યોગ્ય હોય તે રાજ થાય!”

દુર્ભાગ્યની ઘડીમાં કરેલા એ વિચારે જીવાન મુળુનું મસ્તિક ફેરવ્યું
 અને વંટોળીયે ચડાવ્યું. મણિરાજનું વય બાલ્યાવસ્થા લગતું હતું
 અને તેને રત્નનગરીનાં મહાન્ અરણ્યોમાં મૃગયાની દીક્ષા આપવામાં
 તરત જ આવી હતી. તેની સાથે ખીજ રાજપુત્રોને મોકલવામાં આવતા
 હતા. આ પ્રસંગ અને સહવાસનો લાભ લેઈ મુળુએ મણિરાજનું
 ખુન કરવાનો યત્ન આરંભ્યો. પુત્રનો વિશ્વાસ પામેલા પિતાને આ યત્ન
 જાણતાં-પકડતાં-વાર ન લાગી. સામંતે એકદમ મુળુને કેદ કરી,
 તેને બેડીઓ જડી, પોતાના ઘરમાં એક ઓરડામાં પુર્યો. એને પાકા
 કબજામાં રાખી વચનબદ્ધ રાજ પાસે પોતાના પુત્રના નાશનું વરદાન
 લેવાનો પોતાનો નિશ્ચિત અધિકાર ગણી રાજભક્ત પિતા રાજમંદિર
 ભણી આલ્યો. પુત્રની દુષ્ટતાની પરીક્ષા એણે પ્રથમથી કરી હતી એટલે
 આજ એને કાંઈ નવો શોધ કયાં જેવું આશ્ચર્ય વસતું ન હતું પણ એ
 પરીક્ષાનું ફળ આજ સુધી રાજાએ ન આપ્યું તે હવે હાથમાં આવ્યું

સમજ્યું. પોતાના ઘરમાં સળગેલા હુલાંગારનું આયુષ્ય ખુલ્લું સ્પષ્ટ થયું. પોતાના રાજના શત્રુનો નાશ નક્કી ગણ્યો. બાળક મણિરાજને નિષ્કંટક કરવાનો અભિપ્રાય સિદ્ધ થશે જાણી સામંતને આનંદ વ્યાપી ગયો. પોતાનો અભિપ્રાય સત્ય થયો જાણી એને યોગ્ય ગર્વ રહ્યો. દુષ્ટ પુત્રને શત્રુ ગણી તેનો વધ ઇચ્છતાં પોતાના હૃદયમાં કાંઈ પણ ખેદ થાય કે મૃદુતા જણાય એવો અનુભવ કે આભાસ ક્ષત્રિય પિતાને રજ પણ થયો નહી. પ્રાતઃકાળે ભૂ-નભની સંયોગરેખામાંથી નીકળી, પળવાર નમ્ર દેખાઈ, પોતાનાથી જન્મ પામેલા મળસ્કાનો નાશ કરવા સૂર્ય જેમ ઉગ્ર તેજથી અને વેગથી ઉઠ્યો રહડતો લલુકતો લાગે તેમ આ પ્રસંગે ઘર છોડી રાજમંદિર ભણી અત્યંત ઉત્સાહથી અને વેગથી સામંત પગલાં ભરવા લાગ્યો.

સામંતે મધરાજ પાસે ફરીયાદી કરી. મધરાજે તે શાંત ચિત્તથી સાંભળી. સામંતે મુળને શિક્ષા કરવાનું માગણું કર્યું. મધરાજે કહ્યું કે તેનો વિચાર થશે. “આવો સ્પષ્ટ વાતમાં વિચાર શો?—” “આથી મહોદો અપરાધ શો?—આપે મને આપેલું વચન સત્ય કરો,” એમ સામંતે ઉત્તર આપ્યો. મધરાજે વિચાર કરી જરાશંકરને આજ્ઞા કરી કે “આ વાતનો નિર્ણય કરવાને ભાયાતોની પંચાયત નીમવા મહારો “કરેલો ઠરાવ છે તે તને અને સામંતને ખબર છે—તે વાંચી ફહાડો, તે “પ્રમાણે પંચ નીમો, અને તેની પાસે મુળનો ન્યાય કરાવો.”

સામંત—“તો શું આપ ન્યાય નહી કરો? અપરાધના પ્રસંગોમાં “એ પંચ નીમવાનો ઠરાવ નથી.”

મધરાજ—“એ ઠરાવ વાંચજો. ‘રાજ્ય સાથે વાંધો પડે ત્યારે “પંચ નીમવા’ એવો ઠરાવ છે. મણિરાજની વાતમાં મહારે ન્યાય “ચુકવવો પડે તે ઠીક નહી. મહારો કરેલો ન્યાય સ્વીકારવો હોય તો “આ ફરીયાદી કરવી છોડી દે અને મુળને છુટો કર.”

સામંત—“હવે છુટશે આવતે અવતાર. મહારી સાથે વચનથી “બંધાયા છો.”

મધરાજ—“તો જે વચનથી તું અને ભાયાતો બંધાયા છો તે ઠરાવ “પ્રમાણે ન્યાય થશે.”

સામંત—“તો તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે શિક્ષા પણ થશે, અને એ “ઠરાવ પ્રમાણે પંચમાં મને પણ બેસવાનો અધિકાર છે.”

મધરાજ—“તું તટસ્થ નથી—ન્યાય કરવા અયોગ્ય છે. તું ફરી- “યાદી કરનાર છે”

સામંત—“ તો હું અપરાધીનો આપ પણ છું. મહારાજ, ખીલ
“ લાયાત શરમ રાખી એને છોડે—માટે આપના વચન પ્રમાણે મને પંચમાં
“ બેસવાનો અધિકાર છે તે નહીં આપો તો આપનું વચન તુટશે.”

જરાશંકર—“ મહારાજ, હું આવાં કારણોથી જ ફેલેતો હતો કે
“ આ ઠરાવમાં પ્રધાનની સંમતિ લેવી જોઈતી હતી.”

મહારાજ—“ એ તમે પશ્ચિમ બુદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણો ન સમજો. સામંત,
“ જ એ પંચમાં બેસવાનો અધિકાર તને આપું છું, કારણ વચને બંધાયો
“ છું. પણ ઠરાવનો પાછલો ભાગ વાંચી કામ કરજે કે ખીલ પંચ ફરી
“ નીમવા ન પડે.”

પંચ નીમાયા. પંચે મુળુને કુમારના ખુન કરવાના પ્રયત્નનો અપરાધી
ઠરાવ્યો અને દેહાંત દંડની શિક્ષા દર્શાવી. એવી ભારે શિક્ષા કરવા
રાજાએ ના પાડી. રાજા અને સામંત વચ્ચે વળી વાદ-યુદ્ધ થયું. રાજાએ
મુળુને પુછ્યું: “ મુળુભા, તહારી સર્વ ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવા મહે પ્રયત્ન
“ કર્યો તે નિષ્ફળ ગયો અને તહારી દયા આણુતાં તહારા પિતાનાં આ
“ વચન સાંભળવાં પડે છે. મહે કે મણિરાજે તહારો શો અપરાધ કર્યો
“ હશે વારુ?”

મુળુ બેઠીઓમાં ઉભો હતો તે આળસ મરડી જરા ઉંચો થઈ
ઓલ્યો: “ મહારાજ, આ ઈંગ્રેજની સાથે આપે સંધિ કર્યો ન હતો તો
“ આ પ્રસંગ આવત નહીં. કર્યો તો ખેર. પણ એ સંધિ કરવા સારું
“ આપની બુદ્ધિને ફસાવનાર આ બ્રાહ્મણને આપે દૂર કર્યો હતો તો
“ આ પ્રસંગ ન આવત, થવા કાળ થયું. આ મહાન રાજપ્રસંગોમાં
“ આપ અશક્ત નીવડ્યા અને આવા હલકા બ્રાહ્મણના વશીકરણથી
“ બંધાઈ રહ્યા છો તે જ્યાં સુધી મુક્ત થાવ નહીં ત્યાં સુધી આ
“ સિંહાસનને માટે આપ યોગ્ય છો એમ મને કદી લાગનાર નથી. જે
“ ભાર લેવા આપ અશક્ત છો તે ભાર લેવાની મને હીંમત હતી અને
“ તેથી જ તે ભાર માથે ખેંચવાનું સાધન મહે વાપર્યું. મહે એમાં કાંઈ
“ ખોટું નથી કર્યું. જગતમાં ઘણા અયોગ્ય રાજાઓ રાજ્યાસન પર બેસી
“ સમર્થ પુરુષોને જીવનથી મુક્ત કરે છે. તેમ આપ ભલે મને પણ
“ મુક્ત કરો. હું મરવા તયાર છું.”

સામંતને ક્રોધ ચહ્યો તે અટક્યો નહીં. તેણે એકદમ ઉઠીને મુળુના
કપાળમાં મુઠ્ઠો માર્યો અને લોહીની ધારા ચાલી. રાજાએ સામંતને પાંછો
એંચી લીધો અને વચન ફેલાવ્યું.

“ મુળુ, તહારા પિતાનો ક્રોધ તને શિક્ષા કરે છે તે શિક્ષાથી તને આજ
 “ તહારી બાળક અવસ્થા સાંભરતી હશે તેવે ક્ષણે મહારાં પણ બે વચન
 “ સાંભળ. મહારે મહોંચેથી તું ન્યાય સાંભળે તે પહેલાં તહારે મહોંચે મહારો
 “ ન્યાય સાંભળતાં મને આનંદ થાય છે. મુળુ, તહારે માથે જે આરોપ છે
 “ તે તું સિદ્ધ કરે છે પણ મહારે માથે જે આરોપ તું મુકે છે તે સત્ય
 “ છે કે નહીં તે તને અનુભવનાં વર્ષ વગર ખીન્નું કોઈ શીખવી શકે
 “ એમ નથી. જે તને દેહાંત દંડ કરી તને એ વર્ષ પ્રાપ્ત કરવા હું
 “ ન દઉં તો હું તહારા આરોપમાંથી મુક્ત નહીં થઉં. માટે પ્રથમ તો
 “ આ આરોપમાંથી મુક્ત થવાના મહારા સ્વાર્થ માટે તને દેહાંત દંડ હું
 “ દેઈ શકતો નથી.”

સામંત હુઘો અને ગાજી ઉઘ્યો—“ શું મહારાજ, શું—એ નહીં
 “ થાય, ભાયાતોએ કરેલી શિક્ષા કબુલ રાખવી પડશે.”

મહારાજ—“ સામંત, ધીરો થા. તહારું વચન સાંભળવાનો કાળ
 “ આવશે. મુળુ, તું જે વંશમાં જન્મ્યો છે તેમાં આજ મુધી કોઈને
 “ તહારા જેવી બુદ્ધિ મુઝી નથી અને તને મુઝી તે કાળખળ છે. મહારું
 “ અંતઃકરણ હજી મને કહે છે કે જતે દિવસે આપણા વંશની બુદ્ધિ તને
 “ સાધ્ય થશે, અને એમ છે તો તને સંસારમાંથી ભુસી નાંખવા મને
 “ અધિકાર નથી. જે અપરાધી કદી મુઘરે એમ નથી અને જેના ત્રાસથી
 “ સંસાર કદી મુક્ત થાય એમ નથી એવા અપરાધીને જ સંસારમાંથી
 “ દેશવટે ફહાડવો યોગ્ય છે—તે જ મૃત્યુને પાત્ર છે. હું તહારી વાતમાં
 “ નિરાશ થતો નથી તો તું મૃત્યુને પાત્ર નથી. મુળુ, જે રાજ્યાસનને માટે
 “ તું આજ ઈશ્વરનો અપરાધી થયો છે તે રાજ્યાસનને કોઈ દિવસ પણ તહારા
 “ જેવા રાજાનો ખપ નહીં પડે એમ કહેવાતું નથી અને તેમ ખપ પડે તે
 “ કાળે પાકા વચને અને તહાડતડકાના મહાન અનુભવને પામી તું
 “ આયુષ્યમાન હો એમ ઇચ્છવું એ મહારો ધર્મ છે. મુળુ, જે મણિરાજને
 “ સંસાર છોડવાનો માર્ગ દેખાડવા તું તત્પર થયો હતો તે મણિરાજને કોઈ
 “ કાળે આ રાજ્યાસન ઉપર બેસવાને જીવતો હશે તો ત્યાર સોરો તેની
 “ ક્ષમાનો તું પાત્ર થશે અને એ એવી ક્ષમાવાળો થશે એવી મને આશા
 “ છે તે આશાને હું નષ્ટ કહી કરું. માટે સામંત, એક બોલ બોલ્યા વગર
 “ તું આજ મુળુને કેદમાં રાખ અને એનું આયુષ્ય તોડ્યા વિના એને એવી
 “ શી શિક્ષા કરીયે કે તહારી અને મહારા ભાયાતોની ઇચ્છા સિદ્ધ થાય.”

“ અને મહારી આશાઓ પડી ન લાગે તે સર્વનો વિચાર તહારી સાથે
 “ કરી કાલનો સૂર્ય ઉગતાં તેનો અમલ કરીશું.”

મુળને યોગ્ય ઠેકાણે વશ રાખી સામંત પાછો આવ્યો. રાજા,
 પ્રધાન, અને રાજબન્ધુ, એ ત્રિપુટી વચ્ચે રાજવંશનું લવિષ્ય ચર્ચાવા
 લાગ્યું.

મહારાજ—“ જરાશંકર, લાયાતોએ ચુકવેલો ન્યાય તો જાણ્યો.
 “ તેમને મહેં ન્યાયનો અધિકાર આપ્યો છે, શિક્ષાનો આપ્યો નથી.
 “ તેમણે સૂચવેલી શિક્ષા અત્યંત લાગવાથી મને રુચતી શિક્ષા મહેં
 “ બતાવી છે. એ શિક્ષા કેવી રીતે આચારમાં આણવી તેની ચર્ચા કરવી.”

સામંત—“ મહારાજ, ઓછી શિક્ષા આપ બતાવો છો તેનું
 “ કારણ જાણવા મને અધિકાર છે.”

મહારાજ—“ હા, મુળના દેખતાં મહેં કારણ કહ્યું તે તહેં સાંભળ્યું.”

સામંત—“ પણ મને તેથી સંતોષ વળ્યો નથી. શત્રુનો નાશ
 “ કરવાને પ્રસંગે તેનું પોષણ કરવું એ ઉદારતામાં મૂર્ખતા છે. આ સર્પને
 “ દુધ પાવું યોગ્ય નથી. તે બહારવટે નીકળશે: આપણી પ્રજામાં,
 “ આપણા લાયાતોમાં, અને અંતે ઈંગ્રેજ અધિકારીઓમાં—આ દુષ્ટ
 “ રાક્ષસ મિત્રતા કરશે અને આ રાજ્યને માથે અનેક શત્રુઓ ઉભા
 “ કરશે. મહારાજ, હું સ્પષ્ટ કહું છું કે આ દુષ્ટ હવે જીવવાને યોગ્ય
 “ નથી. રાજ્યને વિષ દેનારને માટે મરણની સજા પણ ઘણી નહાની છે.”

મહારાજ—“ લાયાતોને હાથ લાયાતોનો ન્યાય કરાવવાનો માર્ગ
 “ આપણે ઈંગ્રેજોને માટે જ ફાડાડ્યો છે તે તને યાદ હશે.”

સામંત—“ હા.”

મહારાજ—“ લાયાતોને એ ધર્માસનનો અધિકાર આપ્યો તે
 “ રાજ્યઅંગને કવચ પહેરાવવા.”

સામંત—“ હા.”

મહારાજ—“ લાયાતો ઈંગ્રેજ દ્વારા રાજ્યઅંગ ઉપર ઘા કરે ત્યારે
 “ આ કવચ સમર્થ રક્ષણ કરી શકે તેને માટે જ લાયાતોની સંમતિ
 “ લેઈ આ કવચ ઘડેલું છે.”

સામંત—“ હા.”

મહારાજ—“ તો ઈંગ્રેજ અને મુળ ઉભયનાથી જેટલા કરાય એટલા
 “ ઘા તે કરશે તેમ તેમ કવચનું બળ જણાશે, અને કોઈ સ્થળે છિદ્ર

“ હશે તો તે પણ જણાશે. અને તે છિદ્રનો ઉપાય કરવામાં સામંતનું
“ મહારાજને સાહાય છે.”

સામંત—“ એ બધાની હા. પણ આવ કુહાડા પગ ઉપર એમ
“ કરવાનો માર્ગ મને ગમતો નથી.”

મહારાજ—“ હાલ એ કુહાડાથી આપણો પગ બચશે; પણ હું, તું,
“ કે મહિરાજ કોઈ ન હોઈએ તે કાળે જેને આપણે રાજ્યનો શત્રુ
“ ગણીએ છીએ તે રાજ્યનું છત્ર થઈ શકે એમ છે—એ છત્રનો દંડ
“ મૂળ આગળથી તોડી પાડવો એ રાજ્યના શત્રુનું કામ છે.”

ઘણી ચર્ચા કરતાં અંતે મહારાજના વિચારની યોગ્યતા સ્વીકારાઈ.
મુળને ગમે તે રાજના રાજ્યમાં રહી તેણે આયુષ્ય પૂર્ણ કરવું, ત્યાં
એના પોષણ યોગ્ય દ્રવ્ય દર વર્ષે મોકલવું, એના પોષણનું સાધન
થવા અપાતું દ્રવ્ય કુમારે વપરાય નહીં એટલું વધારે ન થાય એવી રકમ
આપવી, સામંતના આયુષ્યને અંતે એનો સર્વ ગ્રાસ રાજ્યમાં જમ કરવો,
આ પ્રમાણે મુળના આશ્રય માટે ઠરાવેલા રાજનું રાજ્ય છોડી મુળ બહાર
નીકળે અથવા રતનગરીના રાજ્ય વિરુદ્ધ વર્તાણુક દેખાડે તો આમ
અપાતું દ્રવ્ય બંધ કરવું, રતનગરીના રાજ્યની એ હદમાં આવે તો
એને દેદ કરવો અને એનું બાકીનું આયુષ્ય પુરું થાય ત્યાં સુધી એને
દેદ રાખવો, અને મહિરાજ ગાદી ઉપર એસે અને મહિરાજનું મન
પ્રસન્ન થાય તો મુળની આ સર્વ શિક્ષામાંથી ગમે તેટલીની મહિરાજ
ક્ષમા આપે—આ પ્રમાણે શિક્ષા નિર્ણીત થઈ; અને મુળની ઇચ્છા
પ્રમાણે તેને રાણા ખાચરના રાજ્યમાં મોકલી દીધો અને શિક્ષાપત્ર
ઉપર લાયાતોના પંચે અત્ર મતમ્ (“અત્ર મતું”) લખ્યું.

મુળ રાજ્યમાંથી ગયો. પણ અનેક જાતનો ઉચાટ પાછળ મુકતો
ગયો. એજંટને કાન એને બહાર મોકલ્યાના સમાચાર ગયા, એણે
મહારાજ ઉપર પત્ર લખી ખરા સમાચાર મંગાવ્યા. પત્ર જોતાં સામંતે
મુળને માથે આરોપ મુક્યો કે એણે એજંટને ત્યાં ફરીયાદ કરેલી હોવી
જોઈએ. એ પત્રના ઉત્તરમાં રતનગરીથી પત્ર ગયો તેમાં સામું પુછવામાં
આવ્યું કે આ સમાચાર તમે કોની પ્રેરણાથી મંગાવો છો, શા કારણથી
મંગાવો છો, અને શા અધિકારથી મંગાવો છો. ઉત્તર આવ્યો અને
એજંટે લખ્યું કે એ સમાચાર અમે અમારી પોતાની ઇચ્છાથી મંગાવીએ
છીએ, મુળના સમાચાર સત્ય હોય તો તે બહારવટે નીકળે એવો સંભવ
છે, તે તેમ કરે તો દેશની શાંતિને લય, એ લય દૂર રાખવાનો અધિકાર સર્વ

રાજાઓની ચક્રવર્તીની સત્તાના ચક્રવર્તિત્વને અંગે સમાયલો છે, અને એ અધિકારનું પોષણ કરવામાં રાજાઓ, પ્રજાઓ અને ચક્રવર્તિનો એક સ્વાર્થ છે. અંતે એજંટે મહારાજને વિજ્ઞાપના કરી લખ્યું કે પોતાને આપનો મિત્ર સમજું છું અને તે મિત્રતાના અધિકારથી સૂચના કરું છું કે સરકારનો આ અધિકાર સ્વીકારવામાં આપના જેવા સદ્ગુણી રાજાઓને કંઈ પણ લય નથી, એ અધિકાર ન સ્વીકારવામાં આપના ઉપર વિના કારણ શંકા ઉભી કરવાનું બીજ છે, અને એ અધિકારનો સર્વત્ર સ્વીકાર કરાવવા, સરકારની શક્તિ છે તે આપને વિદિત છે, અને ઇચ્છા છે તે હું આપને વિદિત કરું છું.

આ પત્ર વંચાતાં મહારાજ ગાજી ઉઠ્યો: “ રાજાઓના પંચનું રૂપ “ આ એજંટે ધારણ કર્યું હતું-હવે રાજાઓના ક્ષેત્રદારનું અને “ હવાલદારનું રૂપ એણે ધરવા માંડ્યું: ! જરાશંકર ! આ તહારી રાજનીતિનું “ ફળ ઉગી નીકળ્યું !”

જરાશંકરના કાન મહારાજ લાણી હતા અને આંખ સામંત લાણી હતી. આટલા અનુભવ પછી સામંત આજ કેવું રૂપ ધરે છે તે જાણવા એને આતુરતા થઈ અને મહારાજને ઉત્તર દેવા પહેલાં પળવાર સામંત લાણી જોઈ રહ્યો. સામંત તે કળી ગયો, અને પ્રથમ પેઠે ગર્જવાનું છોડી દેઈ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો.

“ મહારાજ, પ્રધાનની જે રાજનીતિ ઉપર આ ફળનો આપ “ આરોપ મુકો છે તે જ નીતિમાં એનો પ્રતિકાર પણ સમાયલો છે.”

“ શું સામંત, રાજાને છોડી પ્રધાનના રથમાં બેસી ગયો?—સામંત, “ હું જાણું છું કે ઉંઘું છું? આ—તું—?” મહારાજ અતિ આશ્ચર્યમાં પડી, નેત્ર વિકસાવી લાંબો હાથ કરી, સામંત સામું જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો.

સામંત કંઈકે હસ્યો અને બોલ્યો: “ મહારાજ, આપ નિદ્રામાં “ છો એમ તો મહારાથી કેમ ફહેવાય? પણ આ રાજનીતિનો વિષય “ આજ સુધીમાં જ્યારે જ્યારે ચર્ચાઓ હશે ત્યારે હમેશા આપ અને હું “ પ્રથમ એક પક્ષમાં રહી બંધુત્વ સ્વીકારતા, પણ આપ બ્રાહ્મણબુદ્ધિના “ પ્રવાહમાં અંતે લાળી જતા અને પક્ષ બદલતા ત્યારે હું મહારા “ અસલ પક્ષમાં કાયમ રહેતો. આપે આપેલા અનુભવે ઘણે કાળે આજ “ મહારો એ અભ્યાસ છોડાવ્યો છે, અને આપ અંતે જે પક્ષમાં ભળવાના “ તે પક્ષને હું આરંભથી જ વળગું છું.”

મહારાજ ખડખડ હસી પડ્યો. “સામેંત, ત્યારે મહેં તને કરેલી શિક્ષા
“તહેં સફળ કરી. પણ એ શિક્ષા સફળ રાખીને તહારો ખરો અભિપ્રાય
“ફહે. મહારો અભિપ્રાય એવો ન હતો કે તહારે તહારો અભિપ્રાય સંતાડવો.”

સામેંત—“મહારાજ, આપના કે કોઈના ભયથી અસત્ય બોલું
“તો હું આપનો બંધુ થવા યોગ્ય નથી. મહારાજ, આપે આપેલા
“દેશવટાના અવકાશમાં શાંત ચિત્તે વિચાર કરતાં પ્રધાનજીની રાજનીતિમાં
“હું તેમનો અંતઃકરણથી શિષ્ય થયો છું, અને તેથી જ એમની
“રાજનીતિ ઉપર આપે મુકેલા આરોપમાંથી એમને મુક્ત કરવા જેટલી
“છાતી ચલાવી શકું છું.”

મહારાજ—“શી રીતે?”

સામેંત—“મહારાજ, નિર્વાહકાળની નીતિ પ્રધાનજીએ આપની
“પાસે સ્પષ્ટ કરી છે. નવા ભોજન ઉપર બેઠેલી સરકારને હવે ઘણી ઘણી
“ધમ્મ્યાઓ થશે. કેટલીક ધમ્મ્યાઓ ન્યાયે કે અન્યાયે, બળે કે કળે,
“તૃપ્ત કરવા સરકારને આગ્રહ થશે; એ આગ્રહ સામે આપણે શસ્ત્રયુદ્ધ
“કરવાનું નથી, અને લેખયુદ્ધથી પાણી વલોવવા જેવું થશે, બળવાનની
“સાથે નકામો વિરોધ થશે, વિરોધે વિરોધે હાર થશે, અને હારે હારે
“તેમને મન હારેલા શત્રુમાં લેખાઈશું, આપણા મનોમાં અપમાન લાગશે,
“બીજાઓની પાસે પ્રતિષ્ઠા જશે અને વાર્યા નહીં કરીયે તે હાર્યાં કરીશું.
“મહારાજ, આત્મવિડંબના બંતે ઉભી કરવી મને કંઈ ઠીક લાગતી
“નથી. એ મૂર્ખતા કરતાં રાજ્ય છોડવું સારું.”

મહારાજ—“ત્યારે શું કરવું?”

સામેંત—“આપણા બોલ્યા કે લખ્યાથી સરકાર પોતાની ધમ્મ્યા
“ફેરવે એવો સંભવ લાગે ત્યારે જ સરકારની સામે લેખયુદ્ધ કરવું. અને
“મિત્રભાવે તેમની પાસે જે સાકર વટાય તે વાટવી અથવા કડવા થવાથી
“ફળ લાગે ત્યાં કડવા થઈ દહડવું. પણ સરકારને કોઈ વાતની ધમ્મ્યા
“થઈ જણાય તો પ્રથમ એટલો વિચાર કરવો કે આ ધમ્મ્યા અંતે
“અનિવાર્ય છે કે નિવાર્ય છે અને એટલો વિચાર કરી નિવાર્ય ધમ્મ્યાઓમાં
“સામા થવું અને અનિવાર્ય ધમ્મ્યાઓ વગર બોલ્યે સમજી જવી, અને જે
“ધમ્મ્યાઓને આજ્ઞા ગણી શત્રુ બની પાળવી પડે તે ધમ્મ્યાઓ મિત્રરૂપે
“તૃપ્ત કરવી અને મહોટાને ઉપકારવશ કરવા. મહારાજ, જુના કાળના
“પાણીમાં તરેલા મહારા અને આપના જેવાં માછલાંઓને આ વાત ગમવાની
“નથી—મને પોતાને એ કરવાં કરતાં મરણ વધારે મીઠું લાગે છે. પણ

“ મહારાજ, રાજાઓના અને ક્ષત્રિયોના સ્વભાવ કરતાં તેમના ધર્મ મ્હોટા
 “ છે અને કાળબળના ભાર તળે ડબાયલા ચંપાયલા હાથ ફહાડી લેતાં
 “ અથવા ન નીકળે તો તેનું દુઃખ સહેતાં કષ્ટ વેઠવું એ રાજધર્મ મ્હોટો છે.”

સામંતના સ્વભાવ અને વિચારમાં થયલો ફેર જોઈ જરાશંકરને હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં, તેનો કંઠ ગદ્ગદ થઈ ગયો, અને ઘણુંક બોલવાનું હૃદયમાં ભરેલું છતાં તે એક સ્વર ફહાડી શક્યો નહીં.

મહારાજ સામંતનાં વાક્યમાં લીન થઈ ગયો અને પ્રધાનને લુલી જઈ સામંત સાથે જ બોલવા લાગ્યો:

“ સામંત, આજ પ્રધાનના કરતાં તહારાં વચન મને વધારે અનુભવ-
 “ વાળાં લાગે છે, અને એ વચન પ્રધાનને મીઠાં લાગશે. તો ફહે
 “ કે સરકારે આપણા ઘર તપાસવા મોકલેલા આ ફોજદારનું શું કરવું ?
 “ સરકારની એવી પણ ઇચ્છા હશે કે એમનાં હુતરાં આપણા ઘરમાં
 “ આવી ભસવા લાગે તહોયે આપણે પથરા મારી તેને દૂર ન કરીયે ?
 “ સરકારની એવી એવી ઇચ્છાઓને તે નિવાર્ય ગણવી કે અનિવાર્ય
 “ ગણવી ? ”

આ વાક્ય બોલતાં બોલતાં મહારાજનાં નેત્ર રાતાં થઈ ગયાં અને એને સ્વેદ થઈ ગયો. ક્ષત્રિય સ્વભાવની અનુકરમ્પા કરતો ક્ષત્રિય બોલ્યો,
 “ મહારાજ, આપે જન્મ ધરી આજ્ઞા કરવી જાણી છે—આજ્ઞા ઉપાડવી
 “ જાણી નથી—તેનાથી આ અવસર સહેવાય એવો નથી પણ દીલ્હીના
 “ પાદશાહો અને સુબાઓ અને પુનાના પેશવાઓ અને તેના
 “ અધિકારીઓ રાજાઓના ગઢ આગળ આવી બળાત્કાર કરી આજ્ઞાઓ
 “ તરત પળાવતા તેને ઠેકાણે આજ એવું માનો કે આવેની છાવણીઓમાં
 “ સેનાઓ સંતાડી રાખી સરકારના એ એજંટો એ જ સેનાઓને બળે
 “ આપની પાસે બળાત્કારે આજ્ઞાઓ પળાવવા ઇચ્છે છે. એ બળાત્કાર
 “ આગળ ટકવાના સાધન વિનાના રાજાઓએ એ બળાત્કારને વશ
 “ થવું અને જવા બેઠેલા રાજત્વમાંથી જેટલું હાથમાં રહે એટલું
 “ રાખવું—એ તો રાજ્યના ઘોડાઉપર નાંખેલા જીનનું એક પાસનું પેંગડું
 “ છે અને આપ સિંહાસને ચઢ્યા ત્યારથી આપે તેમાં પગ મુકેલા છે.”

આ વચન સાંભળતો સાંભળતો મહારાજ નરમ થયો અને તેના પ્રતાપી કપાળમાં કંઈ કંઈ વિચારની કરચલીયો પડી ચાલી ગઈ.

“ સામંત, તું ફહે છે તે ખરું છે. ઈંગ્રેજની સાથે જ્યારે જ્યારે
 “ સન્ધિ થયેલા ત્યારે તું આજ ફહે છે તે બધી વાતો કરવી પડશે એ

“ મહે ધારેલું હતું. પણ ખરું પુછે તો હવે મહારા શરીર તેમ જ મન
 “ ઉપર વૃદ્ધાવસ્થાનું બળ વધે છે અને મહારી સ્મરણશક્તિ અને બુદ્ધિ
 “ દિવસે દિવસે બહેરી થતી લાગે છે, વૃદ્ધાવસ્થાએ તહારી બુદ્ધિને સતેજ
 “ કરી ને મહારી બુદ્ધિમાં ઝાંખ ભરવા માંડી છે. જરાશંકર, સામંતનું
 “ બળ તને પ્રતિકૂળ હતું ત્યાં સુધી તહારા રક્ષણને અર્થે મહે રાજ્યભાર
 “ મહારે માથે રાખ્યો હતો. હવે તહારા રક્ષણનો પ્રસંગ નથી.”

“ સામંત તને અનુકૂળ છે-પ્રતિકૂળ નથી. મણિરાજ બાળક છે.
 “ એ બાળક છે તે ભાર ઝીલે એમ નથી. હું વૃદ્ધ થયો તે ઝીલી શકતો
 “ નથી. તું અને સામંત બાળથી આ રાજચિન્તાના પ્રવાહને સંભાળજો.
 “ મને પરમાત્માના વિચાર કરવા થો.”

સામંત અને જરાશંકર ઉભયનાં હૃદય આ વાક્યથી ભરાઈ આવ્યાં
 અને તેમનાં નેત્રમાંથી આંસુ નીકળવાં બાકી રહ્યાં. થોડીક વાર
 સુધી કોઈ બોલી શક્યું નહીં. અંતે સામંત પોતાની આંખો દહોતો
 દહોતો બોલ્યો:

“ મહારાજ, આટલાં વર્ષ સુધી જે મહાન્ વડના છત્રની છાયામાં
 “ રહી અમે કામ કરેલું છે તેનાથી એ વડના જેવી છાયા આ રાજ્ય
 “ પામે એ અશક્ય છે. મહારાજ, અમો રાજ્યનાં અંગ આપની આજ્ઞા
 “ ઉપાડવા સમર્થ છીએ—આપ રાજ્યનો આત્મા છો ને તેનાથી જ રાજ્ય
 “ સચેતન છે તેવું ચેતન રાજ્યમાં મુકવા અમે સમર્થ નથી.”

મધ્વરાજ એઠેલો હતો તે ઉઘ્યો, એનું પ્રચણ્ડ શરીર રાજમહેલના
 મહાન્ સ્તંભ જેવું લાગવા માંડ્યું. પણ આજ સુધી તેમાં શૌર્ય અને
 ઉદ્રેકની તીવ્રતા હતી, તેને ઠેકાણે વિરક્તતા અને ઉદાસીનતા ઠરેલી
 લાગી. એના મુકુટમણ્ડીલમાંથી રાજલક્ષ્મીને ફહાડી મુકી તેને સ્થાને
 ધર્મવાસના ચહી ગઈ હોય અને તેનો રસ આખા મુખારવિંદમાં
 ઉતરી ગયો હોય તેમ મધ્વરાજના કપાળમાં સંસાર સરી ગયો
 લાગ્યો, નેત્ર ઉઘાડાં હોવા છતાં અંતર્વૃત્તિ પામતાં દેખાયાં, કાન કાંઈ
 અવ્યક્ત સ્વર સુણવા તત્પર ભાસ્યા, અને મુખપુટને આ સંસારમાં બહાર
 ફહાડવા જેવો કાંઈ અક્ષર ન જડતો હોય તેવી કાન્તિ થઈ ગઈ. આ નવું
 સ્વરૂપ ધરી ઉભો થયલો મધ્વરાજ કેઈ દિશાએ જવું તેનો વિચાર
 કરતો જણાયો. એ ઉભો થયો તેની સાથે સામંત અને જરાશંકર
 પણ ઉભા થયા, અને રાજના મનની કુંચી અચીંતી હાથ લાગી હોય

એમ, તેના સન્મુખ આવી, પ્રધાન તેના રાજસંસ્કાર જગાડવા અને તેમાં ઉત્સાહ ભરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

“ મહારાજ, વાનપ્રસ્થ થવા આપનો વિચાર હોય તો તે પણ યોગ્ય છે, અને રાજ્યચિન્તામાં આપનો ભારવાહી થનાર પ્રધાન આત્મચિન્તામાં પણ આપણી સાથે વનના અન્ધકારમાં દીવો લેઈ ચાલવા તયાર છે. પણ મરનારે પોતાની પાછળ જીવનારની વ્યવસ્થા કરી જવી એ સંસારમાં અંતકાળનો ધર્મ છે.—”

મહારાજને કંઈ હસવું આવ્યું હોય તેમ મુખ કરી બોલ્યો: “ ઠીક છે—તે થશે—તું અને સામંત તેનો વિચાર કરી લાવજો. હું કંઈ અત્યારે જ રીસાયલા બાળક પેઠે નહાસી જનાર નથી. પણ એ એક વાત શીવાય બીજી બધી વાતોના વિચાર તમે કરજો.”

જરાશંકર—“ તે વિચાર અમે કરીશું, પણ આપની આજ્ઞાથી જ તે વિચાર સિદ્ધ થશે.”

મહારાજ—“ એટલે એમ કે તમે વિચાર કરી મહારી પાસે પણ વિચાર કરાવો? એવી કીરકોળ વાતોના વિચાર સાથે અંતકાળના ધર્મને સંબન્ધ નથી.”

જરાશંકર—“ પણ તે વાતોને એ ધર્મ સાથે સંબન્ધ છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવો તે તો આપના વિના બીજું કોઈ કરે એમ નથી.”

મહારાજ—“ તેથી શું?”

જરાશંકર—“ શું તે એ કે અમુક વાતોની ને વિચારની વીગત આપે સાંભળવી, સાંભળીને એના ને અંતકાળના ધર્મના સંબન્ધનો નિર્ણય કરવા જેટલો વિચાર કરવો, ને પછીનું પછી!”

મહારાજ—“ એટલો બધો વિચાર કરવો, અને આજ્ઞા કરવી, ત્યારે વિચાર ન કરવાનું શું બાકી રહ્યું?”

જરાશંકર—“ તે તો અમે શું કરીએ?”

મહારાજ—“ સામંત, તને એમ નથી લાગતું કે આ પ્રધાન બહુ લુચ્ચો છે? જે વાત કરવાની મહેં ના કહી તે જ વાત કરવાની એણે મહારી પાસે હા ફેલેવડાવી અને મહારા શબ્દને પ્રતિકૂળ થયા વિના પોતાનો અભિપ્રાય સિદ્ધ કરે છે.”

સામંત—“ મહારાજ, એમ કરે છે માટે જ એ આપના પ્રધાન થવા યોગ્ય છે, કેટલાક પ્રધાનો રાજાઓ બોલે તેમાં હા જ હા ભણે છે અને પોતાનો પગાર મળે એટલે પોતાની પ્રધાનતા સિદ્ધ થઈ

“ ગણે છે અને રાજના કે પ્રજાના હિતાહિતનો વિચાર કરતા નથી
 “ અને વિચાર કરે છે તો તે બેધડક બોલી દેતા નથી, અને દ્રવ્ય
 “ અને સત્તાની લાલચે સ્વામીને છેતરે છે, તેની પાસે અસત્ય બોલે છે,
 “ અને તેની દુષ્ટ ખુશામત કરી તેને મનમાંથી મૂર્ખ ગણે છે. આવા
 “ રાજ્યદ્રોહી પ્રધાનો રાજ અને પ્રજા ઉભયના શત્રુ છે. મહારાજ, આવા
 “ પ્રધાનની વાસના આવતાં રાજ્યે તેને ગટરમાં ફેંકી દેવો. ”

મહારાજ—“ પણ જરાશંકરે પોતાની વાત મને બેધડક ક્યાં કહી!
 “ એણે તો આડે અવળે રસ્તે મને લીધો, છેતર્યો, અને મહારા વચનથી
 “ મને બાંધી કેદ કરી હવે પોતાનું ધાર્યું મહારી પાસે કબુલ કરાવે છે. ”

સામંત—“ તે બરાબર કરાવે છે. રાજ્યો પાસે બેધડક વાત
 “ કરવી એટલે માને આપની વહુ કહી દેવા જેવું કરવાનું નથી. મહારાજ,
 “ મહેં આપની પાસે ઘણી વાતો બેધડક કરી દીધી છે પણ માને
 “ આપની વહુ કહ્યા જેવું કરેલું છે. ત્યારે પ્રધાનજીએ આપની
 “ પાસે સત્ય વાતને પ્રિય રૂપ આપી કહી દીધી છે—એ એમની
 “ ચતુરતા અને મહારી મૂર્ખતાનાં દૃષ્ટાંત. સત્ય, હિત અને પ્રિય
 “ બોલવું એ રાજસેવકનું કામ છે. ”

મહારાજ—“ ત્યારે તો એ અસત્ય ને પ્રિય પણ બોલે. ”

સામંત—“ કોઈ શાસ્ત્ર એમ નથી ફેલેતું કે અસત્ય બોલે. માત્ર
 “ સત્ય, હિત, અને પ્રિય બોલવું એ આપણાં શાસ્ત્ર બોલે છે; તેનો
 “ અર્થ મને તો એવો લાગે છે કે અસત્ય તો કદી પણ બોલવું જ
 “ નહી, જે વાત સત્ય હોય પણ હિત અથવા પ્રિય ન હોય તે ન
 “ બોલતાં મૌન રાખવું, અને જે વાક્ય સત્ય અને હિત હોય પણ
 “ પ્રિય ન હોય તે વાક્ય કદી પણ ન બોલવું એમ ન કરવું; પણ
 “ પ્રધાનની પ્રધાનતા ક્યારે કે ગમે તેવી ચતુરાઈ કરી સત્ય અને હિત
 “ વાક્ય રાજને પ્રિય થાય એવી યુક્તિ કરે અને તેને પ્રિય કરી દઈ
 “ અંતે રાજને એ વાક્ય કહી દે. ”

મહારાજ—“ હેમ, જરાશંકર, આ વાત ખરી? ”

જરાશંકર—“ સામંતરાજ જેવા ચતુર વૃદ્ધીલ મળે તે છતાં રંક
 “ બ્રાહ્મણ બોલકણો અને તો બરાબર બ્રહ્મબટુ જ થાય. ”

મહારાજ—“ ત્યારે શું તહારા મનમાં એમ છે કે સત્ય વાત એકદમ
 “ સાંભળી શકવાની રાજ્યોમાં શક્તિ નથી? ”

જરાશંકર—“આપનો અનુભવ આપ જાણો—આપની શક્તિનો
 “આપને અનુભવ. બળવાન સરકારના માણસે માત્ર પ્રશ્ન પુછ્યો તે
 “સાંભળતાં જેને અંગે અગ્નિ ઉઠ્યો તેવા તેજસ્વીના મુખમાંથી વચન
 “તો શું પણ શ્વાસ સરખો નીકળે તેના પ્રવાહની સામે ઉભાં રહેવા
 “એક પ્રધાનનું ગળું કેવી રીતે હોય? મહારાજ, હું આ મહારું ગળું—
 “મહારી શક્તિ—જાણું, આપની શક્તિ આપને ખબર.”

મહારાજ—“હીક, એમ બોલ. પણ રાજાઓમાં આ શક્તિ ન હોય
 “તે સારું કે ખોટું?”

જરાશંકર—“સારું કે ખોટું એ પ્રશ્નના ઉત્તર દેશકાળ પ્રમાણે જુદા
 “જુદા દેવાશે. પણ શાન્તિપર્વમાં પિતામહે યુધિષ્ઠિરને એવો ઉપદેશ
 “આપેલો છે. “આવી શક્તિવાળા રાજાઓને માથે એમના સેવકો
 “ટપલા મારે એવો કાળ આવવાનો ભય છે.”

મહારાજ—“પણ મહારો તહારો દેશકાળ કેવો છે?”

જરાશંકર હસી પડી બોલ્યો: “આપે મહારા મુખમાંથી વાત
 “ફહડાવવી જ ધારી તો આપની ઇચ્છા આગળ મહારી ઇચ્છાનું બળ
 “નથી—એ આપણો હાલનો દેશકાલ મહારાજને પ્રત્યક્ષ જ છે. બાકી
 “આપ શાંત હો કે ઉગ્ર હો, હું આપને અર્થે પ્રવર્તતો હઉં કે મહારા સ્વાર્થમાં
 “જાણ્યો અજાણ્યો તણાતો હઉં, ઇત્યાદિ આપના અને મહારા દેશકાળ
 “પ્રસંગે પ્રસંગે અનેક થાય અને પ્રસંગે પ્રસંગે આપે સેવકો
 “સાથે વર્તતાં એ અનેક દેશકાલ વિચારવા પડે એ કાળ રાજાઓની
 “બુદ્ધિને વિના કારણ શ્રમદાયી છે અને કવચિત્ ભયંકર પણ છે તેના
 “કરતાં તો પિતામહનો ઉપદેશ સ્થિર ભક્તિથી પાળવો એ એક માર્ગ
 “રાજા અને સેવક ઉભયને હુશલદાયી છે.”

મહારાજ—“ત્યારે રાજાએ શું કરવું?”

જરાશંકર—“સત્ય, પ્રિય, અને હિત—એ ત્રણે ગુણ જેમાં સાથે
 “લાગાં હોય એવાં વચન બોલવાનો સેવકોને અભ્યાસ પાડવો. અસત્ય
 “વચનની અસહિષ્ણુતા રાખવી; હિત વચનના લોહચુમ્બક થવું,
 “પ્રિયવચનની અંપેક્ષા રાખવી નહી, અપ્રિય વચનને ઉત્તેજન આપવું
 “નહી, અપમાન સહેવું નહી, આજ્ઞા ભંગ સ્પષ્ટ થતાં સ્પષ્ટ અને સત્ય
 “શિક્ષા કરવી. અને જેને જે ધર્મ ઉચિત હોય તે ઉપરાંત એક પણ
 “અક્ષરનો ઉદ્ધાર રાજાની પાસે નીકળી શકે નહી એટલું ઉગ્ર રાજાતેજ
 “સેવકની દૃષ્ટિથી પરોક્ષ થાય એવું કદી પણ થવા દેવું નહી:

“ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પથ્યનું સેવન કરવું તેને શક્તિ ફહો કે અશક્તિ ફહો પણ
 “ એ પથ્યનું સેવન રાજઅંગને આવશ્યક છે, અને આપને એવા પથ્યનું
 “ સેવન કરતાં હરકત ન થાય એટલી ચિંતા રાખી મહેં આપની
 “ પાસે બધી વાત બેઘડક કહી દીધી છે,”

છાતીપર હાથનો સ્વસ્તિક વાળી સર્વ લાષણુ સાંભળી રહ્યો હતો તે
 સ્વસ્તિક છોડી, હસી પડી, મહારાજ બોલ્યો.

“ જરાશંકર, તહારું લાષણુ લાંબું તો થયું પણ હવે એ પથ્યસેવન
 “ તહે દેખાણું તો થશે તેટલું કરીશું, પણ એજંટના પ્રશ્નનું શું કરવું
 “ તે ફહે.”

જરાશંકર—“ મહારાજ, એ તો આપને અમસ્તો ક્ષોભ થયો.
 “ એજંટના વચનમાં કોઈ જાતની આજ્ઞા નથી. એ તો વાનરો
 “ રાજ્યઅંગમાં છિદ્રો શોધવા આમ દૃષ્ટિ કરશે એવું આપણે જાણતા
 “ હતા. હવે એ છિદ્ર જોવા આવનારની આંખોને સંતોષ આપીશું તો
 “ આપણી સન્નીતિના કવચમાં એ વાનરના નખ ખુંપવાના નથી એવી
 “ આપણે સંભાળ લીધેલી છે, અને એવું એવું એ જોવા આવે તો
 “ એ ભલે આંખો ફાડી ફાડી જીવે ને આપણે જોવા દેવું—એવો
 “ આપણો નિશ્ચય છતાં શો વિચાર બાકી છે તે મને સુઝતું નથી.”

મહારાજ—“ પણ એજંટ પંચ મટી ફોજદાર થાય છે તે?”

જરાશંકર—“ પણ ફોજદાર આપણી ઝડતી લે તેમાં આપણે શું
 “ કરવા ડરવું? જીવે ને જોવું હોય તેટલું. જેણે ચોરી કરી હશે તેને ભય;
 “ આપણે શું? જે રાજ્યમાં છિદ્ર નથી તેમાં મર એવા વાનરા ડાળે
 “ ડાળે ફુદે.”

મહારાજ—“ પણ એ પોતાનો અધિકાર શાનો ગણે?”

જરાશંકર—“ જીવો મહારાજ, આપણે તો માત્ર આપણા જ રાજ્યની
 “ વ્યવસ્થા રાખવાની છે; પણ ઈંગ્રેજને તો આ હિંદુસ્થાનના સેંકડો
 “ રાજઓનાં રાજ્યની વ્યવસ્થા રાખવાની છે, કારણ ચક્રવર્તીનો ધર્મ એ
 “ કે સર્વ રાજ્યચક્રોને ફેરવનાર મહોટું ચક્ર થવું અને ખુણે ખોચલે
 “ ભરાઈ રહેલા ઝીણી ઝીણી આંખોવાળા અને જહેંતીયા હાથપગવાળા
 “ પરસ્પરથી છુટા પડેલા નહાના નહાના રાજઓ જે વાત જોઈ શકે
 “ નહીં અને જે પ્રયોગ આરંભી પણ ન શકે એવી વાતો જોવી અને

“ એવા પ્રયોગ સાધવા, અને તેમ કરી પોતાનાં અને સર્વ નહાનાં રાજ્યોના
 “ સામાન્ય લાભ સંભાળવા અને સર્વને માથેનાં સામાન્ય ભય દૂર
 “ કરવાં—એ ચક્રવર્તીનો ધર્મ. એ ધર્મને અંગે સર્વત્ર દૃષ્ટિ ફેરવવી,
 “ જગૃત રહેવું, અને સર્વને જગૃત રાખવા એ ચક્રવર્તીનો ચક્રાધિકાર
 “ દેશકાળની આવશ્યકતા પ્રમાણે નવા નવા આવા અધિકાર એમને
 “ અનેકધા ધારવા પડશે. પણ આપણા જેવાઓને માટે સારી વાત
 “ એ છે કે એ અધિકારનું નામ દેવાનો એ લોકને પ્રસંગ જ આવે નહી
 “ એમ રાખવું, અને ભુલે ચુક્યે પ્રસંગ આવે તો સામંતરાજે ખતાવ્યા
 “ પ્રમાણે નિવાર્ય કે અનિવાર્ય ઇચ્છા વગેરે વાતનો વિચાર કરવો.
 “ આપણે પ્રશ્ન પુછ્યો કે તમારો અધિકાર શો એ આપણી ભુલ.
 “ આપણી ભુલ થઈ ત્યારે તેનો લાભ લેઈ એજંટે લુચ્ચો ઉત્તર
 “ આપ્યો. ભુલ થઈ તે થઈ. હવે નહીં કરીયે અને થયું ન થયું કરવા
 “ ખનતો ઉપાય કરીશું, પણ છિદ્ર શોધનાર આંખને સંતોષ આપતાં
 “ છિદ્ર વિનાના રાજને કાંઈ ડર નથી.”

સામંત—“ મહારાજ, હવે લાંબી ચર્ચા પડતી મુકો. મહારા કુળમાં
 “ દુષ્ટ અંગારો ઉઠ્યો તેની આ લહાય છે. મહેં તો એને મુવો ગણી
 “ સ્નાન કરી લીધું છે તેની હવે આ એજંટ સાંભળે એવડી પોક
 “ મુકો. મહારાજ, જરાશંકર સત્ય કહે છે. એ પ્રમાણે કરવામાં રાજ્યને
 “ કે અધિકારને કાંઈ હાનિ નથી. ભાયાતી પંચનો ઠરાવ અને
 “ આખરનું શિક્ષાપત્ર, એ એની નકલો સાહેબને મોકલો અને બાકીનું
 “ હું અને જરાશંકર જોઈ લેઈશું. મહારાજ, આ મરણપોક ખુલે મહોંયે
 “ મુકવા ઘો, અને એ મરનાર, પ્રેત થઈ ને, સાહેબના શરીરમાં ધુણુશે
 “ તો અડદ નાંખવા કે લીંબુ ઉછાળવું તે જોઈ લેઈશું. પણ હાલ
 “ તો આ પોક જ મુકો. ઉઠો, જરાશંકર!”

સર્વ ઉઠ્યા. આગળ જરાશંકર અને પાછળ સામંત એમ એ જણ
 દ્વાર ખહાર નીકળ્યા. નીકળતાં નીકળતાં સામંતે ઓઠ કરડ્યા, દાંત
 કચડ્યા, પગ પૃથ્વીઉપર પછાડ્યો, અને કેડ ઉપરના મ્યાનમાંથી
 કટાર અર્ધી ફહાડી કોધથી અને આતુરતાથી તે ઉપર ડોક વાળી
 દૃષ્ટિ કરી, પાછી કટાર મ્યાનમાં સમાવી દીધી. મહારાજે એ સર્વ
 જોયું, અને પ્રધાન તથા ભાયાત એની દૃષ્ટિ આગળથી ગયા.

પ્રકરણ ૧૩.

મધ્વરાજની નિવૃત્તિ અને મણિરાજનું યૌવરાજ્ય.

વસ ગયો. રાત્રિ આવી. જરાક અંધકાર થયો ત્યાં મેનારાણી હાંફતી હાંફતી રાજ પાસે આવી અને રાજએ ઉંચું જોયું. રાણીએ નવા સમાચાર કહ્યા.

એજંટ મારફત મુળુએ પોતાનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો અને મુળુ કંઈ કંઈ કુલાંડ રચશે એવો સામંતે સિદ્ધાંત કર્યો.

મધ્વરાજનું છત્ર મણિરાજનું આયુષ્ય એને કંપતું લાગ્યું. મધ્વરાજને એજંટના પ્રશ્નથી થયેલો ક્ષોભ સામંતના રાજભક્ત હૃદયને હલમલાવવા લાગ્યો અને ધર્મિષ્ઠ બંધુવત્સલ રાજનું દુઃખ રાજબંધુથી વેઠાયું નહીં - જોઈ શકાયું નહીં. પોતાના દુષ્ટ પુત્રના મૃત્યુ શીવાય બીજો કોઈ માર્ગ સામંતને મુઝાયો નહીં. રાજને દુઃખમુક્ત કરવામાં રાજની આજ્ઞાની જરૂર ન લાગી. પરરાજ્યમાં પુત્રનું ખુન કરતાં સ્વરાજ્યના ધર્મનું બંધન ન લાગ્યું. પરરાજ્યમાં દુષ્ટ પુત્રનું ખુન કરી એ રાજ્યનો રાજ એ ખુનની શિક્ષા કરે તો તે સ્વરાજ્યને અર્થે યુદ્ધમાં બપમાં આવવા જેવું કીર્તિકર લાગ્યું. રાત્રિના આઠ વાગતાં ચાર પાંચ માણસ લેઈ, શસ્ત્ર સજ્જ સામંત ખાતરના રાજ્ય ભણી આવ્યો. મુળુની માતાને આ સર્વ કાર્યની વાસના આવી, અને પુત્ર-મૃત્યુના તર્કથી કંપતી માતા સાહસ કરી મેનારાણી પાસે ગઈ, સમાચાર કહ્યા અને રોઈ પડી, મેનાએ સર્વ સમાચાર રાજને કહ્યા. રાજ અંધકારમાં નીકળ્યો, અને રત્નનગરીથી બે ચાર ગાઉ આગળ સામંતને પકડી પાડ્યો. સામંત રાજને દેખી બીજવાયો, રાજ પાસે આવ્યું નહીં, ફરી રાજની સંમતિ વિના આવું અકાર્ય આરંભવું નહીં એવી પ્રતિજ્ઞા રાજની પાસે કરવી પડી, ઘેર પાછો આવ્યો, પણ પોતાની સ્ત્રીનું મુખ જોવું તે દિવસથી ત્યજ દીધું.

એમ કરતાં કરતાં દિવસ પછી દિવસ અને વર્ષ પછી વર્ષ આવ્યાં. સામંતના માણસ ખાતરની રાજધાનીમાં જઈ મુળુના સમાચાર લાવતાં. મધ્વરાજે રાજ્યનો ભાર ધીમે ધીમે સામંત અને જરાશંકરને માથે નાંખ્યો, અને મણિરાજને પોતાના સહવાસમાં વધારે વધારે રાખ્યો. વિદ્યાચતુરને ક્રમે ક્રમે કામ પછી કામ આપ્યું, અને જરાશંકરનું પદ એના હાથમાં રાખી એનું કામ વિદ્યાચતુરને સોંપ્યું.

સ્વરાજ્યમાં તથા પરરાજ્યમાં વિદ્યાચતુરની પ્રતિષ્ઠા જામી એટલે એને પ્રધાનપદ સોંપ્યું, અને મણિરાજને પોતાનું કામ સોંપ્યું. નવા પ્રધાન અને યુવરાજના હાથમાં રાજ્યતંત્રનો રથ રાખી રાજા અને જુનો પ્રધાન માત્ર એ રથ ઉપર દૃષ્ટિ રાખતા અને પોતાના આયુષ્યને સાચંકાળે પરલોક જીતવામાં કેમ વિજયી થવું એ વિષય વિચારવામાં સર્વ કાળ ગાળતા. આ નવા વિષયમાં પણ આદ્ય રાજાનું પ્રધાનપદ સાચવતો. આ મહાન્ વિજયને સિદ્ધ કરવામાં શાસ્ત્રના દીપ પગલે પગલે વાપરવામાં આવતા, અને રાજ્યપ્રસંગોમાં તેમ બીજા પણ નહાના મોટા પ્રસંગોમાં પડેલા અનેક અનુભવોના વનમાં આ દીવાઓનો પ્રકાશ પડતાં નવા જ શોધ થતા. એ દીવા ધરનારા શાસ્ત્રીઓ અને સંન્યાસીઓ રાજા તથા પ્રધાનના અત્યંત સહવાસી થતા ગયા તેમ તેમ ઉભય વર્ગનું પરસ્પર-અહુમાન વધતું ગયું. જે જગત રાજ્યના અંતને નરક ફેરે તે જ જગત આ રાજા પ્રધાનના રાજ્યને અંતે નવું સ્વર્ગ ઉભું થયેલું જેવા લાગ્યું. યુવરાજ અને તેના પ્રધાનને પણ આ નવા સાગરના કીનારા પાસે ઘડી ઘડી આવવું થતું અને એ સાગરની શીતળ દહેરોના લોભનું બીજા તેમના હૃદયમાં રોપાયું.

જ્યારે વૃદ્ધ રાજા અને વૃદ્ધ જરાશંકરનો સંસાર આવાં અવસાન પ્રત્યક્ષ કરવા લાગ્યો ત્યારે વૃદ્ધ સામંત બીજાં જ સ્વપ્ન જેતો હતો. યુવરાજ અને નવા પ્રધાનની દેખરેખ તેને સોંપવામાં આવી હતી, અને તેમની અને રાજ્યની કુશળતાનો શત્રુ મુળ આયુષ્યમાન છે અને તે શત્રુનો ઉચ્છેદ કરવો આવશ્યક છે એ એ સિદ્ધાંત મુળના પિતા સામંતને વૃદ્ધાવસ્થામાં યુવાવસ્થાની ચિંતાઓથી ભરવા લાગ્યા, અને એ ઉચ્છેદનાં સાધન શોધવામાં એના મગજને ભમાવી મુકવા લાગ્યા. આજ મુઘી એ ઉચ્છેદને વાસ્તે એણે જેટલાં સાધન શોધ્યાં હતાં તેમાં મધુરાજ આડે આવ્યો હતો, અને હવે શું કરવું કે મધુરાજ આડે ન આવે એ વિચાર મધુરાજના અન્ધુરત છોડી શક્યો નહીં, રાજાના અભિપ્રાય ફેરવવા તે અનેક રીતે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પણ રાજા એને હમેશા હસી ફેલાડતો અથવા બીજી વાતોમાં નાંખી આ વાત ઉડાવતો, અને સામંત મનમાં બીજાવાતો. આખરે એણે રાજાને પડતો મુઠ્ઠી રાજ્યને નિષ્કંટક કરવાનો વિચાર કર્યો.

આચરના રાજ્યમાં ગયા પછી પણ મુળના હૃદયનો અગ્નિ શાંત થયો નહીં. મણિરાજ ક્યાં ક્યાં શીકાર કરવા જાય છે તેની એ

નિરંતર તપાસ રાખતો, અને બહારવટીયાઓ સાથે સુલદ્રાની પાસેના બંગલોમાં કોઈ કોઈ વખત વેશ બદલી આવતો. સુવર્ણપુરના સુર-સિંહ વગેરે બહારવટીયાઓમાં પણ ઘડી ઘડી લળતો, અને શીકારીને શીકાર સારુ આથડવામાં આનંદ મળે છે તેમ બહારવટીયાઓ સાથે આથડવામાં, તેમનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લેવામાં, અને ભુખ, તરસ તથા તહાડ તડકો અને થાક વેઠવામાં, એને અતિશય આનંદ મળતો. રાણા ખાચરનો અટક્યાળો સ્વભાવ એને આ કામમાં ઉત્તેજન આપતો. આ સર્વ વાતોની સામંત પાછી ખબર રાખતો અને મલ્લ-રાજને જણાવતો. આવી રીતની હકીકત છતાં મુળુનો નાશ કરવામાં વૃદ્ધ રાજા કેમ સંમતિ નથી આપતો એ વિચારતાં સામંત દુઃખી થતો. અંતે એણે નિશ્ચય કર્યો કે મુળુને એના પોતાના ખોદેલા ખાડામાં પાડવો, તે રત્નનગરીની હદમાં વધારે વધારે ટકવાને છાતી ચાલવે એવું કરવું, એવી રીતે એ નિર્ભય હોય ત્યારે એને પકડવો, પકડતાં મરાય તો મારવો, અને જીવતો પકડાય તો એના શિક્ષાપત્રને આધારે જીવે ત્યાંસુધી કેદ રાખવો અને એની ખટપટના દાંત તોડી નાંખવા.

આ સર્વ પ્રયત્ન સિદ્ધ કરતાં ઘણો વિલંબ થયો. ખાચર મુળુને સાવધાન રાખતો અને મુળુ ખાપનો વિશ્વાસ કરતો નહીં. પણ આપે બહારવટીયા પકડવામાં દેખીતી શિથિલતા કરવા માંડી તેમ તેમ દીકરાની છાતી વધારે વધારે ચાલવા માંડી. એનું નામ બહારવટામાં પ્રસિદ્ધ થતાં એને મળતો પગાર બંધ કરવા સામંતે સૂચના કરી તે રાજાએ રદ કરી અને ઉલટું હાસ્ય કરી એમ ઉત્તર દીધો કે બહારવટામાં એ છોકરો યુદ્ધકળા શીખશે અને શૂર થશે અને એના સામી ચહાઈ કરાઈ પકડાય તો એને પકડવો, પણ એનો પગાર એકદમ બંધ કરવો. રાજાએ અંતે એવી આજ્ઞા કરી કે મુળુને મણિરાજના રાજત્વનો તિરસ્કાર છે તે ખોટો હોય તો તે ખોટાપણું સિદ્ધ કરવા મણિરાજે બહારવટીયા સામે ચહાડવું અને બળ તથા કળા હોય તો મુળુને પકડવો. સામંતને આ સૂચના ગમી નહીં પણ પાળવી પડી, અને યુવરાજને કુશળ રાખવા તેની જોડે પોતે પણ ચહાડવા લાગ્યો. મણિરાજનો જાતે ઘાત કરવાનો પ્રસંગ સમીપ જોઈ મુળુ પણ આ સમાચારથી ખુશ થયો. આથી એક પાસ એ બેઘડકે રત્નનગરીની પ્રજાને લુટવા લાગ્યો અને બીજી પાસ બહારવટીયાઓને

મધરાજ વશ કરી શકે એમ નથી એવી ખુમો ખીજ માણસો દ્વારા એજંસીમાં મોકલવા લાગ્યો. એજંસીમાંથી તે વીશે અનેક પ્રશ્નો અને સૂચનાઓ રતનગરી જવા લાગ્યાં અને એ રાજ્યના તંત્રીઓના ગુચવારાઓને વધારવા લાગ્યાં. ત્રિલેટા આગળ આણી પાસ નહી તો આણી પાસ નહાસી જતાં બહારવટીયાઓને સુલભ પડતું, જડ-સિંહ અને શઠરાયનું સુવર્ણપુર રતનગરી જોડે સંપે એમ ન હતું અને એક પાસથી બહારવટીયાઓને પકડવાની તાકીદ કરનારો ફાફસ સાહેબ ઈંગ્રેજ હદમાં પગ મુકે ને શસ્ત્ર વાપરે તો તેમના ઉપર શ્રેજ-દારી ચલવે એમ ભય લાગતું.

એવામાં મધરાજની શરીરપ્રકૃતિ બગડવા માંડી અને એના આયુષ્યનો અંત સમીપ આવતો લાગ્યો. એક વખત ખાતરના રાજ્યમાં જઈ મુળુને પોતે જાતે ઠાર મારવાની યોજના સામંતે ફરી વ્યાધિ-ગ્રસ્ત રાજા પાસે મુકી, એ ખુનને વાસ્તે પોતે ખાતરના રાજ્યમાં ફાંસી ચૂડવા તત્પરતા બતાવી, અને રતનગરીનાં સર્વ કંટક એ દ્વારે નષ્ટ કરવાના માર્ગની યોગ્યતા સર્વ રૂપે પ્રકટ કરી પણ “—ના— એ કામ કદી કરવું નહી—” એવા શપથ રાજાએ સામંત પાસે ઉલટા લેવડાવ્યા અને આંસુ ભરી આંખે સામંતે આજ્ઞાવશ થઈ આ શપથ લીધા.

સામંતે ખીજ રચના રચી. પોતાની પુત્રી ખાતરને આપી ખાતરને પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવો અને ખાતર મુળુને સોંપી દે એટલે રતનગરીમાં કેદ કરવો એવી ધારણાથી સામંતે ખાતરના દરબારમાં પ્રયત્ન આરંભ્યો અને એના હજુરીઓ અને દરબારીઓમાં દ્રવ્ય વેરવા માંડ્યું. ખાતરે આ સંગંધ સ્વીકાર્યો, પણ લગ્ન થયા પછી મુળુ વીશેની સરત તોડી. મુળુની બહેને પિતાની આજ્ઞા કરતાં માતાની પ્રીતિ અને ઇચ્છા શ્રેષ્ઠ ગણ્યાં. સામંત છેતરાયો અને વ્યાધિગ્રસ્ત રાજા સર્વ વાત સાંભળી અત્યંત હસ્યો.

સામંત હાર્યો નહી. મુળુને આશ્રય આપનાર બહારવટીયા અને ખાતરનાં માણસોને એણે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચી ફોડ્યાં અને તેટલે મુધી એ ફાંવ્યો. એ સર્વ લોક મુળુને ફસાવવા તત્પર થયા અને મુળુએ તે વાત જાણી નહી. પણ મુળુની પોતાની સજ્જતા અને સાવધાનતા એ સર્વના પ્રયત્ન કરતાં બળવાન હતી.

આણીપાસથી સામંત અને મધિરાજના પ્રયત્ન રાત્રિદિવસ

જાગૃત રહેવા લાગ્યા. એક દિવસ એ એ જાણ મનહરપુરીના ત્રિલેટા પાસેના વડનીચે હતા એટલામાં પાસે જ મુળ હોવાના સમાચાર મળ્યા. મુળની પાસેનાં માણસોમાંનો મ્હોટો ભાગ સામંતનો સાધેલો હતો. સામંત, મણિરાજ, અને તેમનાં માણસોએ મુળ અને તેનાં માણસો ભણી ઘોડા દોડાવ્યા. મણિરાજ આ મંડળમાં છે જાણી મુળ સામે આવ્યો. પણ ઘોડાની દોડાદોડને નિમિત્તે એની જોડેનાં સામંતનાં સાધેલાં માણસ એને પડતો મુઠ્ઠી બીજ દિશામાં ચાલ્યાં અને એની સાથેનાં બાકીનાં માણસ, એક પાસ એ કુટેલાં માણસને જતાં જોઈ અને બીજ પાસ મુળને દોડતો જોઈ, દ્વેધીલાવ પામ્યાં અને તેમના ઘોડા આ દ્વેધીલાવમાં નરમ પડતાં તેમની અને મુળની વચ્ચે છેટું પડી ગયું. એ ટોળામાં મુળ હશે એવું ધારી વૃદ્ધ આંખોનો છેતર્યો સામંત છેતરાયો અને પોતાના સર્વ માણસો લઈ એ ટોળાની સામે દોડ્યો. મુળથી અને કુટેલાં માણસોથી છુટું પડેલું ટોળું સામંતનો ધસારો જોઈ હીમત હાર્યું અને નહાસવા લાગ્યું. તેમની પાસે આવવા છતાં તેમની પુઠ હોવાથી તેમાં મુળ છે કે નહીં એ સામંત કહી શક્યો નહીં અને એમની પુઠ મુઠ્ઠી નહીં.

પોતાનાં સર્વ માણસોથી આગળ વધેલો મુળ છુટો પડ્યો અને તેને દૂરથી મણિરાજની તીક્ષ્ણ યુવાન આંખે શોધી ફહાડ્યો અને પોતાનો ઘોડો તેની પાછળ દોડાવ્યો. પોતાનાં માણસોથી પોતાને છુટો પડેલો સમજી અને મણિરાજની પાછળ બીજા માણસ હશે એમ ધારી મુળએ જંગલના એક વિકટ રસ્તાપર પોતાનો ઘોડો દોડાવ્યો અને મણિરાજે પણ એકલાં પડી તેની પાછળ પોતાનો ઘોડો દોડાવ્યો. એ ચાર ગાઉ મુઠ્ઠી આ પ્રમાણે દોડતાં મુળ એક નાળા આગળ આવ્યો અને એનો ઘોડો તે નાળા ઉપર કુદી બીજ પાસ ગયો અને મણિરાજનો ઘોડો પણ બીજે ઠેકાણેથી નાળું કુદી પડ્યો અને મુળની પાછળ દોડવા લાગ્યો. નાળાની બીજ પાસ સુન્દરગિરિનો એક ભાગ હતો અને તેના કાંઠા ઉપર એક ઉંચો ખડક હતો તે ઉપર આવી મુળ પોતાનો ઘોડો ફેરવી પાછું જોતો ઉભો અને દૃષ્ટિ આગળ કોઈને ન જોતાં કાન માંડવા લાગ્યો તો માત્ર એક ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાં. આ પગલાં કેણી પાસથી આવે છે એની એને સમજણ પડતાં પહેલાં મણિરાજનો ઘોડો ફાળ લરી મુળવાળા ખડકની પાછળના બીજા ખડક ઉપર આવી ઉભો અને તેની સાથે જ મણિરાજે બંધુક ફોડી.

તેની ગોળી મુળના જન પાછળ ઘોડાના માંસલ લાગમાં એવા તો જોરથી વાગી અને અંદર ડુબી કે ઘોડાની છાતી સુધી ગઈ. આ ગોળીના પ્રહારની સાથે ઘવાયલો ઘોડો સ્વારસુઝાંત ખડકની પેલી પાસ ગરબડી પડ્યો, અને નાળાના પાણીમાં ઝખકોળાયો. ઘોડો પછડાયો તેની સાથે સ્વાર ઉછળી ઉથલી નાળાની ખીજ પાસની લેખડોમાં પડ્યો. અને પેંગડાં એના પગમાં રહ્યાં અને પેંગડાના અંધ ત્રુટી ગયા. એની કેડેથી અને હાથમાંથી હથીયારો છુટાં થઈ કેટલાંક નાળાનાં પાણીમાં પડી અદૃશ્ય થયાં અને કેટલાંક ઘોડાનાં મડદા તળે ચંપાયાં, અને એની પાસે દેખીતું હથીયાર એક પણ ન રહ્યું.

મણિરાજ પોતાના ખડક ઉપરથી મુળની આ દશા જોતો વિચાર કરતો ઘોડા ઉપર બેસી રહ્યો. મુળ જ્યાં પડ્યો હતો ત્યાંથી થોડીવારે કળ વળતાં ઉઠ્યો અને ચારે પાસ દૃષ્ટિ ફેરવી પોતાની, ઘોડાની, પોતાનાં શસ્ત્રોની, અને ચારે પાસના સ્થળની અવસ્થા તપાસવા લાગ્યો; એમ કરતાં કરતાં એણે ઉંચું જોયું અને આઘેના ખડક ઉપર મણિરાજને ઘોડેસ્વાર થઈ પોતાને જોતો દીઠો.

મુળ શસ્ત્ર વિનાનો મણિરાજના લણી ચાલવા લાગ્યો અને સ્વર સંલળાય એટલું છેદું રૂહેતાં બુમ મારી: “મણિરાજ, તમારી “પાસે સર્વ શસ્ત્ર સજ્જ છે, અને મહારાં શસ્ત્ર વેરાઈ ગયાં છે; “શસ્ત્રવાળા સાથે હું શસ્ત્ર વિના દહડવા તૈયાર છું, પણ ધર્મયુદ્ધ કરવા “ધમ્મતા હો તો શસ્ત્રો દૂર નાંખી ઘોડેથી ઉતરી પાળા થઈ “સામા આવો.”

મણિરાજે ઉત્તર દીધો: “મૂળરાજ, નહસાય નહીં એવે સ્થાને તમે “છો અને તમારે જીવવું કે મરવું એ મહારા શસ્ત્રની સત્તાની વાત “છે ત્યાં સુધી અશસ્ત્ર રહી પરાક્રમીની પેઠે દહડવાની ધમ્મજા બતાવો “છો તે નકામી છે, કારણ દહડવું કે ન દહડવું એ તમારી ધમ્મજાની “વાત નથી. હું ઘોડેથી ઉતરી શસ્ત્ર વિના તમારી સાથે દહડવા તૈયાર “છું પણ તમારા શબ્દ ઉપર એવો વિશ્વાસ નથી કે ઘોડાને નહસાડી “મુકું અને શસ્ત્ર નાંખી દેઉં. જો તમે ઉપર આવી કુસ્તી કરશો તો “મહારા ઘોડા ઉપરથી ઉતરીશ, શસ્ત્રો વાપરીશ નહીં અને તમારી “સાથે મધ્યયુદ્ધ કરીશ, જો તમે ઉપર નહીં આવો તો મહારાજની આજ્ઞા “છે કે તમને મારવા કે પકડવા અને ઘોડો લઈ નીચે આવી તેમની “આજ્ઞા પાળવા પ્રયત્ન કરીશ. સારું તે તમારું.”

મુળ ખડક ઉપર ચઢ્યો, મણિરાજ ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો, અને

ખડકની મ્હોટી સપાટી ઉપર એનું મધ્યયુક્ત અર્ધી ઘડી ચાલ્યું તે એવી રીતે કે ન કોઈ જાતે ને ન કોઈ હારે. અંતે મુળ પૃથ્વીપર ચતોપાટ પડ્યો અને એની છાતી પર મણિરાજ મ્હડી બેઠો અને પુછવા લાગ્યો: “મૂળરાજ, “ ગમે તો મહારા કેદી બની મહારી સાથે આવવા શબ્દના અન્ધનથી “ અંધાવ ને તે ન ગમે તો તમને ખીજ અંધ ખાંધવા ચલ કરતાં શસ્ત્ર વાપરી “ તમારો પ્રાણ લેવા કાળ આવે તો આપણું અશસ્ત્ર મધ્યયુક્ત પુરું થયું છે.”

આ વાક્ય પુરું થયું એટલામાં કપટશીલ મુળએ એક હાથ છુટો કરી વસ્ત્ર નીચે સંતાડી રાખેલી કટાર મ્યાનમાંથી ખેંચવા માંડી. મણિરાજની સજ્જ આંખ ચેતી ગઈ અને પોતાના વાક્યનાં ઉત્તરની વાટ જોયા વિના, પોતાની તરવાર નાગી કરી. અતુલ બલ કરી છુટા કરેલા હાથ વડે મુળ મણિરાજના એક પાસામાં કટાર ખોસી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને કટાર અને મણિરાજની કેડ વચ્ચે એક તમનું અંતર રહે છે એટલામાં મણિરાજની તરવારે મુળનો છુટો હાથ તેના શરીરથી જુદો કરી દીધો, તે હાથ અને કટાર ઉછળી ખડકની એક ખાબુએ ગડગડી પડ્યાં અને કપાયલાં હાથનાં મૂળમાંથી રુધિરની નદીઓના પ્રવાહ વેગથી નીકળવા લાગ્યા. આ મ્હોટા ઘાના દુઃખને ન ગણકારતાં મુળએ પોતાનું આખું શરીર અર્ધો હાથ ઉંચું ઉછાળ્યું, તે ઉછાળાથી ઉછળતા મણિરાજને પોતાના બે પગ ઉંચા અકાળી આકાશમાં ઉરાડ્યો, અને મણિરાજની તરવાર આઘી પડે એટલે તે અખંડ રહેલે હાથે ઝડપી લેવા કલ્પના કરી. આ કલ્પના પુરી થઈ જાય તે પહેલાં મધ્યયુક્તનો પ્રવીણ પણ આકાશમાં ઉછળેલો મણિરાજ એવી ચતુરતાથી પૃથ્વીપર પાછો પડ્યો કે એના બે હાથ પૃથ્વી પર મુકાયા, તે હાથ ઉપર એનું શરીર તોળાઈ ઝીલાયું અને તેના અધર લટકેલા બે પગે પૃથ્વી પાસે આવતાં મુળના શરીરને એવા તો બળથી લત્તાપ્રહાર કર્યો કે મુળનું શરીર ગડબડતું ગડબડતું ખડકની ડોર ઉપર જઈ જોરથી નદીમાં પડ્યું, એ શરીરની પાછળ લોહીની પ્હોળી રેખાએ ખડકને રંગ્યો, મુળ નદીમાં બેસાન થઈ પડ્યો, અને એના શરીરની આસપાસ પાણી છાછર હતું ત્યાં ચારેપાસ લોહી ફરી વળ્યું અને લોહીના ખાખોચીયા જેવું લાગવા માંડ્યું.

આણી પાસ આ બનાવ બન્યો એટલામાં સામંત મુળની સાથનાં માણસોની પાછળ પડ્યો હતો તેણે પોતાની ભુલ કેટલીક વારે શોધી ફેંકાડી અને મુળ મણિરાજની શોધ કરવા એ માણસોને પડતાં મુઠ્ઠી ખીજ દિશા લીધી.

સામંતની આ ટોળીમાં કેટલાંક માણસ એક દિશામાં ગયાં,

અને થોડાંક ખીજ દિશામાં સામંતની સાથે ગયાં. તેમાંથી જે ટોળીમાં સામંત ન હોતો તે ટોળી, મણિરાજ અને મુળુનું મધ્યયુદ્ધ ચાલતું હતું તે વખતે, નાળાની ખીજ પાસે આવી પહોંચી અને યુદ્ધની સાક્ષીભૂત થઈ. કોઈ પણ રીતે મદદ કરવાની શક્તિ ન હોવાથી મણિરાજનું શરીર ઉછળ્યું તે અતિશય ચિન્તાથી આ ટોળીવાળા જોઈ રહ્યા અને રાજકુમારના પરાક્રમને અંતે શત્રુનું શરીર નદીમાં પડ્યું એટલે એમણે પ્રકડી લીધું અને મુળુ જીવતો કેદ થયો. તે જ પળે મણિરાજ સજ્જ થઈ ઘોડો દોરતો દોરતો ખડક ઉપરથી ઉતરી તે સ્થાને આવ્યો. મુળુની સ્થિતિ જોઈ એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં તે રુમાલ વડે લોહી નાંખ્યાં, અને ઘવાયલા બન્ધુના શરીરની આસનાવાસના કરવા આજ્ઞા આપી.

સામંત, મણિરાજ, અને સર્વ માણસ મનહરપુરીમાં એકઠા થયાં. મણિરાજનું પરાક્રમ ચારેપાસ ગવાયું અને સામંતનું હૃદય હર્ષથી કુલવા લાગ્યું. મહારું પોતાનું તરતનું કર્તવ્ય પુરું થયું છે માટે હું હાલ થોડા દિવસ સુન્દરગિરિ ઉપર અને સુલદ્રાની લેખડોમાં મૃગયા માટે જાઉં છું એમ કહી યુવાન મણિરાજ એ દિશામાં ગયો અને બાકીના મંડળને તથા બન્ધીવાન મુળુને લેઈ સામંત રત્નનગરી લાણી ગયો.

મૃગયાધિકારી મંડળ લેઈ નીકળી પડેલો મણિરાજ પાંચ છ દિવસ પર્વતની તળેટીમાં, શિખરોમાં અને ખીણોમાં, જંગલનાં ઝાડોમાં અને સુલદ્રાના તીર ઉપરથી રેતીમાં ને લેખડોમાં, રમણીય પ્રદેશો જોતો જોતો, લવ્ય દેખાવોથી કલ્પનાને ભરતો ભરતો, સવારથી સાંજ સુધી ક્વચિત્ ઘોડે ચઢી અને ક્વચિત્ પગે પાળો ફરી ફરી શરીરને કસરત આપતો આપતો અને પરસેવાથી નહાતો નહાતો, મૃગયાલિલાષ પુરો કરતો હતો તેવામાં એક દિવસ ખરે ખપોરે કંઈક થાકી એક ઝાડ નીચે છાયામાં ઘોડાને અઠીંગી ઉભો ઉભો સામા પર્વતની ટોચ આગળ દૃષ્ટિ કરે છે તો એક મહાન્ ગરુડપક્ષી એ પગ વચ્ચે કંઈક નહાનું પ્રાણી પકડી ઉડતું દેખાયું. તરત બન્ધુકનો લડાકો સંભળાયો, તેની પાછળ ધુમાડાનાં ગોટ દેખાયા, અને ગોળીથી વીંધાયલું પક્ષી પશુને પડતું મુકી પર્વતની ટોચ ઉપર ઘાયલ થઈ પડ્યું. રાજ-અરણ્યમાં મધરાજ અને યુવરાજની રત્નશીવાય કોઈને મૃગયા કરવા રજા ન હતી તે છતાં આ કોની ગોળી હશે અને ગમે તો કોઈએ તે વગર રજાએ ફોડી હશે અને ગમે તો કોઈ રાજવંશી અથવા ઈંગ્રેજ

મહારાજની રત્ન લેઈ આવ્યો હશે એમ કહી તે ગોળી જે દિશામાંથી નીકળી હતી તેણી પાસ કુમારે ઘોડો દોડાવ્યો. કેટલાક છેટા સુધી ઘોડો દોડ્યો એટલે સુલદ્રા આવી. નદીના તીર આગળ એક રમણીય સ્થળે વચ્ચે જરાક ઉંચો કાંઠો હતો અને આસપાસ દશબાર ઝાડો હતાં. આ ઝાડોમાંનાં કેટલાંકની શાખાઓ નદીના પાણી ઉપર લટકી નદીમાં ઝખઝોળાતી હતી અને પવનથી હાલતી હતી ત્યારે શીકરબિન્દુનો વર્ષાદ વર્ષાવતી હતી. આ ઝાડની ઘટામાં છાયા પણ ઘાડી હતી અને શાખાઓમાંથી સરતા પવન અને ખરતી શીકરવૃષ્ટિથી આ પ્રદેશની શીતળતા અત્યંત વધી હતી અને આ ગ્રીષ્મઠાળમાં સુખ અને શાંતિ આપે એવી હતી. આ ઘટામાં જતાં માણસનાં પગલાં પડેલાં દેખાયાં. તે પગલાંની દિશામાં મણિરાજ ચાલ્યો. ઘટા છેક પાસે આવી ત્યાં ઘોડો ચાલે એમ ન હતું એટલે મણિરાજ ઘોડો દોરતો દોરતો પગે ચાલવા લાગ્યો. કોઈ શીકારી શૂર પુરુષ આ સ્થળે હોય તો તેણે જોડા પહેરેલા હોવા જોઈ એ—પણ પગલાં તો ઉઘાડા પગનાં હતાં એટલું જ નહીં, પણ જેટલાં પગલાં જોયાં એટલાં બધાં ન્હાનાં ન્હાનાં—છોકરાઓના અથવા સ્ત્રીઓના પગનાં—પગલાં હતાં. મણિરાજનું કૌતુક ઘણું આકર્ષાયું. આ સ્થળે સ્ત્રીઓ ક્યાંથી હોય? છોકરા હોય તો ઉઘાડે પગે ક્યાંથી હોય? ઘણોક વિચાર કરી ઘોડાને એક ઝાડે બાંધી, પોતે ઝાડોમાં પેસેછે તો ત્રણ ચાર યુવતિઓ દીઠી. તેમાં એક અગ્રેસર સર્વથી શ્રેષ્ઠ મુગ્ધા પંદર સોળ વર્ષની હતી અને બાકીની સ્ત્રીઓ એનાથી મહોટી સખીકૃત્ય અથવા દાસીકૃત્ય કરતી લાગી.

“રત્ની, મને થાક લાગ્યો છે—ચાલો, આપણે સહિ નદીમાં પગ
“જોળી એસીયે:” મુગ્ધ યુવતિ બોલી.

“કુમળાબા, પાણીમાં મગર હશે તો?”

“હશે તો જોઈ લેઈશું. ચાલો તો ખરાં—વારુ, પેલાં કુલ સાથે
“લેજે:” કુમળા બોલી.

સર્વ યુવતિઓ નદીમાં પગ જોળી બેઠી. મણિરાજને આ લીલા જોવાનું મન થયું. તેને યુવાવસ્થાનો પવન વાયો હતો પણ તેનું મન દૃઢ હતું અને અત્યાર સુધી મનમથના વિકારને તેણે ઉગવા દીધો ન હતો. પરંતુ સ્ત્રીઓ સાથે સંભાષણ કરવું ન પડે અને આ સ્થળે આ સ્ત્રીઓ કોણ હશે એ જણાય એટલા કારણથી ઉઘડેલી નિશાસામાં સ્ત્રીઓની વિશ્રમ્ભકથાએ આજ કાંઈક અપૂર્વ કૌતુક રેણું.

“ રંક અને સુંદર હરિણોનું ટોળું વાઘના વિચારવિના જંગલમાં
 “ ખેલે છે તેવી રીતે આ સ્ત્રીઓ અંહી રમે છે—તેમના આનંદમાં વિદ્ય
 “ પાડવું એ દોષ છે.” આમ વિચારતો વિચારતો મણિરાજ ઝાડોમાં
 આલ્યો અને નદીમાં સઉથી આગળ ધપેલા કાંઠાના ખુણા ઉપર એક
 ઝાડ હટું તેની ઓથે પોતે ભરાયો અને સ્ત્રીઓનાં મુખ દેખાય એમ
 જોનાર પુરુષ રાજ્યનો અધિકારી નથી—ધત્યાદિ વિચાર થતાં સ્થાન
 બદલ્યું અને સ્ત્રીઓની પુક દેખાય એમ ઉભો, અને મનમાં લખ્યો:

“ મમ હિ સદસિ ગૌરવપ્રિયસ્ય ।

“ કુલજનદર્શનકાતરં હિ ચક્ષુઃ ॥”

એટલામાં સ્ત્રીઓનો સ્વર કાને આવ્યો.

કમલાના એ હાથ એ પાસની સાહેલીઓને ખસે હતા અને એના
 પગ વારાફરતી ઉંચા થઈ નદીનું પાણી ઉછાળતા હતા અને તે ઉછળતાં
 પાણી અને પગ ઉપર એની દૃષ્ટિ હતી.

“ રત્ની, આ મહારા પગ અત્યારે તને કેવા લાગે છે ? ”

“ તમારા પગ કમળના દાંડા જેવા, પગનાં તળીયાં કમળના કુલના
 “ ગોટા જેવાં, અને આંગળીઓ પાંદડાં જેવી. ”

“ ને, વારુ, આ પાણી ? ”—પાણી ઉછળવાની ક્રિયા એવી ને
 એવી ચાલતી રાખી, તે ઉપર દૃષ્ટિ પણ એમની એમ રાખી, કમળા
 બોલી.

“ પવનથી કે પાણીના જોરથી કમળ ઉંચુંનીચું થાય અને
 “ પાંદડા ઉપરનું ઝાકળ ને પાણી ઉછળે તેવું આ પાણી. ”

બીજી એક સહી બોલી: “ કમળાબા, આ પાણી ઉછાળતાં
 “ ઉછાળતાં ગાવ જોઈએ. ”

એમની એમ દૃષ્ટિ રાખી કમળા બોલી: “ શું ગાઉ ? ”

બીજી સહી બોલી: “ પેલું ગુલાબ ને કેવડાનું તમારું જોડેલું. ”

થોડીક વારે કમળાએ એમની એમ દૃષ્ટિ રાખી ગાવા માંડ્યું:

“ મને પૌંચુ ન ગમે જુઈ જઈ સમો,

“ મને પૌંચુ ગમતો ગુલાબ સમો !—મને ૦

“ મને કમળ સુવાળું ના જ ગમે,

“ મને કેતકકંટકધાર ગમે !—મને ૦

“ સર્ખો ન જઈ એવું તું માતને કહે,

“ સર્ખો, ન જઈ એવું તું તાતને કહે !—મને०

“ શુણો, માતા, તાત, ટેક સુજ એવડો ને,

“ મહારે નેઈએ ગુલાબ અને કેવડો ને. શુણો०

“ સારો સુંવાળો સ્વામી ન મને પરવડે ને,

“ એને સારો સારો કરીને સહિ અડે ને. શુણો०

“ કાંટાવાળો તે કંથ મહારે નેઈએ ને,

“ રુડો રંગ ને સુવાસ એમાં સહીધએ ને. શુણો०

“ લેવા જય તેને લચ્ચ કાંટા વાગશે ને,

“ માળણ મહારા જેવી ચતુર જાલશે ને. શુણો०

“ મુગન્ધ રંગ રંગ લોગવું હું એકલી ને,

“ બીજી નાર નેઈ નેઈ તે રહે બળી ને ! શુણો०

“ એવો કંથ તે ગુલાબ ફહો કે કેવડો ને,

“ સુરજવંશે કમળાને કાળે એ ઘડ્યો ને !” શુણો०

“ તારે તમે એ કુલ તોડી દ્યોને : ” એક સહી બોલી.

“ મહારા મનમાં બીજે એક એવો છુટો છે કે હું પણ એક

“ કુલ છું તે મહારી પાસે આવી મને તોડવાની જેનામાં આવડ હોય

“ તેને હું પરણું. ”

“ તે તમે કેવું કુલ છો ? ને તમને તોડવામાં શું કઠણ છે ? ”

“ હું ચંદ્રવંશનું રાત્રિવિકાસી કમળ—પોરણું—છું. મહારો વિકાસ

“ એકાંત રાત્રે—તે રાત્રે મને શોધી ફહાડે ને મહારા પાણીમાં

“ આવી મહારો વાસ લે, મહારી શોભા જુવે ને મને ત્યાંથી તોડે

“ તેના હાથમાં હું જઈ. ”

આમ બોલે છે એટલામાં ઝાડ પાછળ સંતાયલો મણિરાજ વાઘની પેઠે ફાળ મારી ઝાડમાંથી હુલો ને કમળા બેઠી હતી તેની પાછળ એક હુલો પડ્યો, અને એક હાથ પાણીમાં કમળાના પગ તળે અને બીજે હાથ એના વાંસા પાછળ—એમ બે હાથ રાખી, પ્રથમ એના પગ અને પછી આખું શરીર—એમ બે હાથમાં કમળાને ઉચકી લેઈ પોતાના હૃદય પાસે ઝાલી તેડી રાખી દોડ્યો, એની પાછળ સહિ સહીયો દોડી, અને પ્રથમ નદીતીરે તે બેઠાંતાં ત્યાં એક મગર આવી પાણીમાં ઉભો દેખાયો.

હાથમાંની કમળાને છુટી મુકી મણિરાજ બોલ્યો : “ પાણીમાં

“ તમારા પગ ઉંચા નીચા થતા હતા તેના ચળકાટથી અને તમારા ગાનથી
 “ આકર્ષાઈ આ મગર તમારા પગ લાણી આવતો હતો તે ઉપર મહારી
 “ દૃષ્ટિ પડી એટલે તે તમને પકડે તે પહેલાં તમારું રક્ષણ કરવાને
 “ તમને મ્હું ઉચ્છ્રી લીધાં છે તે ક્ષમા કરજો. ”

કુમળા પાસે ઉભી ઉભી નીચું જોઈ રહી અને જે હાથે પોતાને
 બચાવી હતી તે હાથના આકાર સામું જોવા લાગી, તેના ગૌર ગાલ
 ઉપર શેરડા પડી રહ્યા, અને તે જોલી શકી નહી.

તેની સહી રતી જોલી: “ અમે આપનો ઉપકાર માનીએ છીએ;
 “ આપનું નામ, ઠામ, જાત અને કુળ જાણી અમને ઉગારનારને
 “ જોળખી લેવા ઇચ્છીએ છીએ. ”

“ મહારું નામ મણિરાજ—આ રાજ્યના મહારાજા શ્રી મહારાજનો
 “ હું પુત્ર છું. પરસ્ત્રીઓનાં નામ પુછવાં તે મહારો ધર્મ નથી પણ
 “ આ ભયંકર અરણ્યમાંથી બહાર જવા ઇચ્છા હોય તો તમને રસ્તો
 “ દેખાડવા અને રક્ષણ કરવા ભોમીયો થવા હું તૈયાર છું. ”

“ કુમાર, અમારે ભોમીયાની જરૂર નથી, કારણ અમારાં કુમળાબહેન
 “ થોડે ચહેડે છે ને શસ્ત્ર સજે છે અને એમના પિતા મહારાણા
 “ શ્રી ખાચર થોડેક છેટે આપના રાજ્યના અતિથિ થઈ રાત્રે વાસો
 “ કરી રહ્યા છે તેમની પાસે જવાનો ટુંકો માર્ગ આપના કરતાં અમને
 “ વધારે માલમ છે માટે આપ મહારાણાને મળવા પધારો અને અમે
 “ આપનાં ભોમીયાં થઈશું. ”

“ કુમળાકુમારીએ આ જંગલમાં શસ્ત્રનો કંઈક ઉપયોગ કર્યો છે ? ”
 મણિરાજે કૌતુકથી પુછ્યું.

“ એક ઘેટાને બચાવવા તેને લેઈ જનાર ગરુડ પક્ષી ઉપર બંધુક
 “ તાકી હતી. ”

“ ત્યારે એમણે અમારા પિતાના શાસનનો ભંગ કર્યો, માટે એમને
 “ તરત કેદ કરવાં પડશે. ” આંખો ચોળતો ચોળતો મણિરાજ બોલ્યો. સર્વ
 સ્ત્રીઓ કંઈક ચમકી સાંભળી રહી. એટલામાં લજ્જા છોડી કુમળા બોલી:

“ તે આપના રાજ્યમાં એવો કાયદો છે કે અમને બખ્તે વખત
 “ કેદ કરો ? ”

“ ના, એક જ વખત. ”

“ તે એક વખત તો કેદ કરેલી અહુણાં મને છોડી. ”

“ હા. એ વાત તો ખરી. ત્યારે હવે કેદ નહીં કરીએ—પણ

“ તમે જ અપરાધી છો તેની ખાતરી શી રીતે થાય? સ્ત્રીજાતિ આ
“ કાળમાં બંધુક ઉપાડતી સાંભળી નથી. ”

“ એ વાત ખરી. હું બંધુક ફોડી ખતાવું; પણ મહારી જ સાથે
“ આપ પણ ફોડી ખતાવો તો હું ફોડું. ”

આ વાત ચાલે છે એટલામાં સર્વ સહીઓ ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થઈ જતી રહી. એ જણ એકાંતમાં ઉભાં.

ખાચરને સામંતની પુત્રી શીવાય એક બીજી એનાથી મોટા વયની રાણી હતી અને કમળાકુમારી તેની પુત્રી હતી. ખાચર, સામંત, મુળુ, અને મહારાજ સર્વને સંપ થવાનું સાધન ઇચ્છી સામંતની પુત્રીએ કમળા અને મણિરાજનાં લગ્નની વાત વધારી હતી. યુવાન કમળાના કાનમાં રાતદિવસ મણિરાજની સ્તુતિનું અમૃત રેડ્યાં કર્યું હતું, અને મહારાજના વંશમાં શોધના કાંટા વાગવા અશક્ય છે એ લાલ સહિનાં નેત્ર આગળ ધર્યો હતો. કમળા જાતે શૂર ને શુદ્ધ ક્ષત્રિયાણી હતી, ખાચરે લડાવેલી હતી, અને એના મનમાં મણિરાજનો આકાર રાત દિવસ રમ્યાં કરતો હતો. પણ શત્રુના ઘરમાં કન્યા આપવા જવું એ ખાચરને વિષ પીવા જેવું લાગતું. આ સર્વનું પરિણામ એ થયું કે મણિરાજને કમળા દેવાની ખાચર ના પાડતો અને બીજા વરની કમળા ના પાડતી, અને કમળાકુમારી અત્યાર સુધી કુમારી રહી હતી. હાલ મુળુ કેદ થયાના સમાચાર સાંભળી એની બહેને ખાચરનું માન મુકાવી એને રત્નનગરીના રાજ્યમાં આણ્યો હતો. ખાચરને આ રાજ્યનાં સર્વ માણસો ઉપર અસલથી તિરસ્કાર અને દ્વેષ અત્યંત હતો તેને સ્થળે વય અને અનુભવ વધતાં મહારાજના ઉદાત્ત ગુણો તે સમજવા લાગ્યો હતો અને એ વૃદ્ધ અને અનુભવી રાજાના અવસાન સમયે તેની પાસેથી રાજનીતિ અને અનુભવ જાણી લેવાં એવો તેને ઉત્સાહ થયો હતો. આથી એણે પોતાની નહાની રાણીની સૂચના સ્વીકારી હતી અને એ રાણી સાથે રત્નનગરી જતાં જતાં રાત્રિ ગાળવાને વનમાં ઉતારો રાખ્યો હતો. કમળાને તેની પોતાની ઇચ્છાથી સાથે લીધી હતી. એટલામાં એ કન્યાને અને મણિરાજને મળવાનો આ પ્રસંગ આવ્યો.

પોતાને અજાણી સ્ત્રી સાથે હોવાનો પ્રસંગ મણિરાજને આયુષ્યમાં પ્રથમ આજ જ આવ્યો અને તે પ્રસંગના સહભૂત વિકાર તેના હૃદયમાં ભરાયા. છતાં પોતાના રાજ્યના શત્રુની કન્યા સાથે હોવાને પ્રસંગે સાવધાન રહેવાનો અને અવિશ્વાસ રાખવાનો વિચાર એને થયો. પણ

થોડીક જ વાર ઉપર પોતાને ન જાણતી ન દેખતી કમળાએ વિશ્રમ્ભકથા સાથે કરેલા ગાનમાં પોતાને માટે દેખાડેલો અનુરાગ સ્મરણમાં આવતાં અવિશ્વાસ ખસી ગયો. પોતાના શૌર્યના લાને વિશ્વાસ અને અવિશ્વાસનો વિવેક નકામો લગાડ્યો. બન્ધુક ઉપર એક હાથ મુકી તેના ઉપર પોતાનું પ્રચણ્ડ શરીર અઠીંગેલું રાખી કમળા ઉપર પળવાર દૃષ્ટિ નાંખતો અને પળવાર ખેંચી લેતો મણિરાજ કમળાની સામે ઉભો અને પુછવા લાગ્યો:

“ આ તમારી સહીઓ ક્યાં ગઈ? ”

“ મને કેદ કરી લેવાનો આપને અવકાશ આપવા જતી રહી. ”

“ મહેં તો કેદ કરવાનું હાસ્ય જ કર્યું હતું. બાકી હું પરસ્ત્રી સાથે “ એકાંતમાં રહેતો નથી. તમારે મહારું કામ ન હોય તો મને રજા આપો. ”

કમળા પાસેના ઝાડને અઠીંગી તે ઉપર માથું નાંખી દેઈ હુસકાં ભરવા લાગી અને બોલી: “ રાજકુમાર, હું પરસ્ત્રી નથી. હું અત્યાર “ સુધી કોઈની સ્ત્રી થઈ નથી અને સૂર્યવંશી મણિરાજને મુકી બીજાની “ સ્ત્રી થનાર નથી. આપ ફક્ત છો કે આપનું કામ ન હોય તો રજા “ આપો. પણ આપનું કામ તો મહારું આયુષ્ય ખુટે ત્યાં સુધી છે. જેને “ પાસે બોલાવવાના તેને દૂર જવા રજા શી રીતે આપું? ”

મણિરાજને દયા આવી.

“ કમળાકુમારી, તમે કુમારિકા છો તો તમારે તમારાં માતાપિતા “ મોકલે ત્યાં જવું એ તમારો ધર્મ છે. ”

કમળાએ ઉંડો નિઃશ્વાસ મુક્યો.

“ મણિરાજ, રુકિમણી શ્રીકૃષ્ણને પોતાના મનથી વર્યો હતાં “ તેમ હું મણિરાજને વરી મુકી છું, અને મને શ્રીકૃષ્ણની પેઠે વરવા “ મણિરાજ—આપ—સમર્થ છો. ” આંસુથી ઉભરાતું અને નહાતું, આશાથી ચળકતું, અને આતુરતાથી ખેંચાતું સુંદર મુખકમળ મણિરાજના લાણી ઉઘાડું થઈ ફર્યું; અને આંખો સામી આંખો થઈ, દૃઢતા મુકી દયાર્દ્ર પુરુષનેત્રે સ્ત્રીનેત્રની અનુકંપા કરી.

“ કમળાકુમારી, તમારા પિતા અમને શત્રુતુલ્ય ગણે છે. તમે “ મહારામાં ગુલાબ અને કેવડાના ગુણદોષ જોતાં હો તો તમે ચતુર “ માણસ છો તે એ કુલની પેઠે મને તોડો. મહારે એક એવો નિયમ “ છે કે હું કોઈની પાસે કાંઈ માગતો નથી. તે તમારા પિતા પાસે “ કન્યા કેમ માગું? ”

“કુમાર, તમારા બાગમાં આવવા દેશો ત્યારે મહારા ગુલાબને
 “તોડીશ. પણ મહારા સરોવરમાં આવી તમારું કમળ તમે પ્રથમ
 “તોડો. મણિરાજ, શ્રીકૃષ્ણની કળાથી મને વરો:” આમ બોલતી
 બોલતી કમળા પાસે આવી અને રોતી રોતી મણિરાજના ખભા
 ઉપર માથું મુકી દીધું.

મણિરાજે આઘા ખસવાનું કયું પણ તેમ કરે તો બાળા પડી
 જાય એવું હતું. તેના હૃદયમાં દયાને સ્થળે ખપતી વસ્તુના શરીરસ્પર્શથી
 રોમોદ્દમ થયો. પ્રિયજનનો હાથ હાથમાં લેઈ રસચતુરાએ મનમથનો
 ધ્વનિ મણિરાજના શરીરમાં પ્રવર્તાવ્યો અને પરખ્યો.

એને એ ખભે હાથ મુકી, એને જરા દૂર ખસેડી, ધર્મ અને
 રસના પરસ્પરવિરુદ્ધ પ્રવાહ વચ્ચે ઉભેલો મણિરાજ બોલ્યો:

“કમળા, શિષ્ટોના આચારનું હવે અતિક્રમણ થાય છે—આપણો
 “વિવાહ હજી થયો નથી, રાજા થવાને સરજેલા પુરુષોએ ધર્મનું
 “પાલન-કરવાનું—તે જાતે ધર્મ તોડે તો મહાન્ અનાચાર થઈ જાય—
 “માટે—” મણિરાજ આ વાક્ય પુરું ન કરી રહ્યો એટલામાં, “માટે
 “દૂર જા” એટલું અધુરું વાક્ય બોલી દે એટલામાં, કમળા દૂર જવાને
 દેડાણે ગાઠ અને સર્વોંગી કંઠાશ્લેષ દેઈ મણિરાજને વળગી પડી અને એના
 વિશાળ વક્ષ:સ્થળમાં માથું સમાવી દેઈ, એમ અદૃશ્ય થયેલા મુખવડે,
 બોલવા લાગી:

“આપ મહારા પતિ ન હતા ત્યાં સુધી દૂર જવાનું કહ્યું હત તો
 “જુદી વાત. ઓ મહારા પ્રિય પતિ! જેવો મહારા તેવો જ આપણા
 “અંગમાં ભગવાન અનંગનો સરખો અને સંપૂર્ણ અવતાર થયો છે;
 “અને એ અનંગને આપણો અગ્નિ ફહો કે આપણો ગોર ફહો કે મને કન્યા-
 “દાનમાં આપનાર મહારો પિતા ફહો—એણે આપણું આ લગ્ન સિદ્ધ
 “કયું—એ ગાન્ધર્વવિવાહ થયો. સ્વામીનાથ! હવે હું મહારા પિતાની મટી
 “આપની થઈ! હવે મને સુકિમણી ગણી લેઈ જાઓ કે એાખાની
 “પેઠે પરણેલી ગણી મહારું રક્ષણ કરો!”

આ અક્ષરે અક્ષર સાથે મણિરાજ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એના
 અંતઃકરણમાં અનેક વિચાર થઈ ગયા. પિતાની સંમતિ વિના આ સર્વ
 થાય છે એમ લાગ્યું ત્યારે આ સ્ત્રીને ધક્કો મારવાનો વિચાર થયો.
 ઘણીકે કન્યાનાં ફહેણ આવેલાં ત્યારે મધરાત્રે સ્પષ્ટ ઉત્તર આપેલો કે
 “અમારા કુલાચાર પ્રમાણે પુત્રો સમજણા થઈ જાતે પરણે છે;

“પુત્ર મ્હોટો થાય ત્યારે તેને પુછજો.” આ ઉત્તર સાંભરતાં પિતાની સંમતિનો વાંધો ન લાગ્યો. આજ અને કોણે અંહી આણી અને આ કાકતાલીય શું બન્યું એ વિચાર થતાં આમાં કાંઈક ઈશ્વરની જ કર્તવ્યતા લાગી. શત્રુના ઘરની કન્યાનું મન હરવામાં પરાક્રમ લાગ્યું. એ શત્રુઓ આ લક્ષ્મી સંધાય તો અનેકધા રાજ્યકાર્ય થાય એ વિચારથી આ સંબંધ પ્રશસ્ત લાગ્યો. એ વિચારતુલામાં સર્વ યોગ્યતા લાગતાં માત્ર વિકારતુલા બાકી રહી ને એનું ચિત્ત હલાવવા લાગી. શુદ્ધ રજપુતાણી—એનું શૌર્ય અને એની બન્ધુકનો સફળ પ્રહાર! મણિરાજના ક્ષાત્રરસને એ પ્રહાર કરનારી ઉપર ઉમળકો આવ્યો. પોતાની છાતી આગળ ડબાયલું મુખ ઉંચું કરી એક પળ—એ પળ—જોઈ લીધું, ફરી જોયું, ફરી જોયું અને વગર સમજ્યે, વગર વિચાર્યે વગર ધાર્યે અને વગર જાણ્યે પોતાના હાથથી એ મુખ અને માથું પોતાની ધકડતી છાતી સાથે ડબાવાઈ ગયું. એ સ્ત્રીનું કદ સ્ત્રીઓના પ્રમાણમાં મ્હોટું હતું, તેનું શરીર પાતળું નહીં ને બહુ જાડું નહીં પણ બેવડા કોઠાનું, માંસલ અને ઉંચું હતું: મણિરાજને એ શરીર ગમી ગયું અને નાજુક શરીરની સ્ત્રીઓની સંતતિ ક્ષાત્ર પ્રતાપ ધરતી નથી માટે આવું શરીર જ મ્હારે જોઈ એ એવો વિચાર થતાં સ્નેહનો પક્ષપાત સંપૂર્ણ થયો. પતિના શરીરમાં આ મન્મથાવતારની સફલતા સમજી સ્ત્રી એની ઇચ્છાની વિરોધક થઈ નહીં; અને એક ભુજમાં એનું આખું શરીર ભરી છાતી આગળથી દૂર કરી પોતાની એક બાજુએ એને મણિરાજે રાખી ત્યારે એ ક્રિયાને ક્રમળા અનુકૂળ થઈ ગઈ. અંતે એને વાંસે હાથ મુકી મણિરાજ બોલ્યો: “ક્રમળારાણી, અત્યારે “તમારા પિતા પાસે જવ—રત્નનગરી ગયા પછી સઉ વાતની વ્યવસ્થા “તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થશે.”

બીજા એકાદ દિવસમાં સર્વ મંડળ રત્નનગરી પહોંચ્યું. ત્યાં મુળનું શું કરવું એ વીશે સર્વ વિચારમાં પડ્યાં હતાં અને યુવરાજની વાટ જોવાતી હતી. મુળના શિક્ષાપત્રમાં મધ્વરાજના શબ્દ લખાયા હતા, તે સ્પષ્ટ હતા. તે પ્રમાણે મુળને હવે જીવનપર્યંત કેદ રાખવો જ જોઈ એ ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ હતું અને હવે વિચારવાનું શું હતું તે સામંતને મુઝવું નહિ. માત્ર શિક્ષાપત્ર પ્રમાણે કેદ કરો એવું રાજવચન જોઈતું હતું તે ઉચ્ચારવા મધ્વરાજે ના પાડી અને કહ્યું કે હવે હું નિવૃત્તપક્ષમાં સ્થિતિ પામ્યો છું તે મુકી પ્રવૃત્તિને મ્હારી પાસે આવવા દેનાર નથી અને

હવે તો સર્વ ભાર યુવરાજને માથે નાંખ્યો છે તેને જે કરવું હોય તે કરે. ટુંકામાં મહારાજે રાજ્યમાં રહી રાજ્યભાર પુત્રને માથે નાંખી પોતે માત્ર સર્વનો સાક્ષી જ રહ્યો હતો અને જરાશંકર સાથે જ્ઞાન અને ધર્મની ચર્ચા કર્યો કરતો હતો.

ખાચર મહારાજને મળ્યો અને વૃદ્ધ ભીષ્મપિતામહ જેવા પાસેથી રાજનીતિના અને અનુભવના ઉપદેશ માગી લેવા લાગ્યો. એવામાં મણિરાજ રતનગરી આવ્યો.

મહારાજને ખાચર વધારે વધારે પૂજ્ય માનવા લાગ્યો. મણિરાજ અને મુળના મહાયુદ્ધના સમાચાર એણે મુળને મુખેથી જ સાંભળી લીધા હતા. ધર્મયુદ્ધ, કપટયુદ્ધ, ઉદાત્ત શૌર્ય, શરીરબળ, મહાકળા પોતાના હાથમાં સર્વ વાતનું સૂત્ર હોવા છતાં આપેલી ક્ષમા, ઇત્યાદિ ગુણોનો આવિર્ભાવ મણિરાજે જેમાં સ્પષ્ટ કર્યો હતો એવું મુળ સાથેનું યુદ્ધ અને મુળનો પરાભવ—એ સર્વથી મુળ નરમ થઈ ગયો હતો અને જે મણિરાજને તેની બાધ્યાવસ્થામાં નિર્મલ્ય અને રાજ્ય કરવા અયોગ્ય માનતો હતો તેને આજ પોતાના કરતાં વધારે બલવાન, પ્રવીણ અને રાજ્ય કરવાને યોગ્ય માનવા લાગ્યો. એણે પોતાના હાથ આજ નીચા કરી દીધા અને જે રાજ્યનું બળ પોતે વધારવું જોઈતું હતું તે રાજ્યના સામી આટલી આટલી ખટપટ કરી માટે પોતાને મૂર્ખ અને પાપી ગણી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. એની સર્વ વાત સાંભળી ખાચર પુષ્કળ હસ્યો, અને મણિરાજ વીશે પોતાનો અભિપ્રાય વધારે સારો થયો ખરો; પણ હારેલા, ઘવાયેલા, કેદ થયેલા મુળએ એને આકાશ ચહાવ્યો તે માત્ર મુળના મનની અશક્તિ ગણી મુળની મશ્કરી કરવા લાગ્યો. મણિરાજની ગોળી પ્રથમ જ મુળને વાગવાને ઠેકાણે એના ઘોડાને વાગી એટલાથી એણે નિશ્ચય કર્યો કે મણિરાજમાં અસ્ત્રની લક્ષ્યસિદ્ધિ કાંઈ પણ નથી. એવો માણસ ગાદીપર બેસે એ તો રાજ્યનું હીનભાગ્ય એ વચ્ચે ખાચરે મુળને સ્પષ્ટ કહ્યું.

મણિરાજ રતનગરી આવ્યા પછી સામંતે એની પાસે મુળની વાત ફહાડી અને પિતાના શિક્ષાપત્ર પ્રમાણે મુળને આયુષ્ય સુધી કેદ રાખવાની આજ્ઞા માગી. મણિરાજે વિચાર કરવા વખત લીધો અને મુળની મા અને બહેનને બોલાવ્યાં.

રતનગરીમાં કેદ રહેવું અને ખાચરના રાજ્યમાં સ્વતાંત્ર રહેવું બેમાંથી ઈર્ષ્ય મુળને ગમે છે અને તેને ક્યાં રાખવો તમને ગમે છે એવું

આ બે જણીઓને મણિરાજે પુછ્યું. મુળુની સાથે તેમણે વાત કરી
 જોઈ અને ઉત્તર મળ્યો કે, “ મણિરાજને મહારાજાણીથી ફેડેને કે
 “ આજ સુધી મહારા વિચાર એક જાતના હતા અને હવે તે બદલાયા
 “ છે. તમારું બળ, તમારી કળા, તમારી ઉદારતા, અને તમારી બુદ્ધિ:
 “ એ સર્વનો અનુભવ તમે મને કરાવ્યો તેથી મહારા મનનો ગર્વ અને
 “ મત્સર કેવળ અસ્ત થઈ ગયો છે, અને જે રાજ્યની મહારે સેવા
 “ કરવી જોઈએ તે રાજ્યનો દ્રોહ કરવા જે મહાન્ પ્રયાસ કરી તમારા
 “ શત્રુઓને બળવાન કર્યા છે તે દોષથી અને પાપથી હું હવે મુક્ત
 “ થઈ શકું એમ નથી. યુવરાજ, ખાચર તમારો કદો શત્રુ છે તેથી તે
 “ આજ સુધી મહારો પરમ મિત્ર હતો. તે જ કારણથી હવે મને એનું
 “ મુખ ગમતું નથી અને આપના રાજ્યના કેદખાનામાં દિવસ ફેડાડવાથી
 “ મહારું પાપ ધોવાશે એમ હું માનું છું તેમ દુનીયાને આ કાળું મોહું
 “ બતાવવું તે કરતાં કેદખાનું સારું છે. પણ બીજી પાસથી એમ વિચાર
 “ કરું છું કે જે લોકને મહેં આપના શત્રુ કર્યા છે તેમને ગમે તો આપના
 “ મિત્ર કરવા અને ગમે તો તેમનું વધેલું બળ નષ્ટ કરવું એટલી
 “ રાજ્યસેવા મહારાથી બની શકે એમ છે તે હું ખાચરના રાજ્યમાં
 “ હાથિ તો બનશે. માટે મને ખાચરના રાજ્યમાં રાખવો સારો કે
 “ કેદખાનામાં રાખવો સારો તેનો વિચાર આપ જાતે કરી ઠીક લાગે
 “ તે કરજો. મહારી અરજ એટલી છે કે મને આપના રાજ્યમાં છુટો
 “ રૂઢેવા રજ ન આપશો. કારણ પ્રથમ તો એ મહાન્ ઉપકારભાર
 “ મહારાથી ઝીલાય એમ નથી, એને બીજું જરાશંકર અને વિદ્યાચતુર
 “ એ બે બ્રાહ્મણો આપને પ્રિય છે તેનો હું શત્રુ મટવાનો નથી ને
 “ છુટો હાથિ તો કોઈ દિવસ બ્રહ્મહત્યા કરી બેસીશ. ”

મુળુ પોતાની ઇચ્છા બતાવતો નથી તો તમે બતાવો એવું પુછતાં
 એની માતા અને બહેને માગી લીધું કે મુળુને ખાચરના રાજ્યમાં છુટો
 રૂઢેવા ઘો. મુળુ હવે કોઈ જાતની રાજ્યવિરુદ્ધ ખટપટ કે બીજો અપરાધ
 નહીં કરે એટલી એના લણીની ખાતરી તમે તમારા વચનથી કરો અને
 તે પ્રમાણે તેની વર્તણૂક તમે માથે લ્યો તો હું મુળુભાને ખાચરના
 રાજ્યમાં છુટા મુકું એવું મણિરાજે કહ્યું. સ્ત્રીઓએ પોતે ખાતરીનું વચન
 આપ્યું. અને વિચાર કરી મણિરાજ બોલ્યો: “ તમે કાઢી અને તમે
 “ મહારાં બહેન, તમારી ઇચ્છા તો મહારે પુરી કરવી જોઈએ. સામંતરાજ
 “ ફેડે છે કે ખાચર અને મુળુભાનાં વચન લેવાં જોઈએ. પણ મુળુભાને
 “ ફેડેને કે તમે તે વચનના કરતાં વધારે ખાતરી આપી છે, અને

“ અમારા શત્રુ તે તમારા શત્રુ ગણ્યા તો ખાચર રાણા પણ તમારા
 “ શત્રુ થયા ને તમારા શત્રુની તમારે સારુ ખાતરી માગવી એ તો
 “ તમને ન છોડવા હોય તો કરીયે. માટે કાઢી, બહેન, અને ભાઈ, એ
 “ ત્રણેનાં વચન કરતાં ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિયોની વધારે બાંહગીરી શી લેવાના
 “ હતા? એવી એવી બાંહગીરીઓ ત્રુટશે ત્યારે રજપુતોની રજપુતાઈમાં
 “ જેટલું બાકી રહ્યું હશે તેટલું પરખાશે. માટે હું તમારી ઇચ્છા
 “ સ્વીકારું છું, અને મુળુભાને ફેરવેને કે આશા રાખનાર છેતરાય છે
 “ પણ મણિરાજ તમારા તરફથી કંઈ આશા રાખતો નથી ને છેતરાતો
 “ નથી અને હવે મહે મહારાપણું બતાવ્યું તો તમે તમારાપણું બતાવવાનું
 “ તે કેવી રીતે બતાવો છો તે જોઈશું. ”

આ પ્રમાણે મુળુનું ભાગ્ય બાંધી મણિરાજ પોતાની માતા
 મેનારાણીને મહેલ ગયો. ત્યાં કમળાકુમારી રાણીને મળવા આવી હતી
 અને એની આંખ મણિરાજને શોધતી હતી. મણિરાજે બે જણને
 એકઠાં જોઈ માતાને દૂર બોલાવી પોતાને કમળાસાથે પડેલો પ્રસંગ
 હુંકામાં જણાવી દીધો. રાણી કંઈક વિચારમાં પડતાં મણિરાજે કહ્યું:
 “ માતાજી, આમાં કંઈ વિચાર કરવાનું રહ્યું નથી. કારણ હું વચન
 “ આપી વરી ચુક્યો છું અને પિતાજીએ આ વાત મહારી ઇચ્છાઉપર
 “ રાખી હતી. માટે આપ હવે એ કન્યાને આપના મહેલમાં સંભાળી
 “ રાખજો અને એમને ફેરવેને કે તમારા પતિની એવી આજ્ઞા છે કે
 “ બીજી આજ્ઞા થતા સુધી તમારા પિતાને ઘેર તમારે જવું નહી-
 “ તમારા પિતા આજ્ઞા કરે તો પણ જવું નહી. ”

મેનારાણી આશ્ચર્યમાં પડી: “ કુમાર, કન્યા લાવો તો લલે
 “ લાવો, પણ આ તો કન્યાનું હરણ કર્યું ફેરવવાય અને હવે ઈંગ્રેજ
 “ સરકાર આપણે માથે રહ્યો. ”

મણિરાજ—“ માતાજી, એ તો કન્યાની ઇચ્છા ન હોય ને આપણે
 “ તેનું હરણ કરીયે તો જીવી વાત. પણ આ તો કન્યા વળગી પડીને
 “ ફેરવે છે કે તમે મહારા પતિ છો અને મહારા પિતાના શત્રુ છો માટે
 “ તમે મહારું હરણ કરો એટલે પિતાની આજ્ઞા તોડી નહી ફેરવાય,
 “ કન્યાઓનું હરણ કરવું એ એમના તમારા ચંદ્રવંશનો ધારો
 “ કૃષ્ણાવતારમાંથી પડ્યો છે. ”

મેનારાણી—“ પણ તમારો શત્રુ ફરીયાદી કરશે ને ઈંગ્રેજ હેરાન
 “ કરશે તે?—તમારા પ્રધાનને તો પુછો—”

મણિરાજ—“ માતાજી, સરકાર કન્યાની જીભાની લેશે તેમાં કન્યા

“ તરફથી વાંધો નહીં પડે. આપણે કન્યાને મદદ કરવી છે. જુવો તો
 “ ખરાં કે ખાતર શું કરે છે તે. પ્રધાનને અને બધાંને પુછીશું.”

અંતે કમળા સાંજ સુધી પિતાને ઉતારે ગઈ નહીં ત્યારે એને
 ખાતરને ત્યાંથી તેડાં ઉપર તેડાં આવ્યાં. તેના ઉત્તરમાં એણે માત્ર
 એક જ બોલ કહ્યો કે: “ પિતાજીને કહો કે મહારા સમાચાર નહાની મા
 “ કહેશે—હું તો જેને વરી ચુકી છું તેને વરી—તેનું ઘર મુકી હું શી
 “ રીતે બહાર આવું?—મહારા સ્વામી તરફથી તમારે ત્યાં આવવા મનાઈ
 “ નથી—પણ મને ઠીક લાગશે ત્યારે હું આવીશ—” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આ સમાચારથી ખાતર પ્રથમ તો ખુબ ખીજ્યો. બધી વાત
 સાંભળી જતે મધ્વરાજને મળી ફરીયાદ કરી. મધ્વરાજે ધૈર્યથી સર્વ
 વાત સાંભળી અંતે ખડખડ હસી પડ્યો.

“ રાણાજી, આમાં આપની પુત્રીની પણ સંમતિ દેખાય છે.”

ખાતર—“ મહારાજ, એમ હશે—હોયે શું—આ તો બે જણે
 “ મળી મને છેતર્યો!”

મધ્વરાજ—“ આપને બાળકોએ છેતર્યા! અરરરરર! રાણાજી, આ
 “ વાત કોઈને કહેશે નહીં!”

ખાતર—“ આપને આપના પુત્રનો દોષ વસતો નથી!—પણ મહારે
 “ ઉપાય કરવો પડશે!”

મધ્વરાજ—“ રાણાજી, શાંતિ અને સત્વગુણ ધરો તો કહું.”

ખાતર—“ ચાલો, ધરું છું.”

મધ્વરાજ—“ તો કહો. બાળકોએ કામ કર્યું, તમને છેતર્યા તો મને
 “ પણ આજ સુધી મણિરાજે પુછ્યું નથી. એ બધું થયું: પણ તેમણે
 “ યોગ્ય જોડું બાંધ્યું છે કે અયોગ્ય?”

ખાતર—“ અયોગ્ય.”

મધ્વરાજ—“ શી રીતે?”

ખાતર—“ પ્રથમ તો મણિરાજને અસ્ત્રની લક્ષ્યસિદ્ધિ નથી ને
 “ મહારી પુત્રીને છે.”

મધ્વરાજ—“ બીજું?”

ખાતર—“ મણિરાજ—ભોળા છે, એને કપટ વિદ્યાની કુશળતા નથી.”

મધ્વરાજ—“ ત્રીજું?”

ખાચર—“ત્રીજું કાંઈ નથી. ખીજી બધી રીતે એ યોગ્ય છે.”

આ પ્રસંગે આ બે રાજાઓ મહારાજના એક મહોટા બાગને છેડે બેઠા હતા અને ત્યાં એક સરોવરની કોર અને પાળ હતી. સરોવરને સામે છેડે મણિરાજનો બાગ હતો, મહારાજે પુત્રના બાગ ભણી આંગળી કરી કહ્યું: “રાણા, આ સામેનો બાગ મણિરાજનો છે, ત્યાં એ “અત્યારે હશે. આપણે વેશ બદલી ત્યાં જઈએ અને એ બે વાનાંમાં “એની પરીક્ષા કરીએ તેમાં તમે હારો તો પછી?”

ખાચર—“પછી મહારે આ બધું કબુલ.”

બે રાજાઓ શસ્ત્ર અસ્ત્ર સજ્જ કાબુલીઓનો વેશ લેઈ મણિરાજના બાગ ભણી ગયા. બાગનો દરવાજો વાસેલો હતો અને ત્યાં બેઠલામાંથી એક દરવાજા કાબુલીઓને અંદર જવા ના કહી. તેમણે આજીજી કરી કહ્યું કે, “અમારે બાગ જોવો છે ને મણિરાજને મળવું છે—તમે અમારે સારુ ગમે તો પરવાનગી લઈ આવો.” દરવાજા કહે, “અંદર યુવરાજ અને રાણી બે જણ ગયાં છે એટલે તમને નહીં જવા દઉં ને રજા માગવા પણ હું નહીં જાઉં.” તળાવ અને બાગના ખુણા સુધી બાગનો ઢીલો હતો તે ખુણા આગળ બે જણ ગયા. એ ખુણા આગળથી અર્ધાં જૂંત જમીન, પાણી અને બાગની વાડ વચ્ચે હતી, તે ઉપર પગ મુકી બે જણ વાડની લગોલગ આદ્યા. થોરીઆ, કાંકળો, અને ખીજા કાંટાની અલેદ જાજરી વાડ આગળ ઉપાય ન હતો. પણ વાડની લગોલગ ઠેઠ જવાય એવું હતું. તે વાડમાં નજર કરતા કરતા બે જણ આલે છે અને દેખાતું તો કાંઈ નથી પણ કાને સ્વર આવ્યો, આ સ્વર વરકન્યાનો હતો અને બેના પિતાઓ કાન માંડી ઉભા રહ્યા. સ્વર વાધ્યો.

“યુવરાજ, મને બધો બાગ દેખાડ્યો પણ એક વાત આપે “કરવાની બાકી રહી છે.”

“શી?”

“આપણામાં રાક્ષસવિવાહ ફેલાય છે તે એવો કે પુરુષ સ્ત્રીને “કેદ કરી પરણે; તે પ્રમાણે આપે મને મહારા પિતા પાસે જતી “અટકાવી એવો રાક્ષસવિવાહ આપના કુળમાં યોગ્ય છે?”

મણિરાજ હસ્યો. “પ્રથમ કન્યાની ઈચ્છાથી ગાન્ધર્વવિવાહ થઈ “ગયો અને કન્યાએ આપની અસંમતિ જાણવી એટલે ગાન્ધર્વવિવાહને “અંતે શત્રુ શ્વશુરના ઘરમાંથી એ વરેલી કન્યાને ઉપાડી લેઈ

“ રાક્ષસવિવાહ કરવો એ તો યોગ્ય જ છે. કમળારાણી, શત્રુઓ સાથે
 “ રાક્ષસ થવું એ અમારો કુળાચાર છે. ”

“ ત્યારે તે કાળે આપણે એ જાણે સાથે લાગી બન્ધુક ફોડવી એવી
 “ મહારી અરજ સ્વીકારવા કહ્યું હતું તે હજી સુધી આપે સ્વીકારી નથી. ”

વધારે કાંઈ વાતચીત થોડી વાર સુધી થઈ નહી. એટલામાં એક
 પક્ષી સરોવરમાંથી મત્સ્ય લેઈ ઉંચું ઉડ્યું. તે પચાસ હાથને આશરે
 ઉંચું ઉડ્યું હશે એટલામાં બાગમાંથી બન્ધુકની બે ગોળીઓ લડાકા
 સાથે એ દિશામાં ગઈ તેમાંથી એક ગોળીએ એ પક્ષીને વીધું અને
 તેના ઉપર થઈને બીજી ગોળી અમસ્તી ચાલી ગઈ.

કમળા ખડખડ હસતી સંભળાઈ. “ પુરુષોનું ભાગ્ય જ મ્હોટું.
 “ યુવરાજ, હું કદી આમ ગોળી ચુકી નથી તે આજ ચુકી, અને
 “ તમારી ખરોખર લાગી. ”

“ એમ નથી. જો મહારી ગોળી વાગી ન હત તો તમારી ગોળી
 “ ખરોખર વાગત. તમારી ગોળી જતાં જેટલી વાર ઘણુંખરું લાગતી
 “ હશે તેટલી વાર નજરમાં રાખી તમે ગોળી મારી તે પક્ષી ઉપર
 “ થઈને ગઈ તે વખત પક્ષી ત્યાં જ પહોંચત. ત્યાં પક્ષી પહોંચતા પહેલાં
 “ મ્હું મહારી ગોળી પહેલી વાગે એમ તાકી અને જોડી વાગી. ”

“ એ વાત તો ખરી—મને એટલી લક્ષ્યસિદ્ધિ નથી. ”

“ આ પાસેની વાડો નીચે કોઈ માણસો છે. દરવાનોની ગફલતથી
 “ આવ્યા હશે. ”

“ હા—એવું કાંઈ છે ખરું. ”

ખાચર ચમક્યો અને સજ્જ થયો.

“ હશે જે હશે તે. આપણે શું? ” કમળાનો સ્વર બોલ્યો.

“ એમ ન થાય. એમને ચોરી કરતાં આવડી તો આપણને
 “ ચોક્કીદાર થતાં નહી આવડે? ”

“ મને કેદ કરી અને કપટવિદ્યાના ગુરુ મહારાણા ખાચરને
 “ છેતરી એમનું ઘર ફોડનારને શું નહી આવડે? ”

મધ્વરાજનું હસવું રહ્યું નહી અને બોલાઈ જવાયું: “ રાણા, મહારા
 “ પુત્રને ભોળો ફેડેનાર તમે, ને તમારા કરતાં એને વધારે કપટી ફેડેનારી
 “ તમારી પુત્રી—તે તમને બેને ઓળખે છે—તેને મ્હોંચે તમારો ન્યાય. ”

નાંક આગળ આંગળી મુઠી રોષે ભરાયલા રાણાએ મહારાજનો હાથ ખેંચી સ્થાન બદલ્યું.

મહારાજને આ કપટની વધારે શંકા થઈ. માળીની પાસે વાંસી મંગાવી એણે બે પાસથી કાંકળો અને કાંટા ધક્કેલી નાંખ્યા અને કાબુ લીઓથી ન જવાય આમ ને ન જવાય આમ એમ ત્રણ પાસ કાંકળો અને કાંટાઓ અને ચોથી પાસ પાણી, તેની વચ્ચે બે જણને કેદ કર્યા, તો પણ કાંઈ હાલ્યું ચાલ્યું નહીં ત્યારે વાડો વચ્ચે લાંબી વાંસી ઘોચી તેમને ધક્કા મારવા માંડ્યાં. છેવટે ખાચરે વાંસી ઝાલી રાખી અને કશામાં ભરાઈ રહી હોય એમ પાછી ખસવા ન દીધી. મહારાજે તે પાછી ખેંચવા માંડી. બેના બળની સરતમાં મહારાજ ફાળ્યો, ખાચરનાં આંગળાં કાંઈકે કાપી લોહીવાળી વાંસી મહારાજના હાથમાં આવી. લોહી ભેઈ એણે માણસ છે એવી ખાતરી કરી, અને પોતાનાં માણસોમાંથી થોડાક સશસ્ત્ર માણસોને તળાવની બાજુથી તરતા તરતા જઈ તેમને પકડી લાવવા આજ્ઞા કરી. પાણીમાં તેમને આવતા ભેઈ બે જણાઓએ પાણીમાં ઝંપલાવ્યું, સામેની બાજુના મહારાજના બાગમાં ગયા, વસ્ત્ર પહેરી બેઠા, અને તેમની પાછળ જનારાઓ એ બાગમાં જઈ નહાસનારાઓને શોધી ફહાડતાં નિષ્ફળ થઈ પાછા આવ્યા.

મહારાજ પિતાના બાગમાં ગયો. ફરતાં ફરતાં એક ખુણે કાબુલી વસ્ત્ર દીઠાં અને ઓળખ્યા. પિતા અને શ્વશુર પાસે ગયો. અને રાણાની આંગળીઓની અવસ્થા બેતાં સર્વ ધતિહાસ કળી ગયો. પાછો ફરી સામંતને સહિ હકીકત કહી તેને તથા કેટલાંક માણસને સાથે લેઈ આવ્યો અને પિતાને ફહેવા લાગ્યો.

“ મહારાજ, આજ મહારા બાગમાં બે ચોર ભરાયા હતા “ તેમાંથી એક તો સર્વના ધણી છે પણ બીજા ચોરને પકડવામાં કાંઈ “ વાંધો નથી; માટે તે ચોરને આપ અમારા હવાલામાં કરો એવી “ અરજ છે. ”

“ એ ચોરની કાંઈ નીશાની છે? ” મહારાજે પુછ્યું.

સામંત બોલ્યો: “ અનિરુદ્ધના તો દાદાએ બાણના હાથ કાપ્યા “ હતા પણ આપણા અનિરુદ્ધે તો ભત્રે બાણની આંગળીઓ કાપી “ દીધી છે. બાકી આ બાણને હજાર હાથ તો નથી. શું કરીયે? “ મહારાજ! અનિરુદ્ધના પિતા જ બાણની સાથે ફરે ત્યારે અનિ- “ રુદ્ધે ભત્રે પરાક્રમ કરવું પડે. ”

આ વાર્તાનો અંત એવી રીતે આવ્યો કે ખાચર સમજ્યો, શરમાયો, કમળાવતી પોતાના કાંટાવાળાં ગુલાબ અને કેતકની માળણ બની, અને એના પિતાએ દુરાચલ મુક્યો.

મહારાજ આજ સર્વ રીતે લાગ્યશાળી ગણાયો. પુત્ર પરાક્રમી નીવડ્યો. રાજ્યનો અંતઃશત્રુ મુળ શાંત થયો. બાહ્ય શત્રુ ખાચર મિત્ર થયો અને વહેવાઈ થયો. શત્રુની પુત્રી સાથે યુવરાજનું લગ્ન થયું અને વેરમાં વહાલ થયું. અધુરામાં પુરું ફાફસ સાહેબને ઠેકાણે તેના હાથ નીચેના લીલાપુરવાળા સદ્ગુણી બસ્કિન્ સાહેબની બદલી પણ આવ્યામાં જ થઈ અને તેમને અને એવ સાહેબને જુની મિત્રતા હતી એટલે આ પાસની પણ ચિંતા મટી ગઈ. યુવરાજ, વિદ્યાચતુર અને સામંત મળી સર્વ રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવા લાગ્યા. મહારાજે પોતાનો આવાસ નગરમાંથી બદલી બાગમાં કર્યો અને વૃદ્ધ રાજ અને જરાશંકર સર્વ એષણાઓ ત્યજી એકાંતમાં ધર્મવિચારમાં કાળક્ષેપ કરવા લાગ્યા. એમ કરતાં એક દિવસ પ્રાતઃકાળે રાજાએ અંતકાળ પાસે લાગતાં સર્વ કુટુંબ બાગમાં બોલાવ્યું.

પોતાની વાનપ્રસ્થ અવસ્થા ગણી મહારાજે એક મ્હોટું વાંસનું ઝુંપડું બંધાવ્યું હતું અને જમીન ઉપર માત્ર લીંપણ હતું. તેમાં પલંગને ઠેકાણે એક સુતળીના ખાટલામાં સાદડી નાંખી તે ઉપર રત્નનગરીનો મહારાજ સુતો હતો. એને શરીરે માત્ર એક ધોતીયું અને એક ઢીલું પહેરણ હતું. અશક્તિ હોવા છતાં તેણે પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન કરેલું હતું. અસલના પ્રચંડ શરીરને સ્થળે પાતળું હાડપિંજર ખાટલામાં મડદા પેઠે ચતું પડેલું હતું અને હાથનાં તરવાર જેવાં હાડકાં ખભાથી ઢીંચણ સુધી લાંબાં પડેલાં હતાં. તેના પ્રતાપી કપાળ ઉપર ભસ્મ લગાવ્યું હતું અને એના શ્વેત કેશને શિખા બાંધી દીધી હતી. એની મ્હોટી મુછો અને થોભીયા ધોળા કરમાયલા જેવા થઈ ગયા હતા. રાજાની આંખનું તેજ અને વાણી છેક છેલ્લે સુધી રહ્યાં. તેના ખાટલાની એક પાસ મેનારાણી પૃથ્વી ઉપર મડદા જેવી બેઠી હતી. આંખમાં ન બળી રહેતી આંસુની ધારાઓ ઘડી ઘડી દહોતી હતી અને રડવું બાળી રાખતી હતી. બીજી પાસ વૈદ્ય નાડી ઝાલી બેઠો હતો અને ઘડી ઘડી ઔષધ લેવા ઉઠતો હતો. મણિરાજ રાજ્યકાર્ય કરતાં દિવસમાં પાંચ સાત વાર પિતા પાસે આવતો અને રાત્રિયે એની પાસે પૃથ્વી ઉપર સુતો, તે આવી પિતાની

એક બાળુએ ઉભો અને પિતાનાં મુખ સામું જોઈ રહ્યો. એવામાં સામંત, જરાશંકર અને વિદ્યાચતુર આવી.

રાજાએ સામંતને પોતાની પાસે આવવા સાન કરી અને સામંતે કાન ધર્યો એટલે વૃદ્ધ રાજા ધીમે ધીમે બોલ્યો: “ભાઈ, મહારી
“ રાજ્યનીતિ તું જાણે છે. મણિરાજની સંભાળ રાખજે અને મુળ તહારું
“ ઠેકાણું સાચવે એમ કરજે. હું હવે જવાનો-વિદ્યાચતુરને મોકલ.”

સામંતની આંખમાં આંસુ ઉભરાઈ ગયાં અને રંક સ્વરે બોલ્યો:
“ મહારાજ, કોઈ જાતની ચિંતા કરશો નહીં. રાજ્ય, પ્રધાન અને પ્રજા
“ સર્વની અને મણિરાજની કોઈની કીકર કરશો નહીં. વિદ્યાચતુર,
“ મહારાજ બોલાવે.”

વિદ્યાચતુર રાજા પાસે જાય છે એટલામાં સામંત મનમાં બોલ્યો:
“ અરેરે, કેવા મહાત્મા! દુષ્ટ મુળ ઉપર અંતકાળે પણ કૃપા! મહારાજ,
“ અંતકાળ સુધી આપ કૃપાને મુકવાના નથી ને મુળ દુષ્ટતાને
“ મુકવાનો નથી! મહાત્માનો ઈશ્વરને ખપ છે ને આ દુષ્ટ મરતો મરતો
“ જીવે છે! એ દુષ્ટ હજી શું કામ નહીં કરે? હરિ! હરિ! એને મહે
“ ક્યાં જન્મ આપ્યો?” સામંત ગભરાઈ ગયો ને રોતો ગયો.

વિદ્યાચતુરે કાન ધર્યો અને મધ્ધરાજે કાનમાં કહ્યું: “વિદ્યાચતુર,
“ તમને સોંપેલી વાડીનું એક પણ ઝાડ કરમાય નહીં-જો જો-તમને
“ ઝાડની પેઠે ઉછેરેલા છે—ભુલશો નહીં-મરતી વખત વધારે શું કહું?—
“ હું કરમાઈ જાઉં છું—ઈંગ્રેજનો સમો છે—મહે એમને સ્વીકાર્યા
“ છે-મને કંઈ મુઝતું નથી.”

વિદ્યાચતુર ધીમેથી બોલ્યો: “મહારાજ, આ શરીર અને બુદ્ધિ
“ આપનાં છે—આપનો આત્મા અમર રહેશે અને આપની પાછળ
“ અને આપની જોડે સત્કર્મ જ છે.”

મણિરાજને સાન કરતાં એ પાસે આવ્યો.

મધ્ધરાજ બોલ્યો: “મણિરાજ, રાજ્યના શત્રુઓની ખટપટમાં
“ રાજ્ય નિષ્કંટક કરવામાં-પ્રજાનો વિચાર મહારાજી નથી થયો. હું તમને
“ નિષ્કંટક રાજ્ય સોંપી જાઉં છું-પણ તમે હવે આ રંક પ્રજાના
“ કલ્યાણનો વિચાર કરજો-હોં. પ્રજા રંક છે-બોલતી નથી—પણ મહે
“ એને સારું કંઈ થયું નથી—તમે ભુલશો નહીં—પ્રજા...મણિરાજ, અન્ન
“ પાન અને શરીર તથા પ્રજાને જાળવજો. પ્રજા તમને લાળવું છું...”

“ પ્રભ....ખીચારી પ્રભ...પ્રભ...” મહારાજની પોતાના આંખમાં આંસુ આવ્યાં... “ અરેરે—જરાશંકર, આટલાં વર્ષ સુધી આપણાથી “ પ્રભનું કંઈ કદ્યાણુ થયું નથી...” મહારાજનામાં અશક્તિ વધી, એની આંખો મીંચાઈ, પોપચાં નીચે આંસુ આડ્યાં, અને કંઈકે વાર બોલતો બંધ થયો. સર્વની આશા ત્રુટવા માંડી અને ચારે પાસ આંસુની વૃષ્ટિ વર્ષવા લાગી.

એટલામાં મીંચેલી આંખે રાજ બોલતો શુણાયો: “ મેના—મેના —” રાજનો હાથ મેના લાણી જવા ચલ કરતો લાગ્યો. મેના ઉઠી, રાજનો હાથ ઝાલ્યો, અને રોતી રોતી બોલી: “ મહારાજ! મહારાજ—”

રાજએ આંખ કંઈકે ઉઘાડી, મેના સામું જોયું, “ મહેં તને વિના “ અપરાધે એક રાત્રે શિક્ષા કરી હતી—”

મેનાનું રોવું રહ્યું નહી, ત્હોયે ખાળી રાખી બોલી: “ ના, “ મહારાજ, મહારો જ દોષ હતો અને આપે યોગ્ય જ કર્યું હતું.”

“ હવે કુમાર નહી—રાજ—હોં—એની આજ્ઞા પાળજે.” મહારાજ ઉંચું જોઈ ફેલાવા લાગ્યો.

“ અવશ્ય, મહારાજ! જેમ માતાજી આપની સાથે વર્તતાં એ “ જ રીતે વર્તીશ. કુમાર રાજ, અને હું એની પ્રભ.”

“ —ને-કુમળા—એ હવે તહારાથી મહોટે સ્થાને—તું—તું” વચન માગતો હોય એમ રાજનો હાથ લાંબો થયો. એ હાથમાં વચન આપવા હાથ મુકી રાણી કંઈકે સ્થિર સ્વરે બોલી: “ મહારાજ, મહારા નાથ છો, આપને વચન આપું “ છું કે મહારે હવે રાજ્યસાથે સંબંધ નથી. મહારાજ, ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ. “ નહાનપણે જેમ પિતાની આજ્ઞા પાળતી, આજ સુધી આપની પાળતી, “ માતાજી આપની આજ્ઞા પાળતાં, તેમ આપની પાછળનાં રાજરાણીની “ આજ્ઞા પાળવી એ મહારો ધર્મ છે અને એ રાજ મહારો પુત્ર છે અને “ રાણી મહારી વહુ છે એટલામાં જ મજ અનાથની સનાથતા છે.”

બોલતી બોલતી રાણી પડી ગઈ. મણિરાજે તેને ઝીલી, રાજની આંખો મીંચાઈ હતી તેણે આ દીકું નહી, રાણી પુત્રના હાથમાંથી ઉઠી બેઠી. ને રાજ આંખો મીંચી બોલ્યો: “ બધાંને કહી દીધું—બધાંને કહી “ દીધું—કંઈ રહી જતું તો નથી—જરાશંકર—રઘુનું વાનપ્રસ્થ—”

સૂર્યવંશના કુળાચાર શોધનાર રાજાને રઘુનો આ પ્રસંગ અસહ્ય પ્રિય હતો. જરાશંકર તે બાણુતો હતો અને રાજાની પાસે જઈ ધીમે ધીમે બોલવા લાગ્યો:—

*અથ વીક્ષ્ય રઘુઃ પ્રતિષ્ઠિતં
 પ્રકૃતિષ્વાત્મજમાત્મવત્તયા ।
 વિષયેષુ વિનાશધર્મસુ
 ત્રિદિવસ્થેષ્વપિ નિઃસ્પૃહોઽભવત્ ॥ ૧ ॥
 ગુણવત્સુતરોપિતશ્રિયઃ
 પરિણામે હિ દિલીપવંશજાઃ ।
 પદવીં તરુવલ્કવાસસાં
 પ્રયતાઃ સંયમિનાં પ્રપેદિરે ॥ ૨ ॥
 તમરણ્યસમાશ્રયોન્મુખં
 શિરસા દેષ્ટનશોભિના સુતઃ ।
 પિતરં પ્રણિપત્ય પાદયો-
 રપરિત્યાગમયાચ્ચતાત્મનઃ ॥ ૩ ॥
 રઘુરશ્રુમુખસ્ય તસ્ય તત્
 કૃતવાનીપ્સિતમાત્મજપ્રિયઃ ।
 ન તુ સર્પ ઇવ ત્વચ્ચં પુનઃ
 પ્રતિષેદે વ્યપવર્જિતાં શ્રિયમ્ ॥ ૪ ॥

* ૧. પોતાના પુત્ર અને નિર્વિકાર મનથી અમાલ્યઆદિ રાજ્યના પ્રકૃતિપુરુષોમાં મૂળ નાંખેલાં જોઈને નાશવાળા સ્વર્ગસ્થ વિષયોમાં પણ સ્પૃહા ધરવી રઘુરાજાએ છોડી.

૨. દિલીપના વંશના રાજાએ પરિણામે ગુણવાન પુત્રને રાજ્યસંપત્તિ સોંપીને ઝાડની છાલનાં વસ્ત્ર પહેરનાર સંન્યાસીઓના માર્ગને સ્વીકાર કરે છે.

૩. પિતાને વનવાસ લેવા તત્પર થયેલા જોઈ મુશુટથી શોભતા એવા મસ્તક વડે તેમના ચરણમાં નમસ્કાર કરી પુત્રે તેમની પાસેથી પોતાનો અપરિત્યાગ માગી લીધો.

૪. પુત્રમાં પ્રેમવાળા રઘુએ આંસુ ભરેલા મુખવાળા એ પુત્રની આ યાચના સ્વીકારી; પરંતુ એક વાર તનેલી ઠાંચળીને સર્પ લેતો નથી તેમ પોતે તજી દીવેલી રાજલક્ષ્મીને કરી રઘુએ સ્વીકાર કર્યો નહીં.

સ કિલાશ્રમમન્યમાશ્રિતો
 નિવસન્નાવસથે પુરાદ્વહિઃ ।
 સમુપાસ્યત પુત્રભોગ્યયા
 સ્તુષ્યેવાવિકૃતેન્દ્રિયઃ શ્રિયા ॥ ૫ ॥
 પ્રશમસ્થિતપૂર્વપાર્થિવં
 કુલમભ્યુચત નૂતનેશ્વરમ્ ।
 નભસા નિશ્ચૂતેન્દુના તુલા-
 મુદિતાર્કેણ સમારુરોહ તત્ ॥ ૬ ॥
 યતિપાર્થિવલિઙ્ગધારિણૌ
 દદશાતે રઘુરાઘવૌ જનૈઃ ।
 અપવર્ગમહોદયાર્થયો-
 મુવમંશાવિવ ધર્મયોર્ગતૌ ॥ ૭ ॥
 અજિતાધિગમાય મન્ત્રિભિર્
 યુયુજે નીતિવિશારદૈરજઃ ।
 અનપાયિપદોષલબ્ધયે
 રઘુરાષ્તૈઃ સમિયાય યોગિભિઃ ॥ ૮ ॥
 નૃપતિઃ પ્રકૃતીરવેક્ષિતું
 વ્યવહારાસનમાદદે યુવા ।

૫. અંત્ય આશ્રમનો (સંન્યાસનો) આશ્રમ કરી એ રાજા નગરથી બહાર સ્થાન કરી રહ્યો; અને તે પછી રાજલક્ષ્મી, પુત્રવધૂતા જેવી કેવળ પુત્રભોગ્યા રહીને, અવિકારી ઇન્દ્રિયોને ધરનાર આ લાગી રાજાની પાસે આવી તેનું ઉપાસન કરતી.

૬. જેનો જુનો રાજા અત્યંત શાંતિની અવસ્થામાં સ્થિર થઈ થયો છે અને નવો રાજા રાજ્યમાં ઉદય પામ્યો છે એવું આ કુળ એક પાસે અસ્ત થવા આવેલા ચંદ્રને અને બીજી પાસે ઉદય પામતા સૂર્યને ધરનાર આકાશની સાથે તોળાયું.

૭. ધર્મના બે અંશ,—એક મોક્ષરૂપ અને બીજો મહોદયના રૂપ; એ બે અંશ મૃત્વી ઉપર આવી ઉતર્યા હોય તેવા યતિલિંગ ધરનાર પિતા અને રાજલિંગ ધરનાર પુત્ર, રઘુ અને રાઘવ, એ બે જણ લોકની દૃષ્ટિમાં લાગ્યા.

૮. અજરાજા અજિતપદના લાલ સારુ નીતિમાં કુશલ એવા મંત્રીઓ સાથે મળ્યો; અને રઘુ અવિનશ્વર મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ સારુ આપ્ત યોગીઓ સાથે મળ્યો.

૯. યુવાવસ્થાવાળા અજરાજાએ પ્રભને જોઈ લેવા—તેમનો પરિચય કરવા

પરિચેતુમુપાંશુ ધારણાં
 કુશપૂતં પ્રવયાસ્તુ વિષ્ટરમ્ ॥ ૯ ॥
 અનયત્પ્રભુશક્તિસંપદા
 વશમેકો નૃપતીનનન્તરાન્ ।
 અપરઃ પ્રણિધાનયોગ્યયા
 મરુતઃ પશ્ચ શરીરગોચરાન્ ॥ ૧૦ ॥
 અકરોદચિરેશ્વરઃ ક્ષિતૌ
 દ્વિપદારમ્ભફલાનિ ભસ્મસાત્ ।
 અપરો દહને સ્વકર્મણાં
 વવૃત્તે જ્ઞાનમયેન વહ્નિના ॥ ૧૧ ॥
 પળવન્ધુમુખાન્ ગુણાનજઃ
 પડુપાયુક્લ સમીક્ષ્ય તત્ફલમ્ ।
 રઘુરપ્યજયદ્ગુણત્રયં
 પ્રકૃતિસ્થઃ સમલોષ્ટકાશ્ચનઃ ॥ ૧૨ ॥
 ન નવઃ પ્રભુરાફલોદયાત્
 સ્થિરકર્મા વિરરામ કર્મણઃ ।
 ન ચ યોગવિધેર્નવેતરઃ
 સ્થિરધીરાપરમાત્મદર્શનાત્ ॥ ૧૩ ॥

સારુ ધર્માસન સ્વીકાર્યું; અને વૃદ્ધ અવસ્થાવાળા રઘુએ ચિત્તની એકાગ્રતાનો પરિચય કરવા સારુ વિજન દેશમાં પવિત્ર દર્ભાસન સ્વીકાર્યું.

૧૦. અન્યરાત્રએ પોતાના સમીપવર્તિ રાત્રએને પ્રભુશક્તિરૂપ સંપત્તિથી વશ કર્યા, અને રઘુએ પણ સમાધિયોગ્ય સંપત્તિથી શરીરની અંદર રહેલા પાંચ પ્રાણને વશ કર્યા.

૧૧. નવીન રાત્રએ પૃથ્વીમાં શત્રુઓનાં આરંભોનાં ફળોને ભસ્મ કર્યા અને વૃદ્ધ રાત્ર જ્ઞાનમય અગ્નિથી પોતાનાં કર્મને બાળી દેવા પ્રવૃત્ત થયો.

૧૨. સંધિ-વિગ્રહ-યાન-આસન-દ્વૈધીભાવ-આશ્રય એ છ ગુણના ફલનો વિચાર કરી, અન્યરાત્ર તેમને હાથમાં લેવા લાગ્યો; અને લોખંડમાં તથા સોનામાં જેની સમદૃષ્ટિ છે એવા રઘુએ પણ પ્રકૃતિમાં રહેલા ત્રણ ગુણને હાથ કરી-વશ કરી-જીતી લીધા.

૧૩. સ્થિર જેની ક્રિયા છે એવા નવીન રાત્રએ પોતાની ક્રિયાના ફલના ઉદયનું દર્શન થતા સુધી ક્રિયાનો ત્યાગ કર્યો નહીં. અને સ્થિરબુદ્ધિવાળા બુદ્ધ રાત્રએ પરમાત્માનું સાક્ષાત્કાર દર્શન થતા સુધી યોગવિધિનો ત્યાગ કર્યો નહીં.

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च
 प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।
 प्रसिताबुदयापवर्गयो-
 रुभयीं सिद्धिमुभाववाप्तुः ॥ १४ ॥
 अथ काश्चिदजव्यपेक्षया
 गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
 तमसः परमापदव्ययं
 पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ १५ ॥

શ્લોક પુરા થઈ રહેવા આવ્યા તેમ મહારાજના મુખ ઉપર
 પ્રથમ શાંતિ અને ક્રમે ક્રમે આનંદ સ્ફુરવા લાગ્યો. છેલ્લો શ્લોક થઈ
 રહેતાં એણે પાસું ફેરવવા ચલ કર્યો, સર્વ મંડળે અશક્તને સાહાય્ય
 આપી પાસું ફેરવાવ્યું, ફેરવી રહેતાં એના મુખમાંથી શબ્દ નીકળ્યાઃ
 “ શિવ ! શિવ ! શિવ ! શિવ ! શિવોહમ્-શિવ-” એટલું બોલતાં બોલતાં
 વાણી બન્ધ થઈ અને હાથ જરાશંકરને ખભે પડ્યો. થોડી વારમાં દેહ
 નિર્જીવ થઈ ગયો.

થોડી ઘડીમાં એ ઝુંપડી અને એ રાજ્ય એ મહારાજના શરીર
 વિનાનાં શૂન્ય થઈ ગયાં, એના અને મણિરાજ શીવાય સર્વમાંથી થોડા
 દિવસમાં એની પાછળનો શોક ન્યૂન થઈ ગયો અને થોડા માસમાં
 એનું સ્મરણ પણ લોકમાંથી ગયું અને માત્ર અતિકૃષ્ટ વેડી એ
 મહારાજે જે સંયમ અને લોકહિતની રાજનીતિ સાધી હતી અને

૧૪. એ પ્રકાર શત્રુઓની પ્રવૃત્તિને પ્રતિબંધ કરવામાં જાગતો અને તત્પર
 અજરાજ ઉદયની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો. અને ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિને પ્રતિબંધ
 કરવામાં જાગતો અને તત્પર રઘુરાજ મોક્ષની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો. આમ પિતાપુત્ર
 ઉભયને જોઈતી ઉભય સિદ્ધિઓ મળી.

૧૫. સર્વ ભૂતોમાં જેની સમદૃષ્ટિ છે એવો રઘુ, પોતાના પુત્રની આકાંક્ષાથી
 કેટલાંક વર્ષો વ્યતીત કરી, અવિદ્યારૂપ અંધકાર જેને પહોંચી શકવું નથી
 એવા પદરૂપ અને અવિનાશી પુરુષ પરમાત્માને યોગસમાધી વડે
 પ્રાપ્ત થયો.

રઘુવંશ સર્ગ ૮,
 જીવરામ શાસ્ત્રી.

જેનાં ફળ એના મરણકાળે દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવ્યાં હતાં, તે રાજનીતિ, તે ફળ, અને તે ફળનાં ખીજમાંથી ઉગી નીકળતા નવા વૃક્ષઃ એ સર્વ નવો દેખાવ આ પુણ્યશાલી પ્રતાપી સંયમી મહારાજની પાછળ એના રાજ્યમાં એના સ્મરણાર્થ રચાયલા અનેક પવિત્ર તુળસી ક્યારાઓ અને શિવાલયો પેઠે ઉભો થયો.

પ્રકરણ ૧૪.

મણિરાજનો શોક અને પિતૃદર્શન.

O star of strength ! I see thee stand
And smile upon my pain;
Thou beckonest with thy mailed hand,
And I am strong again.

—Longfellow.

તારી પાછળ સિંહાસન ઉપર બેસવાના કરતાં ત્યાં પિતાની પાદુકાઓ મુઠી પોતે હજી યુવરાજ જ હોય તેમ રાજ્ય કરવાનો પિતૃભક્ત મણિરાજને વિચાર થયોઃ અને એ વિચાર સર્વને જણાવી દીધો. સૂતકનો કાળ વીતવા આવ્યો પણ તેના મુખ ઉપરથી શોકની છાયા ઉતરી નહી, અને સિંહાસનપર ચઢકવાનું મુહૂર્ત એણે જોવડાવ્યું નહી. નવા આવેલા અસ્થિર સાહેબને એણે પિતાના સમાચાર લખ્યા પણ પોતાના સમાચારમાં કંઈ લખ્યું નહી. સામંત, જરાશંકર, વિદ્યાચતુર, અને કમળા રાણી—કોઈની વાતને એણે ઉત્તર દીધો નહી. જુના રાજનો શોક નવાના અભિષેક સાથે ઉતરે એ વાણી એના મંદિરમાં, અસિદ્ધ થઈ. પોતાને “મહારાજ” શબ્દથી સંબોધન કરવા આવનારનું એ અપમાન જ કરતો. આ સર્વ સમાચાર અસ્થિર સાહેબને પહોંચ્યા. એ સાહેબે મણિરાજને હેતલરેલું પત્ર લખ્યું અને ભૂતકાળ ભુલી વર્તમાન ધર્મ પાળવા માર્ગ દર્શાવ્યો અને સર્વ પિતાનો પિતા અમર છે તેના ચરણમાં દૃષ્ટિ રાખી, ઐહિક પિતાના સિંહાસનને એ ઉભય પિતાઓનો પ્રસાદ ગણી સ્વીકારવામાં જ તે બેની આજ્ઞાનું અનુલંબન છે એમ જણાવ્યું. અભિષેક કરવા સાહેબ પોતે સત્વર આવવાના છે તે પણ તેમાં હતું.

આ પત્ર વાંચી મણિરાજે ખીસામાં મુક્યો ત્યારે તે પોતાના આરામાસન ઉપર એકલો હતો અને રાત્રિના સાત વાગ્યા હતા. તેની આંખમાંથી એકાંત અશ્રુધારા ટપકતી હતી અને એ દશામાં તે એકે એકો નિદ્રાવશ થઈ ગયો ત્યાં સ્વપ્નોદય થયો.

પોતે કોઈ મહાસાગરમાં એકલો એક ન્હાની હોડીમાં એકો છે, સાગર તોફાન કરી રહ્યો છે, હોડી ચાર ચાર હાથ ઉછળે છે, પવન ફુંકતો ચીસો પાડે છે, ચંદ્રમા મધ્યાહ્નમાં જુલો રહ્યો છે, વાદળાંની દહેરો ચંદ્રને ચારે પાસથી ઘેરે છે—ચંદ્રના તેજથી વધારે ઉજળી થાય છે, ને વેરાઈ જાય છે, અને ઉછળતી હોડી એ પાસ વાંકી વળી જાય છે અને પાણી અંદર આવવાનું થાય છે પણ આવતું નથી, ને પોતે એ હોડીમાં માત્ર ચંદ્રને જોતો જોતો ચતો પડી રહ્યો છે એવું એને સ્વપ્ન થયું.

થોડીવારમાં મહારાજનો દેહ ચંદ્રમાંથી ઉતરી મણિરાજના સામો એની હોડીમાં આવ્યો અને એકો. મણિરાજના આકારને એણે પાસે લીધો, અગલમાં લીધો, અને માથે હાથ ફેરવી, ઓલવા લાગ્યો.

“કુમાર, સામંત છેલ્લે મુધી મહારી પાસે હતો તેથી હું તમને “અધો ઉપદેશ કરી શક્યો નથી. તે કરવાને આજ એકાંત શોધી “આવ્યો છું.”

“મરતી વખત એની અપ્રીતિ લેવી ઠીક લાગી નહી તેથી “એટલું મૌન ધાર્યું. મહારી રાજનીતિનું રહસ્ય તે તમને જ ફહેવાનું “છે તે સાંભળી લ્યો.”

“સામંત અને મૂળરાજનો ઉપરે સર્વ રીતે પ્રીતિ કરજો, પણ “ઈંત્રેજના સંબંધનું રહસ્ય તેમને ખબર નથી તે પરલોકમાં ઉભો “ઉભો હું તમને કહું છું.”

“સીતાજી લંકામાંથી આવ્યાં, અગ્નિદેવે સ્વહસ્તે રામજીને સોંપ્યાં, “અને પછી અયોધ્યા જવા સ્વામીની સાથે વિમાનમાં ચઢ્યાં ત્યારે “સુગ્રીવ, અંગદ, અને હનુમાનજી ત્રણે જણ હાથ જોડી ઉભા અને “પુછવા લાગ્યા કે આ સમુદ્રપર અમે ખાંધેલી પાળનું શું કરીએ?”

“સીતાજી કહે, પુત્રો! એ પાળની હવે જરૂર નથી અને “વિભીષણના રાજ્યપર કોઈ એ પાળથી ચઢી આવે નહી માટે “એને તોડી નાંખો. માત્ર એનો એક કડકો રૂહેવા દેજો કે ધર્મકાર્ય “તમે ખાંધેલા આ ધર્મસેતુનું નામ નીશાન સમુળગું નાશ પામે નહી. “એ કડકો યાવચ્ચંદ્રદિવાકર રૂહેશે અને સર્વ ધર્મમાં પવિત્ર ગણાશે.”

“ સીતાજી અયોધ્યા ખડોચ્યાં તે પછી ત્રણે જણે પોતાને દેશ
 “ જવાને માટે સીતાજીની રજા લેવા ગયા ત્યારે તેમણે તેમને
 “ આશીર્વાદ દીધો કે તમે દેવી સંપત્તિના અવતાર છો અને આ
 “ યુગમાં ધર્મસેતુ બાંધી તમે ધર્મનો વિજય પ્રવર્તાવ્યો છે માટે કળિ-
 “ યુગમાં તમે મનવ્યરૂપે અવતાર પામજો અને મહારી ભૂમિમાં બીજું
 “ રામરાજ્ય કરજો. ”

“ મણિરાજ ! કૃષ્ણાવતારમાં શ્રીકૃષ્ણ રીંછકન્યા જન્મ્યુવતીને
 “ પરણ્યા અને અર્જુનના રથ ઉપર કપિધ્વજ હતો. જ્યાં જ્યાં
 “ કપિધ્વજ ઉડ્યો છે ત્યાં ધર્મ અને વિજય પ્રવર્ત્યા છે અને
 “ શ્રીકૃષ્ણે એ કપિકેતન રથનું સારથિપણું કર્યું છે. ”

“ મણિરાજ ! ભવિષ્ય જાણનારાઓ વર્તારો કરી ગયા હતા કે
 “ કળિમાં તામ્રમુખ લોક રાજ્ય કરશે. સીતાજીનો આશીર્વાદ અને
 “ આ વર્તારો સાથે લાગા ફળ્યા છે. એ જ વર્તારાથી અને એ જ
 “ આશીર્વાદથી ઈંત્રેજ લોક આજ રાજ્ય કરે છે. સુગ્રીવજીની
 “ સેનાના વાનરો ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓના અવતાર હતા અને તે જ
 “ દેવોના અંશ આજના ઈંત્રેજોના દેહમાં છે. ”

“ મણિરાજ ! મહે એમને શાથી ઓળખ્યા? જુવો! આપણી
 “ ભૂમિના આપણા લોકના હાથમાં સત્તા આવી ત્યાં પરસ્પર વિગ્રહનો અને
 “ અધર્મનો યુગ ઉભો થયો અને રાવણનાં દશ માથાં જેવાં હજારો
 “ અધર્મી અને ભયંકર માથાં આ ભૂમિમાં ડોલવા લાગ્યાં! એ રાવ-
 “ ણનાં રાવણાંઓથી આ રંક ભૂમિ રાત્રિ દિવસ ધ્રુજ રહી! મણિરાજ!
 “ તમે એ કાળ જોયલો નહી, પણ મહે અનેકધા પ્રત્યક્ષ કરેલો! એ
 “ રાવણોનાં માથાં ઉપર સીતાજીનાં માનીતા રીંછ અને વાનર મહે દીઠા. ”

“ મણિરાજ ! રાજ વગરનાં રાજ્યકર્તાઓ કંઈ દીઠા છે?
 “ વ્યાપાર કરતાં કરતાં રાજ્યકર્તા થઈ ગયલી જાત મહે દીઠી! કોણ
 “ રામ ને કોણ સુગ્રીવ? એકલા પડેલા આથડતા રામનું કામ કરવા
 “ રીંછ અને વાનર દોડ્યાં? આ ભૂમિમાં એકલા પડેલા આથડતા
 “ ધર્મનું કામ કરવા એ વ્યાપારીયો દોડ્યાં! ”

“ મણિરાજ ! સામંત તમને અવળું સમજાવશે. પણ તે માનશો માં.
 “ હજાર માથાંનો રાવણ આ નવા વાનરોએ અને રીંછોએ હણ્યો છે
 “ અને રામરાજ્ય પ્રવર્તાવ્યું! ”

“ મણિરાજ ! મહે એ પરદેશી પરજતિના લોક સાથે શું જાણી
 “ સંબંધ બાંધ્યો? મહે સ્વદેશી સ્વજતિના લોકોનો તિરસ્કાર કરી આ
 “ પરાયાઓનો કેમ વિશ્વાસ કર્યો? આ પ્રશ્નો તમે મને પુછશો અને
 “ સામંત તમને પુછી પુછી અવળા ઉત્તર દેશે પણ તે માનશો માં.”

“ મણિરાજ ! ભાઈઓ મ્હોટા કે મ્હોટો તે ધર્મ? માતા જેવી
 “ સ્વભૂમિ મ્હોટી કે મ્હોટો તે ધર્મ? ભાઈની વાત વિભીષણને પુછો!
 “ માતાની વાત ભરતજીને પુછો! કોઈ પણ મહાત્માને પુછો! શાસ્ત્રને પુછો!
 “ શ્રુતિને પુછો!”

“ મણિરાજ ! જ્યાં ધર્મ ત્યાં વિજય! રામજીએ એમ જ માન્યું!
 “ વિભીષણે એમ જ માન્યું! પાંડવોએ એમ જ માન્યું! શ્રીકૃષ્ણે પણ
 “ એમ જ માન્યું!”

“ મણિરાજ ! મહે કેમ જાણ્યું કે ઈંચેજોને જય મળશે? મહાભારતમાં
 “ એ અક્ષૌહિણી સેનાઓ આકાશના વાદળાં પેઠે એકબીજા સાથે અથડાતી
 “ હતી તે કાળે ત્યાં ધર્મ પણ જણાયો ને વિજય પણ કેમ જણાયો?”

“ મણિરાજ ! મણિરાજ ! એ વાદળાંઓ વચ્ચે—એ સેનાઓ
 “ વચ્ચે જ્યાં જ્યાં કપિધ્વજ ઉડતો હતો અને જ્યાં જ્યાં એ ધ્વજની
 “ કપિમૂર્તિની ચીસો ઉઠતી હતી ત્યાં ત્યાં ધર્મ અને વિજય ઉભયને
 “ મહે સાથે સાથે ઉડતા દીઠા! સામંતે ન દીઠા! મહે દીઠા! શું તમે
 “ એમ પુછો છો કે ઈંચેજો અધર્મ કર્યો નથી? મણિરાજ ! આ
 “ સંસારમાં મધ્ય કાળ જોવો જ નહીં! દુર્યોધનને ગદા ક્યાં વાગી તે જોવું
 “ જ નહીં! આરંભે વસ્ત્રહરણ એ અધર્મ! વનમાં ગયા તે ધર્મબંધનથી
 “ બંધાયલા જ એ ગયા તે ધર્મ! અંતમાં જીત્યા તે ધર્મ!

“ મણિરાજ ! એ વાનરોએ મને હેરાન નથી કર્યો? એ રીંછોએ
 “ મને નથી અમુઝાવ્યો? સામંત મ્હારી વાતો કરી કરી તમને
 “ ભરમાવશે! પણ તે માનશો માં!”

“ હું હેરાન નથી થયો! હું તો માત્ર એ સેનાની હુપાહુપ
 “ સાંભળી બાળક પેઠે ભડક્યો છું, ને લુટાયા છે તે તો અધર્મીઓ!
 “ હું અમુઝાયો નથી! હું તો માત્ર રીંછોનો ઉચ્ચેશ જોઈ બાળક પેઠે
 “ ઝહીન્યો છું! અમુઝાયા છે તે તો અધર્મીઓ! જીત્યા છતાં કુલાયા
 “ નથી તે ધર્મીઓ! જય પામી નમ્ર થયા તે ધર્મીઓ!”

“ મણિરાજ ! લંકા આગળનો ધર્મસેતુ ત્રુટ્યો છે. પણ આપણી
 “ ભૂમિમાં નવો ધર્મસેતુ બંધાય છે અને તેના પથરા પાણીમાં તરશે
 “ ને તેને વાનરાઓ સમુદ્રની પેલી પારથી આજીશે!”

“ મણિરાજ ! આપણા રાજાઓને એ સેતુ ઉપર ચઢવું છે ! એ
 “ કુપિધ્વજ પાછળ ધાવું છે ! સેતુના અને એ ધ્વજના શત્રુ તે તમારા
 “ શત્રુ, અને તમારા શત્રુ તે એના શત્રુ એવો શંખનાદ નાગરાજ
 “ મહારાજ કરી ગયા છે ! મણિરાજ, વાણીયા પેઠે દ્રવ્યનો વિચાર કરશો
 “ માં ! બ્રાહ્મણ પેઠે જીવવાનો વિચાર કરશો માં ! એ સેતુ અને એ
 “ કુપિધ્વજ બેને આશ્રયે દોડશો તો જીતશો. મણિરાજ ! વાનર સામાં
 “ દાંતીયાં ન કરશો ! વાનરને રમાડીને જીતજો ! ”

“ મણિરાજ ! સામંતનું કહ્યું માનશો માં ! પણ એનાં બાળકને તમારી
 “ આંગળીયે લેઈ કુપિધ્વજના સાથમાં દોડાવજો ! તેમનામાં જીવન ન હોય
 “ તો તેમના શાલિવાહન થજો અને તેમનામાં જીવ મુકી સાથે
 “ દોડાવજો ! કુપિધ્વજનો મહારથી જેના સામા અસ્ત્ર ફેંકે તેના સામા
 “ તમે પણ ફેંકજો—ને દોડજો. કુપિલોક સાથે દોડશો તો ફાવશો, નહીં
 “ દોડો તો પાછળ રહી જશો, ને દોડતાં છતાં હારશો તો એ તમને
 “ ખલે લેઈ દોડશે.”

મહારાજની છાયા આટલું બોલી અદૃશ્ય થઈ ગઈ, હોડી ઉડી
 ગઈ, સાગરની ગર્જનાઓ શાંત થઈ ગઈ, અને સાગરનું સ્વપ્ન છોડી
 મણિરાજ સુપુત્રિમાં પડ્યો. થોડીક વારે નિદ્રા પુરી થઈ છતાં આંખ મીંચી,
 થયેલા સ્વપ્નના વિચાર કરતો કરતો પડી રહ્યો, અંતે માત્ર “ કુપિધ્વજ ”
 અને “ ધર્મસેતુ ”ના સંસ્કાર વિચારમાં રહ્યા, અને તે વિચારમાંથી જાગી
 અકબરના સ્વપ્નની કવિતા બોલતો બોલતો આંખ ચોળતો ચોળતો
 ઉભો થયો અને હેરાફેરા કરવા લાગ્યો.

“ Me too the black-wing'd Azrael overcame,
 “ But Death had ears and eyes; I watched my son,
 “ And those that followed, loosen, ston efrom stone,
 “ All my fair work; and from the ruin arose
 “ The shriek and curse of trampled millions, even
 “ As in the time before; but while I groan'd,
 “ From out the sunset poured an alien race,
 “ Who fitted stone to stone again, and Truth,
 “ Peace, and Justice, came and dwelt therein.”*

“ મહારાજના ચિત્તમાંનો ધર્મસેતુ તે આ જ પથરાઓનો ! એ
 “ અંધવામાં ભાગ લેવાનો આ સ્વપ્નોપદેશ ! ” આળસ મરડી જુવે છે તો
 એક પાસ કમળા રાણી છાતી ઉપર હાથ મુકી ઉભી હતી તે પાસે આવી.

“ આપની અવસ્થા જાણી માતાજીનો શોક વધ્યો છે. તેમને
 “ આશ્વાસન આપવાનું મુકી દેઈ આપ જ શોકમાં પડ્યા ત્યાં તેમના
 “ શોકને ઉતારવાં કોઈ સમર્થ નથી.”

“ ખરી વાત છે. મહારાજનો સહવાસ એમના આગળ મહારે તો
 “ આજકાલના જેવો જ. થોડા શોકવાળાએ વધારે શોકવાળાને આશ્વાસન
 “ આપવું, પુત્રે માતાને આપવું, અને પુરુષજાતિએ સ્ત્રીજાતિને આપવું—
 “ એ ધર્મ મહારાજને મુખે સાંભળેલો છે.” મણિરાજે છેટેથી ઉત્તર આપ્યો.
 કમળાએ મણિરાજને ખભે હાથ મુક્યો. મણિરાજે તે ઘણું દિવસે
 સ્વીકાર્યો. રાણી ઉત્તેજન પામી ખોલી, “ સાંભળ્યું છે કે સાહેબ
 “ પ્રાતઃકાળે મહારાજનો શોક ઉતારવા આવે છે.”

પ્રથમ જ “ મહારાજ ” સંબોધનને અભિનંદન પણ ન કરી
 તેમ તિરસ્કાર પણ ન કરી, મણિરાજ બેઠો, રાણીને પાસે બેસાડી,
 અને ખોલ્યો,

“ મને લાગે છે કે માતાજીનાં દર્શન કરવામાં પ્રમાદ થાય છે.”
 “ એ વાત તો ખરી. તેમનાં દર્શનકાળે માતા પુત્ર અને અમ
 “ જેવા સર્વને શાંતિ વળે છે.”

“ તો તે ધર્મ પાળવામાં હું પ્રમાદ ન કરું તે જોવું તેમને
 “ સોંપ્યું.” મણિરાજ શૂન્ય દૃષ્ટિ કરી ઉભો.

રાણીએ મણિરાજનો હાથ ઝાલ્યો. તે પાછો ઉંડા વિચારમાં
 પડ્યો. રાણીએ તેને હીંદોળા-પલંગ લણી દોર્યો.

“ મહારાજ, ઉંડા વિચારમાં પડ્યા છો.”

કેટલીક વારે મણિરાજ ખોલ્યો. “ આ દીવાને લીધે આપણી
 “ છાયાઓ ઘડીમાં આપણી સાથે અને ઘડીમાં આગળ ચાલતી
 “ દેખાય છે તે જોઈ ? ”

“ હાજી, આપણી બેની છાયાઓએ પણ પ્રેમસંકેત જ કરેલો છે.”

“ એ છાયામાં જડા પગ પાતળા થાય છે, પણ દશ ગણા લાંબા
 “ થાય છે. તમારી છાયાનો આ હાથ પણ એવો જ થઈ ગયો.”

“ એમ જ.”

“ પણ જુવો આ આપણાં માથાને સ્થાને છાયાઓમાં તો
“ પલંગ જેવડાં માથાં થઈ ગયાં ! ”

“ ઈશ્વરની માયા એવી જ છે ! આ જુવો ! ”

“ હવે તો માથાં વગરનાં ધડ આલે છે ! ” †

મણિરાજ તે જોઈ રહ્યો અને અટક્યો.

“ રાણી ! સ્વપ્નની માયા એવી જ છે ! ” મણિરાજ પોતાના
સ્વપ્નને ઉદ્દેશી બોલ્યો.

“ મહારાજ, સંસાર પણ એવો જ છે. ” મણિરાજનો શોક
ઉતરી તેનું મન અન્યત્ર ખેંચવા ઈચ્છનારી, પણ તેને આવેલું સ્વપ્ન
ન જાણનારી, રાણી બોલી.

મણિરાજ—“ નહાનો સરખો વિચાર સ્વપ્નમાં મહોટો થઈ જાય છે
“ તેમાં ઢંગ પણ નહીં ને ધડો પણ નહીં ! ”

કમળા—“ ખોટી ખોટી વાતો સંસારમાં પણ સાચી લાગે છે. ”

મણિરાજ—“ આ એક જેવી અનેક છાયાઓ સ્વપ્નમાં ભમે છે. ”

કમળા—“ કરોળીયાની જાળ જેવી સંસારની રચના થઈ જાય છે. ”

મણિરાજ—“ ભમરીઓના મધપુડા જેવું સ્વપ્ન અંધાય છે અને
“ જાગીએ ત્યાં ભમરીઓ અને મધ ઉલય અદૃશ્ય થાય છે, અને થોડા
“ ઘણાક સ્મરણનું ખોખું લટકેલું રહે છે. ”

---

† * * * * * His slanting ray

Slides ineffectual down the snowy vale,

And * * from every herb and every spiry blade

Stretches a length of shadow over the field.

Mine spindling longitude immense, * * *

Provokes me to a smile. With eye askance

I view the muscular proportion'd limb

Transformed to a lean shank. The shapeless pair

As they designed to mock me at my side,

Take step for step; and, as I hear approach

The cottage, walk along the plaster'd wall,

Preposterous sight ! the legs without the man.

—Cowper's ' Winter Morning Walk. '

કુમળા—“કાલનો સંસાર આજ નથી દેખાતો અને આજનો
“કાલ નથી રૂઢવાનો.”

મણિરાજ—“એમ જ ! પણ ઉપરનું સ્વપ્ન અત્યારે પુરું પાંશરું
“સાંભરતું પણ નથી.”

આટલી વાતો કરતાં કરતાં કુમળાવતીએ મણિરાજને હીંદોળા
ઉપર લીધો હતો અને પોતાના બોળામાં તેનું માથું મુકી એના હૃદય ઉપર
પ્રીતિનો કોમળ હાથ ફેરવતી હતી અને પગ વડે હીંદોળો ઝુલાવતી હતી.

“માણસોનાં મહોં પણ સ્વપ્નમાં ભુંદાં જણાય છે;” સુતો સુતો
મણિરાજ બોલ્યો.

કુમળા—“સંસારમાં તો માણસોની બુદ્ધિઓ પણ ક્ષણમાં એક
“અને ક્ષણમાં બીજી થાય છે—વીજળીના ચમકારા જેવી દેવો. મહોં
“પણ તેવી જ રીતે સર્વાવસ્થામાં એક રૂઢતાં નથી; આલપણમાં તો
“ઘડી ઘડી બદલાય છે.”

મણિરાજ—“હવે છતાં જે સ્વભાવ અને વિચાર માણસમાં હતા
“નથી તેવા સ્વભાવ ને વિચાર ધરી, મરેલાં માણસ સ્વપ્નમાં આવે
“છે, અને પોતે કદી બોલેલાં ન હોય એવાં વચનનો ઉદ્ધાર કરે છે.”

કુમળા—“મહારાજ; એવાં સ્વપ્નની ભ્રમણાને હૃદયમાં ભટકવા
“દેશો માં.”

મણિરાજ—“રાણી, કદી કદી જગૃત કરતાં સ્વપ્નની મીઠાશ
“જુદી જ લાગે છે !”

મણિરાજની આંખ મીચાવા માંડી. તેની નિદ્રાને અસ્વપ્ન કરવા
રાણી ધીમે સ્વરે ગાતી ગાતી કરકમલ ફેરવવા લાગી. અંતે એ વેલી
પણ નિદ્રાપવનની દહેરથી ઝુકવા લાગી.

“ઠહાઠા ! સ્વપ્ન તારાં થાવં ઘણું મીઠડાં જો !

“મહેયે સ્વપ્ન તારાં છે જ ઘણાં દીઠડાં જો. —ઠહાઠ

“પિતામાતને બોળે તું રમ્યો લાડમાં જો,

“રમે જેમ મીઠાં આલલાં અસાડમાં જો. —ઠહાઠ

“મહા...રાજ જોગો ને તપસ્વી એ હતા જો,

“મહારાજ પરમ ધામ કૃપાનું હતા જો. —ઠહાઠ

“ગયું છત્ર એવું ઉડ્યું ઉચે સ્વર્ગમાં જો,

“ ઉંડાં ઘાં જ પડ્યા રાણીજીનાં મર્મમાં જો. —૦૬૧૦

“ માતાપિતાનો ભક્ત તું તો રાજવી જો,

“ ધારા આંસુડાની રહી હવે ઢાળવી જો. —૦૬૧૦

“ પિતામાતના ગુણો ન વીસારે પડે જો,

“ તેના અંશઆણું જેવું ખોળ્યું ના જડે જો. —૦૬૧૦

“ એવા કાળમાં વિચાર, બહાલા, ધર્મને જો,

“ શોધી લેની હરિધ્વજા તણાં મર્મને જો, —૦૬૧૦

“ મહારાજની પ્રજા અનાથ આ બની જો,

“ તને સોંપીને સનાથ, પિતાએ, ગણી જો. —૦૬૧૦

“ હવે મોહ છોડી, છોડી હર્ષશોકને, જો,

“ પુરુષ ! ધાર ધુરી રાજ્યની સદા ખલે જો. —૦૬૧૦

“ માતા ને પ્રજાને શોકથી ઉદ્ધારજો જો,

“ બધે સુખ ને સમૃદ્ધિને વસાવજો જો. —૦૬૧૦

“ ભ્રમર ! ભમજો વને વને ફુલે ફુલે જો,

“ મધુર મધુર મધુ શોધજો ને ગુંજજો જો ! —૦૬૧૦

“ ગિરિ, સાગર, અરણ્ય, ને હલેલીયો જો,

“ સાધુ, સંત, અતુર્વર્ણ, પુરુષ ને સ્ત્રીયો, જો. —૦૬૧૦

“ એ તો તરસ્યાં છે સર્વ તુજ મધુ તણાં જો !

“ વાટ જુવે તહારી લેવાને ઓવારણાં જો. —૦૬૧૦

“ રાજા ! જાગજો સંતત પ્રજાને કરી જો !

“ રાજા ! લેજો આશિષ, પ્રજા દે કરી જો ! —૦૬૧૦

નિદ્રાયમાણ રાણીને રાજનાં, ને રાજને પ્રજાનાં સ્વપ્ન બીજા
સંસારમાં રમાડવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૧૫.

સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી પાછળ નંખાતા દષ્ટિપાત.

કુમુદસુંદરી સુલદ્રામાં તણાયાના સમાચાર મનહર-પુરીમાં સાંભળી, ગુણસુંદરી સાથે વિદ્યાચતુર રતનગરી આવ્યો તે સમયે મણિરાજને ગાદી પર બેઠે એ ત્રણ વર્ષ થયાં હતાં.

જે બાગમાં મહારાજ ગુજરી ગયો તે બાગમાં મહાશ્વર નામ આપી એક સાધારણ કદનું પણ સુંદર શિવાલય કરાવ્યું હતું, કારણ આ રાજ્યમાં રાજાઓ મૂળથી શિવમાર્ગી હતા. છતાં વૈષ્ણવ ધર્મ પણ પ્રજામાં પ્રચાર હોવાથી રાજાઓ તેનો આદર કરતા, અને શિવાલયથી થોડે છેટે ચારે પાસ એ જ બાગમાં મહારાજની પાછળ કેટલાક ન્હાના મહોટા તુળસીક્યારા પણ બંધાવેલા હતા.

સ્વામી ગયા પછી વિધવા રાણી મેનાએ આ જ બાગમાં રાત્રિ-દિવસ રૂઢેવાનું રાખ્યું હતું. જે ઝુંપડીમાં મહારાજે દેહ મુક્યો તે જ ઝુંપડીમાં રાજવિધવા પૃથ્વીપર શય્યા કરી પડી રૂઢેતી. રાજસંબંધી કે સંસારસંબંધી કે કોઈ પણ પારકા વિષયની વાત કરવી કે સાંભળવી તેણે બંધ કરી હતી. દિવસમાં એક વખત નીરસ લોજન કરતી. વાડીમાં માળીઓ અને મણિરાજ શીવાય કોઈ પુરુષનો સંચાર ન હતો. પ્રાતઃકાળ પહેલાં નહેલી ઉઠી મેના પવિત્ર આસન ઉપર બેસી પ્રિય પ્રતાપી પતિનું સ્મરણ કરી અશ્રુપાત કરતી ઇશ્વરતાનું સ્મરણ કરી શાંત થતી, અને પરલોકમાં પતિસંયોગ ઇચ્છી નિઃશ્વાસ મુકતી. સૂર્યોદય થતાં મહાશ્વરની પૂજા કરતી અને સર્વ તુળસીક્યારાઓમાં પાણી સિંચતી તે થઈ રૂઢેવા કાળે નિત્ય મણિરાજ અને કુમળાવતી સંબોડે આવતાં અને મેના જ્યાં આગળ હોય ત્યાં જઈ તેને પગે પડી, તેને બેસાડી, પોતે તેના સામે પૃથ્વી પર બેસી, ધર્મનો ઉપદેશ અને આશીર્વાદ માતાપાસે લેતાં. થોડી વારે મણિરાજ જાય અને કુમળાવતી વાડીમાં ચારે પાસ ફરી રાજમાતાનું ચિત્ત પ્રકુલ રૂઢે એવી તપાસ રાખતી, માતાને સુવાની પથારી, પહેરવાનાં વસ્ત્ર, અન્નપાનની સામગ્રી અને ઝુંપડીનો સર્વ સામાન જાતે પોતાને હાથે દાસીલાવથી તયાર કરતી. માતાને જમાડતી, અને પછી સ્વામીસેવાને અર્થે રૂઢેલ જતી.

જપોરે મધુમક્ષિકા રાણી પાસે આવી શાસ્ત્રની વાતો કરતી અને પુરાણો વાંચતી. સાયંકાળે પુત્રવધૂ પાછાં આવે, પુત્ર ગયા પછી વહુ અને બેચાર દાસીઓ સાસુ પાસે બેસે. રતનગરીની મયત મહારાણીઓ અને સ્ત્રીરતોના ઇતિહાસ પુછે, તેમની મ્હોટાઈ અને તેમના સદ્ગુણોનાં વર્ણન સાંભળે, અને મહારાજનાં કીર્તન સાંભળી મનમાં કુલે અને સાસુનું દુઃખ દેખી રહે, અંતે મેનાની આજ્ઞા થતાં કમળા લય, અને સંતાનનાં સદ્ગુણ અને વાત્સલ્ય જોઈ, “આ છાજશે ખરું ?” એ વિચારના બળ તળે ડબાતી રાણીનાં આંસુનો છેડો આવ્યો ન હોય એટલામાં મહારાજ મહારાજનું સ્મરણ આંસુની છાલકો અનાથ વિધવાની આંખોમાં આણે, અને દુઃખ, શોક, અને આંસુ ભરી સુતી રાજવિધવાને પૃથ્વીની પથારી કઢણ છે કે નરમ છે તેનું જ્ઞાન આવતું ન હતું, રાત્રિ કેટલી ગઈ તે જણાતું ન હતું, આંખ અને પોપચાં વચ્ચે આંસુનો પડદો રહેવાથી પોપચાં ઉઘાડાં કે મીચેલાં છે તે સુઝતું ન હતું, અને “મહારાજની “મહારા ઉપર કેટલી કૃપા હતી ?” “મહારાજ ગયા ને હું દુઃખ જીવું છું !” “એ મહાયોગીની કૃપાને લાયક હું નહોતી” — “એ “મહાકૃપાળુની કૃપાના બદલામાં મ્હોં એમના મહાન ચિંતાભારમાંથી “એમને કંટી છોડવ્યા નથી, એમની ચિંતા ઘટાડવાને બદલે મ્હોં જ “વધારી હતી.” ઇત્યાદિ વચનો બોલતી બડબડતી જગરણ કરતી દુઃખી પતિવ્રતા રાજવિધવાને નિદ્રા પોતે જ ઉઘાડતી.

વિધાયતુરે ઘણુંક આશ્વાસન આપ્યા છતાં કુસુમસુંદરીના સમાચારથી દુઃખનો ભાર સહેવા ગુણસુંદરી અશક્ત નીવડી હતી, મણિ-રાજ તથા વિધાયતુરે એ દુઃખ હલકું કરવા એને રાજમાતા પાસે મોકલી, દુઃખે દુઃખાધિક પડ્ય એ ન્યાયે દુઃખી રાજવિધવાને જોઈને જ મુક્ત ગુણસુંદરી પોતાનું દુઃખ સુલશે એવી સહને કલ્પના હતી.

ગુણસુંદરી, સુન્દરગૌરી અને કુસુમસુંદરીને લેઈને, મહાશ્વરની વાડીમાં આવી તે પ્રસંગે પ્રાતઃકાળના સાતેક વાગ્યા હશે. એક તુળસી-ઝારામાં પાણી સિંચતી સિંચતી મેના, વિચારમાં પડી, ઝારાને અઠીંગી ઉભી હતી. એના હાથમાંનું પાણીનું વાસણ પડી જઈ ઢોળાતું હતું તેનું એને જ્ઞાન ન હતું. તેને શરીરે માત્ર ડોરવિનાનું કાળું વસ્ત્ર હતું. તેનું શરીર કૃશ થઈ ગયું હતું. તે તુળસીની એક એકલ ડાળી ઝારાની એક બાજુપરથી લટકતી હોય અને અંતર્ના શોકકૃમિના કરડવાથી તુટી જવાની તયારીમાં હોય એમ લાગતું હતું. કમળારાણીની કઢણ આજ્ઞા

હતી કે માતાજી સુવે, એસે, કે ફરે ત્યાં જે ચાર દાસીઓએ એમની પાસે રહેવું અને પાછળ ફરવું, એમને સુનાં મુકવાં નહીં, એમનું મન પ્રસન્ન રાખવું, અને શરીર સાચવવું. છતાં નિત્ય પોતાની પાસે અને પોતાની પાછળ માણસોની ચોક્કી જોઈ એકલી પડવા ન પામતી મેના કોઈ વાર અકળાતી અને દાસીઓને દૂર ફેલાડી મુકતી. આજે એ સડેને આઘાં ફેલાડી પતિપાછળના ક્યારા સિંચતાં સિંચતાં પતિના વિચારથી આ દશા પામી હતી. પવિત્ર તુળસીક્યારાના આધારે નિશ્ચિત ટકેલા સ્થૂલ દેહના મસ્તિકમાં કારણદેહ સચેત થઈ પ્રચંડ મધ્વરાજની ઉભેલી પ્રતિમાનું દર્શન કરતો હતો અને ત્યાંથી તે પ્રતિમાને ન ખસવા દેવાના હેતુથી સ્થૂલ નેત્રનાં પોપચાંને ઉઘડવા દેતો ન હતો. રાણીની ગાત્રયષ્ટિ યષ્ટિ જેવી થઈ ગઈ હતી. તેનો જેટલો દેહ વસ્ત્રખંડાર દેખાતો હતો ત્યાં ચર્મથી ઢંકાયેલાં હાડકાં ગણાય તેવાં જ દેખાતાં હતાં, તેના ઓઠ રાત્રિદિવસના નિઃશ્વાસથી કરમાઈ ગયા હતા અને તેનો રંગ સુકાયેલો ફીક્કો બની ગયો હતો. એના આખા મહોંપર પીળો રંગ અને કરચલીયોવાળી ચામડી જોનારની આંખમાં આંસુ આણુતાં હતાં. ગાલ એસી ગયા હતા અને ચાલી જઈ સુકાયેલી આંસુની ધારાઓના ડાઘ ચળકતા હતા અને હજી સુધી ચાલતી ધારાઓનું વહેતું પાણી મોતીના હાર રચતું ટપકતું હતું.

ફેલાડી મુકેલી દાસીઓ, જતાં રહેવાની આજ્ઞા પાળી, પાસેના ઝાડો પાછળ સંતાઈ રહી હતી તે રાજવિધવાની આ અવસ્થા જોતાં આગળ આવી. વાડીમાં હરતાં ફરતાં મેના આ સ્થિતિ ઘણીવાર પામતી અને આ પતિયોગને કાળે એ યોગ તોડાવવા અને આ મિથ્યાસંસારનું ભ્રાન આણુવા કોઈએ પ્રયત્ન કરવો નહીં એવી એની આજ્ઞા હતી એટલે કોઈ એને મૂર્છામાંથી જગાડતું નહીં. પણ શિવકીર્તનને નિમિત્તે અતિજપ જેવાં કીર્તન રચી વિધવા જાગૃત દશાના દુર્ગમ અવકાશમાં કાલક્ષેપ કરતી, અને વૈધવ્યને લીધે પોતે તો ઉચ્ચ સ્વરથી ગાવું તજેલું હતું પણ દાસીઓની પાસે ગવડાવી સંભળતી હતી. કમળાવતીની આજ્ઞાથી મેનાની મૂર્છાના સમયે દાસીઓ આ કીર્તનો ગાતી, મેનાના ઓતાના તંબુરામાં ઉતારતી, અને ત્યાંથી તે મેનાના કર્ણમાં અને હૃદયમાં જતાં, અને એ નિમિત્તે પાસે રહી દાસીઓ મેનાનું શરીર પૃથ્વી-પર પડી જાય નહીં તેની સંભાળ રાખતી.

ગુણસુંદરી, સુંદરગૌરી, અને કુસુમને મૌન રાખવા અને એક

સ્થાને ઉભા રહેવાની નિઃશબ્દસંજ્ઞા કરી એક દાસી તેમની પાસે ગઈ.
બીજી દાસીઓમાંની એક મેનાની પાસે ઉભી રહી, તુળસીઆરાની
પકડી ઉપર પગ રાખી, અંધા ઉપર અને આરાની બાજુએ તંબુરો
જોડવી, અત્યંત ઝીણું સ્વરે ગાવા લાગી અને ગાયેલું તંબુરામાં અને
મેનાના કાનમાં ઉતારવા લાગી:

“ જગતને ફેળેને રે હરિ હર એક જ છે,

“ વૈકુંઠ વંસે તે રે કૈલાસની માંદ જ છે. ! જગતને૦

“ બ્રહ્માહરિહર એક પુરુષ છે !

“ એક જ સર્વે શક્તિ રે !

“ પામર જન દેખે છે ભેદ જ,

“ એક જ સઉની ભક્તિ રે. જગતને૦

“ એક સ્વર્ણપને ભિન્ન ગણે તે

“ નરકતણે અધિકારી રે;

“ એક ગણી સઉ એ દૈવત, અમે

“ ઇષ્ટ છબી સ્વીકારી રે. જગતને૦

“ રત્નપુરીના રાજભવનમાં

“ શંકરની છવિ ઇષ્ટ જ છે;

“ યુદ્ધશ્મશાનતણા અભિલાષી

“ શિવભક્તિથી બલિષ્ઠ જ છે. જગતને૦

“ શિવ વિષ્ણુ શક્તિ પર સરખી

“ મધ્વરાજની ભક્તિ હતી;

“ રંક ભીખારણ ને રાણી પર

“ એક જ એમની આણુ હતી ! જગતને૦

“ એક જ આજ્ઞા, એક જ દૃષ્ટિ;

“ એક જ ભક્તિ, સર્વ સ્થળે

“ રાજયોગી રચી આલી ગયા; પણ

“ ઇષ્ટ છબી પાછળ રવડે. જગતને૦

“ સર્વ દેવને એક જ ગણતા

“ રાજયોગી એ આલી ગયા;

“ ઇષ્ટ શંભુની છવિને ચરણે

“ મેનાની છવિ સોંપી ગયા ! જગતને૦

જેમ જેમ પાછલો ભાગ ગવાતો ગયો તેમ તેમ મેના કંઈક હાલતી ગઈ; છેલ્લું ચરણ ગવાયું તેની સાથે કંઈક આંખ ઉઘડી પણ પાછી મીંચાઈ ગઈ. એટલામાં કુમલાવતી આવી, સર્વ વાત છાનીમાની સાંભળી અને જાણી, અને તંબુરો પોતાના હાથમાં લેઈ જાતે કીર્તન આરંભ્યું, અને વચ્ચે વચ્ચે દાસીઓ તેમાં પોતાના સ્વર ભેળવવા લાગી.

“ શંકરની મૂર્તિ મનોહરી નિરાકાર ને સાકાર રે— શંકરની૦

“ શંકર સાકાર વ્યાપે વિશ્વમાં, સ્થાણુ અન્યલ દુહિવાયરે, શંક૦

“ મહાદેવ શ્મશાનમાં સદા વસે જોતા સૃષ્ટિસંહાર રે; શંક૦

“ ભોળા દેવ લીલુંસુંકું ન દેખતા, કરતા વિજયાનું પાન રે ? શંક૦

“ કૃણાધારી કુંકે વિષ વિશ્વમાં, પ્રભુને અંગે વીંટાય રે ! શંક૦

“ સંહર્તા એ સંહારી નામ રૂપ સઉ નિરાકારમાં સમાય રે ! શંક૦

“ સાકાર શંકરને તે પૂજતા મધ્ધ મહારાજ સાકાર રે, શંક૦

“ નિરાકાર શંકરમાં સમાઈ ગયા ! રહ્યો મેનાનો આકાર રે ! શંક૦

આ લીટી ગાતાં ગાતાં યુવતિ કુમળાના ગૌર ગાલપર આંસુ ઉભરાઈ ગયાં અને બાકીનો ભાગ રોતી રોતી ત્રુટતે સ્વરે ગાવા લાગી.

“ સ્વામી શંકરરૂપ એ થયા ! થયો સંસાર શ્મશાન રે ! શંક૦”

કુમલાવતીનું રોવું રહ્યું નહી—સર્વ રોવા લાગ્યાં, રોતાં રોતાં પણ રાણી ગાવા લાગી.

“ એ રે શ્મશાને મેના એકલી પ્રભુના પરજીયાજ ગાય રે ! શંક૦”

છેલ્લી ચાર લીટીઓ રાણીએ ફરી ગાઈ અને ગાતે ગાતે રોતે રોતે હૃદય અવશ થતાં સાસુને પંગે ઢળી પડી, તંબુરો પડ્યો, તાર ત્રુટવાના રણકારા થયા, અને એ ગાન, એ મર્મ, એ સ્વર, અને એ સ્પર્શથી વત્સલ મેના અમઝી, આંસુ બંધ કરતી કરતી જાગી, અને કુમળાને એ હાથે ઉઠાડી એને ભેટી પડી. સાસુની છાતીમાં માથું સમાવતી બાળા બોલી.

“ માતાજી, પિતાજી ગયા તેની પાછળ આપ રહ્યાં છો તો

“ અમ બાળકોનું એટલું છત્ર છે. ભુલાય નહી એવું મહાદુઃખ અમ

“ બાળકોને ઢાંકવામાં ક્ષણ વાર ભુલો ! જે મહારાજ ઈશ્વરરૂપ થયા તેનો આ

“ ધરતી ઉપર આપ અવતાર છો ! પવિત્ર મલ્લેશ્વરનાં આપ અનન્યભક્ત

“ છો ! તેમનું સાકાર સ્વરૂપ છો ! આ સંસારને શ્મશાન ગણી તેમાં

“ ઉમામહેશ્વર પેઠે હજી આપ એ જણ છો જ ! તો અમો અને આ

“ વસ્તી સર્વ આપની રંક પ્રજા છે તેના સંસાર ઉપર અમીદૃષ્ટિ રાખો
 “ અને તેમની ભક્તિને વશ થઈ પ્રભુનું અનુકરણ કરો ! ”

“ કુમળારાણી ! ” મેનાએ ઓઠ ઉઘાડ્યા.

“ ના માણ ! હું આપની પ્રજા છું—મહારા ઉપર પ્રીતિ
 “ હોય તો કુમળા કહીને મને બોલાવો, અને મહારી સાથે કંઈક
 “ હસો, અને મને ને આ આપની પ્રજા છે તેને આજ્ઞાઓ અને
 “ આનંદ આપો ! માતાજી, આજ્ઞા ઉપાડવાના ભારમાં મને આનંદ થાય
 “ છે; પણ કોઈને માથે આજ્ઞા મુકતાં હું ધ્રુજુ છું—એ ભાર ઉપાડવા
 “ મને મહારી અયોગ્યતા લાગે છે; માણ, આજ્ઞા ઉપાડનારને એક જ
 “ વિચાર છે ને આજ્ઞા કરનારને અનેક વિચાર છે; માટે આજ્ઞા
 “ કરવાની કઠણ વાતની લગામ હતી તેવી ને તેવી આપનાં પવિત્ર
 “ અને ચતુર હાથમાં રાખો. મને આ ભારમાંથી થોડાં દિવસ છુટી રાખો,
 “ અને એ ભાર આપની પાસે રાખો તે જોઈ જોઈ ઉપાડતાં શીખીશ.”

સાસુનું દુઃખ ભુલાવવા એને રાણીના અધિકાર ઉપર જ રાખવી
 અને એ અધિકારમાં એનો કાળક્ષેપ થવા દેવો એ લોભની અભિલાષિણીએ
 ઉચ્ચકુળની ક્ષત્રિયાણીને સહ-જ પણ મહાન્ આગ્રહ આરંભ્યો.

જેમ કુમલાવતીને સાસુને પ્રવૃત્તિમાં નાંખવાનો આરંભ હતો તેમ
 પતિશબ્દમાં જ દેવળ નહીં પણ પતિની નીતિ અને મનોવૃત્તિમાં
 પરાયણ રહેવાની શક્તિવાળી અને પતિ પાછળ પણ પતિવ્રતા રહેનારી મેના
 આરંભેલા તપમાંથી ચળે એમ ન હતું. કુમળાનું માથું ઉંચું કરી બોલી.

“ કુમળા, તમે પતિવ્રતા છતાં મને આપણા છત્રરૂપનાં વચન
 “ તોડાવવા કેમ ઇચ્છો છો ? પણ ચાલો, આ ગુણસુંદરી આવેલાં છે
 “ તેમનો સત્કાર કરો.”

સહ સજ્જ થઈ ગયાં, અને દુઃખની વાર્તાઓ મુઠ્ઠી વ્યવહારનો
 આચાર આરંભવા લાગ્યાં.

“ ગુણસુંદરી, ચાલો મહારા આશ્રમમાં.”

એક પાસ મેના, જોડે ગુણસુંદરી, જોડે કુમલાવતી, તેની
 આંગળીએ કુસુમ અને છેલી સુંદર, એમ એક હારમાં ઝાડો વચ્ચે ચાલ્યાં,
 અને પાછળ દાસીઓ ચાલી. રસ્તો સાંકડો આવે ત્યારે હાર લંગાય
 અને પ્હોળો આવે ત્યારે સંધાય—એમ સર્વ ચાલ્યાં. ચાલતાં ચાલતાં
 મેના નિઃશ્વાસ મુઠ્ઠી બોલી.

“ગુણસુંદરી, માંદા માણસના શરીરની દુર્દશા સહિ જીવે તેમ
 “ મહારાં જેવાનાં મનની દુર્દશા પણ સહિ જીવે—તમે તે જોઈ! કમળા!
 “ હું વૃદ્ધ તો દુર્દશા પામું પણ તમે જીવાન માણસ પણ પામ્યાં?”
 ગુણસુંદરી—“ માતાજી, એ જેવાને જ મને આપના પ્રધાને મોકલી છે.”

મેના—“ હું ! ગુણસુંદરી ! ક્ષત્રિયાણીની દુર્દશા કોઈ જીવે તો
 “ એને લાજ મરવાનું થાય.”

ગુણસુંદરી—“ માજી ! અમારાં જેવાંની દુર્દશા જરી જરીમાં થાય
 “ ને ઘડી ઘડી થાય, તેને આપ જેવાનાં મહાદુઃખ જોઈ શરમાવાનું
 “ થાય અને અમારાં ધુળ જેવાં દુઃખના અભિમાન છુટી જાય. માતાજી !
 “ કુમુદ નદીમાં તણાયાના સમાચારથી મને શોક થયો અને એના
 “ પિતાના વચનથી શોક વળ્યો નહી. ત્યારે તેમણે મને ઠપકો દેઈ કહ્યું
 “ કે માતાજીના દુઃખ આગળ ત્હારું દુઃખ તો કાંઈ લેખામાં નથી, માટે
 “ માતાજીનાં દર્શન અને વચનથી આશ્વાસન લે. તે લેવા મને મોકલી છે.”

કુમુદ તણાયાના સમાચાર જાણતાં મેના ચમકી, દુઃખી થઈ અને
 અરસપરસ વાતો કરી સહિ વીગત જાણી લીધી. એ વાતો સાંભળે છે
 એટલામાં એક જૈન “ આરજ ” (આર્યા) આવી અને થોડી વારે
 સામંતની વૃદ્ધ સ્ત્રી આવી. છતાં સાલતી વાર્તામાં કોઈએ લંગ પાડ્યો
 નહી. તે વાર્તા થઈ રહેવા આવી એટલે સામંતની સ્ત્રી બોલી:
 “ ગુણસુંદરી, સંસાર જ આવો છે. આપને સુપાત્ર પુત્રીના જવાનું દુઃખ
 “ છે; મહારા ઘરમાં કુપાત્ર પુત્ર જીવ્યાનું દુઃખ છે.”

આ વાક્યનો અનાદર કરી સર્વેએ પોતાની વાતો ચલાવી. તે
 વાતોને અંત આવ્યા વગર રહ્યો નહી. અંત આવ્યો એટલે વળી
 સામંતપત્ની બોલી.

“ માતાજી, મ્હારું દુઃખ આપ જાણો છો—”

“ પતિ કરતાં પુત્રને વધારે પ્રિય ગણે તે સ્ત્રી પતિવ્રતા નથી
 “ અને પતિસુખને તે યોગ્ય નથી. ઠકરાળાં મને તમારી દયા નથી
 “ આવતી.” મેના બોલી.

“ માતાજી, વૃદ્ધાવસ્થા સુધી નહાની કન્યાઓ પેઠે શિક્ષા ખમ્યાં
 “ કરવી એ દુર્ભાગ્ય મ્હારે જ કપાળે છે.

“ મૂળ સ્ત્રી અને તે વૃદ્ધ થઈ એટલે જરી શાણપણ રહેલું હોય

“ તે પણ જાય. છત્રની છાયામાં રૂઢો અને પતિદૈવત ઉપર શ્રદ્ધા રાખી
“ તેવી નિન્દાનો ધ્વનિ ન ફેલાડો.”

“ માતાજી, હું નિન્દા નથી કરતી. પણ ઠાકોરનો અંતકાળ
“ આવેલો છે તે કાળે પણ મહારું મહોં જોતા નથી અને મને દેશવટો
“ આપેલો છે—એ દુઃખ ખમાવું નથી. પુત્ર નહારો છે તે જાણું છું, પણ
“ માનું કાળજી એકવાર હાથમાં ન રહ્યું તેની શિક્ષા સ્વામી જતે પણ
“ પહોંચશે તે કેમ ખમાશે? મને પુત્રનો કંટાળો આવ્યો છે અને આ
“ ઘડીએ હવે કંઈક ક્ષમા મળશે નહીં તો પછી ક્યારે મળવાની હતી?”

“ સ્વામીના અવગુણ ખીલ્યાં માણસ પાસે ગાઈ વધારે દૂષિત
“ થાવ છે અને ક્ષમાને અયોગ્ય ઠરો છે!”

“ હું તેમનો દોષ નથી ફેલાડતી, પણ તેમની ક્ષમા કેમ મેળવવી
“ અને તેમનું મુખ કેમ જોવા પામવું એ વાતમાં આપની શીખામણ
“ માગું છું.”—બોલતી બોલતી સામંતપત્ની રોઈ પડી—“ માતાજી,
“ આપના શીવાય આ ક્ષમા અપાવી શકે એવું કોઈ નથી”—“ માતાજી,
“ વડતળે વટેમાર્ગને છાયા નહીં મળે ત્યારે બીજે ક્યાં મળશે?
“ સરોવરની પાળે ઉભેલીને પાણી નહીં મળે ત્યારે કોને મળશે?”

“ એ અધિકાર હવે મહારો નથી. કમળારાણી મહારું બાળક
“ તેને મહારો સર્વ અધિકાર સોંપેલો છે—તેને મુઠ્ઠી મહારી પાસે આ
“ વાત કરવી મિથ્યા છે.”

“ બાળકની પાસે ઘરડે મહોંયે હું શું કહું?”

“ જે બાળકને ઇશ્વર આવો અધિકાર સોંપે છે તેના તેજમાં સર્વ
“ અવસ્થાઓ સમાઈ જાય છે. ઠકરાણાં, તમારી રાણી બાળક છે એ
“ વચનને જે અભિમાન તમારો પાસે બોલાવે છે, તે જ અભિમાનને
“ ધાવી બાળક મૂળરાજ ઉછર્યો અને મહારા અને તમારા સ્વામીની
“ આશાઓ નષ્ટ કરી! અને એ જ અભિમાન હજી સુધી તમારી વૃદ્ધ
“ છાતીમાં ઉછળે છે તે જાણી રાજભક્ત સામંતરાજને હું તમારી
“ ભલામણ કેવી રીતે કરું? આ રાજ્યમાં બીજે સામંતરાજ જન્મ્યો
“ નથી અને હવે જન્મવાનો નથી! એને મરતાં મરતાં પણ તમારા
“ ભણીનો અસંતોષ છે તે છોડવવો એ તમારું અને મૂળરાજનું કામ.
“ એમાં મેના શું કરશે ને કમળા શું કરશે?”

“સામંતરાજની અવસ્થા જાણી મૂળરાજને તેડાવવા એમના
“લાઈએ પત્ર લખ્યો છે:” ધીમે રહી ક્રમેળાવતી બોલી.

“જીવો, ઠકરાળાં! મેઘની પાસે એ છાંટા માગતાં તમને તે
“શરમ આવી, પણ મેઘે તો વગર માગ્યે જ વર્ષવા માંડ્યું છે.
“મણિરાજે મૂળરાજને કાગળ લખ્યો અને બીજું શું કરશે તે જાણવું
“હોય તો તેમને પુછો.”

થોડીક વાર વિચારમાં પડી મેના બોલી: “બેટા ક્રમળા!—
“આ સંસારની વાતો ન કરવી એ મહારી પ્રતિજ્ઞા આજ તુટી.
“ઠકરાળાંની વાતોએ ઘડીક મહારા મન ઉપર સંસારનો રંગ ચઢાવ્યો
“અને હું મહારા ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ તમે હવે એટલી વ્યવસ્થા કરો
“કે ફરી મહારી પાસે કોઈ આવી વાતો ન ફેલાડે. ભોજન ઉપર
“એસીએ તો ભુલમાં કોળીયો ભરાય.”

ક્રમળા ઉત્તર આપે છે એટલામાં વૃદ્ધ થયેલી મધુમક્ષિકા આવી
અને ધીમે ધીમે બોલવા લાગી:

“માતાજી, હું દરવાજામાં આવતી હતી એટલામાં પ્રધાનજી
“મળ્યા અને મહારાજના તથા પ્રધાનજીના પોતાના સંદેશા આપને
“પહોંચાડવા મહારી બેડે મોકલ્યા છે.”

“સામંતરાજના શરીરની અંત્ય અવસ્થા પાસે આવતી જાય છે
“અને બેચાર ઘડીમાં એમને સન્નિપાત થશે એવું લાય છે. ઘડી ઘડી
“મહારાજનું નામ સંભારે છે ને બીજી કાંઈ વાત કરતા નથી. આ
“પણે એમની પાસે જવું આવશ્યક ધારી મહારાજ ત્યાં પધાર્યા છે
“અને આપની પાસે આવી શક્યા નથી.”

“મહારાજ અને પ્રધાનજી સામંતરાજને ત્યાં પધારતા હતા
“એટલામાં માર્ગમાં મૂળરાજને બંધમાં રાખી આવતા રક્ષક અધિકારીઓ
“સામા મળ્યા. આ રાજ્યમાં બહારવટે નીકળી કોઈનું ખુન કરવાનો
“તેમને માથે આરોપ હતો અને તેમના હાથમાં મરેલા માણસનું માથું
“હતું તેવે વખતે સુલદ્રાની પાસેનાં કોતરોમાંથી તેમને પકડ્યા હતા.”

“પણ એમને લાવનાર માણસો મળ્યાં તે પહેલાં માનચતુરભાઈની
“પાસેથી એક સ્વાર પ્રધાનજી ઉપર પત્ર લાવેલો હતો તેમાં
“કુમુદસુંદરીના સમાચાર હતા.”

ગુણસુંદરી અને એની સાથેનું મંડળ ઉત્સુક બન્યું; મધુમક્ષિકા બોલવા લાગી:

“ સુલદ્રાના પ્રવાહમાં કુમુદબહેનની પાછળ સુવર્ણપુરનો
 “ બહારવટીયો પ્રતાપ પડ્યો હતો અને તેની પાછળ એ રાજ્યનું
 “ માણસ શંકર પડ્યો હતો. પ્રતાપના હાથમાં કુમુદસુંદરીનો એક
 “ પગ હતો, પણ પ્રતાપ સ્વતંત્ર માર્ગે જાય તે પહેલાં શંકરે એનો
 “ પગ પકડ્યો અને શંકરને પ્રતાપે તરવારને ઘાએ હણ્યો. એટલામાં
 “ કુમુદબહેનના રક્ષણને અર્થે નીકળી પડેલા મૂળરાજે કાંઠા ઉપરથી
 “ પડતું નાંખી પ્રતાપનું માથું ધડથી જુદું કર્યું અને માથું લેઈ પાણી
 “ બહાર નીકળ્યા તે માનચતુરને મળ્યા અને આણી પાસ આવ્યા.
 “ આ સમાચાર વાંચી મહારાજે મૂળરાજને સર્વ રીતે ક્ષમા કરી છે
 “ અને આ શુભ સમાચાર સાંભળી સામંતરાજનો જીવ સદ્ગતિ પામે,
 “ મૂળરાજના ઉપર તેમની કૃપા થાય અને પિતાપુત્રનો યોગ થાય
 “ એવું ઈચ્છી મહારાજ મૂળરાજને સાથે લેઈ ગયા છે.”

સામંતપત્નીને હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. ગુણસુંદરીને રજ તૃપ્તિ થઈ નહીં. તેને મન સોળે સોકટી કાચી રહી. મધુમક્ષિકા બોલવા લાગી.

“ ગુણસુંદરી બહેન, પ્રધાનજીએ ફહાવ્યું છે કે પ્રતાપ અને
 “ મૂળરાજની દહડવાડના સંધિમાં મૂળરાજને બે હાથ હત તો એક
 “ હાથે તરવાર વાપરી બીજે હાથે કુમુદબહેનને એ ઝાલી શકત; પણ
 “ એક હાથ એમનો કપાયલો હોવાથી કુમુદબહેન નદીમાં એકલાં
 “ તણાયાં, અને પ્રતાપનું અને નદીનું બેનું ભય એમને હતું તેને
 “ ઠેકાણે હવે માત્ર નદીનું ભય છે—”

ગુણસુંદરીની આંખમાંથી નવીન આંસુ બળ કરી નીકળી પડ્યાં. રોવું આવવાનું થયું તે દાંતવડે નીચલો ઓઠ કરડી પકડી રાખ્યું અને સ્વર ગળામાં ડાબી નાંખ્યો. મધુમક્ષિકા સમજી અને બોલી.

“ બહેન, માનચતુરજી માણસો લેઈ નદીને તીરે તીરે ઘોડા
 “ દોડાવતા ગયા છે. મૂળરાજનું એવું ફહેવું છે કે નદીના મુખ આગળ
 “ રત્નાકર સાથે સંગમ થાય છે ત્યાં આગળ કુમુદબહેનનું શરીર તણાતું
 “ તણાતું પહોંચશે. તે વેળા ભરતીની હશે, અને તેથી નદીનાં અને
 “ રત્નાકરનાં પાણી સામાં મળશે એટલે સંગમ આગળનું બધું પાણી સ્થિર

“ રૂહેશે એટલે કુમુદબહેનનું શરીર આગળ સમુદ્રમાં નહી તણાય
 “ પણ સંગમ આગળ અટકશે.”

ગુણસુંદરીને કંઈક આશા આવી. મધુમક્ષિકા વાધી.

“ વળી નદીમાં ખેંચાયલા કચરાના સંગમ આગળ મ્હોટો થર
 “ થયેલો છે અને તે ઉપર પડ અંધાયલાં છે એટલે પાણી પણ છાંછર
 “ અને નીતરેલું કાચ જેવું રૂહે છે. તેથી ત્યાં આગળ પાણીને તળીયે
 “ શરીર હશે તો પણ જણાશે અને હાથ આવવું કઠણ નહી પડે—આ!
 “ પ્રમાણે મૂળરાજને આશા છે અને તેવી સૂચના તેમણે જ આપેલી
 “ છે તેથી માન્યતુરજ ત્યાં ગયા છે.”

“ હરિ કરે તે ખરું !” નિઃશ્વાસ મુકી ગુણસુંદરી બોલી.

“ ઈશ્વર સારું જ કરશે.” મેના બોલી.

“ માતાજીનો આશીર્વાદ છે તો સારું જ છે. પણ તણાઈ તે તણાઈ.
 “ માતાજી, હવે આશા વ્યર્થ છે: ઠીક છે, છેલા સમાચાર મળતા મુઘી
 “ આશા ન મુકવી એટલો આપણો ધર્મ છે.” ગુણસુંદરી બોલી.

મધુમક્ષિકા—“ માતાજી, મૂળરાજે મહારાજદ્વારા આપની પાસે
 “ ક્ષમા માગી છે—મૂળરાજના કારણથી આપને ઘણું દુઃખ સોસવું
 “ પડેલું છે—”

મેના—“ મધુમક્ષિકા, ચિરંજીવ મહારાજને ફેલેને કે શંકરરૂપ
 “ થતા ખેલાં રાજ્યના ધણી અને મહારાતમારા છત્રરૂપ તેમણે મને શિક્ષા
 “ કરેલી તેનાથી મહેં દુઃખ ધર્યું હત તો મહેં એ શિક્ષાને અયોગ્ય ગણી
 “ થાત. એ શિક્ષા યોગ્ય હતી અને તે શિક્ષા સ્વીકારતાં મહેં દુઃખ નથી
 “ ગણ્યું: પણ મહારાજની પ્રીતિને પાત્ર થવા માટે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ગણી
 “ સંતોષ માન્યો છે. બાકી હવે મૂળરાજનું શું કરવું તે તો તમારે જોવાનું છે.

સામંતપત્ની—“ માતાજી, એને આપે ક્ષમા આપી એવો મીડો
 “ ઉચ્ચાર કરવા કૃપા કરો.”

મેના—“ એણે મહારો અપરાધ કર્યો જ નથી. રાજ્યનો અપ-
 “ રાધ કર્યો હોય તો તે રાજ જાણે.”

મધુમક્ષિકા—“ બીજા સમાચાર એવા છે કે મૂળરાજે મહારાજને
 “ પગે પડી આંસુ સાથે માગ્યું કે જીવાનીના ઉછાંછળાવેડામાં મહારાજ
 “ મહારાજને મહેં દુઃખ દીધું છે તેથી વિશેષ અપમાન અને અપરાધ

“ આપના વિષયે મહેં કરેલા છે. તેની ક્ષમા માગવી હું યોગ્ય ગણતો નથી,
 “ કારણ સર્વ તીર્થો ઉપર જઈ સ્નાન કરું તોપણ આ દોષોનું પ્રાયશ્ચિત્ત
 “ થાય એમ નથી; પણ માત્ર આટલું જણાવવા રજા માગું છું કે આપને
 “ સારું મહારા મનમાં જે તિરસ્કાર અને ક્ષુદ્રભાવ હતો તેને સાટે હાલ
 “ હું એમ માનું છું કે આપના ઉદાત્ત વંશમાં હું એક શીયાળ જેવું
 “ પ્રાણી છું ત્યારે આપ શુદ્ધ સિંહરૂપ છો—આપની યુક્તિ, શૌર્ય,
 “ સદ્ગુણ અને ઉદાત્ત રાજતેજ આગળ હું એ ક્ષુદ્ર જીવ જેવો છું.
 “ અને મહારાજ મધરાજને ઉચ્ચ મુખે દેહાંતશિક્ષા સાંભળતાં જે અભિ-
 “ માન નમ્યું ન હતું તે સર્વ અભિમાન આજ જાતે છોડી, વસિ-
 “ ષ્ઠને પગે વિશ્વામિત્ર પડ્યા હતા તેમ, આપને પગે પડું છું અને
 “ આ જગતમાં એટલું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા દેશો તો હું દુષ્ટ પોતાને
 “ કંઈકે શુદ્ધ થયો ગણીશ.”

“ માતાજી, આ ઉપરાંત મૂળરાજે કહ્યું કે હું મહારી માતાની
 “ સ્ત્રીયુક્તિએ આદ્યો અને પિતાના યુક્તિતેજનો પ્રભાવ પરખી શક્યો
 “ નહી. તે તરવાર છોડી નરેણી પકડ્યા જેવું કર્યું. મહારા પિતાને
 “ અવસાનકાળે મને બોલાવ્યો તો ક્ષમા અપાવનાર ધણી પણ
 “ આપ છો. પિતા પાસે ખાંદધરીમાં એટલું વચન આપું છું કે ભર-
 “ તણએ દૈદ્યીનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમ હું પણ આજથી મહારી
 “ જનનીનો ત્યાગ કરું છું.”—સામંતપત્ની ઝાંખી પડી ગઈ.

“ મહારાજને આટલાં વચન કહ્યા પછી મૂળરાજે પ્રધાનજીને કહ્યું
 “ કે—પ્રધાનજી, મહારો તમારો મતભેદ તો ઈશ્વરે નિર્મેલો છે અને જે
 “ ઈંત્રેજને આપના મામાએ સાતમે આકાશ ચઢાવ્યા છે તે ઈંત્રેજનો
 “ સ્વીકાર અને દેશીઓનો ત્યાગ કરી સુભાજીરાવને ફહાડી મુક્યા તે
 “ કિદિમય તો મહારા મનમાંથી જવાનું નથી. પણ મહારાજ મણિ-
 “ રાજના પ્રધાન તે મહારે શિરસદે એટલી યુક્તિ ઘણો વિચાર કરતાં
 “ મને ઉત્તમ લાગી છે, અને તે યુક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે જ મહેં
 “ આપની પુત્રીના શત્રુને હણ્યો છે.”

“ વળી મૂળરાજે પ્રધાનજીને કહ્યું કે—પ્રતાપનો હું વિશ્વાસુ મિત્ર
 “ હતો. કુમુદસુંદરી ઉપર એની કુદૃષ્ટિ હતી તે વાત એને પોતાને જ
 “ મુખે સાંભળી હતી, પણ એને વારવાથી સારું ફળ હતું નહી. અને
 “ મને વાત કરતો અટકે જાણી હું એને વારતો ન હતો. જ્યારે એ
 “ નદી આગળ ગયો ત્યારે હું કાંઈકે નિમિત્તે ત્યાં આગળ ફરતો હતો અને

“ શંકરથી ન થયું તે કામ મહેં કર્યું. મહેં મિત્રહત્યા કરી—પણ દુષ્ટ
 “ મિત્રની હત્યા કરી, તે શા સારુ? કુમુદસુંદરી છેક નહાની હતી ત્યારે
 “ મહેં એને મહારી પુત્રી પેઠે એક દીવસ રમાડી હતી. કોઈ જાણતું નથી—
 “ ગુણસુંદરી પણ જાણતાં નહીં હોય—પણ તેમના ઉપર એ દિવસે મહારી
 “ દૃષ્ટિ અગડી હતી. તેનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત બાકી હતું. આ અગડેલી દૃષ્ટિ
 “ સુધારનાર પળવારનો સંગી એક બ્રાહ્મણ હતો—તો બીજા બ્રાહ્મણ
 “ પ્રધાનજનો કંઈક વધારે સંગ થશે તો બુદ્ધિ વધારે સુધરશે. આ
 “ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને આ બુદ્ધિ સુધારવા મહારી પુત્રી જેવાં કુમુદબહેનના
 “ શત્રુને હણી મહેં મિત્રહત્યા કરી છે. હવે મહારે આ સંસારમાં કંઈ
 “ વાસના નથી.”

સર્વ બોલી સામંતપત્ની સામું જોઈ મધુમક્ષિકા બોલી: “ઠકરાળાં,
 “ મહારાજે ફહાવ્યું છે કે તમે સત્વર સામંતરાજ પાસે હાજર થાને અને
 “ રાણીજીને સાથે રાખજો, કારણ સામંતરાજ રાણીજીનું નામ પણ જાણે
 “ છે. રાણીજીને મહારાજે ફહાવ્યું છે કે સામંતરાજ આપણે પિતાને સ્થાને
 “ છે તો તેની પાસે મર્યાદાની જરૂર નથી અને તેમની છેલ્લી વાસના
 “ પુરી કરવી અને એમનો આશીર્વાદ લેવો એ આપણો ધર્મ છે માટે
 “ માતાજીની અનુજ્ઞા લેઈ ઠકરાળાં સાથે આવવું.”

મેના—“ બેટા કમળા, રાજપતિની આજ્ઞા અતિ યોગ્ય છે અને
 “ તે બહુ ઉત્સાહથી પાળવા તમે સત્વર જાવ. સામંતરાજને મહારા
 “ જાણીથી બે વાત ફહેજો. પહેલું એ ફહેજો કે શંકરરૂપ મહારાજ ગયા પછી
 “ હું નકામી થઈ જીવું છું અને બાળક મણિરાજને તેમણે તમને સોંપેલા
 “ અને એ બાળકને તમારી ઢાલ છે તે તમારે જવા કાળ આવ્યો એવો
 “ વિષય ધૃશ્વરને ગમે છે તો તેની બુદ્ધિ આપણાથી અગમ્ય છે. પણ
 “ બીજી વાત એ છે કે હવે તમારા વિના મણિરાજ એકલા પડશે તેની
 “ પાસે તમારું કામ સારવા મૂળરાજને અધિકાર આપો, અને હવે
 “ પરદેશમાં આથડી, અનુભવથી ઘડાઈ, તે રાજ્યલક્ષ્મી થયો છે તો
 “ સત્કાર્યમાં શંકા ન કરશો. બાકી ઘડી અધઘડીમાં પ્રભુનું તેડું આવશે
 “ એટલે તમે હશો ત્યાં મહારે પણ આવવું જ છે.”

સહ ઉઘ્યાં, વેરાયાં, આદ્યાં. સહની પાછળ કુસુમ આરજની
 સાથે વાતો કરતી ચાલતી હતી.

થોડેક છેટે આગળ સુન્દરગિરિની એક ગોસાંધિયણ પણ ચાલતી હતી.

અને તેની જોડે પલાળેલા કુંકુમ ભરેલો થાળ લેઈ માતાની પુનરણુ ચાલતી હતી. આરજ, ગોસાંધિણ, અને પુનરણુ ત્રણેની વચ્ચે આવળ કરતી કુસુમ ત્રણેમાંની એકની સાથે ઘડીક વાતો કરી બીજી સાથે વાતો કરવા જતી ને ઘડીક બીજીને છોડી ત્રીજી પાસે જતી. કમલાવતી, ગુણસુંદરી અને સુન્દર સહિથી આગળ ચાલતાં હતાં, તેમાં સુન્દરનો જીવ કુસુમમાં હતો તે ઘડી ઘડી પાછું વળી એના લણી જોતી હતી. કુસુમની કુમારાં રૂઢેવાની હોંસ સુન્દર સારી રીતે જાણતી હતી અને આ ત્રણે જણ જોડે એ હોંસને લીધે જ કાંઈક વાતો બાલા કરતી હશે જાણી સુન્દરનો જીવ ઉચો થયો. એટલામાં કુસુમની અને સુન્દરની આંખો મળતાં સુન્દરે અણસારો કરી કુસુમને પોતાની પાસે બોલાવી. તેના ઉત્તરમાં કુસુમે ડોકું ધુણાવ્યું અને હાથેલી નાગની ફણા પેઠે હલાવી અને આઘી જતી રહી વાતોમાં લળી.

અંતે વાતો થઈ રૂઢેતાં કુસુમ જુદી પડી, ત્રણે જણને છોડી સુન્દરને પકડી પાડવા ઉતાવળી આગળ ચાલવા લાગી અને ચાલતાં ચાલતાં મનમાં મનની સાથે વાતો કરવા લાગી.

“ આરજ પરણી નથી ને ધર્મધ્યાનમાં આનંદ કરે છે—પણ આપ-
 “ જ્ઞાથી કાંઈ આરજ થવાય ? પુનરણુને ગમત છે—માતાની પૂજા કરવી—
 “ પણ એ તો પરણેલી છે ને પરણ્યાં એટલે પડ્યાં. ગોસાંધિણ સુખી
 “ ખરી—પરણવું હોય તો પરણે નીકર કુમારી રૂઢે ને મીરાંબાઈનું પદ
 “ ગાયાં કરે,” કંઈક મ્હોટે સ્વરે કુસુમ લવી.

“ મીરાંમન મોહનશું માન્યું !

“ વરોયા વરોયા શ્રીગિરિવરધરલાલ !

“ જાણે જગ કાંઈ નથી સાચું !”

આ કડી એ ચાર વાર લવી. થોડીવારમાં સુન્દરની આંગળીએ વળગી વિચારના ઉછાળામાં ઉછળતી ચાલવા લાગી. વાડીનો દરવાજો આવ્યો. કમલાવતી અને સામંતપત્ની એક ગાડીમાં બેસી ગયાં. બીજી ગાડીમાં ગુણસુંદરી, સુન્દર, અને કુસુમ બેસી ઘરલણી ચાલ્યાં, અને ગાડી ચાલતાં સુન્દર કુસુમને માથે હાથ મુકી પુછવા લાગી.

“ કુસુમ, આરજ ને પુનરણુ ને ગોસાંધિણ સાથે તે શી વાતો કરતી
 “ હતી ? લહું તને એવાં એવાં સાથે વાતો કરવાનું મન થાય છે તો ? ”

“ તે કેમ વાતો ન કરીયે ? ઓછાં જ લાયકાઓ સાથે બોલીયે
“ છીયે જે ? ” કુસુમ ગળું મરડી બોલી.

“ તહારે આરજખારજ થવું છે ? ”

“ થઈયે યે ખરાં. પરણેલાં કરતાં એ બધાં સુખી છે. ”

“ તે પરણે તેને શું દુઃખ છે ? ”

“ પરણે તેને પતિ જડતાં દુઃખ, પતિ જીવતાં દુઃખ, ને પતિ મરતાં
“ દુઃખ—ને ત્રણે વખત દુઃખ ન હોય તો એક વખત તો હોય હોય ને હોય. ”

“ હતું હશે ! પરણેલાંનું સ્વપ્નું તો દીકું નથી ને તેનાં દુઃખની
“ વાત કરવા બેઠી છે આજ કાલની— ”

“ પરણ્યાં ન હઈયે પણ જાને તો ગયાં હઈયે ? પતિ જડતાં
“ દુઃખ પડ્યું કુમુદબહેનને. પતિ જીવતાં દુઃખ પડ્યું કુમુદબહેનને !
“ એ બેમાં સુખ, તો પરણેલાંને છોકરાંનું દુઃખ થયું બેવું હોય તો—
“ જીવો—કુમુદબહેનનું દુઃખ ગુણીયલને ! ”

ગુણસુંદરી વિચારમાંથી લડકી, સુંદરે કુસમના બે ગાલ હાથવતે
આમળ્યા ને બોલી : “ મેર ! મેર ! શરમ વગરની ! માની વાતો
“ કરનારી ન બેઈ હોય તો ! ”

સુંદરનું બોલ્યું ખરું લાગતાં આમળાથી રાતા થયલા ગાલ ઉપર
લજવાયાની બીજ રતાશ ચઢી, અને હારી જઈ કુસુમ જરીક નીચું
બેઈ રહી. પળવારે પાછું ઉંચું બેઈ બોલવા લાગી.

“ વારુ, સામંતની વહુનું દૃષ્ટાંત તો ખરું ? અને જન્મારો સુખ
“ બેઈ સ્વામી જતાં દુઃખ થાય તેનું દૃષ્ટાંત મેનારાણી. શું એમનું
“ દુઃખ ! હું તો એ દુઃખ બેઈ છક જ થઈ ગઈ ! સ્વામી નઠારા હોય
“ તેનું દુઃખ કુમુદબહેનનું બેવાનું, ને સ્વામી જેટલા વધારે સારા એટલું
“ વધારે દુઃખ સ્વામી ગયા પછી—તે મેનારાણીનું બેવું ! ”

“ તું ભલી આવું આવું સોધ્યાં કરે છે ! ન પરણવાના ચાળા ! ”

“ તે શોધવા કંઈ આવે જઈયે છીયે ? ઘરમાં ને ઘરમાં બેઈયે
“ તેયે દેખીયે નહીં તે શું આંધળાં છીયે !—હા—ન પરણવાના ચાળા
“ તો ખરા ! પરણ્યાં એટલે પડ્યાં. તમારે છે કંઈ ? ”

“ વળી સામા માણસનું દૃષ્ટાંત લીધું ! તે વેળા મહારું લીધું ને
“ વળી આ કાકીનું દૃષ્ટાંત લીધું ! ” ભ્રમર ચઢાવી ગુણસુંદરીએ
બોલકણીને ધમકાવી.

“ હયો તે નહી લઈયે. બાકી સુખનું દૃષ્ટાંત લીધું છે—કંઈ દુઃખનું
“ લીધું નથી. કાકી, મને તો પિતાજી ન પરણાવે કની તો જાડી ખમ થાઉં.”

“ તે પિતાજી કંઈ તહારા જેવા ઘેલા હતા? આપણામાં ડોશી
“ કુમારી રહી છે કંઈ? ”

“ તે જોઈશું—”

આ વાતોમાં ગાડી ચાલી ગઈ.

મધુમક્ષિકાને વાડીમાં મોકલી દરવાજાખંડાર વિદ્યાચતુર ગાડીમાં
જેસી રહ્યો હતો, અને તેના મનમાં અનેક વિચાર ઘોળાયાં
કરતા હતા.

“ મહારાજ મધુરાજની પરીક્ષા અંતે ખરી જ નીવડી. આટલે
“ વર્ષે મૂળરાજ કુળ ઉપર ગયો; અને પોતાના રાજવંશનો એક છોડ
“ નિર્મૂલ ન કરી નાંખવાનો એ મહારાજનો આગ્રહ તે દુરાગ્રહ નહી
“ પણ સદાગ્રહ હતો તે એમના ગયા પછી સિદ્ધ થયું.”

“ ઈંગ્રેજોના સંબંધ વિરુદ્ધ સામંત અને મૂળરાજનો આગ્રહ
“ મૂળથી છે—એને દુરાગ્રહ કેમ કહેવાય? એમાં સ્વરાજલક્ષિ અને
“ સ્વદેશાભિમાન નથી એમ કેમ કહેવાય? જે રાજ્યનીતિનો વિચાર
“ કરી એ મહારાજે અને મામાએ આ સંબંધ સ્વીકાર્યો તે નીતિ
“ મને પણ ખરી લાગે છે—પણ એ ઢાલને એ બાળુઓ છે તેની
“ ના કોણ કહેશે? દેશીઓના હાથમાં હિંદુસ્થાન રહ્યું હત તો એમના
“ હાથમાં આ દેશની જાપાન જેવી ઉન્નતિ થાત એવી ધારણા કોઈ
“ કરે તો તેમાં અશક્ય જેવું શું છે? જે લોકમાં મહોટા માધવરાવ
“ પેશવા, માધવરાવ સિંધીયા, અને નાના ફરનવીસ જેવાં રત્નો
“ ઉત્પન્ન થયાં હતાં તે લોકમાં અને ખીજા નાતોમાં અને ખીજા પ્રાંતોમાં
“ એવાં રત્નો ઉત્પન્ન થાત અને આ દેશનો ઉદ્ધાર કરત એવું કોઈ
“ ધારે તો તેમાં અસંભવિત શું છે? રત્નપુરીનાં જેવાં રત્ન સ્વતંત્રતાનો
“ કાળ આ દેશમાં કેમ ન દેખાડત? સામંતરાજ અને મૂળરાજ
“ જેવા ક્ષત્રિયોને યુદ્ધકાળ સ્વપ્ન જેવો થઈ ગયો જોઈ ક્રોધ કેમ ન
“ ચહુડે? એમના ઉપર દ્વેષ રાખે તે હિંદુ અનાર્ય છે—આર્ય નથી.”

“ પણ—પણ—એ કાળ ગયો—સામંતરાજ અને મૂળરાજ! મામા
“ ઉપર તમને ક્રોધ છે—તે હોલાતો નથી તેનું કારણ શું?—તમારા

“ મનોરથાનામતટપ્રપાતાઃ ।* ”

“ તમારા જેવી વૃત્તિ મહારા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે એવે કાળે
 “ સુભાજીરાવ જેવાઓને જેણે જેણે આશ્રય ન આપ્યો તેને આજ
 “ પોતાની ભુલ માલમ પડતાં કેવું લાગવું જોઈયે તેનો વિચાર કરું છું.
 “ અને તે ભુલ કરનાર મામાનો હું ભાણેજ છું અને તેમની ભુલનો
 “ પશ્ચાત્તાપ હું કેવે રૂપે કરું તેની કલ્પના કરું છું ત્યારે લાગે છે કે

“ યથા ગજો નેતિ સમક્ષરૂપે

“ તસ્મિન્નતિક્રામતિ સંશયઃ સ્યાત્

“ પદાનિ દૃષ્ટ્વા તુ ભવેત્પ્રતીતિસ્

“ તથાવિધો મે મનસો વિકારઃ ॥*

“ દેશોદ્ધારના મહાન પ્રસંગરૂપ હાથી જાતે પાસે થઈને ચાલ્યો.
 “ ગયો ત્યારે એ હાથી છે એવું અમે જાણ્યું નહીં—તે જતાં જતાં હાથી.
 “ જ હશે એની શંકા થઈ—અને આજ એનાં પગલાં જોઈ નક્કી થાય
 “ છે કે મૂર્ખાઈમાં પાસે આવેલા હાથીને જવા દીધો, અને હવે એ
 “ ગયેલો પ્રસંગ ગયો!—તે પાછો દેખાડે એવી શક્તિ ચોખંડ.
 “ પૃથ્વીમાં કોઈ આણે એમ નથી! મૂળરાજ! તને તેનું દુઃખ કેમ
 “ ન લાગે? તું સિંહ છે.”

“ પણ—પણ—મહારાજ મહારાજ પણ સિંહ જ હતા અને
 “ પુરુષસિંહ હતા. તેમનો બુદ્ધિપ્રભાવ કેવળ સિંહની પેઠે વર્તમાન.
 “ પૃથ્વી ઉપર ફરનાર ન હતો, પણ ગરુડ પેઠે ભૂતરસાતળનાં ઉંડામાં.
 “ ઉંડા અને ભવિષ્યાકાશના ઉંચામાં ઉંચા ભાગમાં ચઢી, સાત્વિક
 “ વૃત્તિ, ઉદાર અને ઉદાત્ત બુદ્ધિથી, સદ્ગુણ અને સદ્ધર્મના શોધનથી,
 “ સર્વ આકાશ અને પૃથ્વી ઉભયને દૃષ્ટિગોચર કરી પોતાનો શીકાર
 “ શોધી ફહાડતો. એ મહારાજે ઘડેલો ઈંગ્રેજ ચક્રવર્તીનો સંબંધ
 “ મહાન અકબરના સંબંધ જેવો ઉદાર અને આવશ્યક મને લાગે
 “ છે તેમ મૂળરાજને ન લાગે તો નવાઈ નથી. મૂળરાજ મહારાજનું
 “ મહાશય હૃદય કેમ સમજી શકે?”

* શાકુંતલ.

† He (Akbar) had lived long enough to convince the diverse races of Hindustan that *their safety, their practical independence, their enjoyment of the religion and the customs of their forefathers, depended upon their recognition of the paramount authority* which could secure to them their inestimable blessings. To them he was a man above prejudices.—Malleon.

મૂળરાજે આણેલા કુમુદના સમાચાર સાંભર્યા.

“કુમુદ ! કુમુદ ! તહારું ભાગ્ય વિચારું છું ત્યારે લોકની પેઠે છઠ્ઠીના
“લેખ માનવા ઉપર શ્રદ્ધા થાય છે. તું સુખને માટે સરળચલી જ નથી.
“વિદ્વાન વર શોધ્યો તે નકામું પડ્યું; કુલીન અને સુશીલ વર શોધ્યો
“તેણે ભુંડું કર્યું. તું જ્યાં ગઈ ત્યાં તહારા મહોમાં આવેલી સાકર દેવે
“ઝુંટી લીધી, અને આખરે ખહારવટીયામાંથી ખચેલી તે નદીમાં ગઈ.”

“હું તો ધારું છું કે તું ગઈ જ ! તહારી આશા રાખવી તે હવે
“હવાતીયાં મારવા જેવી છે. તહારી માને દુઃખ થાય છે અને તે રુવે
“છે—પણ હું પુરુષ છું ‘અને રાજનીતિના વિષમપ્રસંગોએ પત્થર જેવું
“કરેલું મહારું કાળજી આંખમાં આંસુ સરખું આણી શકતું નથી !
“ખીચારી માલતીને કામન્દપ્રીએ કહેલું વચન ખરું છે.—

“કુતોऽપત્યસ્નેહઃ કુટિલનયનિષ્ણાતમનસામ્ ॥

“વક્ર રાજનીતિમાં ઝખઝોળાએલાં મનને અપત્યસ્નેહનો પાશ
“બેસતો જ નથી !—ના, ના, એમ પણ છેક નથી.”

“જે-જે-જે પ્રમાદધન અને કુમુદ એ બે જણ ગુજર્યો હોય
“તો વિચારમાત્ર સમાપ્ત જ છે, જે કુમુદ એકલી ગુજરી ગઈ હોય
“તો પણ મહારે મન એ સંસાર સમાપ્ત જ છે. જે પ્રમાદ અને
“કુમુદ બે જીવતાં નીકળે—તો—આ દુર્ભાગ્યમાંથી ખીચારીનું ભાગ્ય કેમ
“ઉત્પન્ન કરવું—એ સમુદ્રમાં કેમ તરવું—એનો વિચાર હું કન્યાનો
“આપ તે શો કરું ? મહું તો એને વિદ્યા આપી અને એ હોડીવડે એ
“કન્યાને તરતાં આવડે એટલું એનું ભાગ્ય. વર શોધતી વેળા માખાપથી
“થયેલી ભુલનું પરિણામ ખમે કન્યા, અને આઘેથી જીવે ને રુવે
“માખાપ—આટલા માટે જ લોક કન્યા ઇચ્છતા નથી.—હા—પણ
“સૌભાગ્યદેવી અને ઋદ્ધિધન જેવાં સાસુસસરો આયુષ્યમાન છે ત્યાં
“સુધી કુમુદની ચિંતાનો પ્રસંગ જ નથી.”

“પણ—પ્રમાદધનની વાર્તા ખરી હોય—અને—કુમુદ જીવતી નીકળે
“તો ?—પુત્રીનું વૈધવ્યદુઃખ કેમ સહવાશે ? શું મહારી કુમુદ વિધવા ?—”

આ વિચારની સાથે જ મન ચીરાયું. “કુમુદ તું—વિધવા !—
“કુમુદ !—તું વિધવા !”

“હરિ ! હરિ ! ઓ પ્રભુ !”—“ઈશ્વર મહારા સામું એટલું
“નહી જીવે ?”

“પ્રમાદધન—સુગન્ધવાળું ફુલ સુંઘતાં તને ન જ આવડ્યું—
“તે ચોળાઈ ગયું.” નિઃશ્વાસ મુક્યો.

“But as a practical man—can I not see my remedy for
“a disease which threatens to be a fact? Other nations have
“it—mine bars it.”

ઓઠે આંગળી મુકી વિચારમાં પડ્યો.

“Conventional widowhood! Social terrorism! Must you
stand between me and my love and duty to my dear child?
Here—Here is a calamity; here is escape from it—And yet
the poor one must suffer and not escape! And why?
Because the stronger sex controls her lot. Is it proper in a
father to submit to the control and see the child writhing
before his eyes, because he is a social—coward?”

“કુમુદ ! સરસ્વતીચંદ્ર હજી જીવે છે ! એણે મૂર્ખતા કરી તો
“ખરી પણ તેના હૃદયમાં જે યજ્ઞ તહારી તૃપ્તિને અર્થે આરંભાયલો
“હતો તે હજી હોલાયો નથી.”

“પણ તને તેનો યોગ કરી આપવામાં જેટલું સાહસ મહારે છે
“તેટલું સાહસ તહારો સ્વીકાર કરનારને પણ છે. સરસ્વતીચંદ્ર !
“આટલી લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરવાનું સાહસ જેણે કર્યું તેને આ સાહસ
“કરતાં ડર લાગશે?”

“હરિ ! હરિ ! પ્રિય કુમુદ ! તહારો પિતા અત્યારે દુઃખથી ઘેલો
“થયો છે—ઘેલછાને કાળે કરેલા વિચાર હું આચારમાં મુકતો નથી.”

“હજી તો વૃદ્ધ પિતા અને મામા આયુષ્યમાન છે—તેમના મત
“વિના મહારાથી શું બનશે? તેમના મત કેળી પાસ પડશે તે જોશીને
“પુછવું પડે એમ નથી. તેમના વિરુદ્ધ પડી મહારે આ કામ કરવા
“જેવું છે? શું મને કુમુદ વહાલી છે અને તેમને નથી? વૃદ્ધ પિતા
“અત્યારે પૌત્રીને માટે માથું છોટે મુકી તરવાર બાંધી નીકળી પડ્યા છે—
“એ બાળકી મહારી ખરી ને તેમની નહી?”

“આ સાહસ કરનારે આ રાજ્યના હિતને અર્થે રાજ્યનું પ્રધાન-
“પદ છોડવું જોઈએ—પુત્રી ઉપરના સ્નેહ આગળ પેટનો સ્વાર્થ
“મહોટો નથી.”

“ખરી વાત પણ મણિરાજની સેવા હું કેવળ પેટને માટે નથી કરતો.
“પેટ ભુલું પણ ઉપકાર કેમ ભુલાય? તેમનો સ્નેહ કેમ તરછોડાય?”

“કુમુદ ! ત્હારે માટે હું આ માર્ગે જઉં કે આ માર્ગે જઉં ?
“કાંઈ સુઝતું નથી.”

માથું ખંજવાળતો ખંજવાળતો અને અત્યંત શોકવાળું અવસન સુખ કરતો વિદ્યાચતુર પળવાર વિચાર કરતો જ બંધ પડ્યો.

“અનાગત વસ્તુની ચિંતા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. કોણ જાણે કેવા
“સમાચાર મળશે ? તો આ ઇશાનિષ્ટ વિચાર અત્યારે શું કરવા કરવા ?”

એટલામાં મધુમક્ષિકા આવી અને મેનારાણીને ખડોચાડેલાં સંદેશાના વર્તમાન ફેહેવા લાગી.

વિદ્યાચતુર ગાડીમાં બેઠો હતો તે પ્રસંગનો લાભ લેઈ, ગાડીમાંથી ઉતરી ચંદ્રકાંત પાસેના તળાવના આરા ઉપર ઉભો ઉભો ચારે પાસ જોતો હતો અને સરસ્વતીચંદ્રના વિચાર કરતો હતો.

“સરસ્વતીચંદ્ર ! વિદ્યાચતુરે ત્હારો શોધ કરવા મદદ આપવાની
“વાત ફહાડી ત્યારે કુમુદસુંદરીના સમાચાર આવ્યા ને ત્હારી વાત
“ઠંકાઈ ગઈ ! મહારાજે વાત ફહાડી ત્યારે સામંતરાજની ચિંતા
“આવી ને ત્હારી વાત ઠંકાઈ ગઈ ! મ્હારે તને શોધવો છે, પણ ત્હારે
“જડતું નથી, ને ભાગ્ય પણ એવું છે કે તને જડવા દેતું નથી. ભલે
“ભાગ્ય ત્હારો પક્ષપાત કરે ને મજ ગરીબની વાત ન સાંભળે—પણ હું
“તને પડતો મુઠ્ઠી ઘેર જવાનો નથી. ઘેરથી પત્ર ઉપર પત્ર આવે છે કે
“આ નિષ્ફલ શોધ કરવો છોડી ઘેર આવો. મ્હારાં મૂર્ખ બહાલાંઓને ખબર
“નથી કે વસુંધરાનું જાયેલું એક અમૂલ્ય રત્ન ખોવાય છે—ચંદ્રકાંત જેવા
“અનેક પથરાઓ ભેગા કરો તોય એ રત્નના જેવું મૂલ્ય થાય એમ
“નથી. સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ! આ દેહમાં ચેતન છે ત્યાં સુધી
“ત્હારો શોધ હું પડતો મુકું એમ નથી.”

એક આવો આરા ઉપર તુંબડી લેઈ લોટ માગતો અને ચીપીઓ અખડાવતો દીઠો. ચંદ્રકાંતને જોઈ તે કાંઈક વિચારમાં પડ્યો ને પાસે આવી બોલ્યો.

“લેયા, તમે આ નગરના વાસી નથી ?”

ચંદ્રકાંત—“ના, બાવાજી. હું સુંબાઈથી આવ્યો છું.”

આવો—“તમારું નામાભિધાન ?”

ચંદ્રકાંત—“ચંદ્રકાંત.”

બાવો—“ચંદ્રકાંતજી, આ તળાવની પેલી પાસ આકાશમાં અંધકાર
 “જેવું દેખાય છે તે સુન્દરગિરિ નામનો રમણીય પર્વત છે, ત્યાં અમારા
 “સાધુસંતોના આશ્રમ છે. ત્યાં કોઈ વેળા પધારશો તો કદ્યાણ થશે. પણ
 “રાજવૈભવ છોડી એકલા આવશો તો અધિક જોશો ને વિશેષ પામશો.”

“અલખ !” અલખની ખુમ પાડી બાવો માર્ગે પડ્યો. સ્વાભાવિક
 રીતે ઈચ્છેજી ભણેલાને આમાં કાંઈ વિચારવાનું ન હતું. પણ પુરુષનો શોધ
 કરવા નીકળી પડેલાને વિચાર થયા.

“સરસ્વતીચંદ્ર એ પ્રદેશમાં કેમ ન ગયા હોય ? બહારવટીઆઓ—
 “માંથી છુટ્યા હોય તો એમનો એક માર્ગ મનોહરપુરીનો ને બીજો
 “સુન્દરગિરિનો. કાલે વિદ્યાચતુરને ઘેર નકશો જોયો. સુભદ્રાના મુખઆગળ
 “એ પર્વત છે. વિદ્યાતાની સૂત્રધારતા વિચિત્ર છે. કુમુદસુંદરીને એણી
 “પાસ તાણ્યાં છે—સરસ્વતીચંદ્રને પણ એ જ સૂત્રધારે એણી પાસે કેમ
 “ન તાણ્યા હોય ? મિત્ર !

“परिणतिरमणीयाः प्रीतयस्त्वद्विधानाम्” ॥^૧

તેના મુખ ઉપર ખેદ દેખાયો. “હવે ચંદ્ર અને કુમુદની પ્રીતિ
 “શી ? એ પ્રીતિમાં જ પાપ અને એ પાપમાંથી છુટાવાને જ મહારો
 “પ્રિય પવિત્ર ચંદ્ર કુમુદને અસ્પર્શ રાખી અદૃશ્ય સ્થળે ભ્રમણ કરે
 “એ જ કદપના સંભવિત છે. સરસ્વતીચંદ્ર, તને નહાનપણમાંથી વૈરાગ્ય
 “જાલો હતો ને તે જાલો વસ્તુના ઉપર તહારો કેટલો આગ્રહ છે તે
 “હું જાણું છું. તો તહારે માથે અયોગ્ય આરોપ નહી મુકું.”

થોડીક વાર શાંત થઈ સુન્દરગિરિની છાયા જોઈ રહ્યો અને તેને
 શિખરે આકાશમાં સૂર્યતેજે સળગતાં વાદળમાં સ્ત્રીપુરુષની છાયા જેવું
 લાગતાં તેને ચંદ્ર અને કુમુદ કદપી પગ ઠબકારતો ઠબકારતો ચંદ્રકાંત
 ગણગણવા લાગ્યો. “સરસ્વતીચંદ્ર ! તને ગમતી કવિતા અને તેમાં જ
 “કદપેલાં સ્થાનમાં !

* “The path by which that lovely twain,
 “Have passed by cedar, pine, and yew,
 “And each dark tree that ever grew,
 “Is curtained out from heaven's wide blue.”

૧. “તહારાં જેવાઓના પ્રેમ પરિણામે રમણીય હોય છે.” ભવભૂતિ.

* Shelly's Prometheus Unbound.

“ અમારી ને તહારી વચ્ચે કોઈ મ્હોટો પડદો છે ! પણ તું જ્યાં
 “ હશે ત્યાં રમ્ય સ્થાને જ હશે. મિત્રરત્ન ! મહારા જેવાં અનેક
 “ ચિત્તોમાં તહે અધિકાર કયો છે ને તેને શિરે તહારો વિચાર એક સુંદર
 “ તારા પેઠે પ્રકાશે છે—તે તારો શું કરે છે ?

* “ It scatters drops of golden light,
 “ Like lines of rain that ne’er unite,
 “ And the gloom divine is all around,
 “ And underneath is the mossy ground. ”

“ તહારા ભણીની કલ્પના કંઈ કંઈ સ્થાને દોડેછે—ને સુઝતું કંઈ નથી.

* “ My wings are folded o’er mine ears:
 “ My wings are crosse’d o’er mine eyes:
 “ Yet through their silver shade appears,
 “ And through their lulling plumes arise,
 “ A shape, a throng of sounds,
 “ May it be no ill to thee,
 “ O thou of many wounds ! ”

છેલો ભાગ ઘણીવાર ગણગણતાં ગણગણતાં ગાતાં ગાતાં ચંદ્રકાંતનાં
 નેત્રોમાંથી આંસુ ખરતાં હતાં અને કંપાળનો પરસેવો લહોવાને નિમિત્તે
 રુમાલવડે એ આંસુ એ લહોતો અને સંતાડતો હતો.

એવામાં વિદ્યાચતુરનો ગાડીવાળો આવ્યો.

“ ભાઈસાહેબ, પ્રધાનજી તેડેછે.”

સજ્જ થઈ ચંદ્રકાંત ગયો. મધુમક્ષિકા પ્રધાન પાસેથી ગઈ હતી
 અને સટે એક પોલીસનો માણસ હતો. ચંદ્રકાંતને પાસે બોલાવી
 વિદ્યાચતુરે તેને એક વીંટી આપી અને કહ્યું.

“ ચંદ્રકાંત આ વીંટી પરજો. આ રાજ્યના અમીરો પાસે આવાં
 “ રત્ન હશે, પણ આ ઘાટ નહીં હોય—સરસ્વતીચંદ્ર પાસે મહે આવી
 “ વીંટી બેઈ સાંભરે છે.”

“ ચંદ્રકાંતે ફરી ફરી વીંટી બેઈ, ઝીણી દૃષ્ટિ કરી કરી બેઈ, વીંટી
 ફેરવી ફેરવી બેઈ અને અંતે મીનગરા જેવું લાગતાં ચાંપ ઉઘાડી તો

અંદર આસનમાં સરસ્વતીચંદ્રની સુંદર હસતી છબી ! અતિ ઉમંગથી એ ઉઘાડેલી છબી વિદ્યાચતુરના હાથમાં પાછી સોંપી, વિદ્યાચતુરે ઓળખી અને પોલીસના માણસને પુછ્યું.—

“ હવાલદાર, આ છબી અને વીંટી સરસ્વતીચંદ્રની. એ લાવનાર કોણ છે અને શું ફહે છે ? ”

“ પ્રધાનજી, અર્થદાસ નામના વાણીયા પાસેથી એ છબી નીકળી છે. અર્થદાસ ફહે છે કે જંગલમાં એક નવીનચંદ્ર નામના માણસે તેને એ બક્ષીસ આપી છે. એ માણસની ભાળ આપનાર અને એને પકડી આપનાર આપણાં માણસ છે. પણ હીરાલાલ નામનો એક મુંબાઈનો વાણીયો છે તે ફહે છે કે અર્થદાસે આ વીંટીના ધણીનું ખુન કરેલું છે.”

“ એ હીરાલાલ કોણ છે ? ”

“ મુંબાઈમાં ધૂર્તલાલ શેઠ કરીને કોઈ છે તેનું માણસ છે, અને તે સરસ્વતીચંદ્રની શોધ કરવા આવેલો છે.”

“ ધૂર્તલાલનું માણસ ! ” ચંદ્રકાંત ગાજી ઉઠ્યો અને પ્રધાનને ધૂર્તલાલનો ઇતિહાસ કહ્યો.

“ ચંદ્રકાંત, તમે આ પોલીસવાળે આણેલી ગાડીમાં બેસી આપણે ઘેર જવ ને ઘેરથી ગાડી પાછી મોકલજો. હું એને લઈ તરત સામંતરાજને ઘેર જઈશું અને પછી આ નવાં સમાચારનું મૂળ શોધવાનો માર્ગ લેઈશ.”

વિદ્યાચતુર માણસને લેઈ પોતાની ગાડીમાં ગયો. એ માણસની ગાડીમાં ચંદ્રકાંત મંદ ઉપક્રમ કરી ચઢ્યો અને બેઠો, ગાડી ચાલી. પણ એનું મન ચક્રોળે ચઢ્યું.

“ હા ! શી વિધાતાની ગતિ છે ! દુષ્ટ ધૂર્તલાલ ! જેવો હું સરસ્વતીચંદ્રની પાછળ પડ્યો છું તેવો તું પણ એની જ પાછળ પડેલો છે. પણ જેવો મહારે એને ઘેર આણવો છે તેવો તહારે એને ઘરબહાર રાખવો છે. હું જેવો એનો મિત્ર છું તેવો તું એનો શત્રુ છે ! તું શું કરીશ તે સુઝતું નથી. સરસ્વતીચંદ્ર ! તું જીવે છે કે આ દુષ્ટોએ તને અને તહારી સાથે અમારી આશાઓને નષ્ટ કરી છે ? ”

“ આ કેવી અવસ્થા કે નથી પડતી આશા અને નથી પડતી નિરાશા ! ”

- *“ ન યત્ર પ્રત્યાશામનુપતતિ નો વા રહ્યતિ
 “ પ્રવિક્ષિત્ત્વેત્ત્વઃ પ્રવિશતિ ચ મોહાન્ધતમસમ્ ॥
 “ અકિન્ચિત્કુર્વાણાઃ પશવ ઇવ તસ્યા વયમહો
 “ વિધાતુર્વામત્વાદ્વિપદિ પરિવર્તામહ ઇમે ॥”

“ હું તો એ સ્થિતિમાં નહીં રહું ! હું તો નિશ્ચય જ કરું છું કે
 “ સરસ્વતીચંદ્ર આ લોકમાં પ્રકાશે છે જ, અને મને મળશે. અલેક્ઝાંડર
 “ મહારાજની પેઠે સરસ્વતીચંદ્રનો શોધ કરવા આશાને પેંગડે પગ
 “ મુકી હું ચઢડાઈ કરું છું. આ લોકના અપૂર્ણ ઉત્સાહના શોધમાં મુકાય
 “ એટલો વેગ મુકીશ અને તેમાંથી પરિણામ આવો કે ન આવો, પણ
 “ હું હવે જાતે આ પ્રદેશનો લોભીયો થઈશ, પર્વતોમાં, જંગલોમાં અને
 “ ગામોમાં આથડીશ, મુંબાઈથી માણસો મંગાવીશ કે અંહીથી રાખી.
 “ લેઈશ, અને સરસ્વતીચંદ્રને શોધીશ. અર્થદાસની વાત સાંભળી તે.
 “ સરસ્વતીચંદ્રના સ્વભાવની સાથે મળતી આવેછે.”

ચંદ્રકાંતની ગાડી પણ ચાલી. ગાડીની પાછળની ખારીમાં વળી વળી
 એ સુન્દરગિરિની છાયા ભણી ડોકીયાં કરતો હતો અને આરપર મળેલા
 આવાને સરસ્વતીચંદ્રના કંઈ સમાચાર પુછ્યાં નહીં માટે પસ્તાવા લાગ્યો.
 ઘેર પહોંચ્યો ત્યાં ખારીએ કુસુમને દેખી નવા વિચારમાં પડ્યો.

- “ કંઈકે છાય, કંઈ કૌમુદીસમું અજવાળું, કંઈ અંધારું,
 “ દેખી પકડવા દોડો, થાકોને હાંફે ઉર ખીચારું !

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! તહારા સ્વચ્છન્દ મનોરાજ્યમાં એવું શું સત્વ
 “ છે કે જે અનેક મનુષ્યો પાસે આ ચિત્ર નૃત્ય કરાવે છે અને તે છતાં
 “ નૃત્યની તાલ તહારા સંગીતની સાથે પકતી નથી ?”